ISSN (Print) 2616-7255
ISSN (Online) 2663-2489

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN
of L.N. Gumilyov Eurasian National University

ВЕСТНИК
Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР. ФИЛОСОФИЯ. ДІНТАНУ сериясы
HISTORICAL SCIENCES. PHILOSOPHY. RELIGION Series
Серия ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ. ФИЛОСОФИЯ. РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ

4(145)/ 2023

1995 жылдан бастап шығады
Founded in 1995
Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Астана, 2023
Astana, 2023

Бас редактор:
Сыдыков Е.Б., *т.г. д., проф., академик, Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының вице-президенті, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан*

Бас редактордың орынбасары – **жауапты редактор (тарих):** **Жанбосинова А.С.,** *т.г.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан*

Бас редактордың орынбасары **(философия):** **Медеуова К.А.,** *ф.г.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан*

Бас редактордың орынбасары **(дінтану):** **Смагулов М.Н.,** *Ph.D., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан*

Редакция алқасы

Иващенко Я.С. *к.г.д., проф., Новосибирск мемлекеттік техникалық университеті, Новосибирск, Ресей (философия)*
Бисенова А. *қауымд.проф., Назарбаев университеті, Астана, Қазақстан*
Нелли Бекус *проф., Эксетер университеті, Ұлыбритания*
Кунитаке Садакатсу *проф., Нара ұлттық мәдени құндылықтар ғылыми-зерттеу институты, Нара, Жапония (тарих)*
Йовита Рада *Ph.D., проф., Тюбинген университеті, Тюбинген, Германия*
Меньковский В.И. *т. г. д., проф., Беларусь мемлекеттік университеті, Минск, Беларусь*
Дашковский П.К. *т. г. д., проф., Алтай мемлекеттік университеті, Барнаул, Ресей*
Аблажей Н. *т. г. д., проф., РҒА СБ тарих институты, Новосибирск, Ресей*
Аманжолова Д. *т. г. д., профессор, РҒА Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей*
Фальков Я.А. *Ph.D., Тель-Авив университеті, Герцлия, Израиль*
Таймагамбетов Ж.К. *т. г. д., проф., ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан*
Томохико Уяма *т. г. д., проф., Хоккайдо университеті, Саппоро, Жапония*
Ковальская С. *т.г. д., проф., ЕҰУ им. Л. Н. Гумилев, Астана, Қазақстан*
Есенова С. *Ph.D., ассоц. профессор, Калгари университеті, Калгари, Канада*
Умиткалиев У. *Тарих ғылымдарының кандидаты, археология және этнология кафедрасының*
Амангельдиев А. *меңгерушісі, Л.Н. Л.Н. Гумилев, Астана, Қазақстан*
оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қ.Сәтпаев к-сі, 2, 402 б.
Тел.: (7172) 709-500 (ішкі 31- 413)
E-mail: vest_hist@enu.kz
Жауапты хатшы*:* **Изтелеуова Е.А., Тубышева А.**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР. ФИЛОСОФИЯ. ДІНТАНУ сериясы
Меншіктенуші: «*Л.Н.* Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғам
Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігімен тіркелген.
07.09.2021 ж. № KZ11VPY00039795 -тіркеу куәлігі.
Мерзімділігі: жылына 4 рет.
Тиражы: 10 дана.
Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі ,13/1, тел.: (7172)709-500 (ішкі 31 413)

© *Л.Н.* Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Editor-in-Chief:
Sydykov Ye.B., *Doctor of Historical Sc., Professor, Academician, Vice-President of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

Deputy Editor-in-Chief – **Responsible editor (history)**	**Zhanbossinova A.S**., *Doctor of Historical Sc., Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University,* Astana, *Kazakhstan*
Deputy Editor-in-Chief **(philosophy)**	***Medeuova K.A.,*** *Doctor of Philosophy, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*
Deputy Editor-in-Chief **(religious studies)**	**Smagulov M.N.,** *Ph.D., Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University,* Astana, *Kazakhstan*

Ivashchenko Ya.S.	*Doctor of Cultorology, Professor, Novosibirsk State Technical University, Novosibirsk, Russia (Philosophy)*
Bisenova A.	*Assoc.professor, Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan*
Nelly Bekus	*Prof., University of Exeter, UK*
Kunitake Sadakat	*Professor, Nara National Research Institute for Cultural Properties, Nara, Japan*
Ioviţă, Radu	*Ph.D., Professor, University of Tübingen, Tübingen, Germany*
Menkovsky V.I.	*Doctor of Historical Sc., Professor, Belarusian State University, Minsk, Belarus*
Dashkovckiy P.	*Doctor of Historical Sc., Prof., Altai State University, Barnaul, Russia*
Ablazhey N.	*Doctor of Historical Sc., Professor, Institute of History, Siberian Branch of Russian Academy of Sciences, Novosibirsk, Russia*
Amanzholova D.	*Doctor of Historical Sc., Professor, Institute of Russian History RAS, Moscow, Russia*
Falkov Ya.A.	*Ph.D., Tel Aviv University, Herzliya, Israel*
Taimagambetov Zh.K.	*Doctor of History, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana,, Kazakhstan*
Tomohiko Uyama	*Doctor of Philosophy, Professor, Hokkaido University, Sapporo, Japan*
Kovalskaya S.	*Doctor of Historical Sc., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*
Yesenova S.	*Ph.D., Associate Professor, University of Calgary, Calgary, Canada Candidate of*
Umitkaliyev U.	*Historical Sciences, Head of the Department of Archeology and Ethnology L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan*
Amangeldiev A.	*Lecturer, L.N. ENU, Astana, Kazakhstan*

Editorial address:2, Satpayev str., of.402, Nur-Sultan, Kazakhstan, 010008
Tel.: (7172) 709-500 (ext. 31- 413)
E-mail: vest_hist@enu.kz
Responsible secretary: **Izteleuova Ye.A., Tubysheva A.**

Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religion Series
Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»
Registered by the Ministry of Information and Communication of the Republic of Kazakhstan. Registration number No. KZ11VPY00039795 from 07.09.2021
Periodicity: 4 times a year.
Circulation: 10 copies
Address of printing house: 13/1 Kazhimukhan str., ***Astana***, Kazakhstan 010008; tel.: (7172) 709-500 (ext.31-413)

©L.N. Gumilyov Eurasian National University

Главный редактор:
Сыдыков Е.Б., д.и.н., проф., академик, вице-президент Национальной академии наук Республики Казахстан, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Заместитель главного редактора – ответственный редактор **(история)**: **Жанбосинова А.С.,** *д.и.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан*
Заместитель главного редактора **(философия):** **Медеуова К.А.,** *д.ф.н., проф. ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан*
Заместитель главного редактора **(религиоведение):** **Смагулов М.Н.,** *Ph.D., проф., ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан*

Иващенко Я. *д.к.н., проф., Новосибирский государственный технический университет, Новосибирск, Россия*
Бисенова А. *доцент, Назарбаев университет, Астана, Казахстан*
Нелли Бекус *Профессор, Университет Экзетер, Великобритания*
Кунитаке Садакатсу *профессор, Национальный научно-исследовательский институт культурных ценностей Нара, Нара, Япония*
Рада Йовита *Ph.D., профессор, Тюбингенский университет, Тюбинген, Германия*
Меньковский В. *д.и.н., профессор, Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь*
Дашковский П. *доктор исторических наук, профессор, Алтайский государственный университет, Барнаул, Россия*
Аблажей Н. *доктор исторических наук, профессор, Институт истории Сибирского отделения Российской академии наук, Новосибирск, Россия*
Аманжолова Д. *доктор исторических наук, профессор, Институт русской истории РАН, Москва, Россия*
Фальков Я. *Ph.D., Тель-Авивский университет, Герцлия, Израиль*
Таймагамбетов Ж. *доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК, Астана, Казахстан*
Томохико У. *д.и.н., профессор, Университет Хоккайдо, Саппоро, Япония доктор*
Ковальская С. *исторических наук, профессор, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева Астана, Казахстан*
Ph.D., ассоц. профессор, Университет Калгари, Калгари, Канада
Есенова С. *к.ист.н., заведующий кафедрой археологии и этнологии, ЕНУ им. Л.Н.*
Умиткалиев У. *Гумилева, Астана, Казахстан*
Амангельдиев А. *ст.преподаватель кафедры философии, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Сатпаева, 2, каб. 402
Тел.: (7172) 709-500 (вн. 31-413)
E-mail: vest_hist@enu.kz
Ответственный секретарь: **Изтелеуова Е.А., Тубышева А.**

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение
Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»
Зарегистрировано Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан. Регистрационный номер № KZ11VPY00039795 от 07.09.2021 г.
Периодичность: 4 раза в год
Тираж: 10 экземпляров
Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: (7172)709-500 (вн.31-413)

© Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы

BULLETIN of the L.N. Gumilyov Eurasian National University.
Historical Sciences. Philosophy. Religion Series

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение

№ 4(145)/2023

МАЗМҰНЫ/ CONTENT/ СОДЕРЖАНИЕ

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР/ HISTORICAL SCIENCES / ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Әбдікәрімова Ж.Қ., Сактаганова З.Г. Соғыс жылдарындағы (1941-1945 жж.) Қазақ КСР балалардың панасыздығы мен қараусыздығына қарсы күресте балалар қабылдағыш-таратушыларының рөлі
Abdukarimova Zh.K., Saktaganova Z.G. The role of children's reception centers in the fight against child homelessness and neglect in the Kazakh SSR during the war years (1941-1945)
Абдукаримова Ж.К., Сактаганова З.Г. Роль детских приемников-распределителей в борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью в Казахской ССР в годы войны (1941-1945 гг.) 8

Абдыкулова Г. 1990-2000 жж. басындағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық жағдайы (солтүстік Қазақстан облыстары мысалында)
Abdykulova G. Socio-economic situation in Kazakhstan in the 1990s - early 2000s (using the example of regions of northern Kazakhstan)
Абдыкулова Г. Социально-экономическое положение в Казахстане в 1990-х - начале 2000-х гг. (на примере областей северного Казахстана) 26

Assanova D. Aspiration for truth as a driving force to live and write: lifestory and memories of Gulnar Dulatova (1915-2013) – daughter of Myrzhakyp Dulatov
Асанова Д. Шындыққа ұмтылу - өмір сүру мен жазудың қозғаушы күші ретінде: Міржақып Дулатовтың қызы Гүлнар Дулатованың өмірі мен мемуарлық шығармалары (1915-2013)
Асанова Д. Стремление к истине как движущая сила жить и писать: история жизни и воспоминания Гульнар Дулатовой (1915-2013) – дочери Мыржакыпа Дулатова 41

Ганиева А.С., Айтбаева А.Е., Манапова Ә.М. Үйсіндер археологиясы: зерттеу нәтижелері мен таласты мәселелер
Ganieva A.S., Aitbayeva A.E., Manapova A.M. Archaeology of the Usuns: the results of the study and problematic issues
Ганиева А.С., Айтбаева А.Е., Манапова А.М. Археология усуней: итоги изучения и проблемные вопросы 58

Жанбосинова А.С., Потапова Н.А. Қазақ КСР-дегі 1937-1938 жылдардағы жаппай операцияларды зерттеу көзі ретінде соттан тыс инстанциялардың хаттамалары
Zhanbosinova A.S., Potapova N.A. Protocols of extra-judicial instances as a source for the study of mass operations of 1937-1938 in the Kazakh SSR
Жанбосинова А.С., Потапова Н.А. Протоколы внесудебных инстанций как источник по изучению массовых операций 1937–1938 гг. в Казахской ССР 74

Мажитова Ж.С., Ильясова К.М., Шамшиева Г.С., Шукеева А.Т., Еспенбетова А.Т., Утегенов М.З. КСРО Министрлер Кеңесіндегі баяндамалық жазбалар бойынша 1950 ж. аяғындағы Солтүстік Қазақстан облысындағы неміс халқының діни өмір тарихы (Солтүстік Қазақстан мемлекеттік архиві материалдары негізінде)

Mazhitova Zh.S., Ilyassova K.M., Shamshiyeva G.S., Shukeyeva A.T., Yespenbetova A.T., Utegenov M.Z. Everyday Religious Life of German Population in North Kazakhstan Region in the late 1950s
Мажитова Ж.С., Ильясова К.М., Шамшиева Г.С., Шукеева А.Т., Еспенбетова А.Т., Утегенов М.З. История религиозной жизни немецкого населения Северо-Казахстанской области в конце 1950-х гг. по докладным запискам в Совет Министров СССР (по материалам Северо-Казахстанского государственного архива) 92

Нұрбай Қ.Ж., Алпыспаева Г.А., Аубакирова Х.А. XIX ғ. екінші ширегі-XX ғ. 50-60 жж. Солтүстік Қазақстандағы жер қатынастарының даму мәселесі: тарихнамалық талдау
Nurbay K.Zh., Alpyspaeva G.A., Aubakirova Kh.A. The problem of the development of land relations in northern Kazakhstan in the second quarter of the 19th – 50-60s of the 20th centuries: historiographic analysis
Нұрбай Қ.Ж., Алпыспаева Г.А., Аубакирова Х.А. Проблема развития земельных отношений в северном Казахстане во второй четверти XIX – 50-60-х годах XX веков: историографический анализ 110

Оралбекова А.А., Абенова Г.А., Ботабекова А.Р. 1920-1930 жылдардағы Қазақстандағы Кеңес мемлекетінің жерге орналастыру саясаты (Ертіс өңірі материалдары бойынша)
Oralbekova A.A., Abenova G.A., Botabekova A.R. Land management policy of the Soviet state in Kazakhstan in the 1920s-1930s (based on materials from the Irtysh region)
Оралбекова А.А., Абенова Г.А., Ботабекова А.Р. Политика землеустройства советского государства в Казахстане в 1920-1930-е годы (по материалам Прииртышья) 128

Сактаганова З. Г., Байгожина Г.М. Азаматтардың 1985-1990 жж. Қазақстандағы ұлтаралық қатынастар бойынша үкіметке жеткен хаттарын шолу
Saktaganova Z.G., Baigozhina G.M. Review of citizens' letters to authorities on interethnic relations in Kazakhstan in 1985-1990s
Сактаганова З.Г., Байгожина Г.М. Обзор писем граждан в органы власти по межнациональным отношениям в Казахстане в 1985-1990-е гг. 142

Смағұлова С.О., Сайлаубай Е.Е., Маслов Х.Б. Қазақ ауылындағы аштық және оған бейімделу тәжірибесі
Smagulova S.O., Sailaubay Ye.E., Maslov Kh.B. Hunger and adaptation practices of the Kazakh village
Смагулова С.О., Сайлаубай Е.Е., Маслов Х.Б. Голод и адаптационные практики казахского аула 160

ФИЛОСОФИЯ / PHILOSOPHY / ФИЛОСОФИЯ

Әбдіразақова Г.Ә., Кемербай Р.А., Божбанбаев Б.М., Пұсырманов Н.С. Қазақ саяси дүниетанымындағы Асан Қайғының мұрасы
Abdurazakova G.A., Kemerbay R.A., Bozhbanbaev B.M., Pussyrmanov N.S. The legacy of Asan Kaigy in Kazakh political thought
Абдиразакова Г.А., Кемербай Р.А., Божбанбаев Б.М., Пусырманов Н.С. Наследие Асан Қайғы в казахской политической мысли 178

Ахметова И.Б., Калиев К.К. Қазақ және түрік халықтарында жасалатын өлім ритуалдарындағы әйелдің рөлі
Akhmetova I.B., Kaliyev K.K. The role of women in Kazakh and Turkish death rituals
Ахметова И.Б., Калиев К.К. Роль женщины в ритуалах захоронения у казахского и турецкого народов 193

Бақытова Л.Б. Ұлытау «ғарыштық» ландшафты
Bakytova L.B. The «space» landscape of Ulytau
Бакытова Л.Б. «Космический» ландшафт Улытау 205

Балапашев Б.С., Турсынбаева А.О., Малдыбек А.Ж. Жалғыздық концептісінің философиялық мәні
Balapashev B.S., Tursynbayeva A.O., Maldybek A.Zh. Philosophical meaning of the concept of loneliness
Балапашев Б.С., Турсынбаева А.О., Малдыбек А.Ж. Философское значение концепции одиночества 226

Қилыбай Д.С. 1999-2022 жылдар аралығындағы «Адам әлемі» және «Тамыр» журналдарының беттеріндегі философиялық пікірталастар
Kilybay D.S. Philosophical discussions on the pages of the magazines «Adam alemi» and «Tamyr» in the period from 1999 to 2022
Килыбай Д.С. Философские дискуссии на страницах журналов «Адам әлемі» и «Тамыр» в период с 1999 по 2022 гг. 238

Құранбек Ә.А., Оразхан Т.О., Айтбаева А.Б., Алтыбаева С.М. Философиялық мәтіндерді аударудың кейбір мәселелері
Kuranbek A.A., Orazkhan T.O., Aitbayeva A.B., Altybayeva S.M. Some problems of translating philosophical texts
Куранбек А.А., Оразхан Т.О., Айтбаева А.Б., Алтыбаева С.М. Некоторые проблемы перевода философских текстов 255

Лифанов С.А., Лифанова Т.Ю., Оразалиев Б.А. Religious «Nones», секулярлық және виртуалдық: философиялық талдау
Lifanov S.A., Lifanova T.Y., Orazaliyev B.A. Religious «Nones», secularity and virtuality: philosophical analysis
Лифанов С.А., Лифанова Т.Ю., Оразалиев Б.А. Religious «Nones», секулярность и виртуальность: философский анализ 271

Ракишева Д.Б., Саркулова М.С., Агзамова Н.Ш. Интертекстуалдылық философиясы «Қыз Жібек» операсын зерттеу әдісі ретінде
Rakisheva D.B., Sarkulova M.S., Agzamova N.Sh. Philosophy of the intertextuality as a method of studying the Kyz Zhibek opera
Ракишева Д.Б., Саркулова М.С., Агзамова Н.Ш. Философия интертекстуальности как метод исследования оперы «Кыз Жибек» 286

Сандыбаева У.М., Медеуова К.А. Ғылыми зерттеулер және этикалық принциптер: қазіргі заманғы пікірталастар
Sandybayeva U.M., Medeuova K.A. Scientific Research and Ethical Principles: Contemporary Debates Critical
Сандыбаева У.М., Медеуова К.А. Научные исследования и этические принципы: современные дискуссии 300

Сураганова З.К., Сарсембина К.К. Алаш зиялылары жазған қара өлең: М. Жұмабаевтың халық жадындағы мұралары
Suraganova Z.K., Sarsembina K.K. Alashorda folk songs: M.Zhumabayev's heritage in public memory
Сураганова З.К., Сарсембина К.К. «Алашординские» частушки: наследие М. Жумабаева в народной памяти 318

МРНТИ 03.20

Роль детских приемников-распределителей в борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью в Казахской ССР в годы войны (1941-1945 гг.)

Жанара К. Абдукаримова, Зауреш Г. Сактаганова

НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова», Караганда, Казахстан

E-mail:zhanara1307@mail.ru, zauresh63@mail.ru
https://orcid.org/:0000-0002-1114-6887
https://orcid.org/: 0000-0002-5881-482X
DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-8-25

Аннотация: *Детские приемники-распределители НКВД в годы Великой Отечественной войны сыграли важную роль в борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью. Их работа помогла упорядочить процесс распределения советских детей в детские учреждения Наркомздрава, Наркомпроса и Наркомсобеса. В статье исследуется работа детских приемников-распределителей в Казахской ССР в 1941-1945 гг. На основе данных отечественных и зарубежных архивов авторы показывают, что детская беспризорность и безнадзорность имела постоянную динамику роста в годы войны, что стало огромной проблемой государственного масштаба. И одним из элементов решения сложившейся проблемы стала массовая работа детских приемников-распределителей НКВД. Число приемников в республике росло, как и их пропускная способность. Авторами выявлены основные источники поступления несовершеннолетних в приемники-распределители НКВД, причины, по которым дети чаще всего попадали в трудные жизненные условия и дальнейшее определение воспитанников. Авторами изучаются условия пребывания детей в приемниках-распределителях по областям Казахской ССР, проблемы, связанные со снабжением продуктами питания и вещевым довольством, школьного обучения и медицинского обслуживания воспитанников детских приемников-распределителей. Новизна работы заключается в том, что проблемы функционирования детских приемников-распределителей НКВД в Казахской ССР как мера борьбы с беспризорностью и безнадзорностью исследуются авторами на основе архивных, ранее не опубликованных документов.*

Ключевые слова: *детские приемники-распределители; беспризорность; безнадзорность; детская преступность; Казахская ССР; Великая Отечественная война.*

Received 29.08.2023. Revised 30.09. 2023. Accepted 15.10. 2023. Available online 30.12.2023.

For citation:

Abdukarimova Z., Saktaganova Z. The role of children's reception centers in the fight against child homelessness and neglect in the Kazakh SSR during the war years (1941-1945) // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 145. – No. 4. – P. 8-25. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-145-4-8-25

Абдукаримова Ж., Сактаганова З. Роль детских приемников-распределителей в борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью в Казахской ССР в годы войны (1941-1945 гг.) // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 145. – No.4. – С. 8-25. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-145-4-8-25

Введение

В годы Великой Отечественной войны остро встала проблема детской беспризорности и безнадзорности. Государству необходимо было предпринимать меры для решения данной проблемы, поскольку число детей, лишенных контроля и надзора, с каждым годом увеличивалось. До войны работали специальные учреждения Наркомпроса, Наркомздрава, НКВД и других комиссариатов, занимавшихся устройством детей, оставшихся без попечения родных. Но проблема в годы войны усугубилась во много раз и требовала активизации работы в данном направлении.

Детские приемные и приемно-распределительные пункты были созданы еще в 1917 г. и находились в ведении Народного комиссариата общественного презрения, затем перешли в ведение Наркомпроса, после под ведомство Народного Комиссариата путей сообщения (Ляскина, 2020: 163). Постановлением ЦК ВКП(б) и СНК СССР №32 от 31 мая 1935 г. «О ликвидации детской беспризорности и безнадзорности» детские приемные были переименованы в детские приемники-распределители (далее ДПР), которые стали подчиняться Управлению исправительно-трудовых лагерей и колоний НКВД СССР. ДПР стали важной составной частью структуры НКВД по борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью. Поскольку органами милиции дети с «улицы» доставлялись именно в приемники и уже из них направлялись в государственные учреждения или передавались родным. Задержанных детей в течение двух недель распределяли следующим образом: 1) безнадзорных детей возвращали родителям или лицам, их заменяющих; 2) беспризорных детей в зависимости от возраста и состояния здоровья распределяли по домам малютки, детским домам, направляли в школы фабрично-заводского обучения, ремесленные училища, а также на работу на производство или сельское хозяйство; 3) если ребенок нуждался в медицинской помощи, его направляли в медицинские учреждения. 4) если же подросток был уличен в преступлении, то, согласно решению суда, его направляли в трудовую колонию или, согласно инструкциям ДПР, сразу в трудовую воспитательную колонию (Центральный Государственный архив Республики Казахстан Ф. 1692. Оп. 1. Д. 756. Л. 4-13).

В годы Великой Отечественной войны нами выделены 2 этапа в функционировании детских приемников-распределителей, связанные с изменением системы управления ДПР – 1 этап в 1941-1943 гг. и 2 этап с сер.1943-1945 гг. Еще в предвоенные годы были сформированы основы организационно-правовой деятельности органов внутренних дел по борьбе с беспризорностью, безнадзорностью и преступностью несовершеннолетних. И на этой основе осуществлялась работа и в военные 1941-1943 гг. Но несмотря на то, что имелась нормативно-правовая база, органы внутренних дел были наделены полномочиями, осуществлялось финансирование, но борьба с детской беспризорностью и безнадзорностью не давала ощутимых результатов. Но после организации отдела по борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью (ОБДББ) в 1943 г. были проведены организационно-практические меры, которые упорядочили работу органов НКВД по борьбе с беспризорностью и безнадзорностью. Разрабатывались и внедрялись инструкции, касающиеся работы органов милиции по изъятию беспризорных и безнадзорных детей с улицы. Что же касалось работы детских приемников-распределителей, то у них появилась новая функция – направлять некоторые категории воспитанников в детские трудовые воспитательные колонии (Ермаков, 2022).

Отдел по борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью был создан летом 1943 г. на основании Постановления СНК СССР № 659 от 15 июня 1943 г. В это же время в областном и республиканском Управлениях милиции были созданы, согласно приказу НКВД СССР №001088 от 25 июня 1943 г., специальные аппараты, на которые были возложены специальные функции по борьбе с детской беспризорностью, безнадзорностью и преступностью. После организации данных мероприятий значительно улучшилась во второй половине года оперативная работа. В первом полугодии после организации отдел ОБДББ стал обращать особое внимание на улучшение состояния детских учреждений НКВД КазССР. В их число входили и детские приемники-распределители.

Материалы и методы

Авторами статьи были использованы как общенаучные методы, такие, как анализ и синтез, дедукция и индукция, системно-функциональный метод и другие, так и специально-исторические методы, такие, как проблемно-хронологический, сравнительно-исторический, историко-типологический, ретроспективный и другие. Например, проблемно-хронологический метод позволил выделять проблемы детской беспризорности, безнадзорности, преступности, условий пребывания воспитанников в приемниках-распределителях, соотнося их с нормативно-правовой базой СССР в хронологической последовательности. Сравнительно-исторический метод позволит выявить особенности функционирования ДПР по областям Казахстана и выявить региональные различия. Конкретно-исторический метод позволил выделить достоверные, существенные и определяющие стороны истории и повседневности детства Казахской ССР.

Также авторами в работе был использован математико-статистический метод при обработке статистических данных. При определении источников попадания детей в ДПР, опираясь на статистические методы, удалось определить, что основными источниками оказались детские комнаты милиции, в которые помещались беспризорные и безнадзорные дети. Еще одно применение данного метода дало четкую картину увеличения числа приемников распределителей и детей в них с каждым последующим военным годом в Казахской ССР.

При написании статьи были использованы три вида источников: нормативно-правовые документы, делопроизводственная документация и статистические данные. Источниковой базой исследования стали Постановления СНК СССР, Приказы Наркоматов, документы отдела детских трудовых и воспитательных колоний НКВД СССР, отдела по борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью, инструкции по созданию и функционированию ДПР и другие.

Деятельность ДПР как один из инструментов борьбы с детской беспризорностью и безнадзорностью была строго регламентирована нормативно-правовой базой СССР. Одним из первых в годы войны стало Постановление СНК СССР №218 от 23 января 1942 г. «Об устройстве детей, оставшихся без родителей», в котором прописывалась работа приемников-распределителей. Согласно данному документу, НКВД СССР необходимо было выявлять всех безнадзорных детей и размещать их в приемники-распределители, а для этого требовалось увеличить их число. В ДПР принимались дети до 15 лет включительно и распределялись в соответствие с инструкциями родителям, в детские дома, в промышленность и т.д., а дети до 3-х лет включительно направлялись через местные органы здравоохранения в детские учреждения или на патронирование.

Одним из важнейших документов в борьбе с беспризорностью и безнадзорностью в годы войны стало Постановление СНК СССР №659 «Об усилении мер борьбы с детской беспризорностью, безнадзорностью и хулиганством» от 15 июня 1943 г., а также Приказ Наркома внутренних дел СССР №0246 «Об организации отделов (отделений) по борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью и о создании трудовых воспитательных колоний НКВД» от 21 июня 1943 г. После выхода данных нормативно-правовых документов

усилилась работа по ликвидации беспризорности, безнадзорности и преступности несовершеннолетних. Стало увеличиваться число ДПР по всей стране и их пропускная способность.

Некоторые Постановления, которые напрямую не касались работы ДПР НКВД, все же косвенно распространялись и на них. Например, Постановление Совнаркома СССР №942 от 1 сентября 1943 г. «Об улучшении работы детских домов» затрагивало работу приемников в части установления порядка и норм питания воспитанников.

В ходе написания статьи была изучена делопроизводственная документация, касающаяся детских приемников-распределителей (акты, отчеты, материалы проверок, докладные записки), материалы по школьному и трудовому обучению, воспитательной работе, медико-санитарном обслуживании детей в ДПР. В частности, информативным является документ «Докладная записка о проделанной работе по ликвидации детской беспризорности и безнадзорности в Казахской ССР с 1 января по 1 декабря 1943 г.». Данная записка содержит подробные сведения о количестве беспризорных и безнадзорных детей, об уровне детской преступности, о работе детских учреждений НКВД, таких, как приемники-распределители, трудовые и трудовые воспитательные колонии.

В ДПР регулярно проходили проверки, и результаты этих проверок оформлялись в виде справок. В «Справке о состоянии детских приемников-распределителей на 20 марта 1943 г.» содержатся данные о работе комиссии. Комиссией проверялось санитарное состояние ДПР (приспособленность и чистота помещений, инфекционные и другие заразные заболевания среди воспитанников), снабжение приемников продуктами питания, вещевым довольством, мягким и твердым инвентарем, школьное и трудовое обучение детей и т.д. (Государственный архив Российской Федерации (далее ГА РФ) Ф. 9412. Оп. 1. Д. 61. Л. 42-43).

Статистические материалы в статье представлены в виде таблиц по уровню детской беспризорности, безнадзорности и преступности, по источникам поступления детей в ДПР и другие. При определении количества детей в ДПР по месяцам 1941 г. были использованы «Сводки о движении детей и подростков через детские приемники-распределители НКВД», в которых дается полная информация о поступлении детей в ДПР по всем республикам и автономиям СССР. Сводные таблицы содержат данные о количестве поступивших детей в приемники за отчетный период, о количестве детей, имевшихся в приемнике на этот момент, сколько и куда выбыло, сбежало, умерло и т.д. Изученные документы содержат списки ДПР по республикам СССР и движения контингента в них за отчетный период, а также сводные данные по городам страны и КазССР. Например, в первом квартале 1941 г. в Казахской ССР вели работу 11 приемников-распределителей, в Белорусской ССР – 5, в Узбекской ССР – 5 и т.д. (ГА РФ. Ф. 9412. Оп. 1. Д. 1. Л. 1-5).

Материал, приведенный в статье, был собран в пяти государственных архивах Казахстана и России: Центральный Государственный архив Республики Казахстана (ЦГА РК), Архив Президента Республики Казахстан (АП РК), Государственный архив Карагандинской области (ГАКО), Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ), Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). В статье используется ряд рассекреченных документов отдела по борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью НКВД (ОБДББ), а также отдела детских трудовых и трудовых воспитательных колоний НКВД, впервые введенные в научный оборот.

Степень изученности

Детская беспризорность и безнадзорность в годы войны в Казахстане изучалась отечественными исследователями в контексте государственной политики в борьбе с беспризорностью, безнадзорностью, преступностью несовершеннолетних, работы трудовых и трудовых воспитательных колоний НКВД, а также работы детских домов Наркомпроса. Исследовались различные инструменты борьбы государства с проявлениями

девиантного поведения у детей и подростков (Джумагалиева, 2020; Шаймуханова, 2018; Сактаганова, Абдукаримова, Сальникова, 2021). Но не все элементы государственной системы реализации политики борьбы с беспризорностью и безнадзорностью являются в равной степени достаточно проработанными. Одним из таких элементов стали детские приемники-распределители НКВД, на которые в годы Великой Отечественной войны была возложена важная роль в определении дальнейшего места проживания детей, задержанных органами милиции на улице.

В современной российской историографии все чаще стали появляться работы по истории детства в годы Великой Отечественной войны. И определенная их часть посвящена работе пенитенциарных учреждений, таких, как трудовые и трудовоспитательные колонии, детские комнаты милиции, детские приемники-распределители (Ибрагимов, 2011; Быкова, Быков, 2015; Шатилова, Шатилов, 2020; Жадан, 2021; Бубличенко, 2021).

Имеются специальные исследования по функционированию в годы войны ДПР как в историко-правовом аспекте, так и в региональном. В.В. Блинова в статье «Деятельность детских приемников-распределителей в годы Великой Отечественной войны: историко-правовой аспект» дает анализ нормативно-правовой базы работы детских приемников-распределителей в контексте проблем детской беспризорности и безнадзорности в годы войны (Блинова, 2016). Работа приемников в 1941-1945 гг. в региональном аспекте изучается Н.В. Ляскиной. Автор на основе архивных данных изучает опыт функционирования ДПР НКВД на Дальнем Востоке. Н.В. Ляскиной подчеркивается важная роль приемников в борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью в регионе (Ляскина, 2022).

Ряд серьезных диссертационных исследований по истории и юриспруденции, посвященных проблемам беспризорности, безнадзорности и преступности несовершеннолетних затрагивают вопросы, связанные с организацией и функционированием ДПР, в том числе и в военное лихолетье. В диссертации «Советские политические репрессии в отношении несовершеннолетних (1917-1953 гг.)» Е.Ю. Шуткова дает периодизацию репрессивной политике советского государства в отношении несовершеннолетних, и годы войны выделяются как кульминационный период политики репрессий в отношении несовершеннолетних граждан. К такому выводу автор приходит в результате анализа законодательной базы СССР в отношении детей, начиная с 12-летнего возраста, к которым могла применяться высшая мера наказания при умышленном и неумышленном проступке. Также автор отмечает ужесточение мер борьбы государства с проблемами детской беспризорности и безнадзорности, которые благодаря репрессивной политике давали положительные результаты (Шуткова, 2003).

Е.Г. Ермаков в своей работе выделяет этапы борьбы с детской беспризорностью и безнадзорностью в 1941-1950 гг., определяет причины возрастания, убывания или стабилизации уровня беспризорности и безнадзорности в стране, соотнося их с комплексом организационно-правовых мер государства, направленных на борьбу с данными социальными явлениями. Например, в интересующем нас периоде автор выделяет два этапа: июнь 1941 г. – июнь 1943 г. и июнь 1943 г. – май 1945 г. Выделение данных этапов связано с организацией в 1943 г. отдела по борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью (Ермаков, 2022).

Большой интерес представляет сборник «Дети ГУЛАГа. 1918-1956» под редакцией А.Н. Яковлева, вышедший в 2002 г. В сборнике собраны основные Постановления СНК СССР, Приказы НКВД, Инструкции, официальная переписка и другие документальные свидетельства «счастливого детства» детей в системе ГУЛАГа (Дети ГУЛАГа. 1918-1956, 2002).

Результаты

Беспризорность и безнадзорность в годы войны обрели огромные масштабы. Уровень преступности несовершеннолетних также был очень высоким. Как отмечает О. Кучеренко,

в Казахстане эвакуация и смерть родителей были причиной 70% всех беспризорных детей в 1943 г. В республике к третьему году войны число бродячих и безнадзорных детей выросло в пять раз. Вместе с другими районами, расположенными вдоль основных путей эвакуации, две среднеазиатские республики (Казахстан и Узбекистан) особенно пострадали от бездомности и запущенности. Беспризорники бродили от дома к дому, от вокзала к вокзалу, воровали, попрошайничали. Дети, которые обращались в ДПР и детские дома, «часто обнаруживали, что жизнь в них такая же нищая и ненадежная, как и на улице» (Kucherenko, 2011: 428).

В таблице 1 представлены данные по задержанию беспризорных и безнадзорных детей в КазССР в период с 1941 г. по 1943 г., а также данные по уголовным преступлениям, совершенных подростками.

Таблица 1. Количество беспризорных и безнадзорных детей до 16 лет. Детская преступность. 1941-1943 гг. (Казахская ССР)

Всего	1941 г. (человек)	1942 г. (человек)	1943 г. (человек)
Задержано беспризорных и безнадзорных детей до 16 лет	5995	17172	27856
Раскрыто уголовных преступлений, совершенных детьми в возрасте от 12 до 16 лет	641 (за второе полугодие)	1761	2035
Таблица составлена на основе данных Государственного архива Российской Федерации (Ф. 9412. Оп. 1. Д. 5. Л. 8).			

Уровень детской беспризорности и безнадзорности в КазССР в 1942 г., по сравнению с 1941 г. возрос в 2,9 раза (286 %), а в 1943 г. – в 4,6 раза (465%). Несмотря на то, что в таблице представлено только количество зафиксированных уголовных преступлений, совершенных подростками, тем не менее можно отметить, что уровень детской преступности также имел значительную динамику роста. В 1942 г. число преступлений стало гораздо больше, чем в 1941 г., даже с учетом данных всего за полгода (военный период). В 1943 г., в сравнении с 1942 г., уровень детской преступности вырос в 1,2 раза (115%).

Данные по Союзу по беспризорным и безнадзорным детям в 1943-1946 гг. выглядели следующим образом: в 1943 г. задержано 204578 человек, в 1944 г. – 341134 человек, в 1945 г. – 296432 человек, в 1946 г. – 319146 человек. Итого 1 101 698, из них беспризорных – 765 527, безнадзорных – 336 171 человек (ГА РФ. Ф. 9412. Оп. 1с. Д. 18. Л. 1).

Необходимо было решать сложившуюся проблему среди детского населения страны, поскольку проблемы детской беспризорности, безнадзорности и преступности актуализировались и обрели угрожающие для страны темпы роста. И в этой связи детские приемники-распределители НКВД стали важным звеном в борьбе с беспризорностью и безнадзорностью. СНК СССР Постановлением от 23 января 1942 г. «Об устройстве детей, оставшихся без родителей» обязал НКВД СССР обеспечить выявление безнадзорных детей и размещение их в приемники-распределители, увеличив количество последних (ГА РФ. Ф. 9412. Оп. 1. Д. 61. Л. 43).

Одним из существенных недостатков в работе по устройству детей, оставшихся без родителей, в республике являлась неудовлетворительная работа органов милиции по изъятию детей с улицы, плохо была налажена справочная работа, вследствие чего в приемники попадало значительное количество детей из местного населения, имеющие родных или лиц, их заменяющих (ГА РФ. Ф. 9412. Оп. 1. Д. 61. Л. 42-43.).

В системе Управления исправительно-трудовых колоний ГУЛАГа НКВД на начало 1943 г. в СССР находилось 165 детских приемников-распределителей (ГА РФ. Ф. 9412. Оп. 1. Д. 61. Л. 42-43). Руководство ДПР и другими детскими учреждениями для несовершеннолетних преступников осуществлял Отдел Трудовых Колоний для несовершеннолетних УИТК

ГУЛАГа НКВД СССР, состоявших из шести работников во главе с начальником Отдела старшим лейтенантом госбезопасности товарищем Гуркиным П.Г. На начало мая 1943 г. количество ДПР увеличилось до 172. После создания отдела по борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью управление приемниками перешло к ним.

Средняя пропускная способность ДПР в месяц планировалась по 26 720 человек (по СССР в 1942 г.). В 1942 г. через ДПР прошло 127 552 беспризорных и безнадзорных детей в возрасте от 3-х до 15-ти лет, что составило 10 629 человек в месяц или 40% пропускной способности (ГА РФ. Ф. 9412. Оп. 1. Д. 61. Л. 29). Следовательно, приемники-распределители работали не на полную мощность.

Прошедшие через ДПР несудимые беспризорные и безнадзорные дети в основном поступали по следующим каналам (данные по СССР за 1942 г.): бежавшие от родителей или опекунов – 83,5%; бежавшие из детских домов Наркомпроса – 15%; бежавшие с промышленных предприятий – 1,5%. Значительное количество детей, бежавших из детских домов, поступавших в ДПР, можно было объяснить неудовлетворительными условиями содержания детей в этих учреждениях. Дети из ДПР направлялись: в детские дома – 61,8%; на трудоустройство – 13,8%; в учебные заведения – 2,5%; на патронат – 1,5%; в другие организации – 3%; возвращено родителям или лицам их заменяющим – 13,3%. Кроме этого: бежало – 2,7%, умерло – 0,3% (ГА РФ. Ф. 9412. Оп. 1. Д. 61. Л. 29).

В Казахской ССР в 1941 г. работало 11 детских приемников-распределителей. В 1943 г. было организовано еще 3 новых детских приемника-распределителя на 40 детей в Джамбульской, на 30 детей в Акмолинской и Усть-Каменогорской областях. Было начато расширение Чимкентского и Кзыл-Ординского приемников. Алма-Атинский ДПР, рассчитанный на 80 детей, был расширен до 110. Всего емкость всех приемников-распределителей составляла 480 мест. В 1944 г. был открыт еще один приемник-распределитель на станции Арысь (Архив Президента Республики Казахстан (далее АП РК) Ф. 708. Оп. 8. Д. 1345. Л. 4, 28). Количество ДПР по республике возрастало, как и места в них. Это было связано с началом работы ОБДББ, а также необходимостью, поскольку уровень беспризорности и безнадзорности в Казахстане ежегодно увеличивался.

В таблице 2 показаны данные по количеству детей, проходивших через ДПР в течение января и июля 1941 г., а также в 1942-1944 гг.

Таблица 2. Поступление детей в ДПР в КазССР в 1941-1944 гг.

№	Наименование приемника-распределителя	Количество поступивших детей за январь 1941 г.	Количество поступивших детей за июль 1941 г.	Количество поступивших детей в 1942 г.	Количество поступивших детей в 1943 г.	Количество поступивших детей в 1944 г.
1	Алма-Атинский	44	61	нет данных	2143	2427
2	Петропавловский	58	61	нет данных	1159	1301
3	Джамбульский	-	-	нет данных	1062	1565
4	Семипалатинский	18	25	нет данных	948	1332
5	Чимкентский	67	25	нет данных	796	424
6	Кзыл-Ординский	15	20	нет данных	572	1097
7	Актюбинский	15	15	нет данных	553	1297
8	Акмолинский	-	-	нет данных	495	860
9	Карагандинский	27	15	нет данных	386	688
10	Павлодарский	3	нет данных	нет данных	386	909
11	Уральский	7	9	нет данных	383	527
12	Усть-Каменгорский	-	-	нет данных	311	573
13	Кустанайский	14	2	нет данных	272	595

14	Гурьевский	3	20	нет данных	192	554
15	Арысский	-	-	-	-	583
Всего по КазССР		271	253	6450	9658	14732
Таблица составлена на основе данных Государственного архива Российской Федерации (Ф. 9412. Оп. 1. *Д*. 1. *Л*. 48; *Д*. 6. *Л*. 2; Ф. 9412. Оп. 1. *Д*. 61.. *Л*. 15); Архива Президента Республики Казахстан (Ф. 708. Оп. 8. *Д*. 1345. *Л*. 23, 28).						

К сожалению, нам не удалось найти данные по количеству детей, поступивших в ДПР КазССР за весь 1941 г., однако даже примерные подсчеты по месяцам указывают на то, что количество детей, поступавших в ДПР с каждым военным годом катастрофически увеличивалось. Средний показатель поступления детей в приемники за один месяц 1942 г. составляет около 537 человек, что показывает увеличение воспитанников ДПР более чем в два раза по сравнению с 1941 г. В 1942 г. количество детей, прошедших через приемники, составило 6450 человек. В 1943 г. число детей увеличилось на 49% по сравнению с предыдущим годом, а в 1944 г. по сравнению с 1942 г. – на 128%, и по сравнению с 1943 г. – на 52%. Поскольку с каждым военным годом увеличивался поток детей, проходивших через приемники-распределители, следовательно, увеличивалось число беспризорных и безнадзорных детей. В таблице 3 представлены данные по источникам поступления детей в ДПР.

Таблица 3. Источники поступления детей в ДПР НКВД КазССР в 1943 г.

№	Откуда поступили дети-подростки	Всего поступило детей-подростков в 1943 г.		1 квартал	2 квартал	3 квартал	4 квартал
1	Из органов милиции НКВД КазССР	8255	85%	919	1775	3375	2186
2	От разных учреждений и организаций	799	8%	185	120	241	253
3	От частных лиц	329	3%	55	60	104	110
4	Явились добровольно	368	4%	84	50	110	124
	Всего по КазССР	9751	100%	1243	2005	3830	2673
Таблица составлена на основе данных Государственного архива Российской Федерации (Ф. 9412. Оп. 1. *Д*. 61.. *Л*. 14).							

Данные таблицы свидетельствуют, что основными источниками поступления детей в приемники-распределители являлись органы милиции, которые изымали беспризорных и безнадзорных детей и помещали их в детских комнатах милиции и уже оттуда отправляли в детские приемники-распределители для дальнейшего определения места их будущего пребывания. Частыми местами задержания милицией беспризорных и безнадзорных детей являлись места массового скопления людей – базары, ярмарки, рынки. Также одним из основных источников поступления детей в комнаты милиции были вокзалы, которые являлись своего рода перевалочными пунктами для эвакуированных детей, которые в дороге теряли родителей или эвакуировались отдельно от них. Некоторые дети при эвакуации пытались добраться в южные регионы страны (например, Узбекистан), где природно-климатические условия были мягче, чем во многих областях Казахской ССР

(Абрамович, 2009: 110-111). Процесс реэвакуации часто носил стихийный характер, дети самостоятельно добирались домой, в освобожденные от фашистской оккупации районы, что создавало скопление беспризорных детей на вокзалах и станциях страны. При этом дети сбегали из детских домов, школ ФЗО, ремесленных училищ, колхозов и т.д.

Во 2, 3 и 4 кварталах наблюдалось наибольшее количество задержанных детей. Это могло быть вызвано рядом причин. Во-первых, в летние месяцы дети из детских домов, школ ФЗО и т.д. сбегали чаще, поскольку в теплое время года проще было и с одеждой, и с провизией, и с ночлегом. Во-вторых, в 1943 г. начался процесс реэвакуации, в том числе и самостоятельный со стороны детей. В-третьих, увеличилось общее количество беспризорных и безнадзорных детей в стране, что соответственно способствовало увеличению числа детей, доставляемых органами милиции в детские приемники-распределители.

Основная масса детей поступала в приемники-распределители от органов милиции НКВД, незначительное количество – от организаций и частных лиц, что свидетельствовало о том, что общественность не была в большинстве своем вовлечена в процесс помощи государству в борьбе с беспризорностью и безнадзорностью.

Во втором пункте таблицы указаны учреждения и организации, которые направляли детей в детские приемники-распределители. Такими учреждениями могли быть, например, детские дома Наркомпроса, из которых сбегали их воспитанники. Меньший процент поступления детей в приемники-распределители составляли обращения от частных лиц (родители, опекуны) и самообращение детей и подростков. Бывали случаи, когда родители, особенно одинокие матери, не справлялись с воспитанием, и дети, в силу разных причин, вставали на путь преступности. Но часто и материальные трудности становились причиной обращения матерей в органы НКВД.

Например, в справке о состоянии детской беспризорности и безнадзорности по г. Алма-Ате от 28 февраля 1945 г. имелись следующие сведения: в 1944 г. органами НКВД было изъято 6358 детей. Из них в первом квартале – 1437 человек, во втором – 2031, в третьем – 1461, в четвертом – 1429 человек. 60-65% задержанных обычно возвращались родственникам. В числе причин озвучивалось отсутствие достаточного наблюдения со стороны родителей, особенно одиноких работающих матерей – жен фронтовиков. Несмотря на систематическое изъятие органами НКВД беспризорных и безнадзорных детей, в Алма-Ате все еще имелось значительное число детей и подростков, хулиганящих, занимающихся воровством, мелкой торговлей, нищенствованием на улицах, рынках, магазинах и зрелищных местах города. Анализ имеющихся материалов позволил установить, что основными причинами являлась материальная необеспеченность, особенно семей фронтовиков из-за недостаточной помощи со стороны районных, городских и хозяйственных организаций. Так, например, Сомов Юрий, 1930 г.р., сын фронтовика, проживал с матерью в доме отдыха Турксиб, на иждивении которой находились еще четверо малолетних детей. Сомова работала поденно. Мальчик периодически уходил из дома и постепенно попадал под влияние улицы (АП РК Ф. 708. Оп. 8. Д. 1345. Л. 20).

В числе причин, называемых самими детьми, поступивших в детские приемники-распределители, были названы: материальная необеспеченность семей красноармейцев и одиноких матерей; смерть родителей на фронте и в прифронтовой полосе; потеря родителей при эвакуации и по другим причинам; побеги из детских домов, школ ФЗО, ремесленных училищ, а также с мест трудоустройства из-за сложных бытовых условий и конфликтов с преподавателями и сверстниками (Государственный архив Карагандинской области (далее ГАКО) Ф. 664. Оп. 1. Д. 36. Л. 19).

В конце 1944 г. было зафиксировано большое поступление беспризорных и безнадзорных детей из числа спецпереселенцев (чеченцев, ингушей, немцев, карачаевцев и т.д.). Местное руководство не всегда ответственно относилось к устройству детей спецпереселенцев: не устраивали в школу, не снабжали необходимым вещевым довольством, не занимались трудоустройством. Многие прибывшие дети были сиротами,

и потому их устраивали в специальные детские дома, и частыми были случаи побегов, поскольку условия проживания в детских домах были неудовлетворительными. В материалах докладной записки Секретарю ЦК КП(б)К товарищу Шаяхметову о ходе выполнения постановления СНК Казахстана и ЦК КП(б)К от 17 ноября 1944 г. и 26 апреля 1945 г. «О состоянии хозяйственного устройства спецпереселенцев Северного Кавказа» в Павлодарской области было установлено следующее: отдельные детские дома были переполнены детьми школьного и дошкольного возраста, преимущественно детьми спецпереселенцев, оставшихся без родителей, находящихся в крайне тяжелых условиях. Дети были почти все полуголые, спали на полу, без постели, у некоторых были подостланы какие-то лоскутья, которые стелились на пол вместо матраса, а большинство спали на голом полу, прижавшись друг к другу, одеял совершенно не было. От скученности и грязи у многих детей появились «парша, грибковые заболевания и трахома» (Российский государственный архив социально-политической истории Ф. 17. Оп. 122. Д. 103. Л. 280).

После побегов из детских домов, дети спецпереселенцев задерживались органами милиции за бродяжничество и направлялись в ДПР. Дети, поступавшие в приемники-распределители, после соответствующей обработки направлялись в: трудовые воспитательные колонии НКВД, в детские дома Наркомпроса, РУ и школы ФЗО, трудоустраивались, передавались родственникам, направлялись в больницы и т.д. В конце 1944 г. и 1945 г. большое количество детей было распределено из приемника в больничные учреждения. Направление большого количества детей в больницы объяснялось в отчетах тем, что вследствие специфических условий Казахстана, в ДПР поступало значительное количество детей спецпереселенцев. В 1944 г. они составили 40% от всех задержанных детей, в 1945 г. – 30%. Как правило, дети поступали сильно истощёнными, с наличием дистрофии, авитаминозом, наличием грибковых заболеваний, завшивленными. Дети, поступающие в ДПР, должны были проходить медицинский осмотр, где и выявлялись имеющиеся заболевания, а после по мере необходимости направлялись в больничные учреждения. В 1944 г. и 1945 г. городские больницы пополнялись в основном за счет детей спецпереселенцев (ГА РФ Ф. 9412. Оп. 1. Д. 14. Л.79).

О детях, направленных в ДПР, согласно разделу V «Порядок распределения детей» (пункт 25) из Положения о приемнике-распределителе НКВД СССР, было отмечено: «в кратчайшие сроки, но не позднее 20 дней, приемник-распределитель, на основе изучения детей и имеющихся о них материалах, направляет их в детские учреждения соответствующего типа, а при наличии родителей – к ним или лицам, их заменяющих» (ГА РФ. Ф. 9412. Оп. 1. Д. 61. Л. 4).

Основания, по которым дети распределялись по детским учреждениям, были следующими: дети до 14 лет, не имеющие родных, направлялись в детские дома; болеющие заразными заболеваниями и нуждающиеся в лечении направлялись в лечебные учреждения; инвалиды, не имевшие родных, передавались в специальные детские дома; подростки от 12 до 16 лет, имеющие судимости с неотбытым сроком, направлялись в колонии НКВД для несовершеннолетних, по нарядам УИТК ГУЛАГа НКВД СССР.

В задачи работников детских приемников-распределителей входило предупреждение органов Наркомздрава, Наркомпроса, милиции и др., а также родителей или опекунов о направлении к ним детей для их учета и проверки причин безнадзорности и побегов детей (ГА РФ. Ф. 9412. Оп. 1. Д. 61. Л. 4).

Попадая в ДПР, дети не могли надолго там задерживаться, поскольку основной задачей сотрудников было распределение контингента по соответствующим их положению заведениям. В таблице 4 дается перечень мест, куда направлялись дети из приемника-распределителя.

Таблица 4. Места распределения детей из детских приемников-распределителей НКВД Казахской ССР (1943 г.).

№	Наименование ДПР НКВД КазССР	Всего поступило в 1943 г. (человек)	Из них направлено (человек)						
			В ТВК	В детские дома	ФЗО, РУ, Трудрезерв	К родителям и родственникам	Трудоустроено в сельское хозяйство	Трудоустроено в промышленность	В больницу
1	Алма-Атинский	2143	44	707	397	335	465	143	25
2	Петропавловский	1159	-	764	145	110	40	51	1
3	Джамбульский	1062	3	424	27	93	240	180	29
4	Семипалатинский	948	54	551	41	171	70	16	15
5	Чимкентский	796	1	426	145	42	3	129	8
6	Кзыл-Ординский	572	-	298	138	100	-	-	4
7	Актюбинский	553	2	427	58	23	20	4	6
8	Акмолинский	495	-	375	19	27	30	11	-
9	Карагандинский	386	-	208	59	40	52	10	12
10	Павлодарский	386	1	316	10	54	3	1	-
11	Уральский	383	8	228	24	24	54	17	2
12	Усть-Каменгорский	311	-	225	16	20	3	3	5
13	Кустанайский	272	-	185	2	68	-	8	1
14	Гурьевский	192	-	78	34	53	-	-	15
Всего по КазССР		9658	113	5212	1115	1160	980	573	123
%%		100	1	54	12	12	10,5	8	1,3
Таблица составлена на основе данных Государственного архива Российской Федерации (Ф. 9412. Оп. 1. *Д*. 61.. *Л*. 15).									

Согласно данной таблице, наибольшее число детей в 1943 г. из приемников-распределителей направлялось в детские дома Наркомпроса Казахской ССР, что составило 54%. Эти дети были беспризорными, не имевшие родителей или лиц, их заменяющих, или временно утратившие с ними связь (например, эвакуированные). Дети безнадзорные соответственно их возрасту отдавались родителям или лицам, их заменяющим (12%). Дети как беспризорные, так и безнадзорные, достигшие 14 лет, направлялись для получения рабочей специальности в школы ФЗО, ремесленные училища или в трудовые резервы (12%). Далее шло трудоустройство подростков в колхозы (10,5%) и в промышленность (8%), поскольку стране были необходимы рабочие руки. Официально все подростки, достигшие 14 лет, имевшие специальность, могли работать.

Больные дети отправлялись в лечебные учреждения Наркомздрава, особенно дети с заразными инфекционными заболеваниями, чтобы предотвратить эпидемии среди детей, содержавшихся в приемнике-распределителе (1,3%). Из указанных 123 детей, отправленных в больницу, 20 человек скончались. В отчетах указывалось, что в ДПР «детям оказывалась медицинская помощь, эпидемий и инфекционных заболеваний не наблюдалось, а дети, которые были направлены в больницу или скончались, прибыли в ДПР уже в истощенном или больном состоянии» (ГА РФ. Ф. 9412. Оп. 1. *Д*. 61. *Л*. 15).

В указанный период всего 1% составляли дети, направляемые в трудовые воспитательные колонии для несовершеннолетних. Поскольку ТВК были организованы в середине 1943 г. и только к концу года начали прием воспитанников (имелись они не в каждой области

КазССР), то и сбежавших оттуда было гораздо меньше, чем в последующие годы, и соответственно процент направляемых и возвращаемых в ТВК детей был незначительным. Также одной из причин могло быть сокрытие детьми информации о себе (судимость). В личных делах воспитанников Шокайской ТВК, например, имелась графа о наличии судимости воспитанника ТВК, в которой зачастую было написано «со слов осужденного судимости не имеет» (ГАКО Ф.110. Оп.1. Д. 11, 15, 16), то есть, проверить достоверность сказанного задержанным не всегда было возможно.

Побеги из детских приемников-распределителей были нередким явлением. Согласно отчетам, из детских приемников-распределителей в 1943 г. сбежало 362 подростка (3%). Побеги происходили чаще всего в процессе перевозки детей, так как из-за малочисленности штата приемников-распределителей не было возможности «организовать необходимую охрану» (ГА РФ. Ф. 9412. Оп. 1. Д. 61. Л. 15).

Детские приемники-распределители находились на полном содержании государства. Постановлением СНК СССР № 75 от 23.01.42 г. содержание ДПР НКВД было возложено на СНК Союзных и автономных республик, Исполнительные комитеты краевых, областных, городских районных советов депутатов трудящихся за счет местных бюджетов. По данным за сентябрь 1943 г., большинству республик, краев и областей обеспечение ДПР НКВД продуктами питания, вещевым довольством и другими видами снабжения находилось в крайне неудовлетворительном состоянии.

Заявки приемников-распределителей на продукты питания, одежду и обувь местными торготделами удовлетворялись в незначительном количестве. Необеспеченность одеждой и обувью лишало ДПР своевременного устройства детей, вследствие чего создавалась скученность и нарушалась нормальная работа приемников.

В целях улучшения работы ДПР руководство НКВД СССР обратилось с просьбой распространить на них действия постановления СНК СССР № 942 от 1 сентября 1943 г. «Об улучшении работы детских домов Наркомпроса» по вопросу установления порядка норм снабжения для детей и воспитательного состава (ГА РФ. Ф. А 5446. Оп. 44а. Д. 496-66. Л. 1). Но это кардинальным образом не улучшило снабжение приемников.

В марте 1943 г. была организована комиссия по проверке работы детских приемников-распределителей Казахской ССР. По результатам проверки санитарное состояние приемников было оценено как удовлетворительное, за исключением 5 приемников (Усть-Каменогорского, Кзыл-Ординского, Чимкентского, Кустанайского и Павлодарского). В отчетах фиксировалось, что помещения этих приемников были неухоженными и грязными. Снабжение приемников продуктами питания, топливом, вещевым довольствием местными организациями проводилось с перебоями. Питание детей улучшалось за счет овощей, снятых с огородов, организованных приемниками. Воспитательная работа с детьми во всех приемниках проверяющей комиссией была оценена как хорошая.

В справке о состоянии детских приемников-распределителей на 20 марта 1943 г., подготовленной комиссией, было отмечено, что на одного ребенка для направления его на производство или патронат выделялось 200 рублей, но, тем не менее, практически во всех ДПР страны ощущалась нехватка одежды и обуви для отправки детей (ГА РФ. Ф. 9412. Оп. 1. Д. 61. Л. 42-43).

Выделенные СНК КазССР на третий квартал 1944 г. для приемников-распределителей фонды: обуви на 1500 рублей, трикотажных изделий на 15000 рублей, чулочно-носочных на 3000 рублей не были получены из-за отсутствия на базах обуви и промышленных изделий. На четвертый квартал 1944 г. для ДПР было выделено по распоряжению СНК КазССР всего: обуви – 800 пар, трикотажных изделий на 10000 рублей, чулочно-носочных изделий на 2000 рублей. Фонд четвертого квартала также не был реализован. Часто были случаи, когда дети сидели без обуви, одетые не по сезону, в обносках, во многих приемниках дети были одеты в одно только нижнее белье. Из-за отсутствия детской одежды и обуви приемники не могли своевременно проводить перевод детей в детские дома, на трудоустройство в промышленность и сельское хозяйство, на обучение в школы ФЗО, чем также объяснялась

задержка на длительный срок в детских приемниках значительного количества детей (ГАКО. Ф. 664. Оп. 1. Д. 36. Л. 3).

Условия, в которых пребывали дети в приемниках-распределителях, показывают справки о проверке состояния в ДПР НКВД КазССР. В одном из таких архивных документов содержатся сведения о том, что практически все приемники-распределители в республике находились в неудовлетворительном состоянии в силу того, что областные организации, в том числе и УНКВД, не уделяли им должного внимания, особенно в вопросах медицинского обслуживания, снабжения продуктами питания, топливом, вещевым довольством и т.п. (АП РК. Ф. 708. Оп. 6-2. Д.110. Л. 3).

Например, в Уральском ДПР совершенно отсутствовала необходимая для детей обувь, одежда, поэтому дети длительное время задерживались в приемнике. Большинство детей, вместо установленного правительством 2-недельного срока, содержались в приемнике по 2-3 месяца в силу того, что необходимо отправлять в детские дома на расстоянии 150-200 км гужевым путем, а областные организации транспорта приемнику для этой цели не предоставляли. По распоряжению начальника УНКВД товарища Бойко в приемнике забрали комнату, крайне необходимую для занятий с детьми. Помимо этого, в Уральском ДПР не хватало продуктов питания, белья, посуды, мыла.

Кзыл-Ординский детский приемник-распределитель был рассчитан на 20 детей. В связи с карантином в нем систематически содержалось 60-65 детей. Горторг отпускал им продукты только на 20 детей, причем совершенно не снабжал приемник овощами – за 7 месяцев было отпущено только 15 кг сушеного картофеля. Часть детей на момент проверки находилась в истощенном болезненном состоянии. Горфинотдел тормозил финансирование, и ДПР зачастую нечем было оплачивать получаемые продукты.

Сложно обстояли дела с вещевым довольством в Карагандинском ДПР. В конце 1941 г. там имелось только 7 одеял, 12 простыней, а какое-либо обмундирование отсутствовало. По этой причине приходилось задерживать отправку детей в детские дома на 30-40 дней.

В Семипалатинском ДПР совершенно отсутствовало белье, обувь, верхняя одежда. Имеющаяся одна смена постельных принадлежностей пришла в негодность, а снабжающие организации ничего нового из вещевого довольства приемнику не отпускали. Госпищеторг отпускал только 50% необходимых приемнику продуктов, в связи с чем питание детей резко ухудшилось.

Чимкентскому ДПР большинство продуктов питания приходилось приобретать на колхозном рынке, так как Горпищеторг систематически отказывал в отпуске продуктов. Верхней одежды в приемнике не было, в силу чего руководство приемника вынуждено было переделать часть одеял на фуфайки.

В Кустанайском детском приемнике-распределителе отсутствовала необходимая для отправки детей одежда. Облоно отказывалось принимать в детские дома от приемника плохо одетых детей, в связи с чем отправка детей задерживалась на длительное время.

Аналогичные факты имели место и в других ДПР республики. Одной из основных причин неудовлетворительного состояния приемников-распределителей являлся отказ Госплана и Наркомторга КазССР, вопреки постановлениям СНК СССР, снабжать ДПР необходимыми продуктами и вещевым довольством. После проведенной проверки приемников-распределителей в связи со сложившимся положением было выдано 5500 пар маек и трусов и около 1500 пар различной обуви (АП РК. Ф. 708. Оп. 6-2. Д. 110. Л. 3).

Условия пребывания детей, пусть даже временного, в приемниках-распределителях НКВД не всегда отвечало элементарным требованиям. К примеру, обследование детского приемника НКВД в поселке Майкудук Карагандинской области на 03 января 1945 г. показало следующее: «ДПР рассчитан на 20 человек, состоит из одной общей комнаты, где дети находятся днем – играют, едят, занимаются, и 3-х спален (2 для мальчиков и 1 для девочек). Температура в ДПР низкая, дети сидят около печи. Стены в 2-х комнатах сырые, кровати расставлены вдоль стен, что может служить источником простудных заболеваний. Обеспеченность бельем, постельными принадлежностями недостаточная,

дети спят на матрасах без простыней. Изолятора для заболевших детей нет. Медицинское обслуживание проводится медсестрой, которая при необходимости делает вызов врача. Медикаментов недостаточно, кроме перевязочного материала» (ГАКО Ф. 664. Оп. 1. *Д*. 36. *Л*. 3).

Медицинское обслуживание детей (осмотр при приеме в ДПР, оказание необходимой помощи, изолирование детей с заразными заболеваниями и т.д.) было составной частью работы приемников. Некачественно организованная медицинская помощь детям приводила к сложностям в работе ДПР. Например, весьма отрицательно на работе ДПР сказывались случаи заболевания детей сыпным тифом, что вело за собой наложение длительных карантинов и уменьшение пропускной способности приемников (Чимкентский, Кустанайский, Кзыл-Ординский, Алма-Атинский, Семипалатинский, Петропавловский). И поскольку медицинские работники подходили к наложению карантина часто формально, нарушался прием детей в ДПР. Отсюда следовало увеличение числа безнадзорных детей. В марте 1942 г. на обе секции Алма-Атинского приемника-распределителя был наложен карантин, но после проверки он был снят, и удалось принять в свыше 50 детей с улицы.

Нормы питания детей, содержащихся в детских приемниках-распределителях, находившихся на централизованном снабжении, были установлены приказом НКВД СССР №0202 от 29 мая 1943 г. и дополнительным распоряжением ГУЛАГа НКВД СССР №42/200552 от 31 августа 1943 г. В целях улучшения работы ДПР, НКВД СССР просило распространить на них действия постановления СНК СССР №942 от 1 сентября 1943 г. «Об улучшении работы детских домов Наркомпроса» в части установления порядка норм снабжения для детей и воспитательного состава (ГА РФ. Ф. А 5446. Оп. 44а. *Д*.496-66. *Л*. 1). Просьба руководства была удовлетворена, и питание в детских приемниках, состоявших на снабжении Наркомторга, стало производиться по норме детских домов, объявленном в циркуляре Отдела ОБДББ НКВД СССР №192/1353 от 2 ноября 1943 г.

Порядок организации питания детей в ДПР был следующим: горячее питание было по общей норме – 3 раза в сутки, для детей в оздоровительных группах – 4 раза в сутки. При трехразовом питании на завтрак выдавалось 30-35% продуктов дневного рациона, на обед – 40-45% и на ужин остальные – 20-30%. Хлеб выдавался при норме 600 грамм в сутки: на завтрак – 200 грамм, на обед – 250 грамм, на ужин – 150 грамм (ГА РФ Ф. 9412с. Оп. 1с. *Д*. 3. *Л*. 24, 29). Приведем пример меню одного из дней в Карагандинском детском приемнике-распределителе для оздоровительной группы: на завтрак – капуста тушеная с чаем, на обед – борщ со свининой и картофельное пюре с маслом, на полдник – чай с белым хлебом, на ужин – каша, чай (ГАКО Ф. 664. Оп. 1. *Д*. 36. *Л*. 19).

Заключение

Детские приемники-распределители в годы Великой Отечественной войны стали важным звеном в системе детских учреждений НКВД в борьбе с беспризорностью и безнадзорностью. ДПР существовали еще до войны, но активизация их работы началась во второй половине 1943 г. после создания отдела по борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью. Увеличение сети ДПР и их пропускной способности значительно упорядочили поток детей, оставшихся без попечения взрослых.

Основными источниками поступления детей в ДПР в КазССР были детские комнаты милиции, куда доставлялись дети с «улицы». Основным местом распределения детей из приемников-распределителей были детские дома Наркомпроса. Но из-за отсутствия надлежащих условий проживания в них побеги повторялись. Эвакуация и реэвакуация также были в ряде причин пополнения детьми приемников-распределителей. Эвакуированные дети часто совершали побеги из детских домов в поисках лучших условий жизни или в попытке вернуться домой.

Поскольку ДПР были временным местом пребывания изъятых с улицы детей, то основная задача ДПР заключалась в дальнейшем их распределении. И весьма существенной проблемой на пути осуществления данной задачи было то, что материальные возможности ДПР замедляли их работу, то есть нехватка одежды, обуви, нательного белья, которым должны были обеспечиваться дети, чтобы отправиться в места распределения, не давала возможности вовремя отправлять детей, снабдив их всем необходимым.

Несмотря на многие сложности в работе детских приемников-распределителей НКВД КазССР, они сыграли важную роль в решении вопросов преодоления детской беспризорности и безнадзорности в республике.

Статья написана в рамках реализации конкурса на грантовое финансирование исследований молодых ученых по проекту «Жас галым» на 2022-2024 годы ИРН AP14973000 «Советское детство в Казахстане в годы войны (1941-1945 гг.): история и повседневность».

Список литературы

Kucherenko O. Little Soldiers: How Soviet Children Went to War, 1941-1945. – NY.: Oxford University Press, 2011. – 266 p.

Абрамович А. Эпизоды еврейской эвакуации 1941–1942 гг. в Карагандинскую область // Эвакуация: воскрешая прошлое: матер. междунар. науч. конф. – Алматы, 2009. – С. 103-119.

Блинова В. В. Деятельность детских приемников-распределителей в годы Великой Отечественной войны: историко-правовой аспект // История государства и права. – 2016. – № 15. – С. 49-53.

Бубличенко В.Н. Детские пенитенциарные учреждения Европейского Севера России в 1930–1950-е годы // Historia provinciae – журнал региональной истории. – 2021. – Т. 5, № 4. – С. 1198–1253.

Быкова А. Г., Быков А. В. Детская трудовая воспитательная колония № 1 УНКВД по Омской области: история создания и проблемы функционирования в 1943–1948 гг. // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». – 2015. – № 4 (8). – С. 83–89.

Дети ГУЛАГа. 1918-1956. // Под ред. акад. А.Н. Яковлева. – М.: МФД, 2002. – 631 с.

Джумагалиева К. К вопросу о положении беспризорных детей в годы Великой Отечественной войны // Вестник Атырауского университета имени Халела Досмухамедова – 2020. – №59(4). – С. 20-30.

Ермаков Е. Г. Организационно-правовые основы деятельности органов внутренних дел по борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью в годы Великой Отечественной войны и послевоенный период (1941-1950 гг.): Историко-правовой аспект: дис. … канд. юр. наук. – Москва, 2022. – 157 с.

Жадан А.В. Организация и деятельность трудовых воспитательных колоний НКВД для несовершеннолетних на территории Хабаровского края в 1943–1945 гг. // Новейшая история России. – 2021. – Т.11, №2. – С. 408-421.

Ибрагимов Е. В. Развитие системы детских исправительно-воспитательных учреждений НКВД СССР как одно из направлений в борьбе с массовой детской беспризорностью в 1941–45 гг. (на материалах Среднего Поволжья) // Известия ПГПУ им. В.Г. Белинского.- 2011.- № 23. -С. 417–423.

Ляскина Н. В. Детские приемники-распределители в системе НКВД в период Великой Отечественной войны (по материалам Дальнего Востока) // Клио. – 2022. – № 10(190). – С. 102-109.

Ляскина Н. В. Система детских учреждений НКВД в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) // Россия и Китай: история и перспективы сотрудничества: Материалы X международной научно-практической конференции. – 2020. – С. 160-165.

Сактаганова З.Г., Абдукаримова Ж.К., Сальникова А.А. Дети войны: беспризорность и безнадзорность в Центральном Казахстане в 1941-1945 гг. (по архивным документам) // Ученые записки Казанского университета. – 2021. – Т. 163, кн. 6. – С. 202-214.

Шаймуханова С.Д. Условия жизни детей в детских домах в годы Великой Отечественной войны в Казахстане (на примере Акмолинской области) // Шоқан оқулары – 22: мат-лы междунар. науч.-практ. конф. – Кокшетау, 2018. – С. 158-161.

Шатилова О.А., Шатилов С.П. Деятельность правоохранительных органов Алтайского края по борьбе с детской преступностью в годы Великой Отечественной войны // Вестник Сургутского государственного педагогического университета. – 2020. – №2 (65). – С. 185-191.

Шуткова Е.Ю. Советские политические репрессии в отношении несовершеннолетних (1917-1953 гг.): дис. … канд. ист. наук. – Ижевск, 2003. – 275 с.

Жанар Қ. Әбдікәрімова, Зауреш Г. Сактаганова
«Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ, Қарағанды, Қазақстан

Соғыс жылдарындағы (1941-1945 жж.) Қазақ КСР балалардың панасыздығы мен қараусыздығына қарсы күресте балалар қабылдағыш-таратушыларының рөлі

Аңдатпа. Ұлы Отан соғысы жылдарында НКВД-ның балаларды қабылдап-тарату бөлімдері панасыздық пен қараусыздыққа қарсы күресте маңызды рөл атқарды. Олардың жұмысы кеңес балаларын Денсаулық сақтау Халком, Ағартухалкомы, әлеуметтік қамтамасыз ету Халкомы сияқты балалар мекемелеріне бөлу процесін реттеуге көмектесті. Мақалада 1941-1945 жылдардағы Қазақ КСР-індегі балаларды қабылдап-тарату бөлімдерінің жұмысы қарастырылады. Отандық және шетелдік архивтардың деректеріне сүйене отырып, авторлар мемлекеттік ауқымдағы үлкен проблемаға айналған балалардың панасыздығы мен қараусыздығының соғыс жылдарында тұрақты өсу динамикасын көрсетеді. НКВД-ның балаларды қабылдап-тарату бөлімдерінің жаппай жұмысы мәселені шешудің элементтерінің бірі болды. Республикада балаларды қабылдау бөлімдерінің саны да, олардың өткізу қабілеті де өсті. Авторлар кәмелетке толмағандардың НКВД-ның балаларды қабылдап-тарату бөлімдері түсуінің негізгі көздерін, балалардың өмірлік қиын жағдайларға жиі түсу себептерін және тәрбиеленушілерді одан орналастыру мәселелерін анықтады. Сонымен қатар авторлар Қазақ КСР облыстары бойынша қабылдап-тарату бөлімдеріндегі балалардың жағдайларын, қабылдап-тапсыру бөлімдеріндегі балалардың азық-түлікпен, мектепте оқыту мен медициналық қызмет көрестудегі қажетті заттармен қамтамасыз етумен байланысты проблемаларын зерттейді. ҚазақКСР-індегі панасыздық пен қараусыздыққа қарсы күрес шарасы ретіндегі НКВД-ның балаларды қабылдап-тарату бөлімдерінің қызмет ету мәселелерін авторлардың бұрын қолданыста болмаған архив құжаттары негізінде қарастыруы жұмыстың жаңалығы болып табылады.

Түйін сөздер: балаларды қабылдап-тапсыру бөлімдері; панасыздық; қараусыздық; балалар қылмысы; Қазақ КСР; Ұлы Отан соғысы**.**

Zhanara K. Abdukarimova, Zauresh G. Saktaganova
Karaganda State University named after academician E. A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan

The role of children's reception centers in the fight against child homelessness and neglect in the Kazakh SSR during the war years (1941-1945)

Abstract. Children's reception centers-distributors of the NKVD (People's Commissariat for Internal Affairs) during the Great Patriotic War played an important role in the fight against child neglect and homelessness. Their work helped to streamline the process of distributing Soviet children to children's institutions of the People's Commissariat for Health, the People's Commissariat for Education, and the People's Commissariat for Social Welfare. The article deals with the work of children's reception centers in the Kazakh SSR in 1941-1945. On the basis of data from domestic and foreign archives, the authors show that child homelessness and neglect had a constant dynamic of growth during the war years, which became a huge problem of state scale. One of the elements of solving this problem was the mass work of children's reception centers-distributors of the NKVD. The number of receivers in the country was growing together with their capacity. The authors have identified the main sources of minors' admission to NKVD reception centers, the reasons why children were most often placed in difficult living conditions and their further placement. The authors also study the conditions of children's stay in reception centers by regions of the Kazakh SSR. As well as problems related to the supply of food and clothing allowances, schooling and medical care for children in reception centers. The novelty of the work lies in the fact that the problems of functioning of children's reception centers-distributors of the NKVD in the Kazakh SSR, as a measure to combat homelessness and neglect, are considered by the authors on the basis of previously unused archival documents.

Keywords: children's reception centers-distributors; homelessness; neglect; child delinquency; Kazakh SSR; Great Patriotic War.

References

Kucherenko O. Little Soldiers: How Soviet Children Went to War, 1941-1945, (NY, Oxford University Press, 2011, 266 p.) [in English]

Abramovich A. Jepizody evrejskoj jevakuacii 1941–1942 gg. v Karagandinskuju oblast' [Episodes of the Jewish evacuation of 1941-1942 to the Karaganda region].103-119 (2009) [in Russian]

Blinova V.V. Dejatel'nost' detskih priemnikov-raspredelitelej v gody Velikoj Otechestvennoj vojny: istoriko-pravovoj aspekt [Activity of children's receivers-distributors during the Great Patriotic War: historical and legal aspect]. 15, 49-53(2016) [in Russian]

Bublichenko V.N. Detskie penitenciarnye uchrezhdenija Evropejskogo Severa Rossii v 1930–1950-e gody [Children's penitentiary institutions of the European North of Russia in the 1930s-1950s]. 4, 1198-1253(2021) [in Russian]

Bykova A.G., Bykov A.V. Detskaja trudovaja vospitatel'naja kolonija № 1 UNKVD po Omskoj oblasti: istorija sozdanija i problemy funkcionirovanija v 1943–1948 gg. [Children's labor educational colony No. 1 of the NKVD in the Omsk region: the history of creation and problems of functioning in 1943-1948.]. 4(8), 83-89(2015) [in Russian]

Deti GULAGa. 1918-1956 [Children of the Main Directorate of Corrective Labour Camps. 1918-1956.]. (Moskva, MFD, 2002, 631 p.) [in Russian]

Dzhumagalieva K. K voprosu o polozhenii besprizornyh detej v gody Velikoj Otechestvennoj vojny [On the situation of street children during the Great Patriotic War]. 59(4), 20-30(2020) [in Russian]

Ermakov E. G. Organizacionno-pravovye osnovy dejatel'nosti organov vnutrennih del po bor'be s detskoj besprizornost'ju i beznadzornost'ju v gody Velikoj Otechestvennoj vojny i poslevoennyj period (1941-1950 gg.): Istoriko-pravovoj aspect [Organizational and legal bases of the activities of the internal affairs bodies to combat child homelessness and neglect during the Great Patriotic War and the post-war period (1941-1950): Historical and legal aspect]. (Moskva, 2022, 157 p.) [in Russian]

Zhadan A.V. Organizacija i dejatel'nost' trudovyh vospitatel'nyh kolonij NKVD dlja nesovershennoletnih na territorii Habarovskogo kraja v 1943–1945 gg. [Organization and activity of labor educational colonies of the NKVD for minors on the territory of the Khabarovsk Territory in 1943-1945.]. 2, 408-421(2021)

Ibragimov E. V. Razvitie sistemy detskih ispravitel'no-vospitatel'nyh uchrezhdenij NKVD SSSR kak odno iz napravlenij v bor'be s massovoj detskoj besprizornost'ju v 1941–45 gg. (na materialah Srednego Povolzh'ja) [Development of the system of children's correctional and educational institutions of the NKVD of the USSR as one of the directions in the fight against mass child homelessness in 1941-45. (based on the materials of the Middle Volga region)]. 23, 417-423(2011) [in Russian]

Ljaskina N. V. Detskie priemniki raspredeliteli v sisteme NKVD v period Velikoj Otechestvennoj vojny (po materialam Dal'nego Vostoka) [Children's receivers -distributors in the NKVD system during the Great Patriotic War (based on materials from the Far East)]. 10(190), 102-109(2022) [in Russian]

Ljaskina N. V. Sistema detskih uchrezhdenij NKVD v gody Velikoj Otechestvennoj vojny (1941-1945 gg.) [The system of children's institutions of the NKVD during the Great Patriotic War (1941-1945)] 160-165(2020) [in Russian]

Saktaganova Z.G., Abdukarimova Zh.K., Sal'nikova A.A. Deti vojny: besprizornost' i beznadzornost' v Central'nom Kazahstane v 1941-1945 gg. (po arhivnym dokumentam) [Children of War: homelessness and neglect in Central Kazakhstan in 1941-1945 (according to archival documents)]. 6, 202-214 (2021) [in Russian]

Shajmuhanova S.D. Uslovija zhizni detej v detskih domah v gody Velikoj Otechestvennoj vojny v Kazahstane (na primere Akmolinskoj oblasti) [Living conditions of children in orphanages during the Great Patriotic War in Kazakhstan (on the example of the Akmola region)]. 158-161(2018) [in Russian]

Shatilova O.A., Shatilov S.P. Dejatel'nost' pravoohranitel'nyh organov Altajskogo kraja po bor'be s detskoj prestupnost'ju v gody Velikoj Otechestvennoj vojny [Activities of law enforcement agencies of the Altai Territory to combat child crime during the Great Patriotic War]. 2(65), 185-191(2020) [in Russian]

Shutkova E.Ju. Sovetskie politicheskie repressii v otnoshenii nesovershennoletnih (1917-1953 gg. [Soviet political repression of minors (1917-1953)]. (Izhevsk, 2003, 275 p.) [in Russian]

Сведения об авторах:

Абдукаримова Жанара Кадировна – PhD, ассистент профессора кафедры археологии, этнологии и отечественной истории, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, ул. Гоголя, 38, Караганда, Казахстан.

Сактаганова Зауреш Галимжановна – доктор исторических наук, профессор кафедры археологии, этнологии и отечественной истории, директор Центра этнокультурных и историко-антропологических исследований, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, ул. Гоголя, 38, Караганда, Казахстан.

Abdukarimova Zhanara Kadirovna – PhD, Assistant Professor, Department of Archeology, Ethnology and National History, Karaganda State University named after academician E. A. Buketov, 38 Gogol str., Karaganda, Kazakhstan.

Saktaganova Zauresh Galimzhanovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of Archeology, Ethnology and National History, Director of the Center for Ethnocultural and Historical-Anthropological Research, Karaganda State University named after academician E. A. Buketov, 38 Gogol str., Karaganda, Kazakhstan.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

МРНТИ 03.20:

Социально-экономическое положение в Казахстане в 1990-х - начале 2000-х гг. (на примере областей северного Казахстана)

Гулжанар Абдыкулова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

E-mail: gabdykulova@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-8403-072X
DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-26-40

Аннотация. *Первое десятилетие в истории независимого Казахстана было сложным временем, на протяжении которого в стране проводились экономические реформы, направленные на формирование новой модели развития.*
Переходный период сопровождался масштабным кризисом. В северном регионе Казахстана стагнация в экономическом развитии выразилась в снижении объёмов сельскохозяйственного и промышленного производства. Проводимые реформы повлекли негативные последствия для социальной жизни населения. Безработица и общее снижение уровня жизни населения стали главными показателями социально-экономического положения.
Попытки государства восстановления экономики не давали положительных результатов. Предпринимались различные меры по социальной поддержке населения.
В условиях самовыживания население начинает активно вовлекаться в новые сферы трудовой деятельности. Автор отмечает, что новым явлением этого времени становится зарождение женского предпринимательства. Тем не менее на протяжении всего периода социально-экономическое положение в северном Казахстане оставалось сложным.
Социально-экономическая история северного Казахстана рассматриваемого времени является составной частью истории современного Казахстана. На сегодняшний день ее изучение в отечественной науке находится на стадии зарождения. Труды по современной истории в локальном разрезе единичны, и предлагаемая работа является одной из первых исследований в этом направлении.
Сведения об этом важном периоде в жизни страны можно получить из сборников статистических данных, материалов переписей населения и отчётов по социально-экономическому развитию страны. Основная часть материалов, детально характеризующая исследуемое время, содержится в архивах. Этим обусловлено применение в качестве источниковой основы исследования обширного массива архивных сведений, которые вводятся в научный оборот впервые.
Ключевые слова: *северный Казахстан; экономический кризис; сельское хозяйство; безработица; женщины.*

Received 20.08.2023. Revised 20.09. 2023. Accepted 15.10. 2023. Available online 30.12.2023.

For citation:

Abdykulova G. Socio-economic situation in Kazakhstan in the 1990s - early 2000s. (using the example of regions of northern Kazakhstan) // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 145. – No. 4. – P. 26-40 DOI: 10.32523/2616-7255-2023-145-4-26-40

Для цитирования:

Абдыкулова Г. Социально-экономическое положение в Казахстане в 1990-х - начале 2000-х гг. (на примере областей северного Казахстана) // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 145. – №. 4. – С. 26-40 DOI: 10.32523/2616-7255-2023-145-4-26-40

Введение

В начале 1990-х гг., на начальном этапе периода обретения независимости, Казахстан находился в сложных экономических условиях.

В условиях разрыва экономических связей в республике шло построение новой административно-политической системы управления, собственной модели развития экономики с упором на активизацию рыночных отношений.

В этот период северный регион Казахстана, включающий Акмолинскую, Северо-Казахстанскую, Костанайскую и Павлодарскую области, как и вся страна, столкнулся со сложностями переходного периода, который сопровождался спадом в сфере общественного производства, упадком в развитии сельского хозяйства, усилением дефицита товаров народного потребления, безработицей и, как следствие, ухудшением социального положения населения.

Снижение уровня жизни населения в регионе, попытки государства восстановления экономики и новые тенденции в жизни людей ясно просматриваются в процессе изучения исторических источников - архивных материалов, ставших основной документальной базой по исследованию социально-экономической истории северных областей Казахстана.

Хронологические рамки исследования охватывают 1990-е - начало первого десятилетия 2000-х гг., являющиеся начальным этапом в истории независимого Казахстана. Избранный период в силу относительной недавности является малоизученным. В связи с этим данная статья является одной из первых попыток по воссозданию региональной истории и вкладом в формирование социально-экономической истории современного Казахстана.

Материалы и методы

Исследование базируется на классическом принципе историзма, предполагающем всесторонний анализ исторических тенденций в их взаимосвязях и развитии, что позволяет углубить понимание и объективно интерпретировать фактологические данные, использованные в работе.

Методологическую основу исследования составил комплекс общенаучных и исторических методов исследования: метод историографического анализа, сравнительно-исторический, описание, методы анализа и синтеза.

Историографический анализ научных трудов по региональной истории позволил определить степень исследованности изучаемой проблемы отечественными историками, определить новизну исследуемых вопросов.

Несмотря на «недавность» рассматриваемого исторического периода, автор при работе основывалась на методе анализа и оценки социально-экономического развития. В частности, для объективной оценки социального положения применены количественный, качественный и сравнительный методы анализа.

Применен социально-исторический подход, опирающийся на исторические факты, подтверждаемые архивными документами.

Использование обширного источникового материала, накопленного в ходе изучения фондов Национального архива Республики Казахстана, Архива Президента Республики Казахстан, Государственного архива Акмолинской области, Государственного архива города Кокшетау, способствовало реконструкции социально-экономической истории северного Казахстана в разрезе областей, позволило детализировано представить состояние региона, положение населения, особенности и проблемы.

Обсуждение

Отношение рассматриваемого вопроса к проблематике современной истории Казахстана и региональный характер исследования объективно относят проблему к ряду малоисследованных в отечественной исторической науке.

Специальные научные исследования по современной истории изучаемых областей единичны. При этом необходимо отметить, что историческое развитие некоторых из изучаемых областей изучается более активно, чем другие. К примеру, на протяжении 1990-х годов история Акмолинского края целенаправленно подвергалась изучению известным кокшетауским ученым-историком К.К. Абуевым. Его труды, известные за пределами Казахстана, отражают различные периоды истории региона, содержат биографии известных личностей – выдающихся представителей края, государственных и общественных деятелей (Абуев, 2015), работников сфер просвещения, культуры и искусства, сведения о природных ресурсах, административно-территориальном делении и составе населения, экономическом и культурном развитии области, а также в целом об истории сельскохозяйственного и промышленного развития Акмолинской области (Абуев, 2009).

История павлодарского региона представлена в коллективной работе исследователей Захаренко А.Л, Косаякова Б. К., Мерц В. К. (Захаренко, 2003). В ней авторы на основе различных исторических источников излагают историю края с древних времен до наших дней. Авторами производится попытка выявления специфики развития Павлодарского Прииртышья под влиянием природно-климатических условий, географического расположения и других исторических факторов. Современная история региона отражает первое десятилетие - период становления и развития суверенной Республики Казахстан до 2001 года.

История развития предпринимательства в Казахстане описывается в работе Г. Абдыкуловой. Главной особенностью данной работы является исследование истории зарождения женского предпринимательства (Абдыкулова, 2018). В своем труде Г. Абдыкулова описывает исторические предпосылки вовлечения женщин в сферу торговли, этапы формирования женского предпринимательства и состояние его развития на современном этапе.

В целом историографический анализ трудов по проблематике исследуемого вопроса показал, что научное изучение и интерпретация современной истории североказахстанского региона находится на стадии формирования. Имеющиеся труды вносят большой вклад в становление современной региональной истории Казахстана и являются основой для дальнейшего, более детального изучения отдельных его периодов в локальном разрезе.

Большая и основная часть источников и материалов, содержащая ценные сведения о социально-экономическом положении и состоянии развития Акмолинской, Северо-Казахстанской, Костанайской и Павлодарской областей относительно рассматриваемого времени преимущественно хранятся в фондах областных и республиканских архивов. В частности, фонды государственных областных архивов Акмолинской, Северо-Казахстанской, Павлодарской областей являются средоточием первоисточников по истории изучаемого региона. Комплекс фондов Национального архива Республики Казахстана (фонды 23 – «Министерство здравоохранения», 25 – «Министерство образования и культуры РК», 27 – «Министерство культуры РК», 53 - «Комитет по миграции», 54 – «Министерство культуры РК», 63 - «Министерство труда и социальной защиты населения РК», 64 – «Агентство по статистике», 231 – «Агентство РК по статистике» и др.), фонд 5Н Архива Президента Республики Казахстан содержат важнейшие документы и материалы по экономическому, социальному, демографическому положению и другим ключевым вопросам развития на этапе современности в разрезе всех областей республики. Содержание документов дают детальную информацию о состоянии и развитии административных единиц, относящихся к областям, и в целом являются ценными первоисточниками по всем рассматриваемым в работе вопросам.

Большая часть источников из отмеченных архивных фондов вводятся в научный оборот впервые и стали основой для воссоздания социально-экономической истории северных областей Казахстана исследуемого исторического времени.

Результаты

Северный регион Казахстана, включающий четыре области – Акмолинскую, Северо-Казахстанскую, Костанайскую и Павлодарскую, территориально занимает значительную часть территории Казахстана.

Общая численность населения, проживавшего по областям, по итогам переписи 1989 г., представлена в таблице 1 (Краткие итоги, 1999: 6)

Таблица 1. Численность населения в областях северного Казахстана в 1989 г.

Области	Общая численность (тыс. чел.)
Акмолинская	1064,4
Костанайская	1223,8
Павлодарская	942,3
Северо-Казахстанская	912,1

По этническому составу население областей было многонациональным. Наряду с коренным населением - казахами, здесь проживали русские, украинцы, белорусы, поляки, немцы, корейцы, татары, чуваши и представители других национальностей.

В 1990-е гг. в демографическом положении Казахстана начали происходить значительные изменения, связанные с активным миграционным и эмиграционным движением населения. Наблюдался отток местного населения, который начал происходить в связи с условиями и возможностями, появившимися в новом периоде в истории республики – после обретения независимости. Как известно, за годы существования Казахстана в составе Российской империи, а затем в составе СССР, в республику по разным, в основном, политическим причинам прибыло большое количество представителей самых разных национальностей: русских, украинцев, белорусов, немцев, чеченцев, ингушей, поляков, корейцев и др. этносов, за счёт чего в несколько раз увеличилась общая численность населения республики, особенно в областях северного Казахстана, ставших второй родиной для большинства прибывших сюда. Однако в связи с либерализацией национальной политики в последние годы существования СССР, в конце 1980-х гг. началось, а в первые годы независимости особенно активизировалось миграционное движение – усилилось эмиграционное движение некоренного населения из Казахстана на свою историческую родину.

Люди стали массово уезжать на территорию республик, к которым они принадлежали этнически, либо эмигрировали за пределы бывшего СССР (особенно активным был выезд немцев в Германию). Эмиграция отразилась на изменении численности населения Казахстана, а также на изменении соотношения между коренным и другими этносами (Демографический ежегодник, 2007: 27). В частности, эмиграция местного населения из Павлодарской области среди немцев составила 54%, евреев - 52,8%, цыган - 50,6%, латышей - 33,5%. По абсолютным показателям больше всего уехали представители таких этносов, как русские (89,7 тыс.), немцы (51,5 тыс.) и украинцы (24 тыс.) (Захаренко, 2003: 126).

Необходимо отметить, что миграционное движение шло и в обратном направлении. На рубеже 1990-начале 2000-х гг., наряду с оттоком в стране наблюдался постепенный приток населения, который был связан с возвратом на родную землю этнических казахов, проживавших за пределами Казахстана. В частности, за это время на территорию республики прибыло 29,9 тысяч казахов из Монголии, кроме казахов, иммигрировавших на родину из других постсоветских государств (Нурумбетова: URL).

Местом расселения мигрантов-оралманов были и области северного Казахстана, что положительно сказалось на увеличении доли казахов среди всего населения. К примеру, только в Павлодарской области прирост казахского населения составил 16,1%, а его численность среди всего населения увеличилась до 38,6% (Захаренко, 2003: 126).

В этих условиях в начале 1990-х годов XX века демографическая ситуация в Казахстане выглядела неоднозначной, численность населения республики находилась в колеблющемся состоянии. В итоге к 1999 г. в областях численный состав населения выглядел следующим образом: население Костанайской области составляло 1022,3 тысяч человек, за четыре года сократившись на 164,2 тысячи человек (Архив Президента Республики Казахстан (далее АП РК). Ф. 5Н. Оп. 6 *Д*. 2061. *Л*. 6), в Павлодарской области за десятилетие – 1989–1999 гг. численность населения уменьшилась на 14,4% и составила 806,983 чел. Похожая картина наблюдалась и в Северо-Казахстанской области (АП РК. Ф. 5Н. Оп. 6 *Д*. 2064. *Л*. 12).

Возможность возвращения на историческую родину не была единственной причиной миграционного движения. Одним из главных детерминантов эмиграции было социально-экономическое положение, сложившееся в Казахстане в 1990-х годах. Как пишет К.К. Нурумбетова, основными «причинами миграции из села до 1990 г. являлись – социальная необустроенность села, тяжелый физический труд, неудовлетворительное транспортное сообщение между населенными пунктами, слабо развитая сеть дошкольных, школьных, медицинских учреждений» (Нурумбетова: URL).

К примеру, в Северо-Казахстанской области до 1993 года общая численность населения ежегодно увеличивалась и за период с 1989 по 1992 гг. она возросла почти на 24 тыс. человек. Однако в последующие годы началось устойчивое его сокращение. Во всех регионах области наблюдалось уменьшение численности населения особенно в районах, которое по большей части было связано со сложностями жизни на селе в этот период. Всего за 1989–1999 гг. численность городского населения области сократилась на 16,2%, сельского на 22,8 % (АП РК. Ф. 5Н. Оп.6 *Д*.2064. *Л*. 1).

В целом итоги переписи 1999 г. позволяют сделать выводы об изменениях в демографических показателях во всех областях республики (Краткие итоги, 1999). По нашему мнению, эта тенденция была связана с рядом социально-экономических факторов, в результате воздействия которых происходила активная внутренняя миграция населения, которое перемещалось в поисках более благоприятных условий для жизни и труда.

Действительно, 1990-е годы – начальный период в становлении независимого Казахстана, вошли в современную историю республики как сложное время, характеризовавшееся кризисом во всех сферах деятельности государства.

Признаки кризиса проявлялись и в экономике северного Казахстана. Трудности возникали как в аграрном, так и в промышленном секторах.

Ликвидация колхозов, совхозов и вовлечение сельчан в рынок путем создания крестьянских и фермерских хозяйств предполагала перезагрузку в системе регулирования отношений в аграрном секторе, которая должна была поднять сферу на новый качественный уровень развития и вместе с тем разрешить проблемы продовольственного самообеспечения областей.

Однако условий, создаваемых на селе для фермеров и крестьян, было недостаточно, так как для развития хозяйств требовались обновление материально-технических ресурсов, пришедших в упадок за предшествовавшие годы, а также значительные финансовые вливания. Общий кризис в банковской системе, находившаяся на стадии формирования новая финансовая система, непродуманность денежно-кредитной политики и другие сопутствующие проблемы тормозили развитие сельскохозяйственных предприятий.

В этих условиях положение на селе было крайне сложным. Происходило значительное сокращение объемов производства. Так, за 1991–1995 годы в Акмолинской области, основными направлениями сельскохозяйственного развития которой были животноводство и выращивание злаковых культур, среднегодовое производство зерна и продукции животноводства относительно уровня предыдущего пятилетия сократилось почти на четверть.

В Павлодарской области с целью разрешения проблем с развитием мелких фермерских и крестьянских хозяйств были созданы ассоциации фермеров, частных сельскохозяйственных предприятий. Как отмечают исследователи, «именно они приступили к реализации

переработки сырья в готовую продукцию на месте. Были созданы, произведены мини мясокомбинаты, мини пекарни, просорушки, агрегаты по шелушению гречихи, переработке семян подсолнечника» (Захаренко, 2003: 127). В результате деятельности хозяйств в 1995 г. в области начали работать 26 малых мельниц, 2 цеха по переработке молока, 5 - по изготовлению макарон, 4 - выделке овчин, 7- изготовлению колбас, 16 - по обработке гречихи и 13 цехов по производству подсолнечного масла (Захаренко, 2003: 127).

Тем не менее, сельское хозяйство не смогло избежать упадка. Спад производства в павлодарском крае в 1991–1998 гг. составлял 8,5%. Размеры посевных площадей сократились более, чем на 80%.

К середине 1990-х гг. 1200 самостоятельных крестьянских хозяйств имели лишь 5 % земельных ресурсов области и не смогли их даже засеять полностью. Из 155 хозяйств всех форм собственности убыточными были 77. Посевные площади в 1991-1994 гг. сократились более, чем на 13% (Захаренко, 2003: 127). Во всех областях наблюдалось значительное уменьшение поголовья скота.

Негативные тенденции имели место в развитии промышленного и товарного производства. Происходило закрытие нерентабельных, сокращение объемов производства на действующих предприятиях. В Кокшетауской области (на основании Указа Президента Республики Казахстан от 3 мая 1997 года территория области в 1997 г. вошла в состав Северо-Казахстанской области (Указ Президента: URL). В 1999 г. часть была передана в состав Акмолинской области - *Г.А.*) за 1991-1995 гг. в сфере промышленности испытывали трудности предприятия горнорудной отрасли, машиностроения и металлообработки. Продолжала снижать темпы производства швейная и текстильная промышленность (Государственный архив Акмолинской области (далее ГААО). Ф. 647. Оп. 4. *Д*. 1533. *Л*. 7). В Павлодарской области за 1991-1999 гг. среднегодовое снижение производства составило 7,3% (Захаренко, 2003: 128).

Одним из последствий кризиса в сфере производства, напрямую отразившихся на качестве жизни местного населения, был явственно ощущаемый дефицит товаров повседневного потребления. С полок магазинов исчезли товары первой необходимости - культурно-бытового, хозяйственного назначения, продукция лёгкой промышленности, о чем также свидетельствуют данные о производстве товаров народного потребления в республике Государственного комитета РК по статистике и анализу, представленные в таблице 2 (Национальный Архив Республики Казахстан (далее НА РК). Ф. 64. Оп. 1. *Д*. 207. *Л*. 9-10). Согласно их сведениям, в 1992 г. снижение объемов производства наблюдалось не только по сравнению с прошедшим годом, но и ежемесячно, в частности, по таким видам товара, как сахар, кондитерские изделия, масло, крупы, моющие средства и др.

Таблица 2 Производство товаров народного потребления в 1992 г.

Вид товара	Единица измерения	Фактически за		Фактически за	Увеличение +, уменьшение - по сравнению с соответствующим периодом прошлого года
		Предыдущий месяц	Отчетный месяц	Месяц прошлого года	
Сахар-песок	тонн	28603	16979	34173	-154210
Консервы	тыс. банок	26526	24278	32292	-71113
Колбасные изделия	тонн	9224	9485	13056	-57104

Макаронные изделия	тонн	10829	10044	12642	+1316
Кондитерские изделия	тонн	12401	15142	25497	-69621
Мука	тонн	177294	185231	192570	-78725
Крупа	тонн	32482	31354	35880	-25880
Масло растительное	тонн	7419	5045	9737	-43971
Мыло хозяйственное	тонн	1390	1472	2353	-7251
Синтетические моющие средства	тонн	2375	2128	4230	-25749
Чай натуральный сортовой расфасованный	тонн	415	441	455	-2136
Соль поваренная	тонн	51704	5652	2000	-31194

Одной из главных причин возникшей ситуации с обеспечением населения товарами повседневного спроса был разрыв хозяйственно-экономических связей между бывшими советскими республиками, разрушение слаженной системы взаимообеспечения необходимыми товарами и продуктами.

Напряду с дефицитом хозяйственно-бытовых товаров, ощущалась нехватка продуктов питания, что для северного Казахстана как аграрного региона было наиболее парадоксальным. К примеру, в этот период в Павлодарском регионе «область с избытком получала зерна, мяса, молока и пр.», тем не менее «удовлетворение спроса ухудшалось с каждым годом» (Захаренко, 2003: 126).

Разрешение проблемы обеспечения населения продовольствием и товарами повседневного спроса требовали определения четкой государственной политики в вопросе дальнейшего экономического развития страны, формирования системы обеспечения путем налаживания товарного производства как продовольственного, так и непродовольственного.

В условиях необходимости принятия скорых мер по урегулированию создавшегося положения с начала 1990-х гг. был принят курс на экономические реформы, направленные на восстановление и развитие экономики в республике (Закон: URL). Однако глубокий кризис в развитии сельского хозяйства, промышленного и товарного производства, закрытие нерентабельных предприятий, рост цен и многие другие факторы привели к резкому снижению уровня жизни населения. Сбои в выплате заработной платы еще более усугубили положение населения.

В 1996-1997 гг. Правительство республики в рамках углубления реформ в области труда и социальной защиты населения и с целью улучшения положения населения осуществляла реализацию плана, одним из пунктов которого было «обеспечение сокращения задолженности по заработной плате и пенсиям, разработка системы мер, направленных на повышение ответственности в регионах» (НА РК. Ф. 63. Оп. 1. *Д.* 16. *Л.л.* 16, 27). Однако принимаемые меры не были достаточно действенными и социальное положение только ухудшалось. Трудности одинаково испытывали как сельское, так и городское население областей.

Необходимо отметить, что 1990-е годы оказались переломными для всего казахстанского общества. Население было вынуждено адаптироваться в формирующихся новых социально-экономических условиях, однако этот процесс был болезненным и, как уже отмечалось, сопровождался многочисленными негативными явлениями. В повседневной жизни населения наблюдалась социальная неустроенность и общее обеднение.

Одной из главных причин ухудшения социального положения была безработица, которая на протяжении 1990-х гг. и вплоть до середины первого десятилетия 2000-х гг. носила массовый характер.

Безработица коснулась всех. Массовое закрытие предприятий, сокращение на производстве, оптимизация финансовых и трудовых ресурсов только увеличивали ее масштабы. По данным Агентства РК по статистике в 2000 г. уровень безработицы относительно экономически активного населения составлял: в Акмолинской области - 14,3%, в Костанайской - 15,7%, Павлодарской - 13,8%, Северо-Казахстанской - 14,9% (НА РК. Ф. 63 ОП. 1 *Д*. 17. *Л*. 10).

Работы не было ни для мужчин, ни для женщин.

Очень остро эта проблема стояла в городе Кокшетау – административном центре Акмолинской области. Главная причина незанятости городского населения заключалась в том, что в это время многие предприятия города полностью или частично остановили свое производство (Государственный архив города Кокшетау (далее ГА г. Кокшетау). Ф. 449. Оп. 1. *Д*. 532. *Л*. 4).

В общем числе безработных основную долю составляли женщины, так как в сложившихся рыночных условиях многие «женские» профессии оказались невостребованными.

Местными властями в целях решения этой масштабной для региона проблемы предпринимались различные меры - систематически проводились ярмарки вакансий, проводилось переобучение и переквалификация, оказывалась помощь в поисках работы (ГААО. Ф. 1290. Оп. 3. *Д*. 675).

В Кокшетау так же, как в других городах и местностях северного Казахстана, трудоустройству уделялось большое внимание. В областных и районных центрах были созданы Центры занятости, деятельность которых была направлена на регистрацию безработных, оформление государственных пособий, оказание помощи в поиске работы и трудоустройстве, направление на переобучение.

В 1995 г. число граждан, обратившихся в городские и районные Центры занятости по вопросам трудоустройства составило 8573 человека. Из них 48,6% - «работники, уволенные по собственному желанию», 30,5% - «работники высвобожденных предприятий, учреждений и организаций».

Для трудоустройства безработным выдавали направления «на свободные рабочие места и вакантные должности». В частности, из обратившихся 8573 человек направления на работу получили 4014 человек, однако были трудоустроены лишь 2818 (ГААО. Ф. 1524. Оп. 1. *Д*. 145. *Л*. 12).

Систематически проводились ярмарки вакансий, во время которых на основе заявок от работодателей была возможность трудоустроить определённую часть безработных. К примеру, по информации Центра занятости города Кокшетау по итогам одной из таких ярмарок, проведённой в 2002 г., на имевшиеся 144 вакантных места было трудоустроено 78 человек, из которых 21 - женщины (ГА г. Кокшетау. Ф. 449. Оп. 1. *Д*. 722. *Л*. 4).

Процент трудоустраиваемых женщин всегда был ниже, чем мужчин. Это обстоятельство объяснялось тем, что большая часть вакансий от организаций была по «мужским» профессиям. Например, в 2002 г. в Центр занятости поступили заявки от 15 предприятий на 55 рабочих мест, из которых 75% были по рабочим профессиям и только 5% для женщин (ГА г. Кокшетау. Ф. 449. Оп. 1. *Д*. 722. *Л*.11).

Во всех областях деятельность местных исполнительных органов была направлена на создание новых рабочих мест. Шло трудоустройство безработных через привлечение к общественным работам. Основными видами общественных работ, на которые массово направлялись безработные, были помощь организациям жилищно-коммунального хозяйства в уборке территорий городов, промышленных предприятий, экологическое оздоровление регионов, участие в строительстве, реконструкции и капитальном ремонте жилья, а также объектов социально-культурного назначения, строительство и ремонт дорог, прокладка водопроводных, газовых и канализационных коммуникаций, проведение республиканских и региональных общественных кампаний опросов общественного мнения, перепись населения и других видов работ (НА РК. Ф. 63. Оп. 1. *Д*. 664. *Л*. 214).

Стоимость оплаты такого труда была невысокой и составляла в среднем 4,2 тысячи тенге (НА РК. Ф. 63. Оп. 1. *Д*. 664. *Л*. 214). Эта сумма практически была равна уровню минимальной заработной платы, установленной в республике в 2002 г., и которая составляла 4181 тенге.

Центры занятости в целях ускорения процесса трудоустройства женщин в условиях невостребованности труда по «женским» специальностям, которые ранее преимущественно были представлены в сферах образования, здравоохранения, обслуживания и различных государственных предприятиях и учреждениях, направляли их на курсы профессиональной переподготовки по новым востребованным профессиям и повышения квалификации (ГА г. Кокшетау. Ф. 449. Оп. 1. *Д*. 722. *Л.л*. 4, 12). Так, согласно информации акимата Акмолинской области, в 2002 г. курсы подготовки и переподготовки прошли 377 женщин, что составляло 67% переобученных. Женщин обучали самым разным профессиям, таким, как бухгалтер, домашняя медсестра, закройщик-портной, массажист, переводчик, секретарь-референт, повар, парикмахер, предприниматель малого бизнеса (ГААО. Ф. 1290. Оп. 3. *Д*. 675. *Л*. 2).

Если в областном центре вопрос с женской безработицей решался планомерно, то в районах ситуация была сложнее. В 2001-2002 гг. в Акмолинской области 60% зарегистрированных безработных также составляли женщины. Трудоустроить женщин, проживающих в сельской местности, или организовать их переобучение по новым специальностям было непростой задачей. Мест для трудоустройства и другой систематически оплачиваемой работы для них на селе не было.

Рост безработицы закономерно вел к обеднению населения. И эта тенденция носила масштабный характер.

Государство предпринимало различные меры для улучшения социально-экономического положения населения. Так, в 2000-2002 гг. началась реализация «Программы по борьбе с бедностью и безработицей» (О Программе: URL), деятельность по которой была направлена на сокращение масштабов бедности и снижение уровня безработицы за счет осуществления активной политики занятости и оказания адресной помощи малообеспеченному населению.

Как следует из аналитических отчетов государственных органов, по итогам реализации данной Программы, к примеру, в Костанайской области «в третьем квартале 2002 г. уровень безработицы с 9,8% в 2001 г. сократился до 8%. Численность безработных с 57,6 тысяч человек снизилась до 43,7 тысяч». За 10 месяцев 2002 г. из числа обратившихся в уполномоченные государственные органы по вопросам занятости 19,3 тысяч безработных было трудоустроено 7,4 тысяч человек (НА РК. Ф. 63. Оп. 1. *Д*. 664. *Л*. 213).

Из всех категорий безработных сложнее всего было трудоустройство оралманов и тех людей, чей возраст превышал 50 лет. К примеру, в той же Костанайской области если в 2001 г. в качестве ищущих работу было зарегистрировано 129 репатрианта, то в следующем 2002 г. их было уже 252. Из этого числа обратившихся были трудоустроены лишь 76 человек, а 65 - направлены на общественные работы (НА РК. Ф. 63. Оп. 1. *Д*. 664. *Л*. 214).

В рамках Программы по борьбе с бедностью также производилась выплата адресной социальной помощи (АСП) малообеспеченным семьям, чей доход был ниже черты бедности. В 2000 г. сумма социальной помощи в среднем составляла 1482 тг. (ГААО. Ф. 647. Оп. 4. *Д*. 1530. *Л*. 25). К слову, в 1999 г. в Акмолинской области более 160 тыс. человек имели доходы ниже прожиточного минимума (ГААО. Ф. 647. Оп. 4. *Д*. 1533. *Л*. 6).

Оказывалась помощь многодетным семьям, которым назначались детские пособия. Средний размер пособия на одного ребенка в 1999 г. в месяц составлял 343 тг. В 2000 г. эта сумма увеличилась до 404 тг. Получали социальную помощь и по рождению ребенка. В районах Акмолинской области и в городе Степногорске ее сумма составляла 2900 тг., в областном центре – городе Кокшетау, единовременное пособие было в размере 5800 тг. (ГААО. Ф. 647. Оп. 4. *Д*. 1530. *Л*. 25).

Таким образом, благодаря реализации государственных социальных программ были относительно защищены безработные, ставшие на учет в Центрах занятости,

малообеспеченные и семьи, имеющие детей, которые имели доход в виде различных социальных выплат.

Переход к рыночным отношениям и ее последствия объективно привели к дифференциации населения по уровню доходов. Уровень жизни населения в эти годы был очень низким, большая часть сельчан имела доход лишь от своего домашнего хозяйства, остальная же часть была вынуждена жить на средства от государственных социальных выплат.

На рубеже 1990-х-начала 2000-х гг. в условиях безработицы альтернативной возможностью для заработка стала самозанятость. Население, в прошлом трудившееся на государственных предприятиях, но в новый период не сумевшее занять трудовые ниши в соответствии со своей профессиональной подготовкой, начало осознавать необходимость самовключения в процесс экономических взамоотношений.

Труд «самозанятых» был разнообразным: включал предоставление различных видов услуг и занятие мелкой торговлей, которая часто представляла собой куплю-продажу.

Постепенно на основе подобной мелкой торговли произошло зарождение частного предпринимательства.

В целом условия для развития предпринимательства и малого бизнеса в республике начали создавать с середины 1990-х гг. 10 июня 1994 г. была утверждена «Программа государственной поддержки и развития предпринимательства в Республике Казахстан на 1994-1996 годы» (О государственной Программе: URL). В частности, в рамках ее реализации в Кокшетауской области постановлением главы областной администрации была разработана и утверждена Региональная программа поддержки и развития предпринимательства на 1994-1996 годы. Программа включала в себя «меры по созданию благоприятных правовых, социально-экономических, финансовых и организационных условий для формирования сильного частного сектора экономики» (ГААО. Ф. 1524. Оп. 1. *Д*. 233. *Л*. 1).

По итогам реализации плана Программы к 1996 г. в области удалось создать 2630 частных предприятий, из которых фактически работали 1326 (ГААО. Ф. 1524. Оп. 1. *Д*. 233. *Л*. 2). В структуру малого и среднего предпринимательства вошли предприятия сферы оказания бытовых и социально-культурных услуг, объекты торговли, строительства, предприятия по производству и переработке сельскохозяйственной продукции. В сфере сельскохозяйственного производства функционировали 69 минимельниц, 74 минихлебопекарни, 55 цехов по выработке растительного масла, 24 по переработке круп, 38 колбасных и 15 цехов по изготовлению макаронных изделий (ГААО. Ф. 1524. Оп. 1. *Д*. 233. *Л*. 3).

Предпринимательство стало распространённой формой трудовой деятельности. Численность занятых в ней росла. К примеру, в Северо-Казахстанской области численность работников в сфере предпринимательства с 35,2 тысяч человек на начало 1998 г. возросла до 57,4 тысяч человек на 1 января 2000 г. (АП РК. Ф. 5Н. Оп. 6. *Д*. 2064. *Л*. 5).

Несмотря на попытки экономического развития региона через формирование малого и среднего бизнеса, многие пункты Программы остались нереализованными. Судя по отчётам Отдела экономической политики Акмолинской области, основными причинами этого были «непоступление целевых средств из республиканского бюджета, отсутствие необходимого стартового капитала для начинающих предпринимателей, сложностей получения кредитных ресурсов, недостаточности капитальных мер государственной поддержки малому и среднему бизнесу, несовершенства законодательной и нормативно-правовой базы» (ГААО. Ф. 1524. Оп. 1. *Д*. 233. *Л*. 1).

Наряду с этим, затратность производства и низкая окупаемость не позволяли предпринимателям расширять производство. Многие предприятия были вынуждены закрываться. К примеру, в Северо-Казахстанской области за 1999 год Областной комиссией по реорганизации и ликвидации предприятий была рассмотрена деятельность 265 неплатежеспособных предприятий, из которых у 150 прекращена (АП РК. Ф. 5Н. Оп. 6. *Д*. 2064. *Л*. 3).

Большая часть предприятий, созданных в рамках программы развития предпринимательства, были маломощными и не разрешили в полной мере проблемы трудовой занятости населения.

В этих условиях новым явлением изучаемого времени стало распространение женского предпринимательства, основным толчком для развития которого было сложное социальное положение женщин (Абдыкулова, 2018). В начале 2000-х гг. женщины трудились в различных, преимущественно, «женских» сферах деятельности. К примеру, в Акмолинской области в отраслях экономики работали 69 тысяч женщин, что составляло 45% от общего числа работающих. В сфере государственного управления доля женщин составляла 60%, в сфере среднего образования работало 75% женщин, в сфере здравоохранения - 76% от общего числа работающих в каждой их этих сфер (ГААО. Ф. 1290. Оп. 3. *Д*. 675. *Л*. 3). Однако в условиях реформирования государственной экономики женщины, работавшие в этих сферах, имели очень низкие заработки. Поэтому бывшие педагоги и врачи начали массово уходить в торговлю.

В первые годы торговля носила стихийный характер. Женщины-«челночницы» занимались мелкооптовой торговлей. Товары для продажи, в основном, одежду привозили из соседних стран, из Китая и Киргизии. В условиях сохраняющегося дефицита в стране потребность в товарах была постоянной, объемы привозимого товара увеличивались.

Распространение торговли как вида частной трудовой деятельности и развитие предпринимательства потребовали от государства регуляции в этой сфере экономических отношений. В начале 2000-х гг. начинает осуществляться политика по поддержке малого бизнеса, которая выражалась в финансово-кредитном обеспечении деятельности предпринимателей через кредитование бизнес-проектов. При отборе проектов на кредитное финансирование одними из приоритетных направлений были развитие женского предпринимательства и оказание помощи в сфере услуг (ГААО. Ф. 647. Оп. 4. *Д*. 1559. *Л*. 15).

Поддержка женского предпринимательства со стороны местных государственных органов способствовала формированию и постепенному развитию официальной и зарегистрированной частной торговли, которая пришла на смену «челночному» бизнесу и стихийной купле-продаже товаров народного потребления. В Кокшетау специально для женщин-предпринимателей был создан Центр женского предпринимательства, который проводил выездные семинары, выпускал информационные бюллетени для начинающих предпринимателей, тем самым привлекая все большее количество женщин в сферу малого бизнеса (ГААО. Ф. 647. Оп. 4. *Д*. 1559. *Л*. 16). Популяризация этой новой для женщин сферы деятельности, финансовая поддержка со стороны государства привела к тому, что большая часть как безработных, так и сменивших профессию женщин составили ряды первых женщин-предпринимателей региона.

В целом самозанятость, оказание социально-бытовых услуг, занятие частным предпринимательством были распространёнными видами трудовой деятельности населения всего Казахстана. В 2003 г. в Акмолинской области из 382,4 тысячи экономически активного населения 137,3 тысячи были самозанятыми (ГААО. Ф. 1617. Оп. 1. *Д*. 12. *Л*. 79). Большая часть из них занимались мелкой торговлей. В Павлодарской области удельный вес частного предпринимательства в сфере торговли в общем объеме розничного товарооборота достигал 70%.

Заключение

Таким образом, подводя итоги проведённого исследования, можно сделать вывод о том, что первое десятилетие после распада СССР (1990-е годы) было очень сложным временем для всего Казахстана.

На фоне глубокого экономического кризиса, связанного с разрывом экономических связей, падением сельскохозяйственного и промышленного производства, республика столкнулась с высоким уровнем безработицы и неконтролируемой инфляцией.

Результаты исследования показывают, что в 1990-х-начале 2000 гг. области северного Казахстана прошли сложный путь социально-экономического развития. Государственные предприятия были приватизированы, происходило закрытие нерентабельных предприятий, что привело к сокращению рабочих мест и потере доходов для многих жителей региона.

Проводимые реформы не давали должного эффекта, реализация программ столкнулась с различными трудностями. Снижались темпы производства на предприятиях во всех секторах экономики области.

Низкая заработная плата, жизнь на социальные пособия были сопутствующими элементами кризиса. Главной социальной проблемой была безработица.

В областях, особенно в сельских местностях наблюдалось резкое снижение уровня жизни населения.

В рамках реализации государственных программ по поддержке населения оказывалась помощь в виде социальных выплат. Пособия получали безработные, малообеспеченные и многодетные семьи.

Одним из основных шагов государства по выведению страны из создавшегося положения был курс, направленный на развитие предпринимательства. Самозанятость, занятие мелкой торговлей и частным предпринимательством дало возможность определенной части населения реализовать свои возможности в новых для них видах профессиональной деятельности. Были заложены основы женского предпринимательства.

Несмотря на предпринимаемые государственные меры по стабилизации положения во всех сферах деятельности, попытки восстановления сельского хозяйства, социально-экономическое положение оставалось тяжелым и признаки кризиса в областях северного Казахстана сохранялись до середины 2000-х годов.

Финансирование

Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта грантового финансирования молодых учёных по проекту «Жас галым» на 2022–2024 годы Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан AP13268739 «Повседневная жизнь женщин Казахстана (1991-2021 гг.): исторический экскурс, динамика изменений и перспективы (на материале областей северного Казахстана)».

Список литературы

Абдыкулова Г. Развитие женского предпринимательства в современном Казахстане // Южный Урал: история, историография, источники. Вып 8. / отв. Ред. Р.Г. Буканова. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2018. – 148 с.

Абуев К.К. Акмолинская область. Энциклопедия.- Алматы: ТОО «Қазақ энциклопедиясы», 2009. - 544 с.

Абуев К.К. Кокшетау. Исторические очерки. -Кокшетау: РПО КГУ им. Ш. Уалиханова, 2015. - 258 с.

Демографический ежегодник Казахстана. Статистический сборник. - Астана, 2007. - 389 с.

Закон Республики Казахстан от 22 июня 1991 г. № 695-XII «О разгосударствлении и приватизации» // Электронный ресурс. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1000581 (дата обращения 29.09.2023).

Закон Республики Казахстан от 23 декабря 1995 года № 2721 «О приватизации» // Электронный ресурс. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1004037 (дата обращения 29.09.2023).

Захаренко А.Л, Косаяков Б. К., Мерц В. К. История Павлодарского Прииртышья. Учебное пособие / Под ред А.Л. Захаренко. - Павлодар: Государственный университет им С. Торайгырова, 2003. - 133 с.

Краткие итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан / Агентство Республики Казахстан по статистике. - Алматы, 1999. - 211 с .

Нурумбетова К.К. Миграция населения Казахстана в начале 1990-х гг. по материалам Архива Президента Республики Казахстан // Электронный ресурс. URL: https://e-history.kz/ru/seo-materials/show/29021 (дата обращения 25.09.2023).

О Программе по борьбе с бедностью и безработицей на 2000-2002 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 3 июня 2000 года N 833 // Электронный ресурс. URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/P000000833_ (дата обращения 23.09.2023).

О Государственной Программе поддержки и развития предпринимательства в Республике Казахстан на 1994-1996 годы // Электронный ресурс. URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K940001727_ (дата обращения 23.09.2023).

Указ Президента Республики Казахстан от 3 мая 1997 года № 3483 «О дальнейших мерах по совершенствованию административно-территориального устройства Республики Казахстан» // Электронный ресурс. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U970003483_/info (дата обращения 23.09.2023).

Гүлжанар Абдыкулова
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

1990-2000 жж. басындағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық жағдайы (солтүстік Қазақстан облыстары мысалында)

Аңдатпа. Тәуелсіз Қазақстан тарихындағы алғашқы онжылдық уақыты күрделі кезең болды. Оның барысында елде дамудың жаңа моделін құруға бағытталған экономикалық реформалар жүргізілді.

Өтпелі кезең ауқымды дағдарыспен қатар жүрді. Қазақстанның солтүстік аймағында экономикалық дамудың тоқырауы ауыл шаруашылығы және өнеркәсіп өндірісінің төмендеуінен көрінді.

Жүргізілген реформалар халықтың әлеуметтік өміріне кері әсер етті. Жұмыссыздық пен халықтың өмір сүру деңгейінің жалпы төмендеуі әлеуметтік-экономикалық жағдайдың негізгі көрсеткіштеріне айналды. Халық өмірінде жұмыссыздық, тұрмыстың нашарлауы сияқты келеңсіз жайттар орын алды.

Үкіметтің экономиканы қалпына келтіру әрекеті оң нәтиже бермеді. Халыққа әлеуметтік қолдау көрсету мақсатында түрлі шаралар қолға алынды.

Өзіндік өмір сүру жағдайында халық еңбек қызметінің жаңа салаларына белсенді түрде тартыла бастады. Автор әйелдер кәсіпкерлігінің пайда болуы осы уақыттың жаңа құбылысы екенін атап көрсетеді. Соған қарамастан, бүкіл кезең бойы Солтүстік Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық жағдайы күрделі күйінде қала берді.

Қаралып отырған кезеңдегі Солтүстік Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық тарихы қазіргі Қазақстан тарихының құрамдас бөлігі болып табылады. Бүгінгі күні оның отандық ғылымда зерттелуі бастапқы кезеңде. Ұсынылып отырған жұмыс осы бағыттағы алғашқы зерттеулердің бірі болып табылады.

Ел өміріндегі осынау маңызды кезең туралы мәліметтерді статистикалық жинақтардан, халық санағы материалдарынан, елдің әлеуметтік-экономикалық дамуы туралы есептерден, мұрағаттардан алуға болады. Мақала аясында қолданылған кең көлемді мұрағат материалдары ғылыми айналымға алғаш рет енгізіліп жатыр.

Түйін сөздер: солтүстік Қазақстан; экономикалық дағдарыс; ауыл шаруашылығы; жұмыссыздық; әйелдер.

Gulzhanar Abdykulova
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Socio-economic situation in Kazakhstan in the 1990s - early 2000s (using the example of regions of northern Kazakhstan)

Abstract. In the history of independent Kazakhstan, the first decade was a difficult period. The country carried out economic reforms aimed at creating a new development model.

The transition period was accompanied by large-scale crisis. In the northern region of Kazakhstan, stagnation in economic development was reflected in a decrease in agricultural and industrial production. The reforms carried out had negative consequences for the social life. Unemployment and fall of living standards have become the main indicators of the socio-economic situation.

The government's attempts to re-establish economy did not show positive results. To provide social support of the population various measures were taken.

The population was actively involved in new areas of labor activity. The emergence of women entrepreneurship was a new phenomenon of that time. The entire period of the socio-economic situation in northern Kazakhstan was difficult.

The socio-economic history of northern Kazakhstan is an integral part of the history of modern Kazakhstan. Works on local context are rare and the proposed work is one of the first studies in this direction.

Information about that important period in the life of the country can be obtained from collections of statistical data, census materials and reports on the socio-economic development of the country. These archival materials are being introduced into scientific circulation for the first time.

Keywords: northern Kazakhstan; economic crisis; agriculture; unemployment; women.

References

Abdykulova G. Razvitie zhenskogo predprinimatelstva v sovremennom Kazakhstane [Development of women entrepreneurship in modern Kazakhstan]. Iuzhnyi Ural: istoriia, istoriografiia, istochniki [Southern Urals: history, historiography, sources] (Ufa, 2018, 148 p.) [in Russian]

Abuev K.K. Akmolinskaia oblast. Entsiklopediia [Akmola region: Encyclopedia] (Almaty, 2009, 544 p.) [in Russian]

Abuev K.K. Kokshetau. Istoricheskie ocherki [Kokshetau. Historical essays] (Kokshetau, 2015, 258 p.) [in Russian]

Demograficheskij ezhegodnik Kazahstana. Statisticheskij sbornik [Demographic Yearbook of Kazakhstan] (Astana, 2007, 389 p.) [in Russian]

Zakon Respubliki Kazahstan ot 22 ijunja 1991 g. № 695-XII «O razgosudarstvlenii i privatizacii» [Law of the Republic of Kazakhstan On Denationalization and Privatization dated June 22, 1991 No. 695-XII]. Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1000581 (accessed 29.09.2023) [in Russian]

Zakon Respubliki Kazahstan ot 23 dekabrja 1995 goda № 2721 «O privatizacii» [Law of the Republic of Kazakhstan On Privatization dated December 23, 1995 No. 2721] Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1004037 (accessed 29.09.2023) [in Russian]

Zakharenko A.L, Kosaiakov B. K., Merts V. K. Istoriia Pavlodarskogo Priirtyshia. uchebnoe posobie [History of the Pavlodar Irtysh region] (Pavlodar, 2003, 133 p.) [in Russian]

Kratkie itogi perepisi naselenija 1999 goda v Respublike Kazahstan [Summary results of the 1999 population census in the Republic of Kazakhstan] (Almaty, 1999, 211 p.) [in Russian]

Nurumbetova K.K. Migratsiia naseleniia Kazakhstana v nachale 1990-kh gg. po materialam Arkhiva Prezidenta respubliki Kazakhstan [Migration of the population of Kazakhstan in the early 1990s based on materials from the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. Available at: https://e-history.kz/ru/seo-materials/show/29021 (accessed 25.09.2023) [in Russian]

O Programme po borbe s bednostiu i bezrabotitsei na 2000-2002 gody. Postanovlenie Pravitelstva Respubliki Kazakhstan ot 3 iiunia 2000 g. N 833. [On the Program to Combat Poverty and Unemployment for 2000-2002. Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated June 3, 2000 N 833]. Available at: http://adilet.zan.kz/rus/docs/P000000833_ (accessed 01.10.2023) [in Russian]

Programma gosudarstvennoi podderzhki i razvitiia predprinimatelstva v Respublike Kazakhstan na 1994-1996 gody [Program of state support and development of entrepreneurship in the Republic of Kazakhstan for 1994-1996]. Available at: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K940001727_ (accessed 01.10.2023) [in Russian]

Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 3 maja 1997 goda № 3483 «O dal'nejshih merah po sovershenstvovaniju administrativno-territorial'nogo ustrojstva Respubliki Kazahstan» [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan On further measures to improve the administrative-territorial structure of the Republic of Kazakhstan dated May 3, 1997 No. 3483] Available at: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U970003483_/info (accessed 23.09.2023) [in Russian]

Сведения об авторе:

Абдыкулова Гулжанар – PhD, старший преподаватель, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева 2, Астана, Казахстан.

Abdykulova Gulzhanar – PhD, Senior Lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev Str., Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

IRSTI 03.23.55

Aspiration for truth as a driving force to live and write: lifestory and memories of Gulnar Dulatova (1915-2013) – daughter of Myrzhakyp Dulatov

Dinara Assanova

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: dassanova@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-7283-1282
DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-41-57

Abstract. *This paper examines the memoirs of Gulnar Dulatova, a member of the family of "the enemy of the people", and discusses her aging processes as well as other female family members of the repressed through their memoirs. Typologically and chronologically, the analyzed women were divided into two different time phases: spouses born in the early 1900s – aged in the 1960s and children born in the 1920s – aged in the 1980s.*

Starting from her 60s until she turned 95, Gulnar Dulatova dedicated herself to the revival of her repressed father's heritage doing research, writing memoiristic books, articles, and giving interviews. This paper presents the first effort to trace the background origins of the motivation behind her aspiration to write.

This paper provides an analysis of how aging members of repressed families struggled with the consequences of repression and how their memoirs operated despite forced silencing and personal traumas. It was identified that justice and the desire to commemorate motivated and inspired Gulnar Dulatova and others. These books, articles were written as a tribute to the victims of political repressions and were percieved by them as a duty they were obliged to fulfill. Political repressions were traumatizing not only for the first, but for the second generation of those repressed as well. The fight with the traumas is continuing in some cases in third and even fourth generations of victims of political repressions indicating that the Stalin's repressiveness still triggers them today.

Keywords: *Central Asian studies; repressions; memoirs; recollections; biography; trauma; intelligentsia; memory; ageing; archive.*

Received 01.07.2023. Revised 31.08. 2023. Accepted 15.10. 2023. Available online 30.12.2023.

For citation:

Assanova D. Aspiration for truth as a driving force to live and write: lifestory and memories of Gulnar Dulatova (1915-2013) – daughter of Myrzhakyp Dulatov// Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences.Philosophy.Religion Series. 2023. – Vol. 145. – No. 4. – P. 41-57. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-145-4-41-57

Для цитирования:

Асанова Д. Стремление к истине как движущая сила жить и писать: история жизни и воспоминания Гульнар Дулатовой (1915-2013) – дочери Мыржакыпа Дулатова//Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 145. – No.4. – С. 41-57. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-145-4-41-57

Introduction

Many victims of political repressions have published memoirs recalling their experiences during the Stalinist period. Some historians defend the value of these memoirs as historical texts,

stating that memoirs provide information that is inaccessible through other historical sources. Others scholars remain skeptical about the use memoirs as historical sources. However, women's history was a private sphere rather than a public one (Landes, 2003), and memoirs can reveal vital details that provide insights into their lives.

Memoir literature of the Stalinist period became a source for researching cultural life, the Soviet regime, and state abuses as early as the 1950-1960s in West scholarship. Moreover, the "tone of the scholarly literature of that period was strikingly similar in tone to the memoir literature of the intelligensia" (Fitzpatrick, 1976: 211). The largest part of the known memoirs used in most of the research were texts of Russian intelligensia, and female memoir literature comprises very little part of it. In addition, limited research is done on Central Asian written narratives, including Kazakhstan. Autobiographical writing from Central Asia has yet to make a substantial impact on how our region is studied by historians and historiography in general (Kalinovsky, Scarborough, 2021: 211). Because by now "soviet Central Asian history is still predominantly a history about (Soviet) 'victors'" (Kassymbekova, Chokobayeva, 2021). Oral stories of Kazakhstan can drastically reframe and reinterpret the existing research.

Nomadic past of Kazakhstan didn't consider memoir as well as other written pratices, instead there were strong oral traditions such as epic Zhyrau texts - individual-author poetry deriving from XV-XVIII centuries (Zhanabayev, Nagymzhanova, Shaimerdenova, Turgenbaeva, Tleubayeva, 2022) "Tolgau" [reflections] can be considered as an alternative to the written practices where one reflects on life describing events, people, emotions in details and in phylosophical way (Zhanabayev, 2023). This is one of the main reasons why not many written memoirs can be found in Kazakh culture until 1940-1950s.

The written female memoir genre was long characterized as "conversations with the mirror" where women constructed their self-sense in compliance with the patriarchal world (Savkina, 2007: 400) and has remained invisible, systematically ignored, and unknown. However, when scholarship realized the scope and richness of female ego-documents on stalinism, many works were dedicated to different aspects of it (Kelly, 1994), (Fitzpatrick, 1976), (Fitzpatrick, Slezkine, 2000), including texts written by wives and daughters of repressed (Robey, 1998), (Hignett, Ilic, Leinearte, Snitar, 2018). There are many female memoirs, as well as interviews dedicated to motherhood and survival in the Stalinist GULAG (Main Directorate of Corrective Labour Camps) based on these memoirs, the same can be seen from the memoirs of those suffered from forced displacements, such as deportations and exiles. However, they are not centered around women of Kazakhstan. Very few studies on stalinism can be found on the aging victims of the Stalinism era. Ego documents from the Stalinist period in Kazakhstan were examined by the historian Albina Zhanbosinova (Zhanbosinova, 2020).

There are only a few memoirs written by Kazakh females of so-called members of the family of "the enemy of the people" at the time of state violence. Historian Zhanat Kundakbayeva divided ego-documents produced by women of Kazakhstan during the early Soviet era into two groups: the first group of written female narratives was Soviet and the second group bore completely another angle of subjectivity – non-Soviet and self-centered (Kundakbayeva, 2017: 110). Most female memoiristic works were written only after the collapse of the Soviet Union and when mass rehabilitation processes started. Although there are two exceptions: Fatima Gabitova (1903-1968 pedagogue, journalist, researcher of Kazakh culture) and Gulnar Dulatova. According to Kundakbayeva who dedicates most part of her article on the analysis of Gabitova's ego-documents, Fatima Gabitova considered her memoirs "as place where she could spill out, scream out her sufferings and break a taboo" to deconstruct the "discourse of coercion" (Kundakbayeva, 2017: 117). The topic of subjectivity in Fatima Gabitova's memoirs has also been researched by historian Maria Blackwood (Blackwood, 2017). Dulatova's writings share similar characteristics with Gabitova who "practiced writing as a response to repression, a means of preserving what she had lost to Stalinist terror and of actively shaping historical memory" (Blackwood, 2017: 3). As for Dulatova, she doesn't only explore her past as the daughter of the repressed, but also recovers other stories and gives them their voice. Analysis

of these texts can demonstrate the postcolonial and post-traumatic state, where Dulatova tries to re-own her narratives, memories and voice and can be considered as "post /colonial moves" (Smith, Watson, 2016: 29). This framework of memoirs can provide a unique value for historical research and significantly contribute to the broader understanding of memory of stalinist repressions.

Female ageing members of the repressed families were the most active creators of the memoiristic texts. This can be explained by psychoanalyst Erik Ericson's conceptualization of eight psychosocial stages, where it is the memoir writing that has ego healing potential at the eighth (old age) stage (Henkin, Walz, 1990: 62). Another reason for creating memoirs by elderly members of the family of "enemy of the people" was their "need to uncover their grandparents secrets in order to free themselves from the shadow of the Soviet past" (Falcus, Hartung, Medina 2023: 396). Number of research demonstrates that "spontanious and organized biographic work is an integral feature of life experience in old age" (Bozhko, Zdravomislova, 2015: 134).

The phenomenon of ageing among the victims of Stalin repressions and their motivational and behavioral characteristics in connection with their memoirs has not yet been researched. However, there are works on aging holocaust survivors and their coping methods with extreme childhood trauma (Fridman, Bakersmans-Kranenburg, Sagi-Schwartz, Van, 2011) as well as on those who used memoirs as a healing instrument from holocoust trauma (Duchin, Wiseman, 2019).

In the face of state violence, many people of the first and second generations of the repressed have been living in trauma, silencing, and fear. The children of the repressed born in the 1920s and the 1930s had to remain silent for the most part of their lives. Exploring families of the repressed in Kazakhstan, we find that their children and relatives often wrote the family stories themselves. It was their fight against silencing and justice. Due to social isolation, ageing victims of political repressions were in need of each other. To mourn, recall, and hope.

Women aged between 1945 and 1991 were born in the early 1900s and faced uprisings, revolutions, wars, and hunger in the 1930s. Most of them had their close male and sometimes female relatives to participate in WWII, and some of them did not return. Women aging from 1945 to 1991 can be divided into two groups and labelled as "Obverse" (non-repressed) and "Reverse" (repressed).

These two groups of women left their memoirs and published them during the period when the rehabilitation processes in the Soviet Union intensified (since 1988). The year 1991, when Kazakhstan gained its independence, marked a turning point in the public discourse on Stalinist political repressions. Victims, particularly their descendants, began to share their experiences more openly. In most cases, it was the second generation who found time to reflect and write after their retirement in their 70s-80s.

"Obverse women" were a part in the Soviet system, obeyed the system and were praised by the system. Most of them received state awards and worked hard to become and stay Soviet. They were female symbols who successfully entered and lived within in the Soviet system. Women in this group have left more memoirs than repressed women did. Very little about the repressions were written there. However, it is important to note that the extent of openness varied over time. For example, Shara Zhienkulova (1912-1991) was the first professional female dancer. She published her memoirs in 1983 at the age of 71. She wrote about ethnographic trips, concerts, and fans: She mentions: "My university study suddenly was over. Destiny has spread its net over my young life and started to squeeze" (Zhienkulova, 1983: 18). Whereas in the second edition of the book published in 1992 she found strength to add that she was suspended from the university because her grandfather was arrested in the 1920s and they all lived in fear. No other mentions of repressions were made (Zhienkulova, 1992: 17). However, her relatives remember the 1930s very differently: "Revolution, hunger, repressions in 1937, World War II have made Zhienkulov's family almost disappear" (Kassymova, 2019: 37). It is worth mentioning that in 1920-30s Sh. Zhienkulova used only her first name "Shara" during her performances (videos, postcards) probably aimed at hiding her "bai- kulak" background.

Bibigul Tulegenova (1929) – first Kazakh female opera singer, who sang Russian and world classic songs in original versions. She published her memoir book in 1984 at the age of 55 (Tulegenova, 1984: 4). This book is mainly devoted to tours, concerts, collaborations, and relationships.

Gaziza Zhubanova (1927-1993) – first female composer. Starting from 1986, Gaziza Zhubanova published only memoirs and other books about her late father, Akhmet Zhubanov. During this period, she wrote her own memoirs and essays that chronologically started from the 1960s until the 1990s (Zhubanova, 2017: 175), and they were compiled and published by her daughter in 2017 (Zhubanova, 2017). Gaziza Zhubanova in her memoirs mentions her repressed uncle Kudaibergen Zhubanov (Zhubanova, 2017: 369) and tells the story on how this affected her father's career and health – he lost the job several times and had to flee to Moscow to avoid pressure (Zhubanova, 2017: 369-379).

These examples and many more illustrate that the topic of repressions in the memoirs of the «Obverse women» was avoided until 1991, when Kazakhstan gained its independence. There were also many aging poetesses who published books from the 1970s to the 1990s. Topic of repressions is completely missing.

Repressed women who aged during the times frames we are looking at consists of two types – wives and daughters. These women went through the processes of disenfranchisement and dekulakization in the 1920s, 1930s and consequently faced deportations and exile (usually if the head of the family was defranchised or dekulakized, his spouses, children, sometimes parents or siblings were similarly stigmatized and sent to camps, exile or faced relocation/deportation) (Alexopoulos, 2008: 99). In early 1935, the NKVD Special Council sentenced 4,833 heads of households and 6,239 family members to camps, exile, and relocation (Alexopoulos, 2008: 104). Some of them fell under order no. 00486 of August 15, 1937–detailed repressive measures to be taken against the family members of "enemy of the people" or "traitors of motherland". How many of them were sent to labor camps? How many were sent for exile? How many were relocated/deported? Collective punishment as a result of Stalin's politics of kinship created collective memory that needs to be contextualized within different narratives.

Materials and methods

In the present study, we seek to explore the experiences of researching and writing and the meanings that Gulnar Dulatova attributed to her writings on her traumatic past. A narrative approach is used to examine the writing and publishing processes in relation to overcoming trauma. Studied complexes of memoiristic texts over the number of years in relation to her age helped to identify and systematize Dulatova's worldview, her attitude to events, to herself and others. The qualitative analysis of her texts yielded three main themes: Dulatova struggled with trauma, silencing, and fear.

Another group of memoir texts of other female authors was analyzed in chronological order using quantitative methods to contextualize the representation of female memoirs related to Stalinist repressions. Analyzed memoirs provide an overview of memoirs published, as well as the kinship ties of the authors to victims of political repressions. This illustrates the willingness to write about trauma.

The number of memoirs left by repressed wives born in the 1900s of Kazakh origin is very low. They consist of books and fragmented memoirs in the form of articles and interviews.

In the book *Memoirs of Alash* published in 2020 (Zhumagul, 2020) there are 54 entrees of female family members who wrote their memoirs in the form of books, articles and gave interviews. Their birth dates ranged from 1888 to 1958.

Eleven wives born between 1888 and 1925 wrote their memoirs (books, articles, interviews) in their late 60s, 70s, and 80s. Only 4 out of 11 wrote and published books: Mariya Shokai (1888-1969) in 1958 and 1999 at the age of 70 (lived in Paris), Tatyana Kuderina (1902-1978) in 1994, and Mariyam Kozhahmetkyzy (1909-2010) in 1993 at the age of 84. As for Fatima Gabitova (1903-

1968) she left her diaries that were published after her death (Did she know that these diaries would be published?). The other seven wives wrote article(s) and/or gave interview(s) after 1989.

The daughters born in the 1920s – aged in the 1980s – left more memoirs while they aged. This second generation of the repressed was desperate to write, reflex, and commemorate the names of their parents suffered in the 1920s, 1930s, 1940s, and even 1950s. Almost all of the memoirs, articles, and interviews were written and published in the early 1990s.

In the book *Memoirs of Alash* mentioned earlier, there are entrees of 26 daughters born between 1903-1945 that wrote their memoirs. Five of them wrote books: Nadiya Battalova (1923-?), Saulet Donentayeva (1926-?), Aida Zhantalina (1930-?), Larisa Kuderina (1938-?), Saule Kozhykova (1945-?). Other fifteen wrote article(s) and/or gave interview(s) after 1989.

There are eight granddaughters who wrote their memoirs. Only four granddaughters wrote books: Saule Alzhanova, Nadiya Zhainakova, Gulzhan Imankulova and Ulzhan Moldabekova (Gulzhan and Ulzhan wrote one book together). The other five wrote article(s) and/or gave interview(s).

Five nieces wrote article(s) and/or gave interview(s). Two great granddaughters wrote their memoirs. One of them wrote a book: Gulfarida Tolemissova, another wrote article(s) and/or gave interview(s). Two daughters-in-law wrote article(s) and/or gave interview(s).

The analysis of the book *Descendants Remember* published in 2017 (Abdrakhmanova, Zhaksybayeva, Ergeldinova, Ayaganova, Tolepbergenova, 2017) by Alzhir Museum demonstrated that the number of articles authored by female family members comparing to males, was much bigger. Book has 79 articles of the family members: 26 of them were written by Kazakh women (family members of the repressed – wives, daughters), 22 by non-Kazakh women (family members of the repressed – wives, daughters), 18 by Kazakh men, 9 articles by non-Kazakh men. However, most of the books and articles written by wives, daughters, granddaughters of the repressed were centered around one person (husband, father, grandfather, etc.)

The memoirs of Dulatova provide a wide range of repressed biographies and stories, which increased her understanding of the place of her repressed father Myrzhakyp Dulatov in history. Dulatova had been collecting the materials starting from her 40s (1960-1970), and intensified her research in 1980s after her retirement in 1973 when she was 58. In 1987, she writes: "As I age, I start having different thoughts. I am reading the things I didn't know; I realize something new and recall what has happened to me and do the best to write it down and hand in before I take the last breath" (Dulatova, 2013b: 192). As a grandmother she had to look after grandchildren and in 1985 she writes: "Old age is the beginning of illnesses. I am worried that I will not be able to go and meet people as I used to" (Dulatova, 2013b: 137). Her writings increased dramatically after 1986, which could be related to the events of December 1986 as well as the 1988 Decision of the Bureau of Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan titled "About the creative heritage of Magzhan Zhumabayev, Akhmet Baitursynov and Zhusupbek Aitmauytov" (1988: Kazakhstanskaya pravda). This news gave her a hope that the time of Dulatov's rehabilitation was also coming. In 1988, 73-year-old Dulatova writes: "Now it is 1988, I am writing my memoirs every day. In March I wrote to Moscow asking for a rehabilitation of Dulatov. In September 1988 one person (I will not mention the name) brought me the issue of the "Literaturnaya gazeta" (Literature newspaper) from Kiev, where there was a historical review of the literature of Ukrainian and Kazakh writers. It was magical for me to see Dulatov's poems, who hadn't been rehabilitated yet. "This kind of bravery could only be done by the Ukrainians. I was so happy" she writes in her book later (Dulatova, 2013b: 151).

Later in 1988 her dream came true – Dulatov was rehabilitated. It was November 6, 1988 – her 74th birthday – when she got the news (Dulatova, 2013b: 267). She continued her research and writing in the 1990s and even the 2000s despite her health problems. In her book she recalls the time, when she had a conversation with two other aging women, all three of them didn't hear well and they had to talk very loud with each other (Dulatova, 2013a: 130).

Discussion

Dulatova has written and published two memoir books and there is only one chapter about herself in her second book (Dulatova, 2013a). She was born in 1915 in the family of Gainizhamal and Myrzhakyp. Here is a shortened fragment of data provided by Dulatova for the Alashorda Encyclopedia published in 2009 about her father Myrzhakyp Dulatov (1885-1935): "Myrzhakyp Dulatov – Alash movement figure, writer, akyn, playwright, journalist, a distinguished representative of the Kazakh culture and literature in early 20th century. He authored a poem titled "Jastarga" in 1907, which appeared in the only issue of "Serke" newspaper published in Saint Petersburg. His first arrest was made in 1911 leading to 19 months of imprisonment. Second arrest was made in 1922, which resulted in a shorter detention. Third arrest was in 1928. In 1930, he was initially sentenced to death, but the sentence later changed to 10 years of imprisonment. He passed away in 1935 in the camp" (Anes, Smagulova, 2009: 143-144).

Her mother – Gainizhamal Dosymbekova (1895-1940) was a daughter of well-known doctor Baimurat Dossymbekuly. She received education in both Kazakh and Russian languages and worked as a correspondent for the *Kazakh* newspaper in 1914 and as a librarian of the school library in 1923-24 (Dulatova, 2013b: 312). Dosymbekova and Dulatov married in 1914 in Omsk. There were four other children that died during their infancy. Gulnar Dulatova was their only survived child.

Dulatova graduated from the Medical Institute. She pursued her studies there after sending a rather brave letter to Mirzoyan, the First Secretary of the Regional Committee, in 1933, where she, a 17-year-old girl, wrote the following lines: "I can't study, I can't work, where justice is? How long I am going to be persecuted?" (Dulatova, 2013b: 90). She graduated from the Institute in 1939 and worked for 9 years in Shymkent (Dulatova, 2013b: 93). However, it wasn't as easy as it seemed. In 1937, her mother was forced out of her apartment because, as the wife of "the enemy of the people" she wasn't allowed to live in the capital so she moved to nearest city of Almaty – Talgar. Consequently, Dulatova immediately became homeless as well. Luckily, two friends helped her out: "These two ladies managed to accommodate the daughter of "the enemy of the people" in campus and have always protected me" (Dulatova, 2013b: 316). A few years later, in 1940, her mother Gainizhamal (who was 45) got sick and died. Before her death Gainizhamal asked her daughter Dulatova "to protect and save the heritage of Dulatov family for the sake of the future generations". She handed her letters, books, photographs, writings and personal belongings that she had received from the prison where Dulatov died in 1935 (Dulatova, 2013b: 311). It was at this time that Dulatova realized the role of her father as a public figure and understood that his heritage needed to be passed to future generations.

In 1947, Dulatova became a doctor, moved to Almaty, got married (Dulatova, 2013b: 94-95) and had four children. Her husband was a literature expert, but later changed his career path and became a translator. This change was a result of the inevitable repressions towards him as the husband of the daughter of "the enemy of people". He turned out to be the second person after her mother who stressed the importance of her father's heritage and motivated Dulatova "to write down all she remembered" (Alim, Satybaldiyev, 2014: 86).

Results

Starting from 1991 Dulatova has made tremendous research collecting, storing, analysing, comparing, editing and publishing her father's heritage.

Table 1. Books compiled, written and published by Gulnar Dulatova about/on her father Myrzhakyp Dulatov

#	Name of the book	Authors	Year of publishing
1	Writings. Myrzhakyp Dulatov	M.Absemetov, G.Dulatova	1991
2	Writings. Myrzhakyp Dulatov	M.Absemetov, G.Dulatova	1996
3	Writings. Myrzhakyp Dulatov	M.Absemetov, G.Dulatova	1997
4	Collections of writings. Myrzhakyp Dulatov. 5 volumes	G.Dulatova, S.Imanbayeva	2002
5	Collections of writings. Myrzhakyp Dulatov. 5 volumes	G.Dulatova, S.Imanbayeva	2003
6	Collections of writings. Myrzhakyp Dulatov. 5 volumes	G.Dulatova, S.Imanbayeva	2009
7	Collections of writings. Myrzhakyp Dulatov. 5 volumes	G.Dulatova, S.Imanbayeva	2010
8	Collections of writings. Myrzhakyp Dulatov. 6 volumes	G.Dulatova, S. Imanbayeva	2013

Her father's works were first published in 1991, just when the country gained its independence, and memoirs took some time to be completed. She published her first memoir book in 1998. Comparatively, very little is written about herself comparing to what is considered a standard memoiristic text centered around one author. In Dulatova's case, both of her books mostly focus on people (biographies and life stories) whot were around her parents and herself.

The first memoir book was published in 1998 when she turned 83, and the second one was published in 2010 when she turned 95. The last book was presented during her 95-year celebration. Dulatova's memoir books took longer time to complete because they contain around 200 biographies, life stories, a list of female prisoners of Alzhir, a list of her classmates, a list of those vacationing with Dulatov family and many more.

Table 2. Memoir books written and published by Gulnar Dulatova

#	Name of the book	Authors	Year of publishing
1	Shyndyk shyragy (Шындық шырағы) [The light of the truth]. 2 volumes	G.Dulatova	1998
2	Shyndyk shyragy (Шындық шырағы) [The light of the truth]. 1 volume	G.Dulatova	2012
3	Shyndyk shyragy (Шындық шырағы) [The light of the truth]. 1 volume	G.Dulatova	2013
4	Alashtyn sonbes jyldyzdary (Алаштың сөнбес жұлдыздары) [Eternal stars of Alash]. 1 volume	G.Dulatova	2010
5	Alashtyn sonbes jyldyzdary (Алаштың сөнбес жұлдыздары) [Eternal stars of Alash]. 1 volume	G.Dulatova	2012
6	Alashtyn sonbes jyldyzdary (Алаштың сөнбес жұлдыздары) [Eternal stars of Alash]. 1 volume	G.Dulatova	2022

Table 3. Articles written and published by Gulnar Dulatova written in Soviet and Independence periods

Soviet period (years)	Number of articles
1989	3 articles
1990	3 articles
1991	3 articles

Independence period (years)	Number of articles
1992	3 articles
1993	1 articles
1994	1 article
1996	1 article
1997	1 article
1999	3 articles
2001	1 article
2003	1 article
2006	1 article
2007	1 article
2009	1 article
2010	1 article
2012	1 article
2013	1 article

One can imagine Dulatova's enormous efforts while preparing materials for publishing books of her father's heritage and her own memoirs. As Dulatova mentions, she has been collecting materials for the last 60-70 years of her life (Dulatova, 2013b: 3). That means the foundation of the materials for the books was collected long before 1991.

To compile the books about her father, she traveled all over the country, seeking out people who knew him. Dulatova wasn't just talking and meeting people, she conducted comprehensive research that included interviewing, attributions of photographs and comparative analysis afterward. She clarified biographical facts about her father, recorded their lifestories, biographies, and Dulatov's poems from those who still remembered them by heart. She asked people to identify individuals in photographs that she kept in her "sacred sandyk/suitcase" (Dulatova, 2013b: 285). Normally, she verified the information given to her and could follow up with people not once, but twice or even more. She writes: "I want to collect all data about those forgotten. Probably they got bored of me. But I don't care" (Dulatova, 2013a: 135).

Dulatova always came prepared for the interviews, carrying her pen and notebook, and sometimes making recordings. After conversations or interviews, she asked her respondents to provide written confirmations that all that was said is true ((Dulatova, 2013b: 140-145). In the 1970s with the help of her respondents, she managed to reconstruct biographies of groups of people from one of her family's trips in 1922 (Dulatova, 2013b: 52-53). In 1988, she writes: "I always have certain photographs in my bag, I am trying to figure out who are on the photographs and write everything down" (Dulatova, 2013b: 241).

In her first book, most of the chapters have dates when they were written.

Table 4. Chronological timeline of chapters in Gulnar Dulatova's first memoir book

Chapter 1	Chapter 2	Chapter 3	Chapter 4	Chapter 5
October, 1979	5.1.79, 6.1.86	28.11.1978	28.11.1988	23.10.80
Chapter 6	Chapter 7	Chapter 8	Chapter 9	Chapter 10
10.08.1980	20.01.1981	9.04.1984	5.11-27.11.1984	26.1.86
Chapter 11	Chapter 12	Chapter 13	Chapter 14	Chapter 15
04.III.86	14 January 1987	27.VII.87	04.VII.87	26.04.1987
Chapter 16	Chapter 17	Chapter 18	Chapter 19	Chapter 20
10.1987	13.06.1987	07.04.1987	12.06.1987	19.01.1987
Chapter 21	Chapter 22	Chapter 23	Chapter 24	Chapter 25
20.IX.1988	16.12.1987	2.III.89, 19.VII.89	VII.1991	17.XI.1988

The timeline of the chapters show that a significant part of her first book was written in 1987, based on her archival papers, interviews, and documents, as she mentions in her writings (Dulatova, 2013b: 8). At that time, Dulatova was 72, and her daughter used to see her mother at her desk, reading papers, looking at photographs and writing every day (Alim, Satybaldiyev, 2014: 89). After finishing her first memoir book, Dulatova immediately decided to start writing her next book.

If the first book was more about her father, their family, their friends and colleagues, her second book was dedicated to all victims of political repressions related to Alash orda, whom she had been interviewing since the 1950s. The second book doesn't have any dates for each chapter, although from the texts, it is evident that the period of her collecting the data varied between the 1960s and 1990s.

Dulatova asked everyone she knew to organize a meeting with her if she found out that there were people who knew her father, mother or any other relatives. She was actually a center – a connecting point of those who were repressed. She knew almost everybody, their addresses, and biographies (Dulatova, 2013b: 135). She was also a consultant for both those who were rehabilitated (Dulatova, 2013a: 135) and those who were not rehabilitated (Dulatova 2013a: 290). Dulatova provided advice to relatives on the rehabilitation processes and documentation requirements. With her help and guidance, Seidaly Orazalin (Dulatova 2013a: 290) and Trofim Borisov (Dulatova, 2013a: 326) were rehabilitated.

These interviews, discussions, phone calls, and sometimes letters of family members of the repressed were all filled with tears, sorrow, and hope. The women she talked to and interviewed were in their 70s, 80s, and 90s. Despite their age, they provided a lot of detailed information about their relatives and friends, cities, events and gave exquisite answers. Dulatova met many elderly people who were able to recite Dulatov's poems by heart. She writes: "I was amazed how they were able to do that despite their age" (Dulatova, 2013b: 247). Dulatova was in a hurry because she understood that "many of the old people didn't live long because of the camps they were imprisoned at, but some of their recollections I managed to write down" (Dulatova, 2013b: 284). She writes: "Time is flying, many of them are not alive anymore" (Dulatova, 2013b: 209).

One can only imagine how hard it was for both the interviewers and the interviewee to go back and recall the tragic pages of their lives. However, people trusted Dulatova and shared their stories with her because she was one of them, and they knew she wouldn't use the information in any inappropriate way. Besides, people were pleased to meet her because it was an honor for them to meet a daughter of Myrzhakyp Dulatov. Most of the time, Dulatova's arrival was special and touching, full of long hugs and tears. For Dulatova herself, "it felt like visiting my close relative", though in most cases, they were seeing each other for the first time (Dulatova, 2013a: 199). Dulatova was sometimes the only one who talked with them about the repressions because until the 1980s, these matters were kept in silence. "I will tell you what I know, there is nothing

I can hide from you" Clara Seitova, daughter of the repressed, once told her (Dulatova, 2013a: 211) and so did all others. Her long lasting research was not just a matter of collecting data. It helped her "to know another corner of Dulatov, not a father but a person" (Dulatova, 2013b: 254). For many years, Dulatova "didn't find the courage to publish her writings because she was unsure of her writing skills", her daughter reflects in her article dedicated to her mother (Alim, Satybaldiyev, 2014: 86).

Dulatova's research, writings and interviews can be grouped into three categories: first – Dulatov, second – oral stories, mostly biographies from families of victims of political repressions, third – her own memories. Along the way of her research, she was mostly meeting women, as repressed men were shot, imprisoned, or sent to exile. She gathered a lot of stories from their wives, daughters, granddaughters, aunts and nieces. Dulatova made a significant contribution to women's history by bringing the female voices and making them heard. Oral history from women's perspective is a very peculiar and significant historical source (Gluck, 2004: 195-215). In the late 1980s, she reflects on meeting with different women – wives and daughters of the repressed at the ages of 80 and 90. "I was looking for people, some people were looking for me. One of them was Urkiya Yespolova. She was more than 80, but despite her age she was very active and was willing to tell her story" (Dulatova, 2013a: 137).

In 1970 she meets the wife of the repressed poet Magzhan Zhumabayev – Zyliha/Zuleiha Zhumabayeva (1894-1991) and writes down all Zhumabayeva told her about her own family and how she travelled to Karelia to see her imprisoned husband. They discussed photographs, trying to remember who was depicted there. Dulatova meets her again in 1989 when she is 74, and Zhumabayeva is 96. Dulatova was the one to hand over the published book of her repressed husband in the Writer's Union of the Republic of Kazakhstan. During the official ceremony, Dulatova presented her a book, and Zhumabayeva cried: "Magzhan, I am finally witnessing the publishing of your book, now my dream came true" (Dulatova, 2013b: 84). During Stalininist repressions, Zhumabayeva put all of her efforts to release Zhumabayev from the prison and contributed to the rehabilitation of his literary heritage. In 1967, Zhumabayeva prepared poems to be published in "Prostor" magazine and in 1989, gave interviews and wrote memoirs (Zhumagul, 2020: 418).

In the 1960s, Dulatova met Shapai Buralkykyzy, who was in her late 60s. Buralkykyzy recalled the collectivization period, her father's sufferings (he was the head of the rural municipality for 18 years), and shared life stories of her father's friends and relatives (Dulatova, 2013a: 222-229).

In the 1960s-1970s Dulatova met Sara Yessova, who was in her 60s and then they again ten years later. Yessova told many stories related to Dulatov, as she used to work with him. During their last meeting, they took a photo together that has become a part of Dulatova's archive (Dulatova, 2013b: 152).

In the early 1980s, she met Amina Yesengeldina, Dulatov's colleague who was in her 80s (Dulatova, 2013b: 131).

In 1985, Dulatova met Sara Munaitpasova, who was 79 years old at that time. Her father had worked with Dulatov. Munaitpasova told Dulatova when she met her father, where they lived, where he worked in 1912. Dulatova was pleased and happy to get answers to the questions that had been bothering her. During this conversation, Dulatova obtained a lot of biographical details of her father. Dulatova also wanted to learn more about his romantic relationships and Munaitpasova clarified some of the details. Munaitpasova was so close to the Dulatov family that she named her daughter Gainizhamal in memory of Dulatova's mother, and named her granddaughter Gulnar (Dulatova, 2013b: 140-145).

In 1940, Dulatova's mother gave her a suitcase full of letters, books, photographs, and writings. It was in fact the way how the archive of Dulatov family appeared. Initially she was hoping and planning to publish materials from their family archive left by her mother (Dulatova, 2013b: 102). However, the archive in the "sacred sandyk" grew extensively over time. During her research, she stored her pieces of papers from her "field trips": letters, and notes, which later transformed into her memoirs. Sometimes, if someone couldn't meet her for some reason, such as being sick or too old, "they used to send their children to deliver an envelope" to Dulatova's

home (Dulatova, 2013b: 178). So part of the materials used in her books was her by mail (Dulatova, 2013b: 253).

After the terrifying Great Terror that took place in 1937, Dulatova was afraid that something could happen to her or her family. The first warning came when her husband was fired. To save the archive, Dulatova decided to take her "sacred sandyk" and store it in the homes of her three university groupmates (who were Russian by ethnicity). In 1940, she got everything back (Dulatova, 2013b: 349).

After the December 1986 events in Almaty, Dulatova again experienced fear of instability and a possible threat. So, she took her "sacred sandyk" to her niece who lived in Jambyl city, located 500 km away from Almaty (Alim, Satybaldiyev, 2014: 88). Later, Dulatova went back to Jambyl to check the suitcase. One photograph went missing, but then it was found in nephew's house (Dulatova, 2013b: 56). Once the situation was more or less stabilized, she got her "sacred sandyk" back home.

In her first book, Dulatova published most of these documents and photographs that she had been "keeping whole life as the most precious thing" (Dulatova, 2013b: 285). Very few people were brave enough to keep photographs and documents.

In 1987, Dulatova visited Gaziza, granddaughter of the repressed Dosmuhambet Kemengerov, who was 79 at the time. "Gaziza took out her photo album and said: I have been hiding this album for more than 50 years and never showed it to anyone. With tears in her eyes, Gaziza opened the album" (Dulatova, 2013b: 198). One of her respondents, Sara, who was 79 years old: "This frightening period caused so much pain, we had to burn a lot of letters and photographs that were so dear to us" (Dulatova, 2013b: 142). Dulatova's publications about her father and her memoirs intensified when she turned 72 in 1987. In that year, Kaz SSR was marked by the beginning of democratization processes, especially after the events that took place in Almaty in December 1986 – strikes initiated by Kazakh youth (Zhubatkhanov, Yermukhanova, 2018: 23-35). During these events, 71-year-old Dulatova was sick at home, and as she heard screaming students who were running along Tulebayev street, she told her daughter: "This is the end of the Soviet era" (Alim, Satybaldiyev, 2014: 88). She knew that this was the beginning of the end.

From Dulatova's texts, it is evident that Justice and Will to commemorate the spirits of her ancestors – Aruakhs motivated and inspired her during these hard times. Respect for the elders, the most important aspect of the Turkic value system, also encompasses the deceased elders – Aruakhs (Cirtautas, 2015: 3-4). Kazakhs considered, and still consider, that the souls of those who have passed away look after and take care of those who are alive. Every Kazakh feels the need to comfort them even after their death. It is important to talk about them, praise their achievements and express gratitude to them. Every Thursday-Friday, Kazakhs still fry dough to let their anchestors know that they are not forgotten. The fried oil is supposed to go up to heaven and remind them that they are remembered. According to Ilse Cirtautas, a turkologist, "the respect for the elders and for the spirits of the anchestors is definitely one of the main reasons for the survival of the Turkic peoples' traditions, customs, and attitudes despite Soviet policies of relinquishing them" (Cirtautas, 2015: 4).

Dulatova mentions Aruakhs few times in her texts, writing that she is doing this for the their sake of them and uses a Kazakh proverb "Өлі разы болмай, тірі байымайды" – "If you don't pay gratitude to the dead you will never succeed" (Dulatova, 2013b: 374). Aruakh concept can be one of the main reasons why it was so significant for Dulatova to find the grave of her father, who died in 1935 in the Solovki camp in Careliya. In 1989, she sends Marat Absemetov to go there, and he finds the grave. Afterwards, she decides to bring the remains to his birthplace and rebury him there (Dulatova, 2013b: 373). In 1991 and 1992, Dulatova asks Absemetov again to help her to negotiate with the city administration of the region about transfer and re-burial process of Dulatov's remains. However, he couldn't get any answers from them. So, in 1992, Dulatova who was 77 at that time, decides to go there herself. "Before the trip I was aware that my health is rather poor because of hypertonia and other health problems. I am not feeling good.

Who knows what can happen with me during the trip, but nevertheless, I am alive, and until the day I take the last breath, I have to overcome everything, and until I have the strength, I will be doing everything I can for the Aruakhs of my father" (Dulatova, 2013b: 371-373).

"If we recall the past, it is clear that Kazakhs went through all possible difficulties. Their sufferings (hunger, imprisonment, relocations) were depicted by Juban Moldagaliev in the poem "Kazakhs who died thousand times and revived thousand times". My father was the first one to be imprisoned in 1928" (Dulatova, 2013a: 217). Dulatova saw her writings as an obligation in front of her children as well, she wanted them to know who their grandparents were. "So, until my mind is not affected (by the aging) I will be writing about my parents" (Dulatova, 2013b: 103).

Throughout her texts, it is seen that Dulatova and her respondents have experienced three main feelings throughout their lives: trauma, silencing and fear. The continued memories of trauma indicate that it wasn't always easy to recall tragic details of the past. By writing, Dulatova could have found her own method of overcoming her traumas. Learning about her father's life and his surroundings might have helped her to cope with trauma. Her earliest trauma goes back to childhood when she questioned herself why her father was in prison for most of the time, and why they always had to move from one city to another (Semei, Atbasar, Kokshetau) (Dulatova, 2013b: 47). It was traumatizing to recall her childhood memoirs, one of them was on the search when she was 10. In 1980, 65-year-old Dulatova writes: "In 1925, while the family was travelling on the train, OGPU searched us and made me take all of my clothes off, I still can not forget this" (Dulatova, 2013b: 110). In 1978, 63-year-old Dulatova recalled: "Visiting Medeo I remembered how employees of OGPU with the guns were taking him over (Dulatov) in 1928. I will always keep his last words in my heart. Fifty years have passed since then. That winter night was very windy, and still, these kinds of windy nights remind me of that night. Since then, I don't like the wind and the unexpected knocking at the door" (Dulatova, 2013b: 100). One of the respondents, Shapai, in her late 70s recalls: "I can't sleep when I think of my father's sufferings" (he had to hit himself so hard on the face to make his golden teeth come out. The teeth were then given as a bribe so he could get permission to return home from the exile) (Dulatova 2013a: 228-229).

Unlike the Holocaust survivors who are being assessed, researched, and treated (Kaplan, Mandel, Myrie, Sauer, 2016 https://roybal.usc.edu/wp-content/uploads/2016/04/Aging_Holocaust_ChildSurvivors.pdf), Soviet survivors of the Stalinist repressions were not and are not being treated by the state similarly. They were and are finding their own ways to get over their traumas. The same refrain is echoed in the third and fourth generations of the survivors who are also in need of overcoming the past. Their memoirs are evidence that trauma is still there.

One of the biggest traumatic experiences all of those politically repressed lived in the Soviet era was silencing. Silencing after 1930s became a social norm. Throughout Dulatova's texts written in different periods (1970s to 1990s) in her 70s and 80s, she writes: "I need to write all I know". Despite being silenced her whole life, she was collecting and gathering the information during "these secret conversations" (Dulatova, 2013b: 3).

First warning came in 1933 when her father's colleague and friend Muhtar Auezov asked Dulatova "to pretend we do not know each other and not greet him" (Dulatova, 2013b: 96) and this was a common thing to hear for the members of those repressed for many years ahead. On October 1980, when Dulatova was 65 years old, she wrote: "Starting from 17 years, I have lived with secrets that were destroying my heart, now it is time to write about them" (Dulatova, 2013b: 101). In 1981, "Sapargali Begalin during one of our get-together parties whispered in my ear that he used to work with my father. I didn't question him for now – I decided to be patient and wait until this period of silence will be over, and we will be able to talk about this openly" (Dulatova, 2013b: 249).

Conclusion

What is clear from the analysis of the memoirs is that the topic of repressions was silenced to the level when repressed didn't even discuss it in their own households. Dulatova writes: "I am a mother of four children, I didn't talk about Alash party. No one could say its name out

loud, I never talked about the leaders of this party. I didn't tell anyone about my father at home. I started telling them about this only a few years ago. I was named a daughter of "the enemy of people" when I was 13. I lived in shame and humiliation. This broke my heart and caused a lot of pain. No one talked about what happened. My mind was full of heavy thoughts. I haven't had my end away. The terrifying Stalin period forced us to live in fear, and we are still living in it" (Dulatova, 2013b: 103). "We lived in fear" and had to hide everything related to the repressed at someone's houses (Dulatova, 2013b: 56). "1937 brought so much grief and the pain settled in us for a long time. We couldn't talk freely with each other; we couldn't even say our thoughts out loud. We were terrified even to think of "enemies of the people". An unexpected knock on the door made us scared to death" (Dulatova, 2013b: 253-254).

Despite this silencing, repressions were still discussed, usually behind closed doors. In 1987, Dulatova met Marat Absemetov, who later wrote the first dissertation on the works of Myrzhakyp Dulatov, and Dulatova was the one to guide him along the way. He came down to talk and listen to Dulatova's stories and once Dulatova told him: "Our fathers are "enemies of the people" – that's why don't tell anyone what you heard here and saw, and don't mention those that belong to Alash orda. There will be problems" (Dulatova, 2013b: 150). One of the respondents, Muratkhan Aidarkhanuly, whose mother was an Alzhir prisoner, recalls: "Every year on April 10, prisoners of Alzhir gathered in our home (in Almaty) and celebrated. Until 1985, there were letters coming to and from Moscow, Yalta, Simferopol, Tolyatti, and Akmola" (Dulatova, 2013a: 276). These pieces of evidence show that there were not only official gatherings at Akmola, which started in 1989 and were initiated by Ivan Sharf (Kuat, 2019 https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-alzhir-museum-co-founder-raisa-zhaksybayeva/29974430.html), but also non-formal gatherings of former prisoners of Alzhir camp who were from 60 to 90 years old at the time.

Nevertheless, all of those repressed had hopes, and so did Dulatova: "Let everybody say that he is an "enemy", we get used to it, but there will be a time when our father will no longer be an enemy, and Stalin's name will be destroyed" (Dulatova, 2013b: 100). In her texts, Dulatova often shared her thoughts on injustice: "Books of my father are closed and stored in the secret rare book fund of the libraries. This is a blatant injustice. Who knows if I will be able to see his books free and if he will be rehabilitated? Will I be still alive? This is my dream. Some say only "shaitan" (devil) doesn't have any dreams. I am dreaming of reading their books" (Dulatova, 2013b: 104-108).

Throughout her articles written in different periods, Dulatova always mentions the youth and her fear "that they will not know the truth of what Stalin did to the people". She is worried they will not "get the opportunity to learn this lesson of bloody massacre". She wanted them "to know about this, remember it, and pay respect to the Aruakhs" (Dulatova, 2013a: 249). Close relatives and children lived with the guilt and the feeling of revenge. Starting from 1989, those members of the family of the repressed who somehow survived the purges were the ones to bring back the facts, the stories, the truth. They were writing their books, articles, and interviews to commemorate those who were expected to be erased from history and memory. Many of those who didn't have any descendants are still unknown. Dulatova wrote: "There were so many men in the Alash movement who became victims of Stalinist political repressions, but their names are still unknown and I think the reason lies in the absence of descendants" (Dulatova, 2013a: 249). By writing her books she tried to replace those vanished and bring back the truth. Stalin's collective punishment practice was directed not only to avoid close relatives from complaining, but as it turns out, also avoid them to write their memoirs. How many memoirs would they be if all wives, brothers, sisters, and children were not destroyed and frightened to death?

Acknowledgement. The article was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan IRN BR18574180.

References

Abdrakhmanova L., Zhaksybayeva R., Ergeldinova Zh., Ayaganova E., Tolepbergenova G. Estelikter zhinagi: Urpaktar umytpaidy. [Collection of memories: The descendants remember] (Semei, 2017, 514 p.).

Alexopoulos G. Stalin and the politics of kinship. Comparative Studies in Society and History. 50 (1), 91-117(2008).

Alim K., Satybaldiyev E. Alashkyzy Gulnar [Gulnar daughter of Alash] (Almaty, Mektep, 2014, 264 p.).

Cirtautas I. Central Asian Turkic elders: past and present. Journal of Central and Inner Asian Dialogue. 2, 1-25(2015).

Bozhko N.M., Zdravomislova E.A. Biograficheskaya rabota, vospominaniya, peresmotr jizni v starshem vozraste [Biographical work, memoirs, looking back at life in old age], Materiali VIII sotsiologicheskih chteniy pamyati Valeriya Borisovicha Golofasta [Materials of VIII sociological readings in memory of Valeriy Borisovich Golofast (Saint-Petersburgh, Eidos, 2015, 368 p.).

Blackwood M. Fatima Gabitova: repression, subjectivity and historical memory in Soviet Kazakhstan. Central Asian Survey. 36 (1), 113-130(2017).

Dulatova G.M. (a) Alashtin sonbes zhyldyzdary [Eternal stars of Alash] (Almaty, Mektep, 2013, 360 p.).

Dulatova G.M. (b) Shyndyq shyragy [The light of the truth] (Almaty, Mektep, 2013, 408 p.).

Duchin A., Wiseman H. Memoirs of child survivors of the Holocaust: Processing and healing trauma through writing. Qualitative Psychology. 6 (3), 280-296(2019).

Falcus S., Hartung H., Medina R. The Bloomsbury Handbook to Ageing in Contemporary Literature and Film. (Bloomsbury Academic, 2023. 915 p.)

Fitzpartick Sh. Culture and Politics under Stalin: a Reappraisal. Slavic Review. 35 (2), 211-213(1976).

Fitzpatrick Sh., Slezkine Y. In the Shadow of Revolution: Lifestories of Russian Women from 1917 to the Second World War. (Princeton University Press, 2000, 443 p.).

Gluck S. V chem osobennosti zhenshin? [What's so special about women?]. Zhenskaya ustnaya istoriya: Genderniye issledovaniya [Women's oral history: Gender research]. Compiled by Peto A. (Bishkek, Tsentr izdatelskogo razvitiya, 2004, 195-215).

Henkin C.S., Waltz T.H. Writing and the elderly: Developmental perspectives and therapeutic dimensions. Journal of Independent Social Work. 4 (2), 61-78(1990).

Hignett K., Ilic M., Leinearte D., Snitar C. Women's experiences of Repression in the Soviet Union and Eastern Europe. (Routledge, Abingdon, 2018, 196 p.).

Kalinovsky A., Scarborough I. The Oil Lamp and the Electric Light: Progress, Time and Nation in Central Asian Memoirs of the Soviet Era. Kritika. 22 (1), 107-136(2021).

Kaplan C., Mandel H., Myrie V., Sauer V. Aging Holocaust child survivors in Los Angeles and the Transgenerational transmission of extreme trauma: key findings from a needs assessment. USC Edward R.Roybal Institute of Aging. 2016. Available at: https://roybal.usc.edu/wp-content/uploads/2016/04/Aging_Holocaust_ChildSurvivors.pdf (accessed 10.03.2023).

Kassymbekova B., Chokobayeva A. On writing Soviet History of Central Asia: frameworks, challenges, prospects. Central Asian survey. 40 (4), 483-503(2021).

Kassymova D. Golos i gratsiya v epohu stalinizma [Voice and grace in stalinism era]. Mir Bolshogo Altaia [The World of the Big Altai]. 5 (1), 32-47(2019).

Kelly C. A History of Russian Women's Writing 1820-1992. (Oxford, Clarendon Press, 1994, 512 p.).

Kuat D. Donesti pravdu ob ALZHIRe [Delivering the truth about ALZHIR]. Azattyq Radio. 2019. Available at: https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-alzhir-museum-co-founder-raisa-zhaksybayeva/29974430.html (accessed 12.05.2023).

Kundakbayeva Zh. Modeli samoidentifikatsii jenshin Kazakhstana rannei sovetskoi epohi (1920-1930-e gg.) [Models of self identification of women of Kazakhstan of early soviet era (1920-1930s.)]. Uralskiy istoricheskiy vestnik [Ural historical bulletin]. 3, 110-118(2017).

Landes J. B. Further thoughts on the public/private distinction. Journal of Women's history. 15 (2), 28-39(2003).

Robey J. Gender and the Autobiographical Project in Nadezhda Mandelsham's Hope against Hope and Hope Abandoned. Slavic and East European Journal. 42, 231-253(1998).

Savkina I.L. Razgovory s Zerkalom i Zazerkalyem: Avtodokumentalniye jenskiye teksty v russkoi literature 1-i polovini XIX veka [Conversations with the mirror and Looking glass world: Autodocumental

female texts in russian literature of the 1st half of XIX century] (Moscow, Novoye literaturnoye obozreniye, 2007, 416 p.).

Smith S., Watson J. Situating Subjectivity in Women's Autobiographical Practices. Life Writing in the long Run: A Smith and Watson Autobiography Studies Reader. (Michigan, Maize books, 2016, 784 p.).

Tulegenova B.A. Zhivaya pesnya [Alive song] (Moscow, Molodaya gvardiya, 1984, 149 p.).

Zakluchenie komissii TSK Kompartii Kazahstana po izucheniyu tvorcheskogo naslediya Magzhana Zhumabayeva, Ahmeta Baityrsynova i Zhusupbeka Aimayutova [[Conclusion of the commission of the Central Commitee of Kazakhstan on study of creative heritage of Magzhan Zhumabayev, Akhmet Baityrsynov and Zhusupbek Aimayutov]. Kazakhstanskaya pravda newspaper. 28 December 1988.

Zhanabayev K., Interview. 10 June 2023.

Zhanabayev K., Nagymzhanova K., Shaimerdenova N., Turgenbaeva A., Tleubayeva N. Zhanabayev K., Nagymzhanova K., Shaimerdenova N., Turgenbaeva A., Tleubayeva N. Formulniy yazik i stil' Turkskih jyrau 15-18 vekov [Formulaic Language and Style of Turkic Zhyrau of the 15-18th centuries] Rupkatha journal. 14 (2), 1-28(2022).

Zhanbosinova A.C. Pamyat kak travma: vospominaniya jertv politicheskiy repressiy v fokuse ego-dokumentov [Memory as a trauma: memoirs of victims of political repressions in the focus of ego-documents]. Etnografiya Altaya i sopredelnih territoriy [Ethnography of Altai and neighboring territories]. 2 (23), 214-219(2020).

Zhienkulova S. Omirim menin onerim [My life is my art]. (Almaty, Zhazu, 1983, 216 p.).

Zhienkulova S. Omirim menin onerim [My life is my art]. (Almaty, Zhazu, 1992, 192 p.).

Zhubanova G.A. Moi mir – Muzika [My world – music]. Compiled by Mambetova D.A. (Almaty, Hantyaniri, 2017, 418 p.).

Zhubatkanov K., Yermukhanova I. Uroki Dekabrya 1986 goda v Almaty [Lessons of December 1986 in Almaty]. Vestnik Kazakhsko-Russkogo Mezhdunarodnogo Universiteta [Kazakh-Russian International University Bulletin]. 3 (24), 22-26(2018).

Zhumagul S.B. Esteliktegi Alash [Alash that is remembered]. (Nur-Sultan, 2020, 488 p.).

Динара Асанова

Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті, Алматы, Қазақстан

Шындыққа ұмтылу - өмір сүру мен жазудың қозғаушы күші ретінде: Міржақып Дулатовтың қызы Гүлнар Дулатованың өмірі мен мемуарлық шығармалары (1915-2013)

Аңдатпа. Мақалада «халық жауы» отбасының мүшесі Гүлнәр Дулатованың естеліктері зерттеліп, сондай-ақ қуғын-сүргінге ұшыраған отбасы мүшелерінің естеліктері арқылы олардың қартаюы қарастырылған. Типологиялық және хронологиялық тұрғыдан талданатын әйелдер 2 түрлі уақыт тіркесіне бөлінеді: 1900 жылдардың басында туған ерлі-зайыптылар – қартаю процессі 1960 жылдарға түскен, және 1920 жылы туған балалар – қартаю процессі 1980 жылдарға түскен. Г.Дулатова 60-тан 95-ке толғанға дейін өмірін репрессияға ұшыраған әкесінің мұрасын жаңғыртуға арнады – зерттеу жұмыстарын жүргізді, мемуарлық кітаптар, мақалалар жазып, сұхбат берді. Бұл жұмыс оның қартайған сайын жазуға деген ұмтылысының мотивациялық негізін анықтауға бағытталған алғашқы әрекетті ұсынады.

Жұмыста қуғын-сүргінге ұшырағандардың отбасыларының қартайған мүшелерінің қуғын-сүргін зардаптарымен қалай күрескені және мәжбүрлі түрде үнсіздік пен жеке жарақаттарға қарамастан олардың естеліктері қалай жұмыс істегеніне талдау жасалған. Әділдік пен ерік-жігер Гүлнар Дулатованы және басқаларды жігерлендіріп, рухтандырғаны анықталды. Бұл кітаптар, мақалалар саяси қуғын-сүргін құрбандарына тағзым ретінде жазылды және оларды орындауға міндетті парыз ретінде қабылдады. Саяси қуғын-сүргінге ұшырағандардың бірінші буынына ғана емес, екінші буынына да ауыр тиді. Кейбір жағдайларда саяси қуғын-сүргін құрбандарының үшінші, тіпті төртінші буындарында да жарақаттармен күрес жалғасуда, бұл оларды сталиндік репрессивтіліктің бүгінгі күні де тудыратынын көрсетеді.

Түйін сөздер: Орталық-Азия зерттеулері; қуғын-сүргін; мемуарлық шығармалар; естеліктер; өмірбаян; травма, интеллигенция, жады; қартаю; архив.

Динара Асанова
Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

Стремление к истине как движущая сила жить и писать: история жизни и воспоминания Гульнар Дулатовой (1915-2013) – дочери Мыржакыпа Дулатова

Аннотация. В статье через воспоминания Гульнар Дулатовой, члена семьи «врага народа», а также воспоминания других женщин, членов семьи репрессированных, рассматриваются процессы их старения. Типологически и хронологически анализируемые женщины делятся на 2 разные временные группы: супруги, рожденные в начале 1900-х годов, старость которых выпала на 1960-е, и дети, рожденные в 1920-е, старость которых выпала на 1980-е.

С 60 до 95 лет Г.Дулатова посвятила себя возрождению наследия своего репрессированного отца, занимаясь исследованиями, написанием мемуарных книг, статей и интервью. В этой статье представлена первая попытка проследить истоки мотивации ее стремления писать в старости. В статье анализируется, как стареющие члены семей репрессированных боролись с последствиями репрессий и как создавались их мемуары, несмотря на вынужденное замалчивание и личные травмы. Выявлено, что справедливость и желание почтить память мотивировали и вдохновляли Гульнар Дулатову и других. Эти книги, статьи были написаны как дань уважения жертвам политических репрессий и воспринимались ими как долг, который они обязаны были выполнить.

Политические репрессии травмировали не только первое, но и второе поколение репрессированных. Борьба с травмами продолжается в ряде случаев в третьем и даже четвертом поколении жертв политических репрессий, что свидетельствует о том, что сталинская репрессивная политика имеет свои последствия и сегодня.

Ключевые слова: Центрально-Азиатские исследования; репрессии; мемуары; воспоминания; биография; травма; интеллигенция; память; старение; архив.

Список литературы

Alexopoulos G. Stalin and the politics of kinship. Comparative Studies in Society and History. -2008. - 50 (1). - P. 91-117

Әбдірахманова Л., Жақсыбаева Р., Ергельдинова Ж., Айағанова Э., Төлепбергенова Г. Естеліктер жинағы: Ұрпақтар ұмытпайды.– Семей, 2017. – 514 р.

Әлім Қ., Сатыбалдиев Е. Алашқызы Гүлнар. – Алматы: «Мектеп», 2014. – 264 б.

Blackwood M. Fatima Gabitova: repression, subjectivity and historical memory in Soviet Kazakhstan. Central Asian Survey. -2017. - 36 (1).-P. 113-130

Божко Н.М., Здравомыслова Е.А. Биографическая работа, воспоминания, пересмотр жизни в старшем возрасте // Материалы VIII социологических чтений памяти Валерия Борисовича Голофаста. – Спб: «Эйдос», 2015. – 368 с.

Глюк Ш. В чем особенности женщин? Женская устная история / Женская устная история: Гендерные исследования. Сост. А.Пето – Бишкек: «Центр издательского развития», 2004. - 195-215с.

Дулатова Г.М. (a) Алаштың сөнбес жұлдыздары. – Алматы: «Мектеп», 2013. – 360 б.

Дулатова Г.М. (b) Шындық шырағы. – Алматы: «Мектеп», 2013. – 408 б.

Duchin A., Wiseman H. Memoirs of child survivors of the Holocaust: Processing and healing trauma through writing. Qualitative Psychology. -2019. - 6 (3).-P. 280-296

Жанабаев К., Интервью. 10 Июня 2023.

Жанабаев К., Нагымжанова К., Шаймерденова Н., Тургенбаева А., Треубаева Н. Формульный язык и стиль Тюркских жырау 15-18 веков // Rupkatha journal. -2022.-14 (2).-P. 1-28

Жанбосинова А.С. Память как травма: воспоминания жертв политических репрессий в фокусе эго-документов // Этнография Алтая и сопредельных территорий. – 2020. - №2 (23).- С. 214-219.

Жиенкулова Ш. (a) Өмірім менің өнерім. – Алматы: «Жазу», 1983. – 216 б.

Жиенкулова Ш. (b) Өмірім менің өнерім. – Алматы: «Жазу», 1983. – 192 б.

Жубанова Г.А. Мой мир – Моя музыка. Сост. Мамбетова Д.А. – Алматы: «Хантәңірі», 2017. – 418 с.

Жубатканов К., Ермуханова И. Уроки декабря 1986 года в Алматы // Вестник Казахско-Русского Международного Университета. – 2018. - №3 (24).- С. 22-26.

Жұмағұл С.Б. Естеліктегі Алаш. Нұр-Сұлтан, 2020. – 488 б.

Заключение комиссии ЦК Компартии Казахстана по изучению творческого наследия Магжана Жумабаева, Ахмета Байтурсынова и Жусупбека Аймаутова // Казахстанская правда. 28 Декабря 1988.

Kalinovsky A., Scarborough I. The Oil Lamp and the Electric Light: Progress, Time and Nation in Central Asian Memoirs of the Soviet Era // Kritika. -2021.-22 (1).-P. 107-136

Kaplan C., Mandel H., Myrie V., Sauer V. Aging Holocaust child survivors in Los Angeles and the Transgenerational transmission of extreme trauma: key findings from a needs assessment. USC Edward R.Roybal Institute of Aging. 2016. [Электрон. Ресурс] URL: https://roybal.usc.edu/wp-content/uploads/2016/04/Aging_Holocaust_ChildSurvivors.pdf (дата обращения 10.03.2023).

Kassymbekova B., Chokobayeva A. On writing Soviet History of Central Asia: frameworks, challenges, prospects. Central Asian survey.-2021.- 40 (4).-P. 483-503.

Касымова Д. Голос и грация в эпоху сталинизма // Мир большого Алтая. – 2019. - №5 (1). - С. 32-47.

Kelly C. A History of Russian Women's Writing 1820-1992. -Clarendon Press, Oxford, 1994. - 512 p.

Куат Д. Донести правду об АЛЖИРе. Радио Азаттык. 2019. [Электрон. ресурс] URL: https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-alzhir-museum-co-founder-raisa-zhaksybayeva/29974430.html (дата обращения: 12.05.2023).

Кундакбаева Ж. Модели самоидентификации женщин Казахстана ранней советской эпохи (1920-1930-е гг.) // Уральский исторический вестник. – 2017. – 3. С. 110-118.

Landes J. B. Further thoughts on the public/private distinction. Journal of Women's history.-2003. - 15 (2).-P. 28-39

Robey J. Gender and the Autobiographical Project in Nadezhda Mandelsham's Hope against Hope and Hope Abandoned. Slavic and East European Journal.-1998. - 42.-P. 231-253

Савкина И.Л. Разговоры с зеркалом и зазеркальем: Автодокументальные женские тексты в русской литературе 1-й половины XIX века. – Москва: «Новое литературное обозрение», 2007. – 416 с.

Cirtautas I. Central Asian Turkic elders: past and present. Journal of Central and Inner Asian Dialogue.-2015. - 2.-P. 1-25

Smith S., Watson J. Situating Subjectivity in Women's Autobiographical Practices. Life Writing in the long Run: A Smith and Watson Autobiography Studies Reader. - Michigan: Maize books, 2016. - 784 p.

Тулегенова Б.А. Живая песня. – Москва: «Молодая гвардия», 1984. – 149 с.

Falcus S., Hartung H., Medina R. The Bloomsbury Handbook to Ageing in Contemporary Literature and Film. -Bloomsbury Academic, 2023. - 915 p.

Fitzpartick Sh. Culture and Politics under Stalin: a Reappraisal. Slavic Review. -1976. - 35 (2).-P. 211-213

Fitzpatrick Sh., Slezkine Y. In the Shadow of Revolution: Lifestories of Russian Women from 1917 to the Second World War. -Princeton University Press, 2000. - 443 p.

Henkin C.S., Waltz T.H. Writing and the elderly: Developmental perspectives and therapeutic dimensions. Journal of Independent Social Work.-1990. - 4 (2).-P. 61-78

Hignett K., Ilic M., Leinearte D., Snitar C. Women's experiences of Repression in the Soviet Union and Eastern Europe. - Routledge, Abingdon, 2018. - 196 p.

Information about authors:

Dinara Assanova – PhD student, Department of History, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Динара Асанова – Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университетінің Қазақстан тарихы кафедрасының докторанты, Алматы, Қазақстан.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

ХҒТАР 03.20.41

Үйсіндер археологиясы: зерттеу нәтижелері мен таласты мәселелер

Айнагүл С. Ганиева,[1] Айгерім Е. Айтбаева,[2] Әлия М. Манапова[3]

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: ganieva@mail.ru
aaitbaeva84@mail.ru
merekeevna@mail.ru
[1] https://orcid.org/ 0000-0002-2844-6819
[2] https://orcid.org/ 0000-0003-1991-7508
[3] https://orcid.org/ 0000-0003-1091-0211
DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-58-73

Андатпа. *Мақалада Жетісу өңірін мекендеген ежелгі үйсіндердің мәдениетін (б.д.д. II – б.д. IV гг.) археологиялық зерттеу тарихы қарастырылады. Аталған өңірінде XIX г. аягынан бастап ерте темір дәуірі археологиясы бойынша зер*
ттеулер белсенді жүргізілді. Осы дәуірдің негізгі нысандары сақ-үйсін уақытының ескерткіштерімен ұсынылған. Экономиканың ерекшеліктерін, этномәдени өзара байланыстарын, мемлекеттіліктің қалыптасу тарихын, хронология мәселелерін, үй құрылысы дәстүрлерін қайта құрудың негізгі дереккөзі болып табылатын археологиялық материалдарды түсіндіруге негізделген ғалымдардың еңбектеріне ерекше назар аударылады. А.Н. Бернштам, К.А. Ақышев, К.М. Байпақов және басқа да бірқатар ғалымдардың ғылыми тұжырымдары негізгі назарға алынды. Жетісу мен Тянь-Шань көшпенділерінің мәдениетін дамытудағы сабақтастық сақ және үйсін кезеңдерінде, кем дегенде мың жыл бойы этногенетикалық байланыстар болғандығын куәландырады. Тақырып бойынша материалдарды талдау барысында, үйсін тайпаларының жергілікті негізде дамығаны, сақ мәдениетімен байланысы анық байқалады. Үйсіндер тарихына арналған теориялық еңбектерінде ежелгі Жетісу тұрғындарының шаруашылығы, этномәдени дамуы мен діни нанымдарын талдау міндеттері қойылды. Сонымен қатар, соңғы онжылдықтардағы зерттеулер үйсін тайпаларының таралу шекарасын Қазақстанның шығыс шегіне дейін кеңейтеді. Мұндай талдау отандық тарихнамада қалыптасып келе жатқан деректану мен тарихнамалық зерттеулерді одан ары дамытуға септігін тигізеді.
Түйін сөздер: *үйсін; Жетісу; ерте темір дәуірі; тарихнама; мал шаруашылығы; егіншілік; қоныс; отырықшы*.

Received 01.08.2023. Revised 31.08.2023. Accepted 15.10. 2023. Available online 30.12.2023.

For citation:

Ganieva A., Aitbayeva A., Manapova A. Archaeology of the Usuns: the results of the study and problematic issues // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 145. – No. 4. – P. 58-73. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-145-4-58-73

Для цитирования:

Ганиева А., Айтбаева А., Манапова А. Археология усуней: итоги изучения и проблемные вопросы // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 145. – No.4. – С. 58-73. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-145-4-58-73

Кіріспе. Мақалада зерделеніп отырған тақырып тарихи-географиялық аумақ – оңтүстік-шығыс Қазақстан мен Солтүстік Қырғызстанды қамтитын, солтүстігінде Балқаш көлі, солтүстік-шығысында – Сасықкөл және Алакөл көлдері, шығысында – Жоңғар Алатауы, оңтүстік-батысында – Тянь-Шань таулары ортасындағы Жетісу өңіріне арналған. Өлке солтүстіктен оңтүстікке қарай 900 км, батыстан шығысқа қарай 800 км созылды. Ежелгі мекен түрлі тұрғындардың тарихи тағдырларын дамытуда маңызды рөл атқарған бірегей табиғи-климаттық өңір болды. Жетісу тарихын зерделеуде алғашқы мемлекеттілікті құрған – сақтар мен үйсіндердің этносаяси құрылымы ерекше орын алатыны белгілі. Сақ-үйсін дәуіріндегі жерлеу-ғұрыптық нысандарының шоғырлануы Жетісуды белгілі бір тайпалар конфедерациясына тиесілі аумақ ретінде бөлуге мүмкіндік береді. Ғылыми мақаланың мақсаты – отандық тарихнамада бір ғасырда жинақталған үйсіндер археологиясының өзекті мәселелерін талдау, міндеттері мен әдістерін жүйелеу, қазіргі жағдайын бағалау болып табылады. Қазіргі уақытта ғылыми зерттеулер жинақталғанымен, әлі толық жүйеленбеген. Қазба жұмыстары кезінде алынған материалдар ғылыми басылымдарда сапалы ұсынумен қатар, оларды жан-жақты зерттеуді, теориялық сипаттағы және хронология мәселелерге ерекше назар аударуды қажет етеді. Ғылыми талдау жекелеген мәселелерді талқылауға бағдарланған тарихнамалық жұмыстарды дайындау қажеттігін арттырады. Сонымен қатар, салыстырмалы болжамдарға сүйене отырып, Жетісудың үйсін кешендерін зерттеу тарихына жүгіну ғылыми ізденістерді көрсетуге және түзетуге мүмкіндік береді.

Жұмыстың әдіснамалық негіздері. Мақалада деректанулық, нақты-тарихи және тарихи-археологиялық зерттеулердің дәстүрлі әдістері қолданылды. Жұмыстың әдіснамалық негізін сол кездегі тарихи даму үрдісімен бірге қарастыратын тарихилық принципі, субъективті және эмоционалды көзқарасқа ие зерттеушілердің ғылыми мұрасына талдау жасау үшін маңызы зор ғылыми объективтілік принциптері құрады. Аталған әдістерді кешенді қолданудың нәтижесінде сақ-үйсін мәселелерін зерттеушілердің отандық археология ғылымына қосқан үлесін бағалауға тырыстық.

Қазақстан археологиясы мәселелері бойынша жекелеген отандық археологтардың теориялық ұстанымдарын салыстыру кезінде салыстырмалы-тарихи және тарихи-генетикалық әдістер қолданылды. Зерттеушілердің пікірлері мен тұжырымдарын талқылауда тарихнамалық зерттеулер әдіснамасы қолданылып, авторлар логикалық әдіске жүгінді.

Тарихнамалық талдау.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің ең көрнекті өкілдерінің бірі Н.Н. Пантусов Жетісуда зерттеу жүргізді. Мамандығы бойынша шығыстанушы бола тұра, ғалым көне мұраларды жинақтап, сипаттап, жүйеледі, сонымен қатар кездейсоқ табылған құнды заттарды жариялап отырды. Н.Н. Пантусов 1889 жылы археологиялық комиссияның тапсырмасы бойынша Весновка өзенінің оң жағалауындағы және Қарасу мен Үлкен Алматы өзендерінің арасында орналасқан үш обада қазба жүргізді (Пантусов, 1899). Келесі жылы Қапал маңындағы Қызылағаш шатқалында бірнеше обада қазба жүргізді (Пантусов, 1890: 124).

В.В. Бартольдтың «Жетісу тарихы туралы очеркі» (1898) шығыс дереккөздеріне сүйеніп жазылған Жетісуда қоныстанған ежелгі және ортағасырлық тайпалардың саяси өмірін сипаттайтын алғашқы фундаменталды еңбек. Мұндағы арнайы бөлім осы тайпаларға қатысты барлық жазбаша мәліметтерді жинауға және жүйелеуге арналған. Алғаш рет олардың тарихи тіршілігі суреттелді, өңірдің тарихнамасында көрнекті орын алатын ғалымның еңбегі бүгінде орасан зор маңызға ие. Алайда В.В. Бартольдтың өзі жазбаша дереккөздер жетіспейтіндігін, археологиялық материалдармен толықтыру қажет екендігін түсінді (Бартольд, 1943: 23).

XX ғасырдың 20-жылдарынан бастап қазіргі уақытқа дейін Жетісу археологиясы бұрынғы КСРО мен Тәуелсіз Қазақстанның бірқатар ірі ғылыми мекемелерінің ғылыми ізденістерінің объектісі болып келеді.

1920-жылдардың соңында Жетісуда археологиялық қазба жұмыстары жүргізіле бастады. 1927–1929 жылдары Шелпек және Қаракөл ауылдарынан қорымдар қазылды. Қазба жұмыстарының авторлары М.П. Грязнов пен М.В. Воеводский материалдардың аздығына қарамастан ежелгі үйсіндердің экономикасы мен қоғамдық ұйымы, сондай-ақ қорымдардың мерзіміне байланысты бірқатар ғылыми мәселелерді қоя білді (Воеводский, Грязнов, 1938).

М.В. Воеводский мен М.П. Грязновтың еңбегі материалды талдау, зерттелген ескерткіштерді сипаттау және олардың этномәдени байланысын анықтауға, яғни, ежелгі үйсіндер мәдениетін ерекшелеуге бағытталды. Ғалымдар Солтүстік Қырғызстан аумағында үйсін жерлеу орнынан табылған күйген дәндер, тары қауызы, тас диірмен секілді жәдігерлерге сүйене отырып, үйсіндер егіншілікпен айналысқан деген болжам жасады, алайда бұл теориялық болжамдарға нақты негіз керек еді, оның ішінде жерді өңдеу немесе егін жинау құралдары табылған кезде ғана егіншіліктің дамуы және егінді сол жерде өсіргені туралы нақты айтуға болады. Осындай дәлелдер көп жылдардан кейін Жетісу археологиялық экспедициясының Ақтасты қонысының ашылуымен нақтыланды.

1930-жылдары А.Н. Бернштамның басшылығымен КСРО Ғылым академиясының Қазақ филиалымен бірлесіп ұйымдастырған Жетісу мен Оңтүстік Қазақстандағы экспедициялық зерттеулер жетекші орын алатыны сөзсіз. Бұл зерттеулерге Қырғызстан, Оңтүстік Қазақстан, Тәжікстан, ішінара Өзбекстанның үлкен аумағы, зерттелетін ескерткіштердің хронологиялық шеңбері бойынша ауқымдылық тән болды.

А.Н. Бернштам Қазақстан мен Орта Азияның көне жәдігерлерін зерттеуге 20 жылдан астам уақытын арнады. Осы уақыт ішінде Қазақстанның оңтүстігінде және басқа да Орта Азия елдерінде жүргізілген көптеген археологиялық зерттеулер ғалым есімімен байланысты болды. Ол археологиялық барлау мен қазба жұмыстарын жүргізе отырып, археологиялық кадрларды даярлау мектебі болған ірі экспедициялардың ұйымдастырушысы және жетекшісі болды. Ғалым ескерткіштерге қазба жүргізіп, тарихына қалам тартқан үйсін тайпаларының тарихына тоқталайық. Үйсіндер туралы қытай деректерін тәржімалаған «Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.д.д. 177 – б.д. 222 жылдары)» атты Жақып Мырзаханұлы жетекшілігімен басылып шыққан еңбекте «Үйсін елі ұлы күнбидің қаласы Чегук қаласында. Чаң-аннан 8900 *ли* шалғай, 120 мың түтін, 630 мың адам, соғысқа жарамды 188800 адамы бар. Шығысынан батысқа дейін 1721 *ли*, батысынан қаңлының Паннұт жеріне дейін 5000 *ли*. Жері ұлан-асыр жазық, ауа-райы жаңбырлы, салқын келеді. Тауларында қарағай, самырсын көп өседі. Жер жыртып, егін екпейді. Тұрғындары сулы, шүйгін қоныс қуалап көшпелі малшылықпен шұғылданады, әдет-ғұрпы ғұндарға ұқсайды. Елінде жылқы көп... Бұрын ғұнға бағынған, кейін келе күшейіп, номиналды бағыныштылықты ғана сақтап, Ғұн ордасына қол тапсырудан бас тартқан. Шығысы Ғұнмен, солтүстік-батысы Қаңлы, батысы Дад-уан, оңтүстігі қала мемлекеттермен іргелес», - деп маңызды деректерді береді (Қытай жылнамаларындағы..., 2006: 158).

А.Н. Бернштам Қазақстанның оңтүстігінде екі тайпалық бірлестік – қаңлылар мен үйсіндер қатар мекен еткеніне тоқталып, олардың шекарасы Талас өзені арқылы өткен деген пікірде болды. Сол себепті Шу өңірінен батысқа қарай орналасқан барлық обалардың қаңлыларға тән екенін айтса, Шу мен Талас өзенаралығының ескерткіштерін үйсіндерге тиесілі деп санады (Бернштам, 1941: 11). Келесі еңбегінде үйсін тайпалары таралған аумақ ретінде Ыстықкөл маңын, Шудан солтүстікке қарай Шу өңірін, Іле өзені бойы мен Іле Алатауын көрсетті (Бернштам, 1952: 213). Үйсін мәдениетін б.д.д. III ғ. аяғы - II ғ.–б.д. I ғ. деп кезеңдеп, жерлеу ғұрыптарындағы ерекшеліктер ретінде жалпы обалар сақтардікіне ұқсайды, тек тік қойылған тас қоршаулар өз тізбектерін өзгерткен дей келе, үйсін обалары биіктігі 5 м-ге дейін баратын үлкен обаларды ортаға ала, тізбектей созыла орналасумен қатар, еш тәртіпсіз де орналасатындығын да байқаған. Оба үйінділерінің әртүрлі болуы, ақыреттік заттарсыз жерлеу орындарының пайда болуы, бір обада аяқ-қолы байланған адамның күшпен жерлену белігісінің байқалуы – таптар пайда болуының алғашқы белгісі және құлдық институтының енуі деп көрсетеді. Жерлеу камерасының құрылысы

бойынша, ғалым Таластан шығысқа қарай орналасқан обалар (Шу мен Ыстықкөл бойы) салыстырмалы түрде кең камералы, Тянь-Шань шыршасы бөренелерімен қиғаштай жабылған жер қабірлер түрінде деп көрсетеді (Бернштам, 1952: 193).

А. Бернштам үйсін ыдыстары – сақ кезеңі ыдыстарынан жалғасын тапқанымен, ерекшелігі мата шаблонға жапсыру арқылы жасалғанын, алайда біршама жетілген, формасы жағынан симметриялы ыдыстар пайда болғандығын байқаған. Жалпы таластық және шулық обалардың қыш ыдыстарының ортақ ұқсастықтары – жұқа, сынғыш, қиыршық тасты және шала күйдірілгендігінде. Бұл кезеңде қола жебе ұштарының орнына темірден, сүйектен жасалған үш қырлы жебелер және темірден жасалған қимасында ромбы тәріздес ұштары бар жебелер пайда болады. Ал жерлеу бұйымдарынан табылған ерекше элемент ретінде А.Н. Бернштам шығу тегі қытайлық бояулар, жібек, нефриттердің табылуын көрсетеді (Бернштам, 1952: 194).

Зерттеуші үйсін мәдениеті «сақтық реализмнен» ерекшеленетін, геометриялық элементтер басымдыққа шыққан жаңа өрнектеудің дүниеге келгендігін сипаттап, үйсін кезеңінде сақтық мәнердің азайып, жоғала бастағанын, жалпы үйсін обаларынан археологтар өнер жәдігерлерін таппайтынын атап өте отырып, үйсіндер ең бастысы асыл тастарды өңдеумен айналысты деп баға береді. Сақ кезеңін – көшпелілер мәдениетінің гүлдену кезеңі, ал үйсін кезеңі – құлдырау кезеңі деп бағамдай отырып, оның себебін үйсін кезеңінде сақ мәдениетіне тән өзіндік ерекше стилі жойылып, бірте-бірте сырттан келген кірме өзгерістер мен стильдер (Грек-Бактрия, Қытай) енгенімен түсіндіреді (Бернштам, 1949: 132).

Кейіннен К.А. Ақышев пен Г.А. Кушаев өз монографияларында А.Н. Бернштамның ойын одар әрі дамытып, сақ кезеңі жерлеу орындарында қоладан жасалған бұйымдардың (қазандар, шырағдандар, пышақтар, жебе ұштары) басым екендігін, «аң стилінде» жасалған алтын бұйымдар, әскери бұйымдар және жерлеу жабындысының сыртындағы менгірлі қоршаулар болуы тән болса, үйсін жерлеу орнына – аз жәдігерлі, темірден жасалған бұйымдар басым әрі қару-жарақтар жоққа тән деп сипаттайды (Акишев, Кушаев, 1963: 234).

А.Н. Бернштам Талғар қаласында жүргізген зерттеулерін аяқтаған соң, қаладан шығысқа қарай орналасқан Лаптев обасы деп аталып кеткен ескерткішке қазба жүргізеді. Өз мақаласында Талғар өзенінің оң жағалауында орналасқан бұл обалар тобының қатты тоналғанын атап өтіп, оларда қазба жүргізу нәтижесінде қандай да бір мәліметтерге қол жететініне сенімсіздікпен қарайды. Есік өзенінің сол жағалауындағы, Түрген өзенінің қос қапталында орналасқан өте үлкен обалардың жай-күйін де осылай сипаттайды. Алматы облысының көне ескерткіштеріне арналған мақаласында бұл обалардың орналасуына қарап б.д.д. III ғасыр – б.д. I–II ғғ. деп мерзімдеп, ғұн және үйсін кезеңдеріне жататыны күмән тудырмайды деп есептейді. Обалар бірнеше мәрте тоналған деп атап өтеді, әрі Іле өзенінің оң жағалауында орналасқан Жуантөбе, Қойбын, Қоңырөлең, Айнабұлақ, Басшы, Жаңғызағаш секілді обалар тобына да сипаттама береді (Бернштам, 1948: 80-81).

Ғалым Іле өзенінің оң жағалауындағы Қарашоқы шатқалынан табылған обаларды және Алматыдан батысқа қарай 55 шақырым жерде орналасқан Қарғалы обаларын да үйсін уақытына жатқызады. Бұл обалардағы жерлеу салттары Шелпек обаларына ұқсастығын, құрылымдары күрделілігін атап көрсете келе, бұл обалардың тізбектей орналасқандығына нақтылай тоқталады (Бернштам, 1941: 40). Көлемдері өте ірі обалардың тізбек бойымен орналасуына қарай қошқорлық, оңтүстік ыстықкөлдік, солтүстік ыстықкөлдік, чонкеминдік, Шу және Іле топтары деп бөледі. Обалардың ең ірілері Шу даласында (Ақсу, Қарабалта), Тянь-Шаньда (Қарақол, Түп, Кочкор) және Іле алабында (Алматы, Есік, Түрген) деп атай келе, бұларды қытай деректерінде айтылған үйсіндердің үш тобына тән болуы мүмкін деген болжам айтады (Бернштам, 1941: 41).

Бернштамның айтуынша, Жетісуда үйсіндер мекен еткен уақытта жартылай көшпелі және жартылай отырықшы өмір салты ұстанылып, шаруашылықтың кешенді түрі қолданылғандықтан үйсін кезеңінде ескерткіштердің жаңа типтері: қыстау–қоныстардың,

ал одан кейінгі кезеңде – бекіністі елді мекендер мен бекіністі қамалдары бар бас сауғалауға арналған қалалардың пайда болуымен дәлелденеді деп есептейді (Труды..., 1950: 58).

Алматының маңындағы Қарғалы қойнауындағы шамамен 25 жастағы әйел адамның атақты жерлеу орнынан 300-ден астам алтын бұйымдар табылған. Осы табылған алтын бұйымдар ежелгі үйсіндердің зергерлік өнерін мейлінше айқын сипаттайды. Табылған заттардың ішінде айыр өркешті түйенің мүсіні салынған екі жүзік, таутекелердің он мүсіні, тізерлеп отырған адамның бауырын кеміріп жатқан тышқан бейнеленген сырға, көптеген қапсырмалар мен алтын жапсырмалар бар. Бұл бұйымдардың бәрі алтыннан жасалып, перузамен апталған. Ерекше бір көз тартатын нәрсе – Қарғалыдан табылған тәті. Оның ішкі беті толған күрделі өсімдік тектес өрнектің ортасында тұрған аңдардың, құстардың, адамдардың бейнелері (Бернштам, 1948: 11). Өз мақаласында тәтіні егжей-тегжейлі сараптаған А.Н. Бернштам, осы бейнелер семантикасына Иран мен Қытай әсерлерін баса көрсетті және жерлеу орнынан табылған заттар мен тәті б.д.д. I ғ. – б.д. II ғ. кезеңдеп, оның шаманға тиесілі болғандығын атап өтті (Бернштам, 1940: 31).

Памир-Алай археологиялық ескерткіштеріне арналған өзінің сүбелі еңбегінде А.Н. Бернштам үйсін және қаңлы тайпаларын Яксарттың ар жағындағы сақтардың ұрпақтары дей келе, «Александр Македонскийге қарсы күресте сақтар арасынан рулық ақсүйектер өсіп шығып, олардың бір бөлігі таулы аймақтарда үйсіндердің, ал Сырдария бойында қаңлы конфедерациясының құрылуына қатысты», – деп жазады. Түркі этногенезіндегі қаңлы және үйсін тайпаларының орнына тоқталып, шығыстан келген түркі тілдес тайпалар қаңлылар мен үйсіндердің көшпелі бөлігімен тығыз байланыста болғандығын айта келе, қаңлылар мен үйсіндерді этникалық жағынан шығыс ирандық топ тайпаларына жақын болуы мүмкін деп санады (Бернштам, 1952: 214). Дегенмен, археологиялық мәліметтер бойынша, б.д.д. I мыңж. ортасынан бастап, Орта Азияға Орталық Азиялық тайпалардың еніп, б.д.д. III–II ғғ. бастап физикалық және тілдік жағынан сырттан келген тайпалар мен жергілікті тұрғындар ассимиляцияланды. Үйсіндер иран тілдес Ферғанамен тығыз байланыста болған. Ал сақтардың қалған бөліктері үйсіндер билік басына келген соң, оңтүстік-батыс бағытқа – Ауғанстан, Индия және шығыс Иранға қарай ығысқанын сақ ескерткіштерінің осы маршрут бойымен орналасуымен түсіндіруге тырысады (Бернштам, 1952: 215). Жалпы осы еңбегін қорытындылай келе, археологиялық және жазба деректерге сүйене отырып, автор Ферғана мен Сырдария бойында сақ тайпалары мен оның ұрпақтарын: Ферғанада – аристей және үйсін тайпалары, Алайда – хюсунь және кумед тайпалары жайлағанын, Ферғанадан Сырдарияға дейін – су сақтары (абийлер, апасиактар) өмір сүргенін айта келіп, оларды төмендегідей бес ірі археологиялық аудандарға бөліп орналастырады:

1. *Юени* (абий-яксарттар) – Ташкент оазисі, Қауыншы мәдениеті;
2. *Сусе* (қаңлылар мен асийлер) – Отырар оазисі, қаңлы Қаратау мәдениеті;
3. *Фуму* (тохарлар) – Қуаңдария мен Жағадария бойы, Жетіасар мәдениеті;
4. *Ги* (массагеттер мен сармат, аландар) – Сырдарияның төменгі ағысы;
5. *Юегань* (Хорезм) – «қабырғаларында тіршілік бар» қалалар мәдениеті және қаңлы мәдениеті (С.П. Толстов бойынша). Осы бүкіл этникалық құрылымдар негізін А.Н. Бернштам амюригийлер мен тиграхауда сақтарына жатқызады (Бернштам, 1952: 216).

Үйсіндер ескерткішін зерттей отырып, А.Н. Бернштам үйсін терминінің шығу тегіне де қалам тартты. Өзінің «Археологический очерк Северной Киргизии» атты еңбегінде А.Н. Бернштам «исседон-усунь» тарихи термині туралы ой толғайды. Автордың ойынша үйсіндердің ертедегі уақытта әртүрлі атауларға ие болуы, массагет тайпаларының шығыс бұтағының атауы исседон атауымен байланысты деп пайымдайды (Бернштам, 1941: 33). Жоғарыда бірнеше рет атап өткеніміздей, ғалым үйсін миграциясы болмағанын үнемі айтып өтті. Дегенмен, «Основные этапы истории культуры Семиречья и Тянь-Шаня» атты мақаласында исседон-үйсіндер екіге – тянь-шандық және шығыс түркістандық болып бөлінген дей келе, қытай деректеріндегі үйсін миграциясын осы шығыс түркістандық үйсіндермен байланысты қате жорамал болуы мүмкін деген пікір айтады (Бернштам, 1949: 359). Әрі үйсіндердің нәсілдік түрі – памир-ферғаналық, еуропалық нәсіл дей келе,

өзі зерттеген үйсін ескерткіштерінің ең солтүстіктегі нүктесі Көксу, Қаратал өзендерінің алабы, ал оңтүстікте Ферғанаға кіріп кетеді деп көрсетеді (Бернштам, 1949; 360).

Осы этнонимның шығу тегі мен этногенезге арналған келесі мақаласы «К вопросу об усунь//кушан и тохарах» деп аталады (Бернштам, 1947). Бұл мақалада тохар және кушан этнонимдерінің өзара байланысы қарастырылады. Кушан термині юечжи-тохарлардың басқарушы тайпасының атауы деп санайды. Үйсіндердің Кушан мемлекетінің мәдени генезисіне үлкен әсер еткенін атап өтеді. Үйсіндер мәдениетінің ежелгі Давань мәдениетімен қосылуы нәтижесінде Ферғаналық Кушан мәдениеті пайда болған, кушан атауы үйсін сөзінен шыққан деп санап, бұл өзгерісті усунь-хюсюнь-кусан-кушан трансформациясымен түсіндіреді. Бұл еңбекте де ғалым үйсіндердің Ферғана аумағындағы белсенділігін Тянь-Шань аумағына ғұн тайпаларының қоныстануымен байланыстырады.

Қапшағай ГЭС аймағында 1954 жылы Жетісу археологиялық экспедициясының Іле отряды бастаған маршруттық жұмыстары 1957 жылдан бастап сақ-үйсін ескерткіштерін жоспарлы стационарлық зерттеу сипатында болды. Негізгі жұмыс аймағы солтүстігінде Шолақ тауларымен, ал оңтүстігінде өзеннің тік жағалауларымен шектелетін – Іле өзенінің орта ағысының оң жағалауындағы ені 5-7 км аумақ болды. Бұл аймақ екі себепке байланысты таңдалды:

1) шағын аумақта ежелгі үйсіндердің көп жерленген жерлері;

2) Бесшатыр бірегей ескерткішінің болуы.

Іле алқабы оңтүстігінде Іле Алатауының тау жоталарымен және солтүстігінде Малайсары, Шолақтау, Алтын Емел және Қаратау жоталарымен қоршалған. Жүздеген обалардан тұратын көптеген қорымдардың орналасуы Іле алқабы б.д.д. I мыңж. аяғында – б.д. I мыңж. тығыз қоныстанғандығын білдіреді. Алқап Шығыс Түркістанға және одан әрі Қытайға өткел жол ретінде маңызды тарихи рөл атқарды.

Көпжылдық зерттеулер нәтижесінде топырақ және тас үйінділі үлкен және кішігірім қорымдар, жалпақ тас қоршаулар, салттық менгірлік құрылыстар, бейнелеу өнері ескерткіштері – үңгір суреттері, сонымен қатар қыстаулардағы тас құрылыстарының қалдықтары сынды жүздеген және мыңдаған ескерткіштер ашылып, зерттелді. Зерттелген ескерткіштер Жетісу тарихының үш хронологиялық кезеңі: сақ, үйсін, түркі кезеңінде жатады.

Бес жыл ішінде Іле отряды 300-ден астам обада қазба жұмысын жүргізді қазды. Олардың 37-сі сақтарға, 20-сы түркілерге, қалғандары үйсіндерге тиесілі. Экспедиция зерттеулері нәтижесінде қол жеткен үлкен көлемдегі материалдар оң жағалаудағы ежелгі тұрғындардың тарихы, материалдық және рухани мәдениеті мәселелерін қарастыруға мүмкіндік берді (Акишев, 1958: 83). Олардың ішіндегі ең бастысы:

1) үйсін көне заттарының хронологиялық жіктелуі;

2) сақтар мен үйсіндердің мәдениетін көшпенділер ретінде емес, көшпенділік амплитудасы 50–100 км тұрақты қыстайтын жерлері бар жартылай отырықшы малшылар ретінде зерттеу.

Іле экспедициясы Жетісудың сақтары мен үйсіндерінің мәдениетін зерттеудің алты жылдық материалдары (1954, 1957–1961 жж.) К.А. Ақышев пен Г.А. Кушаевтың «Древняя культура саков и усуней долины реки Или» атты екі дербес бөлімнен тұратын бірлескен монографиясында жарияланған. Бірінші бөлім Іле алқабындағы сақтар мәдениетіне арналған, онда К.А. Ақышев Бесшатыр бірегей қорымының сипаттамасы мен тарихи маңыздылығын берді. Сақ мәдениетінің генезисі, сақ қоғамының қарапайым мүшелерінің обаларының сипаттамасы, Жетісу қола және тұрмыстық заттар қоймаларының жаңа мезгілін негіздеу мәселелері қойылды, шаруашылық, мүліктік теңсіздік мәселелері қаралды. Екінші бөлімді Г.А. Құшаев дайындады және Іле өзенінің оң жағалауындағы үйсін ескерткіштерін тарихи-археологиялық зерттеуге арналған. Ежелгі үйсіндердің шаруашылығының негізгі бағыттары, қоғамдық құрылымы және діни нанымдары даму динамикасын бағдарлап, үйсіндер ескерткіштерін үш хронологиялық кезеңге бөліп көрсетті. Олар: ерте – б.д.д. III–II ғғ.; ауыспалы – б.д.д. I ғ.–б.д. I ғ.; кейінгі – б.д. II–III ғғ. (Акишев, Кушаев, 1963: 139).

Осы монография авторлары А.Н. Бернштамның сақ және үйсін кезеңдерін біртұтас тарихи-мәдени процестің екі кезеңі ретінде қарастырып, бірыңғай «сақ-үйсін мәдениеті» ұғымына біріктірген идеясын толықтай қолдаған (Акишев, Кушаев, 1963: 140).

Кейіннен, К.А. Ақышев үйсіндердің мәдениетін қорымдардың жоспарлану ерекшеліктері, қабір құрылысының өзгешелігі мен табылған жәдігерлердің ерекшеліктеріне сай Қаратал (б.д.д. III–I ғғ.), Іле (I–III ғғ.), Жетісу (III–V ғғ.) кезеңдерін бөліп көрсетеді. Ғалым 1-кезеңге қорымдардағы обалардың оңтүстіктен солтүстікке қарай тізбектеле, немесе қосарласа орналасуы тән десе, екінші кезеңде обалардың орналасуы жүйесіз, беті ағашпен жабылған қабірлер саны кемитінін, оның орнына солтүстік қабырғадан қазылған ақымдық жерлеу орны пайда бола бастағанын атап көрсетеді. Ал үшінші – соңғы Іле кезеңінде үйсін обалары арасында түркі қорымдары да кездесе бастайтынын, қабірлер катакомбалы және ақымды болғанына тоқталады (Қазақстан тарихы..., 1996: 263–264).

Жетісудың сақ-үйсін көне жәдігерлерін зерттеуде Е.И. Агееваның қосқан үлесін атап өту қажет. XX ғасырдың 60-жылдарының басында жинақталған археологиялық дереккөздердің жиналған қоры талдау мен жалпылауды қажет етті. Жиналған материалдар негізінде Е.И. Агеева Жетісу үйсіндерінің жерлеу рәсімі туралы мәліметтерді жүйелеу бойынша жұмыс жүргізді. Ол керамика мен жерлеу құрылымдарының алғашқы классификациясын жасады. Сонымен қатар, ғалым жерлеу құрылыстарының этномәдени тиесілілігі, үйсіндердің шаруашылық мәселелерін қарастырды. Е.И. Агеева жаппай жерлеу рәсімдерін зерттей отырып, А.Н. Бернштамның сақ-үйсін тайпаларының сабақтастық теориясын ұстанды. Ол үйсіндер жартылай көшпелік пен отырықшы шаруашылықты қатар жүргізген деген тұжырымға керамикалық материалды талдау негізінде келді. Жалпақ түбі бар қыш ыдыстардың саны көбеюін отырықшы болудың белгісі ретінде қарастырды (Агеева, 1960: 67).

А.Н. Бернштаммен 1944-1956 жж. дейін экспедицияларда бірге болған Ю.А. Заднепровскийдың «Об этнической принадлежности памятников кочевников Семиречья усуньского периода II в. до н. э. – V в. н.э.» мақаласына көз жүгіртсек, өзіне дейінгі осы тақырыпта қалам тарқан М.В. Воеводский, М.П. Грязнов, А.Н. Бернштам, А.К. Кибиров, Е.И. Агеева, К.А. Ақышев, Г.А. Кушаев, А.Г. Максимова, А.К. Абетеков сынды ғалымдардың еңбектерін сараптай отырып, үйсін мәдениеті ескерткіштерін – шелпек және кеңкөл ескерткіштері атты екі негізгі түрге бөледі. Бірінші түрге үйсіндердікі деп аталатын қарапайым топырақты жерлеу орындарын жатқызса, екінші түрге катакомбалы жерлеу орындары бар ескерткіштер (Кеңкөл) мен ақымда жерлеу орындары (Айғыржал) топтарынан тұрады (Заднепровский, 1971: 27). Сонымен қатар ғалым М.В. Воеводский мен М.П. Грязновтың топырақты жерлеу орындарын үйсіндерге жатқызуына келіспейтінін білдіреді. Үйсіндерді Жетісуда б.д.д. II ғ. 60-жылдарынан бұрын мекендегені туралы мәліметтердің жоқтығын айта отырып, бұл жерлеу орындары осы аумақта бұдан бұрын да кең таралғанына тоқталады. Жазба деректер бойынша үйсіндер Дуньхуань мен Цилянь-Шань аралығында Орталық Азияда мекен еткенін және үйсіндер атамекені осы аумақ болғанын айта келе, б.д.д. 160 ж. ғұндар шабуылының әсерінен үйсіндер Жетісуға қоныс аударды және осы жерде жергілікті сақ тайпалары мен юечжилерді жаулап алды деп санайды. Ал жерлеу орындары мен құрылымдары өзгеше болуы туралы сұраққа ғалым, Жетісуда б.д.д. II–I ғғ. бастау алған жергілікті тұрғындар ескерткіштерінен өзгешеленетін ескерткіштер ғана үйсіндердікі болып саналуы тиіс деп есептейді (Заднепровский, 1971: 27).

Өткен ғасырдың 60-жылдары үйсіндердің қаңлылармен қарым-қатынасы, оңтүстік және солтүстік болып бөлінген ғұндар, олардың солтүстік пен шығысқа қоныс аударуы әсері, қытай империясының қаңлы, әсіресе үйсін тайпаларымен одақтастық қарым-қатынасы туралы Ю.А. Зуев қытай дерек көздерін негізге ала отырып зерттеген болатын (Зуев, 1957: 63).

К.А. Ақышев қолда бар жазбаша дереккөздерді, археологиялық материалдар мен хабарламаларды талдай отырып, экономикалық негіздің дамуын, үйсін қоғамының

әлеуметтік қатынастары мен әлеуметтік құрамын қарастырды, онда мемлекеттің одан әрі байыту мен пайдалану құқығын нығайтуға және қамтамасыз етуге арналған арнайы ұйым ретінде пайда болуының алғышарттарын атап көрсетті. Мал шаруашылығы мен егіншіліктің үйлесімі мен бір мезгілде дамуы өндіргіш күштердің өсуіне және қоғамның әлеуметтік құрылымының өзгеруіне әкеледі. Екіншіден, жоғары дамыған Хань империясымен тығыз саяси байланыс әсер етті деп пайымдады (Акишев, 1986: 40).

Нәтижелер.

Енді осы үйсін мәселесінің қазіргі таңдағы зерттелу деңгейіне қысқаша тоқталсақ. Қазіргі уақытта үйсін ескерткіштерін анықтау, табылған жәдігерлерді сараптау, картаға түсіру, олардағы мемлекеттік мәселелерінен басқа, үйсін қоғамының шаруашылық негіздерін зерттеуге және осы тайпалық одақты этникалық жағынан интерпретациялауға көңіл бөлінуде.

XX ғасырдың аяғында кеңестік кезең мамандары, кейінірек қазақстандық археологтар Жетісу үйсіндерінің материалдық мәдениетін сипаттайтын көлемді материалдар жинақтады. Үйсін археологиясын зерттеуге жаңа серпін өткен ғасырдың 90-шы жылдарының ортасынан басталды – ескерткіштерді анықтау, картаға түсіру, обаларды сипаттаудан басқа үйсін қоғамының экономикалық негіздерін, сондай-ақ этникалық талдау мәселелерін зерттеуге баса назар аударылды.

Қазақстандық археолог-ғалым А.М. Досымбаева Жетісу мен Солтүстік Қырғызстан үшін ортақ үйсіндердің мәдени кешенін бөліп көрсетіп, сақ және үйсін жерлеу орындарының шектерін анықтауға тырысты. Ғалым үйсін мәдениетінің алғашқы қалыптасуы Шығыс Түркістан жерінде өтті дей келе, үйсін мемлекеті Жетісу жерінде б.д. II–V ғғ. өмір сүрді деп тұжырымдайды. Ең алдымен *дәлел* ретінде кеңістіктегі обалардың орналасуы және тас қалаулар қабылданды. Бұл жерде тізбек бойынша орналасса – сақтардікі, бей-берекет орналасса – үйсіндердікі деп есептеді. Ғалымның ойынша, жерлеу кешендерін салудағы ұқсастықтар сақ және үйсін ескерткіштерінің генетикалық біртектілігін емес, екі бір-бірінен дербес этномәдени ұйымдардың өзара қарым-қатынасы мен өзара әсері ретінде жүзеге асқан деп есептейді (Досымбаева, 1996: 31).

Одан кейінгі еңбектерінде де А.М. Досымбаева үйсін кешендерінің түркілермен байланысын негізге ала отырып: «Жетісу территориясындағы б.д.д. I мыңж. соңғы ғасырлары мен б.д. I мыңж. ортасына дейінгі уақыттағы мәдени-тарихи үрдістің өзіне тән ерекшелігі бір жағынан жаңа тұрақты шаруашылық-мәдени түрдің пайда болуы болса, екінші жағынан түркі мәдениетінің қалыптасуы болып табылады (аударған А. Айтбаева)»,-деп түйіндейді (Досымбаева, 1997: 50). Өз еңбектерінде жылдар бойы тарихта үстемдік құрып келген сақтар мен үйсіндер мәдениетінің генетикалық байланысынан бас тарта отырып, ғалым бұл мәселенің ұзақ жылдар бойы Қазақстан аумағындағы түркілік түп тегін іздеуге байланысты қиындықтар тудырғанын атап өтеді.

Тәуелсіздік жылдарында қоныстану нысандарын зерттеу жаңа деңгейге көтерілді. Жетісу аумағындағы қоныстар шаруашылығы мен ежелгі тұрғын үйлердің түрлері туралы түсінік Сарытоғай мен Әмірсай қоныстарының материалдарымен толықтырылды.

Сарытоғай тұрғындары егіншілікпен айналысқан. Зерттеу барысында жүздеген кетмен, дән үккіштер табылған (Отчет: 1992, 21). Зерттеушілердің ойы бойынша Сарытоғай әкімшілік, қолөнер және сауда қызметін атқарған қалалық типтегі қоныс деп санауға болады (Байпақов, 2012: 166). Керамикалық кешеннің сипаты, тас құралдарының түрлері және құрылыс конструкцияларының белгілері бойынша Сарытоғай қонысы б.д.д. I мыңж. екінші жартысына жатады.

Әмірсай қонысы Орталық Тянь-Шаньның оңтүстік беткейінде орналасқан. Бетінде сопақ шұңқырлардың көптеген іздері – жартылай жертөлелер қалдықтары байқалады. Олардың жанында егінге арналған жер учаскелері тіркелген. Егістік алқаптардың жалпы ауданы шамамен 2–3 га құрады. Тұрғын үйлерден табылған керамикалық материал, тас құралдары Әмірсай қонысы б.д. дейінгі I мыңж. I жартысына жатады (Отчет, 1992: 83).

1990-жылдары Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясы Жетісу қоныстарын зерттеудің жаңа кезеңін бастады. Зерттеулер Жетісудағы егіншілік пен көшпелі мал шаруашылығының дамуын зерттеу мен ізденістерге бағытталды.

Солтүстік Шығыс Жетісу аумағының үйсін ескерткіштерін зерттеген ғалымдардың бірі – академик К.М. Байпақов. Ғалымның зерттеулеріндегі осы мәселенің қарастырылуына тоқталар болсақ, 80-жылдардың ортасынан Алматы облысы аумағындағы Цыганка-8, Түзусай секілді 40-тан астам қоныстарды ашып, қазба жұмыстарын жүргізді. Жаратылыстану ғылымдарының әдістерін қолдана отырып, шетелдік археологтармен бірлескен зерттеулер Тузусай (б.д.д. IV ғ. – б.д. I ғ.) және Цыганка 8 (б.д.д. VII ғ. – б.д.д. I ғ.) қоныстарының мерзімдеді. Бастапқыда бұл сақтардың, содан кейін үйсіндердің қоныстары болды, жасанды суару арқылы егілген өсімдіктер (бидай, арпа, тары, мүмкін күріш), кірпіштен жасалған үй құрылымдары және жертөле түрлері анықталды. Бұл қоныстардың көп бөлігі жыл бойы тіршілік еткен стационарлы қоныстар ретінде айқындалды. Осы зерттеулер нәтижесінде қоныстар мен жерлеу орындары көптеп ашып, жинақталған материалдар үйсіндерде жер өңдеу ісі мен отырықшылықтың болмаған деген түсінікті толықтай жоққа шығарады. Соңғы онжылдықтарда Жетісу аумағындағы зерттелген көптеген қоныстарды сараптай келе К.М. Байпақов аумақтағы қоныстық жүйенің әртүрлі болғандығын, бұған дейін К.А. Ақышев бөліп көрсеткен «қыстау–қонысы» түсінігінен өзге ғалым «стационарлы қоныс» немесе «дамыған қолөнерлі ірі қоныс» деген түсініктерді ғылыми айналымға енгізді. Сақтар мен үйсіндердің шаруашылығы: мал шаруашылығы, жайылымдық шаруашылық, жер өңдеушілігі дамыған үй маңы шаруашылығы деп әртүрлі түріне негізделгендігін атап көрсетеді (Байпаков, 2007: 65).

Қазіргі кезеңде ғалымдар Шу-Іле таулары мен Іле Алатауындағы сақ дәуіріндегі ежелгі қоныстардың орналасу жүйесі мен құрылымы туралы деректерді жинақтауда. Қоныстардың топографиялық ерекшеліктері, Жетісудағы үй салу дәстүрлерінің мәселелері, өңірдің шаруашылық-мәдени даму ерекшеліктері зерттелді (Горячев, Сараев, 2015: 15). Археолог А.А. Горячев жер өңдеушілер қоныстары әдетте таулы шатқалдардың шығысында және өзен аңғарларында орналасқанын, ал малшылар дала таулары мен жартылай шөлдерде, тау шатқалдары мен биік таулы үстірттерде тұратынын атап өтті. Қызылбұлақ IV, Бұтақты I, Түрген II қоныстарынан зерттелген тұрғын үйлердің негізінде тұрғын үй типтерін, тұрғын үй кеңістігінің ішкі құрылысын бағаналы құрылымдар мен шатырлар реконструкцияланды (Горячев, 2019: 95). А.А. Горячевтің пікірінше, аймақтағы тұрғын үйлердің негізгі формасы қола дәуірінен бастау алатын құрылыс дәстүрлері – қаңқалы-бағаналы құрылымды жартылай жертөлелері болды. Құрылыс материалы (тас, ағаш, бұтақтар, қамыс, жануарлардың терісі) аймақтың табиғи ландшафтына байланысты болды. Сонымен қатар, стационарлық құрылымдармен қатар ғалымдар киіз үй тәрізді үйлердің болғанын болжайды.

Көрнекті ғалым Ә.Т. Төлеубаев «Ертедегі үйсіндердің Тарбағатайдың теріскейіндегі ескерткіштері» атты мақаласында Қазақ Ұлттық университеті экспедициясының зерттеулеріне сүйене отырып, Тарбағатайдың теріскейіндегі Тебіске, Базар, Қарғыба өзендерінің бойынан үйсіндерге тән 70-тен астам оба анықталғанына тоқталады. Тебіске өзені бойындағы Құлбабас қорымының 17 обасына жүргізілген археологиялық зерттеулер нәтижесінде үйсін тайпаларының шекарасы туралы ғалым Ертістің оң жағалауы, Тарбағатайдың теріскейінде үйсін тайпалары қоныстанған деп тұжырымдайды. Бұл ойын ескерткіштердің сыртқы құрылысы мен табылған жәдігерлерге енген өзгерістермен байланыстырады. Тарбағатайдағы ақымдық қабірлердің Жетісулық ақымдық қабірлерге ұқсастығын, біріншіден, қабір шұңқыры шығыстан батысқа бағытталған; екіншіден, Құлбабас обаларында Жетісу үйсіндерінікіне ұқсас ақым қабірдің солтүстік қабырғасына салынғанын; үшіншіден, Құлбабас ескерткіштерінде де Жетісудағыдай адамды шалқасынан жатқызылып, басы батысқа бағытталып, аяғын шығысқа қаратып қойғанын; төртіншіден, Құлбабастан шыққан аздаған заттар мәйіттің тек бас жағынан шыққан ұқсастықтарын көрсетіп және обаны б.д.д. I ғ. – б.д. I ғ. кезеңдейді (Төлеубаев, 1999: 26). Осылайша, ғалым

Ыстықкөл мен Балқашқа дейін деп межеленген үйсіндер таралу аумағын Тарбағатайдың теріскейіне дейін кеңейтті.

Жетісу өлкесінің үйсін жерлеу орындары мен Шығыс Қазақстанның ескерткіштерін қатар саралап, қытай деректеріне сүйене отырып, Ғ.Қ. Омаров «Шығыс Қазақстанның ерте темір дәуірі» монографиясында Алтайдың батыс беткейін мекендеген құлажорғалықтармен қатар өмір сүрген Тарбағатайдың терістігіндегі тұрғындардың қалдырған археологиялық ескерткіштері бұл өңірде б.д.д. II–I ғғ. үйсіндердің болғандығын дәлелдейді деп тұжырымдайды (Омаров, 2015: 131–132). Бұл тұжырымдар үйсіндердің орналасу шегін солтүстік-шығысқа қарай кеңейгендігін көрсетеді. Соңғы жылдары үйсіндер ескерткіштерінің зерттелу деңгейіне арналған бірнеше мақалалар жарық көрді. Мысалы А.С. Ғаниеваның осы тақырыпта ой қозғаған мақалаларын (Ганиева, 2007) және қазақстандық зерттеушілердің үйсін археологиясы бойынша зерттеулерінің негізгі бағыттарын айқындауға қадам жасалған А. Свиридовтың мақаласын атап өтеміз (Свиридов, 2007). Сонымен қатар, А. Айтбаеваның «История и материальная культура усуньских племен в работах А.Н. Бернштама» атты мақаласында үйсін мәселесенің А.Н. Бернштам еңбектерінде көрініс табуын саралап және ғалымның ой-тұжырымдарына тоқталды (Айтбаева, 2015).

Қорытынды. Жетісу өңірінде XIX ғ. аяғынан бастап сақ-үйсін археологиясы зерттеулері белсенді жүргізілді. Жетісу мен Тянь-Шань көшпенділерінің мәдениетін дамытудағы сабақтастықтың үздіксіз болғандығын археологиялық ескерткіштер дәлелдейді.

Қазақстан мен Қырғызстанның археологиялық экспедицияларының ауқымды жұмыстарының нәтижесінде үйсіндердің көптеген ескерткіштері ашылды. Олар үйінді обалар және жалпақ қоршаулар секілді екі типті құрылымдардан тұрады. Бір қорымның құрамында құрылымдардың екі түрі де кездеседі. Үйсіндер тарихының 100 жылдан астам уақыт бойы зерттелуі олардың тарихын реконструкциялауға мүмкіндік беруде (Ганиева, 2022а). Үйсін тұрғын үйлері, оның ішінде Ақтас II қонысы тұпнұсқаның жаңғыртпасы келешекте «Бозоқ» музей-қорығының ішінде өз көрінісін табады (Ганиева, 2022б: 62). Қоныстардың көпқабаттылығы мен археологиялық материалдар ерте темір дәуірінде Жетісудың тығыз қоныстанғанын айғақтайды. Жетісудің ерекше табиғи жайлылығын тарихтың әр кезеңінде қоныстанған тұрғындардың материалдық қалдықтары дәлелдейді. Мысалы, Ақтас II қонысының жоғарғы мәдени қабатынан қазақ қыстау тіршілігі анықталды (Жолдасбаев, 1996).

Тақырып бойынша материалдарды талдау барысында, үйсін тайпаларының жергілікті негізде дамығанын, сақ мәдениетімен біте қайнасып өмір сүргенін аңғардық. Дегенмен, қазіргі отандық ғалымдар арасында да үйсіндердің автохтондылығы туралы ойларға қарсылық білдіріп, қытай деректерінде келтірілген үйсін миграциясын қолдаушылар бар.

Ежелгі үйсіндер тарихын зерделеу, жерлеу және қоныстану кешендерінің материалдарын жүйелеуде шешілуі қажет палеодемография мәселелері өзекті болып қала береді. Қазақстандағы палеоурбанистика мәселесін одан әрі зерттеу үшін қоныстану объектілеріне кешенді стационарлық қазба жүргізу қажет. Ғалымдар ежелгі қоныстарды зерттеуде әдістемелік тәсілдерді әзірлеу және көлемді материал алу үшін кең ауқымды қазба жұмыстарын жүргізу маңызды екенін ескереді.

Қорыта келе айтарымыз, А.Н. Бернштамнан бастау алған ғалымдардың Жетісу өлкесінде жүргізген зерттеулері сақ-үйсін археологиясында жаңа тарихи зерттеудің бетін ашты. Ғалымдар үйсіндердің автохтондығы туралы бағытты ұстанды және үйсін мәдениеті осы аймақтағы өз бастауын қола дәуірінен алатын жергілікті элементтер негізінде дамығандығын және сақ археологиялық мәдениетінің мұрагері болып табылатындығын атап өтті. Қол жеткен археологиялық материалдар сақ-үйсін қоғамының шаруашылығы, тұрмысы, әлемге деген көзқарасы, өнері және жалпы өмірінің барлық салалары туралы ой толғауда маңызды роль атқарады.

Алғыс. Мақала BR18574175 ҚР ҒЖБМ бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде дайындалды.

Әдебиеттер тізімі

Айтбаева А.Е. История и материальная культура усуньских племен в работах А.Н. Бернштама // ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы – 2015. – №4. – 157-161 бб.

Агеева Е.И. Некоторые новые данные по археологии Семиречья // КСИИМК. – 1960. – Вып. 80. – С. 64-69.

Акишев К.А. Археология Казахстана за 40 лет // Известия АН КазССР. Серия истории, археологии и этнографии. – Вып. 2 (7). – 1958. – С. 80-89.

Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1963. – 320 с.

Акишев К.А. Экономика и общественный строй Южного Казахстана и Северной Киргизии в эпоху саков и усуней (V в. до н.э. – V в. н.э.). Научный доклад на соискание ученой степени доктора исторических наук. – М., 1986. – 49 с.

Байпаков К. М. Оседлость, земледелие и городская жизнь у саков и усуней Жетысу (VII в. до н. э. – IV в. н. э.) // Феномен кочевничества в истории Евразии. Номадизм и развитие государства: Сборник материалов международной научной конференции (г. Алматы, 19-20 декабря, 2005 г.) / Ответ. ред. И.В. Ерофеева, Л.Е. Масанова. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – С. 65-66.

Байпаков К. М. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). Книга I. Урбанизация Казахстана в эпоху бронзы – раннем средневековье. – Алматы: Ғылыми қазына, 2012. – 390 с.

Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья. Фрунзе: Киргизгосиздат,1943. – 102 с.

Бернштам А.Н. Памятники старины Таласской долины. – Алма-Ата: КазОГИЗ, 1941. – 66 с.

Бернштам А.Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алтая // Материалы исследования по археологии СССР. – М-Л., 1952. –Т. 26. – 346 с.

Бернштам А.Н. Археологические работы в Южном Казахстане // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры.– М-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1949.– Вып. 16. – С. 111-133.

Бернштам А. Н. К вопросу об усунь//кушан и тохарах // Советская этнография. – М.: АН СССР, 1947. – № 3. – 41-47 с.

Бернштам А.Н. Памятники старины Алматинской области // Известия АН КазССР. – Серия археологическая. – 1948. – Вып. 1. – С. 79-91.

Бернштам А.Н. Археологический очерк Северной Киргизии // Материалы и исследования по истории киргиз и Киргизстана. – Фрунзе: Комитет науки при СНК КирССР, 1941. – Вып. 4.– 109 с.

Бернштам А.Н. Прошлое района Алма-Ата. Историко-археологический очерк. – Алма-Ата: АН КазССР, 1948. – 19 с.

Бернштам А.Н. Золотая диадема из шаманского погребения на р. Каргалинке // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. – М-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1940. – Вып. 5. – С. 23-31.

Бернштам А.Н. Археологический очерк Северной Киргизии // Материалы и исследования по истории киргиз и Киргизстана. – Фрунзе: Комитет науки при СНК КирССР, 1941. – Вып. 4.– 109 с.

Бернштам А.Н. Основные этапы истории культуры Семиречья и Тянь-Шаня // Советская археология. – 1949. – Т. 9. – С. 337-384.

Воеводский М.В., Грязнов М.П. Усуньские могильники на территории Киргизской ССР // Вестник древней истории. – М.: Наука, 1938. – № 3(4). – С. 162-179.

Ганиева А.С. Изучение культуры усуней: история и современность // Известия НАН РК. Серия общественных наук. – 2007. – № 1 (253). – С. 240–245.

Ганиева А.С. Ерте темір дәуіріндегі Жетісу өңіріндегі үй құрылысының ежелгі дәстүрлері // «XIV Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары Алматы, 28-29 қазан. Жауапты ред. Р.С. Жұматаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2022. – 98-102 б.

Ганиева А.С. Стационарные памятники кочевников в эпоху раннего железного века (Жетысу): вопросы палеоурбанистики // Материалы международного научно-практического форума «Историческая урбанистика Казахстана: актуальные вопросы теории и практики», 22 апреля. Отв. ред. Ж.Е. Нурбаева. – Астана: АО «Университет КАЗГЮУ имени М.С. Нарикбаева, 2022. – С. 57-67.

Горячев А.А. Об устройстве поселений раннего железного века Жетысу // Поволжская археология. – 2019. – №3 (29). – С. 80-97.

Горячев А.А., Сараев В.В. К вопросу о хозяйственно-культурном развитии древнего населения Алматы // Известия НАН РК. Сер.обществ. и гум. наук. 2015. №6 (304). – С. 5-18.

Досымбаева А.М. Погребальные сооружения населения Семиречья в период со II в. до н.э. до середины I тысячелетия н.э. // Известия НАН РК. Серия общественных наук. – 1996. – № 2. – С. 25-31.

Досымбаева А. Особенности этнокультурного процесса в Семиречье во II в. до н. // Новости археологии. – № 1. – Туркестан: МКТУ им. Яссави, 1997. – С. 45-51.

Жолдасбаев С.Ж. Жетісу тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 1996. – 286 с.

Заднепровский Ю.А. Об этнической принадлежности памятников кочевников Семиречья усуньского периода II в. до н.э. –V в. н.э. // Страны и народы Востока. – 1971. – Т. X. – С. 27-36.

Зуев Ю.А. К вопросу о взаимоотношениях усуней и канцзюй с гуннами и Китаем во второй половине I века до нашей эры // Известия АН КазССР. Серия истории, экономики, философии и права. – 1957. – Вып. 2. – С. 61–72.

Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). – Алматы: Атамұра, 1996. – Т. 1. – 544 б.

Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихы деректері (б.з.б. 177 – б.з. 222 жж.) (ғылыми жетекшісі Ғ. Мырзаханұлы). – Алматы: Өнер, 2006. – 296 б.

Омаров Ғ.Қ. Шығыс Қазақстанның ерте темір дәуірі. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 256 б.

Отчет о работе Семиреченской археологической экспедиции в 1992 г. // Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты архиві. Ф. 1. Іс.10. Оп. № 31-92. 102 с.

Пантусов Н.Н. Описание раскопок трех курганов, находящихся на западной стороне города Верного, в апреле и мае 1889 года // Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии. Год IV. Ташкент: [б. и.], 1899б. С. 105–113.

Свиридов А.Н. Усуни Семиречье: вопросы этнокультурной и хозяйственной интерпретации (современное состояние проблемы) // Вестник НГУ. Серия: История, филология. – 2012. – Т. 11. – Вып. 7. – С.45-49.

Төлеубаев Ә.Т. Ертедегі үйсіндердің Тарбағатайдың теріскейіндегі ескерткіштері // ҚазМУ хабаршысы. Тарих сериясы. – 1999. – № 12. – 23-38 б.

Труды Семиреченской археологической экспедиции. Чуйская долина // Материалы и исследования по археологии СССР. – М-Л.: АН СССР, 1950. – Т. 14. – 249 с.

Айнагуль С. Ганиева, Айгерим Е. Айтбаева, Алия М. Манапова
Институт археологии им. А. Х. Маргулана, Алматы, Казахстан

Археология усуней: итоги изучения и проблемные вопросы

Аннотация. В статье представлен историографический анализ археологического изучения культуры древних усуней (II в. до н.э. – IV в. н.э.), населявших Жетысу. В регионе с конца XIX в. активно проводились исследования археологии раннего железного века. Основные объекты этой эпохи представлены памятниками сако-усуньского времени. Особое внимание уделяется разработкам ученых, базирующихся на интерпретации археологических источников, являющихся основным источником реконструкции особенностей хозяйствования, этнокультурных взаимоотношений, истории становления государственности, проблем хронологии, домостроительных традиций. В центре внимания оказались научные разработки А.Н. Бернштама, К.А. Акишева, К.М. Байпакова и ряда других ученых. Отмечая преемственность в развитии культуры кочевников Жетысу и Тянь-Шаня на протяжении тысячи лет (до конца IV в.), на основе изученных материалов прослежены этногенетические связи в сако-усуньский период. Анализ материалов указывает, что усуньские племена развивались на местной основе и были тесно связаны с сакской культурой. Учеными на основе погребальных комплексов сделана систематизация и проанализированы культурные традиции. Вместе с тем, исследования последних десятилетий расширяют границы распространения усуньских племен до восточных пределов Казахстана. Проводимый научный анализ способствует дальнейшему развитию источниковедения и историографических исследований, формирующихся в отечественной историографии.

Ключевые слова: Усуни; Жетысу; ранний железный век; историография; скотоводство; земледелие; поселение; оседлость.

Ainagul S. Ganieva, Aigerim E. Aitbayeva, Aliya M. Manapova
Institute of Archaeology named after A.Kh. Margulan, Almaty, Kazakhstan

Archaeology of the Usuns: the results of the study and problematic issues

Abstract. The article considers the history of archeological studies of the culture of ancient Usuns (II century BC - IV century AD), inhabiting Zhetysu. Since the end of the 19th century, research on early Iron Age archeology has been actively carried out in the region. The main objects of this era are represented by monuments of the Saka-Usun time. The main objects of this era are represented by monuments of the Saka-Usun time. Particular attention is paid to the work of scientists based on the interpretation of the features of the economy, ethnocultural interrelationships, the history of the formation of statehood, problems of chronology, archaeological materials that are the main sources of reconstruction of the traditions of house building. The main attention was paid to the scientific conclusions of A. N. Bernstam, K. A. Akishev, K. M. Baypakov and a number of other scientists. Continuity in the development of the culture of the nomads of and Tien Shan for a thousand years until the end of the IV-early V century indicates ethnogenetic connections in the Sako-Usun period among the main part of the population. The analysis of the materials indicates that the Usun tribes developed on a local basis and were closely related to the Saka culture. The theoretical works devoted to the history of the Usuns set the tasks of studying the economy, ethno-cultural development and religious beliefs of the ancient people. At the same time, research in recent decades has expanded the boundaries of the spread of the Usun tribes to the eastern limits of Kazakhstan. The analysis contributes to the further progression of source studies and historiographical studies formed in domestic historiography.

Key words: Usuni; Zhetysu; early Iron Age; historiography; cattle breeding; agriculture; settlement; settled way of life.

References

Aitbaeva A.E. Istorija i material'naja kul'tura usun'skih plemen v rabotah A.N. Bernshtama [The history and material culture of the Usun tribes in the works of A.N. Bernshtam], ҚazҰU Xabarshy`sy`. Tarix seriyasy` [Kaznu Bulletin. History series], 4, 157-161(2015) [in Russian].

Ageeva E.I. Nekotorye novye dannye po arheologii Semirech'ja [Some new data on the archeology of Semirechye], Kratkie soobshheniya Instituta istorii i material`noj kul`tury`[Brief reports of the Institute of History and Material Culture], 80, 64-69(1960) [in Russian].

Akishev K.A. Arheologija Kazahstana za 40 let [Archeology of Kazakhstan within 40 years], Izvestiya AN KazSSR. Seriya istorii, arxeologii i e`tnografii [Izvestia of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Series of history, archeology and ethnography], (Alma-Ata, 1958, 80-89) [in Russian].

Akishev K.A., Kushaev G.A. Drevnjaja kul'tura sakov i usunej doliny reki Ili [The ancient culture of the Saks and Usuns of the Ili River Valley], (Almaty, 1963, 298) [in Russian].

Akishev K.A. Jekonomika i obshhestvennyj stroj Juzhnogo Kazahstana i Severnoj Kirgizii v jepohu sakov i usunej (V v. do n.je. – V v. n.je.) [Economy and social system of Southern Kazakhstan and Northern Kyrgyzstan in the era of the Saks and Usuns (V century BC – V century AD)], Nauchny`j doklad na soiskanie uchenoj stepeni doktora istoricheskix nauk [Scientific report for the degree of Doctor of Historical Sciences], (Moscow, 1986, 49) [in Russian].

Baipakov K.M. Osedlost', zemledelie i gorodskaja zhizn' u sakov i usunej Zhetysu (VII v. do n. je. - IV v. n. je.) [Settlement, agriculture, and urban life among the Saks and Usuns of Zhetysu (VII century BC – IV century AD)], Fenomen kochevnichestva v istorii Evrazii. Nomadizm i razvitie gosudarstva: Sbornik materialov Mezhdunarodnoi nauchnoi konferencii (g. Almaty`, 19-20 dekabrya, 2005 g.) Otvet. red. I.V. Erofeeva, L.E. Masanova [Nomadism phenomenon in the history of Eurasia. Nomadism and State development: collection of materials of the International Scientific Conference (Ufa). Almaty, December 19-20, 2005 // Ed. by I.V. Yerofeyeva, L.E. Masanova], (Almaty, 2007, 65-66) [in Russian].

Baipakov K.M. Drevnjaja i srednevekovaja urbanizacija Kazahstana (po materialam issledovanij Juzhno-Kazahstanskoj kompleksnoj arheologicheskoj jekspedicii). Kniga I. Urbanizacija Kazahstana v

jepohu bronzy - rannem srednevekov'e [Ancient and medieval urbanization of Kazakhstan (based on the research materials of the South Kazakhstan complex archaeological Expedition). Book I. Urbanization of Kazakhstan in the Bronze Age - Early Middle Ages], (Almaty, 2012, 390) [in Russian].

Bartol'd V.V. Ocherk istorii Semirech'ja [An essay on the history of Semirechye], (Frunze, 1943, 102) [in Russian].

Bernshtam A.N. Pamjatniki stariny Talasskoj doliny [Ancient monuments of the Talas Valley] (Alma-Ata, 1941. – 66) [in Russian].

Bernshtam A.N. Istoriko-arheologicheskie ocherki Central'nogo Tjan'-Shanja i Pamiro-Alaja [Historical and archaeological sketches of the Central Tien Shan and Pamir-Alai] Materialy` issledovaniya po arxeologii SSSR [Materials of research on the archeology of the USSR], Vol. 26, (Moscow-Leningrad, 1952, 346) [in Russian].

Bernshtam A.N. Arheologicheskie raboty v Juzhnom Kazahstane [Archaeological work in Southern Kazakhstan], Sovetskaya e`tnografiya [Soviet ethnography], (Moscow-Leningrad, 1949, 111-133) [in Russian].

Bernshtam A.N. K voprosu ob usun'kushan i toharah [To the question of the Usun//Kushan and Tokhars], Kratkie soobshheniya o dokladax i polevy`x issledovaniyax Instituta Istorii material`noj kul`tury` [Brief reports on the reports and field studies of the Institute of the History of Material Culture], 3, (Moscow, 1947, 41-47) [in Russian].

Bernshtam A.N. Pamjatniki stariny Almatinskoj oblasti [Ancient monuments of Almaty region], Izvestiya AN KazSSR, seriya arxeologicheskaya [Izvestia of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Archaeological series.], 1, 79-91(1948) [in Russian].

Bernshtam A.N. Arheologicheskij ocherk Severnoj Kirgizii [Archaeological sketch of Northern Kyrgyzstan], Materialy` i issledovaniya po istorii kirgiz i Kirgizstana [Materials and research on the history of the Kirghiz and Kyrgyzstan], 4, (Frunze, 1941, 109) [in Russian].

Bernshtam A.N. Proshloe rajona Alma-Ata. Istoriko-arheologicheskij ocherk [The past of the Alma-Ata district. Historical and archaeological essay], (Alma-Ata, 1948, 19). [in Russian].

Bernshtam A.N. Zolotaja diadema iz shamanskogo pogrebenija na r. Kargalinke [The golden diadem from the shamanic burial on the Kargalinka River], Kratkie soobshheniya o dokladax i polevy`x issledovaniyax Instituta Istorii material`noj kul`tury` [Brief reports on reports and field studies of the Institute of the History of Material Culture], 5, (Moscow-Leningrad, 1940, 23-31) [in Russian].

Bernshtam A.N. Arheologicheskij ocherk Severnoj Kirgizii [Archaeological essay of Northern Kyrgyzstan], Materialy` i issledovaniya po istorii kirgiz i Kirgizstana [Materials and research on the history of Kirghiz and Kyrgyzstan], 4, (Frunze, 1941, 109) [in Russian].

Bernshtam A.N. Osnovnye jetapy istorii kul'tury Semirech'e i Tjan'-Shanja [The main stages of the cultural history of Semirechye and Tien Shan], Sovetskaya e`tnografiya [Soviet archaeology], Vol. 9, (Moscow, 1949, 337-384) [in Russian].

Voevodskij M.V., Grjaznov M.P. Usun'skie mogil'niki na territorii Kirgizskoj SSR [Usun burial grounds on the territory of the Kyrgyz SSR], Vestnik drevnej istorii [Bulletin of Ancient History], 3(4), (Moscow, 1938, 162-179) [in Russian].

Ganieva A.S. Izuchenie kul'tury usunej: istorija i sovremennost' [Study of the Usun culture:History and modernity], Izvestiya NAN RK. Seriya obshhestvenny`x nauk. [Izvestiya NAS RK. Social Sciences Series], 1 (253), 240–245 (2007) [in Russian].

Ganieva A.S. Erte temir dauirindegi Zhetisu onirindegi ui kyrylysynyng ezhelgi dasturleri [Ancient traditions of house-building in the Zhetysu region of the early Iron Age], «XIV Orazbaev oқulary`» xaly`қaraly`қ ғy`ly`mi-ədistemelik konferenciya materialdary` Almaty`, 28-29 қazan. Zhauapty` red. R.S. Zhұmataev [Materials of the international scientific and methodological conference "XIV Orazbayev readings" Almaty, October 28-29. Responsible Editor Ed. R. S. Zhumatayev], (Almaty, 2022. - 98-102) [in Kazakh].

Ganieva A.S. Stacionarnye pamjatniki kochevnikov v jepohu rannego zheleznogo veka (Zhetysu): voprosy paleourbanistiki [Stationary monuments of nomads in the Early Iron Age (Zhetysu): questions of paleourbanistics], Materialy` Mezhdunarodnogo nauchno-prakticheskogo foruma «Istoricheskaya urbanistika Kazaxstana: aktual`ny`e voprosy` teorii i praktiki», 22 aprelya. Otv. red. Zh.E. Nurbaeva [Materials of the International scientific and practical Forum "Historical urbanism of Kazakhstan: topical issues of theory and practice", April 22. Responsible Editor J.E. Nurbaev], (Astana, 2022, 57-67). [in Russian].

Gorjachev A.A. Ob ustrojstve poselenij rannego zheleznogo veka Zhetysu [About the structure of settlements of the early Iron Age Zhetysu], Povolzhskaya arxeologiya [Volga archeology], 3 (29), 80-97 (2019) [in Russian].

Gorjachev A.A., Saraev V.V. K voprosu o hozjajstvenno-kul'turnom razvitii drevnego naselenija Almaty [On the economic and cultural development of the ancient population of Almaty] Izvestija NAN RK. Ser.obshhestv. i gum. nauk [Izvestiya NAS RK. Ser.societies. and gum. sciences], 6 (304), 5-18 (2015) [in Russian].

Dosymbaeva A.M. Pogrebal'nye sooruzhenija naselenija Semirech'ja v period so II v. do n. je. do serediny I tysjacheletija n. je. [Burial structures of the population of Semirechye in the period from the II century BC to the middle of the I millennium AD], Izvestija NAN RK. Ser. obshhestv. nauk [News of the Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Social Sciences series], 2, 25-31 (1996) [in Russian].

Dosymbaeva A. Osobennosti jetnokul'turnogo processa v Semirech'e vo II v. do n.e. [Features of the ethnocultural process in Semirechye in the II century BC], Novosti arxeologii [News of Archeology], 1, 45-51 (1997) [in Russian].

Zholdasbaev S.Zh. Zhetisu tarihy [History of semirechye], (Almaty, 1996, 286) [in Kazakh].

Zadneprovskij Ju.A. Ob jetnicheskoj prinadlezhnosti pamjatnikov kochevnikov Semirech'ja usun'skogo perioda II v. do n.je. – V v. n.je. [About the ethnicity of the monuments of the nomads of the Semirechye of the Usun period of the II century BC –V century AD], Strany` i narody` Vostoka [Countries and peoples of the East], T. X, (Moscow, 1971, 27-36) [in Russian].

Zuev Ju.A. K Voprosu o vzaimootnoshenijah usunej i kanczjuj s gunnami i Kitaem vo vtoroj polovine I veka do nashej jery [To the question of the relationship of the Usuns and Kangju with the Huns and China in the second half of the I century BC], Izvestiya AN KazSSR. Seriya istorii, e`konomiki, filosofii i prava [Izvestiya AN KazSSR. A series of history, economics, philosophy and law], rel. 2, 61–72 (1957) [in Russian].

Kazakstan tarihy (kone zamannan buginge dejin) [History of Kazakhstan (from ancient times to the present)], Vol. 1, (Almaty, 1996, 544 p) [in Kazakh].

Kytaj zhylnamalaryndagy kazak tarihy derekteri (b.z.b. 177-b.z. 222 zhzh.). (Gylymi zhetekshisi G. Myrzahanuly) [Sources of Kazakh history in the annals of China (177 BC – 222 ad). (Scientific supervisor G. Myrzakhanuly)], (Almaty, 2006, 296 p.) [in Kazakh].

Omarov G.K. Shygys Kazakstannyn erte temir dauiri [Early Iron Age of East Kazakhstan], (Almaty, 2015, 256 p.) [in Kazakh].

Otchet o rabote Semırechenskoı arheologıcheskoı ekspedıtsıı v 1992 g. [The report on the work of the Semirechensky archaeological expedition in 1992], Á.H. Marǵulan at. Arheologıa ınstıtýty arhıvi [A.Kh. Margulan. Archive of the Institute of archeology], fund 1, №10, inv. № 31-92, 102 p. [in Kazakh].

Pantusov N.N. Opisanie raskopok treh kurganov, nahodjashhihsja na zapadnoj storone g. Vernogo v aprele-mae 1899 g. [Description of the excavations of three mounds located on the western side of the city of Vernoye, in April and May 1889], Protokoly` Turkestanskogo kruzhka lyubitelej arxeologii [Protocols of the Turkestan circle of archeology lovers], s. 105-117, year IV. (Tashkent, 1899b. 105-113) [in Russian].

Sviridov A.N. Usuni Semirech'e: voprosy jetnokul'turnoj i hozjajstvennoj interpretacii (sovremennye sostojanie problemy) [Usuni Semirechye: issues of ethnocultural and economic interpretation (current state of the problem)], Vestnik NGU, serija istorija, filologija [Bulletin of NSU, series history, philology], 11(7), 45-49 (2012) [in Russian].

Toleubaev A.T. Ertedegi ujsinderdin Tarbagatajdyn teriskejindegi eskertkishteri [Monuments of early uysins in Tarbagatai teriskei], QazMU habarshysy. Tarih serijasy [Bulletin of Kazsu. History series], 12, 23-38 (1999) [in Kazakh].

Trudy Semirechenskoj arheologicheskoj jekspedicii. «Chujskaja dolina» [Proceedings of the Semirechensk archaeological expedition. Chuiskaya dolina], Materialy i issledovanija po arheologiju SSSR [Materials and research on archeology of the USSR], Vol. 14, (Moscow-Leningrad, 1950, 249) [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер:

Ганиева Айнагүл Сәбитқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, Ә.Марғұлан атындағы Археология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Айтбаева Айгерім Есімханқызы – PhD, Ә.Марғұлан атындағы Археология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Манапова Әлия Мерекеқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, Ә.Марғұлан атындағы Археология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Ганиева Айнагуль Сабитовна – кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, Институт археологии им. А. Маргулана, Алматы, Казахстан.

Айтбаева Айгерим Есимхановна – PhD, ведущий научный сотрудник, Институт археологии им. А. Маргулана, Алматы, Казахстан.

Манапова Алия Мерекеевна – кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, Институт археологии им. А. Маргулана, Алматы, Казахстан.

Information about the authors:

Ganiyeva Ainagul Sabitovna – Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Institute of Archaeology named after A.Kh. Margulan, Almaty, Kazakhstan.

Aitbaeva Aigerim Yesimkhanovna – PhD, Leading Researcher, Institute of Archaeology named after A.Kh. Margulan, Almaty, Kazakhstan.

Manapova Aliya Merekeevna – Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Institute of Archaeology named after A.Kh. Margulan, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

МРНТИ 03.20

Протоколы внесудебных инстанций как источник по изучению массовых операций 1937–1938 гг. в Казахской ССР

Альбина С. Жанбосинова[1], Наталья А. Потапова[2]

[1]Евразийский национальный университет им. Л. Гумилева, Астана, Казахстан
[2]Институт истории СО РАН, Новосибирский государственный университет экономики и управления, Новосибирск, Россия

[1]sovetuk@rambler.ru
[2]skna17talya@mail.ru
https://orcid.org/0000-0003-4541-4154
https://orcid.org/0000-0001-8562-0310
DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-74-91

Аннотация. *В настоящей статье дается характеристика такого массового источника по изучению Большого террора, как решения внесудебных инстанций. В период 1937–1938 гг. органы НКВД проводили репрессии по трем основным направлениям, к числу которых относились «кулацкая» операция, серия «национальных» карательных акций, а также преследования в отношении нарушителей паспортного режима, уголовного и деклассированного элемента. Наделенные внесудебными полномочиями, чекисты самостоятельно приговаривали арестованных к различным мерам наказания, в том числе и к смертной казни. Внесудебные органы («кулацкая», милицейская, Особая тройки, Особое совещание при НКВД СССР, Комиссия НКВД и Прокурора СССР), созданные для вынесения и утверждения приговоров, свои репрессивные решения протоколировали. До настоящего времени доступ к таким видам источников затруднителен, однако протоколы содержат богатый материал для изучения массовых операций. Исследователям данной статьи удалось собрать решения внесудебных инстанций по Казахской ССР, отложившихся в российских и казахстанских архивах. На их примере дается характеристика каждому из типов протоколов внесудебных инстанций, функционировавших в годы Большого террора. Делается вывод о том, что такой вид источников является важным материалом для изучения политического террора, так как детальная обработка данных позволяет делать выводы о масштабе репрессий, целевых категориях, механизмах проведения как на региональном, так и на союзном уровне, территориальных особенностях преследований.*
Ключевые слова: *Большой террор; внесудебные инстанции; источники и материалы; протоколы; анализ и характеристика.*

Received 20.08.2023. Revised 10.09. 2023. Accepted 15.10. 2023. Available online 30.12.2023.

For citation:

Zhanbossinova A., Potapova N. Protocols of extra-judicial instances as a source for the study of mass operations of 1937-1938 in the Kazakh SSR // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 145. – No. 4. – P. 74-91. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-145-4-74-91

Жанбосинова А., Потапова Н. Протоколы внесудебных инстанций как источник по изучению массовых операций 1937–1938 гг. в Казахской ССР // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 145. – No.4. – С. 74-91. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-145-4-74-91

Введение

История политических репрессий в Казахской ССР за последние несколько лет приобрела определенные исследовательские контуры, что вполне объясняется деятельностью Государственной комиссии по реабилитации, созданной по инициативе Президента Казахстана К. Токаева. Современный интерес исследователей и общественности к теме репрессий на текущем этапе обусловлен «архивной революцией» в Казахстане. Ранее засекреченные фонды Специальных государственных архивов КНБ РК, МВД РК подверглись активному рассекречиванию постоянно действующими комиссиями (ПДК). Столь массовое открытие как специальных, так и государственных архивных фондов привело к введению в научный оборот значительного количества новых источников, вызвав небывалый ажиотаж не только среди ученого мира, но и казахстанского сообщества, в какой-то степени далекой от научных исследований.

Актуальность представленной темы заключается в том, что аналитический обзор содержания документооборота специальных ведомственных органов, обеспечивавших реализацию репрессивной политики в Казахской ССР, не становился объектом и предметом научного интереса.

Цель авторского исследования заключается в анализе выявленных документов Большого террора, а именно рассмотрение протоколов заседаний внесудебных инстанций как источника массовых операций 1937–1938 гг.

Степень изученности темы

В конце 1960-х гг. было опубликовано исследование британского историка Р. Конквеста, который впервые ввел термин «Большой террор» для обозначения советских карательных акций 1937–1938 гг. Он полагал, что именно этот период стал апогеем репрессий по числу осужденных (Конквест, 1991). К настоящему времени историография добилась значительных результатов в изучении истории политических репрессий, в том числе и благодаря расширению источниковой базы за счет делопроизводственной документации спецслужб. События 1937-1938 гг. – это спланированная и подготовленная акция, направленная на физическое уничтожение «врагов» советской системы, промаркированных в период 1920-1930-х гг. Именно поэтому массовые операции 1937-1938 гг. можно рассматривать как завершающий этап борьбы с «антисоветскими элементами». К этому времени не только определились целевые группы, но и был отработан механизм карательных кампаний. Массовые операции имели определенные временные рамки, утверждённые лимиты на число подлежавших арестам, отличались быстрым осуждением значительного количества людей в упрощённом порядке с помощью разветвленной сети внесудебных инстанций, которая и обеспечивала массовость террора. Деятельность внесудебных инстанций регулировалась специальными директивными документами, издаваемыми или непосредственно перед началом операции, или уже в ходе ее проведения.

Большой террор составляли три крупные операции. Первая сотрудниками НКВД была обозначена как «кулацкая» и была проведена по приказу НКВД СССР № 00447 от 30 июля 1937 г. Ее острие было направлено против бывших «кулаков», уголовников и других так называемых антисоветских элементов. Вторую составили так называемые «национальные» операции, в ее фокусе оказались иностранцы, проживавшие на территории СССР, а третья была направлена против нарушителей паспортного режима, уголовного деклассированного элемента.

Историография истории Большого террора впечатляет опубликованными документальными сборниками и исследовательскими разработками, имеющими региональный характер (Биннер, Юнге, 2003; 2008; Сталинизм…, 2009; Массовые, 2009; Через трупы…, 2010; Большой …, 2014). Особое место занимает концепция этнизации террора, озвученная в исследованиях Й. Баберовского, Т. Снайдера (Савин, 2012: 40-61). «Этнизация врага» – обвинение во враждебной деятельности выдвигалось в отношении ряда этносов,

получивших отражение в названиях «национальных» операций (Slezkine, 1994: 414-452.; Петров &Рогинский, 1997а; 1997б: 22-43; Охотин & Рогинский, 1999; Наказанный народ..., 1999: 35–74; Martin, 2001.; Джуха, 2006; Жанбосинова, Потапова, 2019; Жанбосинова и др., 2020; Потапова, 2020).

Изучение Большого террора в Казахстане началось сравнительно поздно. Этому имеется несколько объяснений. В первую очередь внимание как казахских, так и зарубежных исследователей было приковано к катастрофе начала 1930-х годов, ставшей следствием большевистского эксперимента по седентаризации казахов-кочевников на землю и коллективизации скотоводческих хозяйств. За последние четверть века опубликован целый ряд монографий, сборников документов и статей, посвященных трагическим последствиям коллективизации в республике, в первую очередь массовому голоду. Поскольку, начиная со второй половины 1930-х годов, Казахстан стал местом этнической ссылки в СССР, казахские историки закономерно уделили много времени и сил изучению депортаций.

Изучение политических репрессий периода Большого террора в Казахстане шло в первые постсоветские десятилетия в значительной степени в рамках анализа репрессий против национальной государственной партийно-советской элиты. Массовые операции 1937–1938 гг. рассматривались лишь в общем контексте анализа репрессивной политики 1920–1950-х гг. Эта ситуация сохранялась вплоть до недавнего времени. Из публикаций на данном этапе развития казахстанской историографии наибольший интерес представляют исследования Д. Ш. Орынбаевой (Орынбаева, 1999), А. С. Жанбосиновой (Жанбосинова, 2010, 2019; 2020), а также ряд документальных изданий. Серьезным достижение казахской историографии стало монографическое исследование И. М. Козыбаева (Козыбаев, 2019). Несмотря на определенную очерковость и публицистичность изложения материала, автору удалось за счет привлечения обширного архивного материала, в первую очередь документов различных проверок и разбирательств, осуществлявшихся в 1939–1941 гг., о «перегибах» сотрудников НКВД Казахской ССР, реконструировать картину массовых операций НКВД в Казахстане.

Вместе с тем, исследовательская авторская тема прямо или косвенно озвучена в опубликованных сборниках материалов, посвященных Большому террору Р. Биннера и М. Юнге (Как террор, 2003; Вертикаль, 2008; Большевистский, 2015), где составителями сборников дан анализ протоколов внесудебных инстанций. Предложенная публикация раскрывает вопросы источниковедения Большого террора по Казахской ССР.

Результаты

В советской политико-административной системе институт внесудебности занимал особое место. Параллельно функционируя с судебными органами внесудебные институты осуществляли ускоренное и тайное судопроизводство, что давало возможность карательным органам в кратчайшие сроки, обходя формальные судебные процедуры, приговаривать к различным мерам наказания сотни, тысячи, десятки тысяч людей. Главной функцией таких органов было проведение массовых преследований в отношении «врагов советской власти». Поэтому этот феномен в России появился уже в 1918 г. с приходом большевиков к власти как средство сохранения захваченных политических позиций и олицетворял собой особый тип «революционной законности». Однако от созданного в период революционных событий инструмента удержания и сохранения политических позиций партия не отказалась даже после завершения Гражданской войны. Достигнув значительного развития, этот институт просуществовал в советском государстве до 1953 г. и был ликвидирован только после смерти И. Сталина.

Декрет СНК РСФСР «Социалистическое отечество в опасности» от 21 февраля 1918 г., подготовленный В. Лениным, наделял органы ВЧК монопольным правом на внесудебную расправу (Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии, 1958: 95–96.). Для реализации этой функции уже летом 1918 г. в структуре спецслужб создавался специальный орган, так называемая тройка, в состав которой входили Ф. Дзержинский,

В. Александрович и М. Лацис и их заместители — В. Фомин, И. Ильин и Я. Петерс (Мозохин, 2018: 4.). Полномочия нового института распространялись на «контрреволюционеров, шпионов, спекулянтов, громил, хулиганов, саботажников и прочих паразитов». Затяжной характер Гражданской войны привел не только к распространению внесудебных полномочий ВЧК, но и расширению социального состава жертв нового советского «суда». Уже к концу 1918 г. право приговаривать во внесудебном порядке к высшей мере наказания получили губернские, фронтовые, армейские и областные ЧК. Для вынесения расстрельных приговоров в отношении «врагов советской власти» в регионах так же, как и в Москве, создавались тройки. Однако следует учитывать, что в условиях Гражданской войны «революционное правосудие» вершила любая организованная группа сторонников советской власти, имевшая оружие. И как утверждает российский историк С. Папков, «процедуры дознания, судопроизводства и исполнения приговоров не расчленялись; они были отданы в распоряжение органов «пролетарской диктатуры» и самостоятельно определялись в ревкомах, партячейках, отделениях милиции, губернских чека или отрядами Красной Армии» (Папков, 2012: 130). Появление в таких условиях троек можно рассматривать как этап систематизации и «наведения порядка» в большевистской карательной политике, что, в конечном счете, должно было привести к запуску процесса постепенной концентрации репрессивных функций в органах ВЧК, а главным образом в руках троек, которые для большей части арестованных выполняли функцию высшей судебной инстанции. После завершения Гражданской войны продолжался процесс становления и развития внесудебной системы в Советском государстве. Это процесс характеризовался расширением социальных групп и видов «преступлений», которые попадали под ведение внесудебных органов, появлением новых инстанций, наделением карательными функциями милиции, определением полномочий спецслужб и т.д.

Тройки как один из органов внесудебной системы просуществовали до ноября 1938 г. При этом его, вероятно, нельзя назвать постоянно действующим институтом, так как его функционирование было связано с проведением спецслужбами массовых операций, по окончанию которых работа троек приостанавливалась. Как правило, перерывы в работе троек были кратковременными. С началом нового витка преследований этот институт реанимировался специальными правительственными постановлениями. Стоит отметить, что тройки, с большой вероятностью, представляли собой лишь региональные (местные) отделения единого внесудебного органа. Головным отделом троек являлось Особое совещание при ОГПУ (с 1935 г. – ОСО при НКВД), которое, помимо карательных функций, было наделено контролирующими полномочиями, что и придавало этому органу особый статус.

Кульминационного развития институт внесудебности достиг в период Большого террора. В 1937-1938 гг. органы НКВД параллельно проводили три массовые операции, а именно: «кулацкую» (Юнге, 2008), серию «национальных» акций и репрессии в отношении нарушителей паспортного режима, уголовных и деклассированных элементов. Для вынесения репрессивных решений для каждого направления действовали внесудебные инстанции, которые работали исключительно в рамках конкретного направления. Для проведения операции по приказу № 00447 от 30 июля 1937 г. реанимировались тройки, в ведении вновь созданной Комиссии НКВД и Прокурора СССР (двойка) (Потапова, 2020: 54–67) находились «национальные» линии (осенью 1938 г. полномочия по рассмотрению дел по «национальным» операциям были переданы Особым тройкам) и милицейские тройки занимались делами нарушителей паспортного режима, уголовных и деклассированных элементов. Особое совещание при НКВД СССР в период проведения Большого террора возглавляло всю созданную к этому времени внесудебную систему, а также было наделено репрессивными и контролирующими функциями. В целом институт внесудебности к началу массовых операций достиг значительного развития и представлял собой особую систему, подконтрольную НКВД, при этом правом внесудебного разбирательства обладал не только центральный аппарат, но региональные управления, а также милиция, хотя и под надзором чекистов.

В период массовых операций НКВД имел огромную, почти неограниченную власть, причем как центральный аппарат, так и местные отделы. На откуп чекистам был передан весь процесс следствия от ареста и до исполнения приговора, а сосредоточение в их руках внесудебных функций предавало репрессиям массовый характер. При этом широкой властью был наделен весь аппарат НКВД как региональный, так и центральный уровень, а сама внесудебная система представляла собой двухуровневую систему, так как и местные органы спецслужб, и центральный аппарат имели право внесудебного рассмотрения дел и вынесения карательных решений по ним. Республиканские, областные, краевые и т.д. управления, даже несмотря на постоянный контроль со стороны НКВД СССР, не были лишены карательной инициативы. Однако контроль над всей структурой осуществляло Политбюро ЦК ВКП(б), и оно же выступало зачинщиком репрессий, а также санкционировало все решения в этой области (Хаустов, Самуэльсон, 2010: 130).

К местным внесудебным инстанциям можно отнести «кулацкие», милицейские, особые тройки, а также так называемую двойку, состоящую из начальника регионального НКВД и местного прокурора. В их ведении находились только дела арестованных на подведомственной им территории (республика, область, край и т.д.). Комиссия НКВД и Прокурора СССР, а также ОСО, находившиеся в Москве, выносили приговоры задержанным по всей стране. Решения внесудебных инстанций протоколировались. Такие протоколы содержат богатые сведения о Большом терроре, которые позволяют реконструировать механизмы проведения массовых операций, их особенности, обозначить целевые категории репрессий, установить масштабы преследований и другое. Однако такой тип источников по-прежнему труднодоступен для историков, так как хранится чаще всего в ведомственных архивах. Данная статья характеризует протоколы внесудебных инстанций, отложившихся в российских и казахстанских фондохранилищах. Особенно ценно то, что авторам этого исследования удалось обработать массив протокольных решений по Казахстану по всем массовым операциям, реализованным в республике в 1937-1938 гг. Работа вводит в научный оборот не только ранее неизвестные документы, но и демонстрирует возможность использования такого вида источника для изучения такой многоаспектной темы как карательная политика Советского государства, которая включает в себя не только массовые операции, но и полномочия и деятельность НКВД, участие Политбюро в репрессиях и т.д.

С точки зрения изучения региональных особенностей Большого террора Казахстан вызывает особый интерес. Здесь наиболее интенсивно осуществлялись массовые операции НКВД. В репрессивной статистике чекистов Казахстан занимал третье место по численности жертв Большого террора, после РСФСР и Украины. За период проведения массовых операций в республике преследованиям подверглось около 50 тыс. человек. Местные чекисты проводили здесь «кулацкую» и «национальные» операции, а также карательную акцию в отношении нарушителей паспортного режима, уголовных и деклассированных элементов. Самой масштабной чисткой стали преследования по приказу № 00447 от 30 июля 1937 г.

Протоколы «кулацких» троек

Согласно «кулацкому» приказу в Казахской ССР создавалось восемь троек по числу областей, а именно: Северо-Казахстанская, Южно-Казахстанская, Западно-Казахстанская, Кустанайская, Восточно-Казахстанская, Актюбинская, Карагандинская, Алма-Атинская. Приказ НКВД СССР № 00447 определял и состав троек (Центральный архив Федеральной Службы Безопасности (далее ЦА ФСБ). Ф. 66. Оп. 5. Д. 2. Л. 171.). Как правило, тройка состояла из председателя и двух членов. Председателем состоял начальник управления НКВД области, а членами – первый секретарь обкома партии, председатель облисполкома. Иногда в отдельных областных протоколах указывались присутствующие, как например, на первом заседании тройки ВКО от 13 августа 1937 г. (Таблица №1) показаны заместитель наркома НКВД П.В. Володзько (Специальный государственный архив Восточно-Казахстанской области (далее СГА ДП ВКО). Ф. 19. Оп. 1. Д. 4485. Л. 1.), заместитель начальника УНКВД А.П. Узликов (СГА ДП ВКО. Ф. 19. Оп. 1. Д. 4485. Л. 1.).

№ 1
ПРОТОКОЛ ЗАСЕДАНИЯ ТРОЙКИ УНКВД ПО ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ
От 13 августа 1937 г.

СОВ. СЕКРЕТНО

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: ЧИРКОВ
ЧЛЕНЫ: СВЕРДЛОВ
БАЙМАГАМБЕТОВ
ПРИСУТСТВОВАЛИ: Зам. наркома внудел КССР, майор госуд. безопасности – ВОЛОДЗЬКО
Зам. нач. УНКВД по ВКО, ст. лейтенант гос. безопасности – тов. УЗЛИКОВ
СЕКРЕТАРЬ НЕУГОДОВ

СЛУШАЛИ ПОСТАНОВИЛИ

Таблица №1
(СГА ДП ВКО. Ф. 19. Оп. 1. Д. 4855. Л. 1.)

Для фотообразца нами использованы доступные в интернет-пространстве фотокопии протоколов тройки:

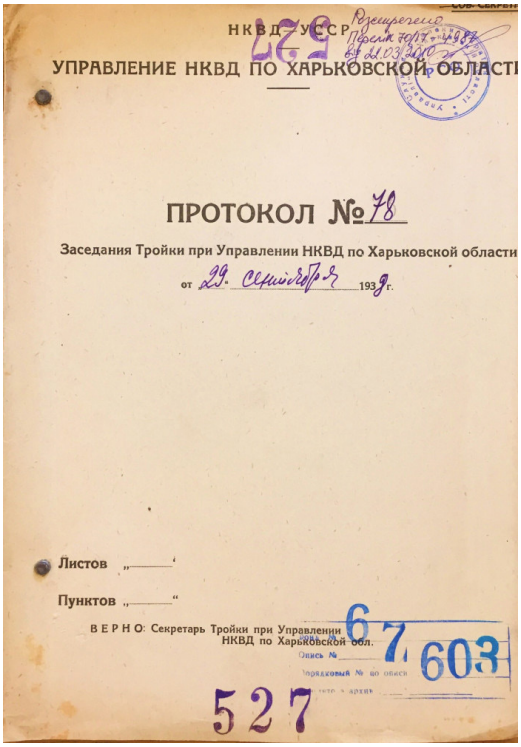
НКВД СССР
УПРАВЛЕНИЕ НКВД ПО ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ
ПРОТОКОЛ №78
Заседания Тройки при Управлении НКВД по Харьковской области
от 29. сентября 1938 г.
Листов
Пунктов
ВЕРНО: Секретарь Тройки при Управлении НКВД по Харьковской обл.
527

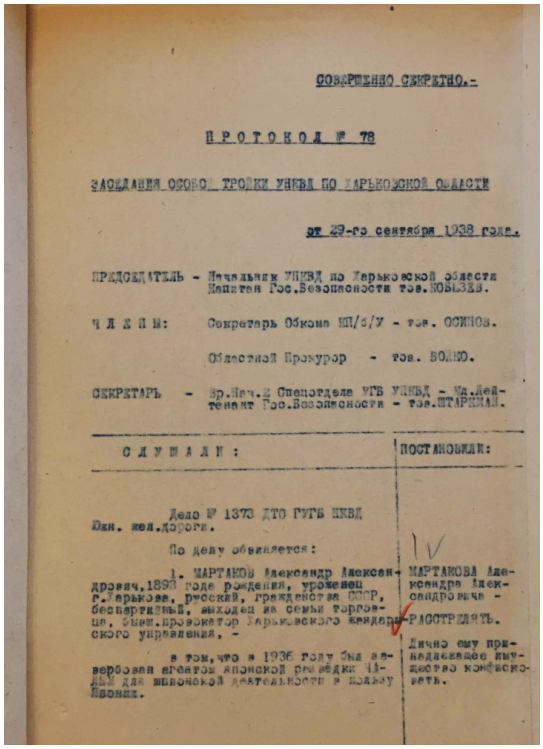
СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО.-
ПРОТОКОЛ № 78
ЗАСЕДАНИЯ ОСОБОЙ ТРОЙКИ УНКВД ПО ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ
от 29-го сентября 1938 года.
ПРЕДСЕДАТЕЛЬ - Начальник УНКВД по Харьковской области Капитан Гос.Безопасности тов.КОБУЛЬ.
ЧЛЕНЫ: Секретарь Обкома КП(б)У - тов. ОСИПОВ.
Областной Прокурор - тов. ВОЛЮ.
СЕКРЕТАРЬ - Ст.Нач.2 Спецотдела УГБ УНКВД - Ст.Лейтенант Гос.Безопасности - тов.ШТАРКМАН.
СЛУШАЛИ: | ПОСТАНОВИЛИ:
Дело № 1373 ДТО ГУГБ НКВД Юго. жел.дороги.
По делу обвиняется:
1. МАРТАКОВ Александр Алексеевич, 1898 года рождения, уроженец г.Харькова, русский, гражданства СССР, беспартийный, выходец из семьи торговца, быв.инспектор Харьковского кондитерского управления, -
в том, что в 1936 году был завербован агентом японской разведки НАКАМУРА для шпионской деятельности в пользу Японии.
МАРТАКОВА Александра Александровича - РАССТРЕЛЯТЬ.
Лично ему принадлежащее имущество конфисковать.

Фотография №1.
Об особых тройках. Окно доступа: https://dedushka-stepan.livejournal.com/83501.html. Дата обращения 25.08.2023

Однако, как показал анализ решений этой внесудебной инстанции, составы троек не отличались постоянством, частые замены членов можно объяснить репрессиями в структуре НКВД.

Протоколы оформлены однотипно, шаблонно, имеют машинописный характер. Обязательным элементом протокола шел гриф «Сов. секретно», указывался номер протокола с областной локацией и персональными статусами присутствующих. Далее сведения об арестованных приводились в табличной форме. В левом столбце, под названием «СЛУШАЛИ», располагались краткие анкетные сведения о репрессируемом, такие, как фамилия, имя, отчество, сведения о дате и месте рождения, социальный статус (кулак, священнослужитель, эсер, белый и т.д.), наличие прошлых арестов, судимостей или репрессий и далее излагалась суть обвинения, имеющая шаблонные предложения, различимые лишь по географическим названиям и незначительным деталям. Кроме того, сведения на репрессируемых лиц приводились не рандомно, а в соответствии определенному порядку. Дела были скомплектованы по территориальному признаку в зависимости от того, какой район, отдел проводил арест и проводил следственные мероприятия. В конце такого блока приводилась информация о докладчике, как правило представителе районного отдела НКВД. В правом столбце «ПОСТАНОВИЛИ» указывался вынесенный приговор. В конце протокола повторялись сведения о председателе, членах и присутствующих на заседании, с их личными подписями, и закреплялись автографы печатью УНКВД.

Нумерация протоколов шла по возрастающей в течение 1937 г., следующий 1938 г. открывался новым номером протокола. Протоколы по своему объему были разными, иногда он составлялся на 1-2 человека, а в некоторых случаях содержал в себе десятки дел. Для указанных документов характерны проставленные галочки в графе «Постановили», вероятно, для статистики. Иногда встречаются рукописные пометы. Протоколы троек сопровождались рабочими машинописными и рукописными документами от докладчиков, порой имевшими несколько расширенный формат данных по обвиняемым. В наличии присутствуют отдельные списки всех обвиняемых с указанием фамилии и инициалов, рассмотренных на текущем заседании тройки. Также имеются акты о приведении приговоров.

Данные протоколов дают обширный материал для изучения «кулацкой» операции. На их основании можно судить о численности репрессированных в республиканском и в областном масштабах. Кроме того, на их основании можно проследить динамику утверждения приговоров, проанализировать сменяемость состава областных троек, работу внесудебных областных органов, сосчитать количество приговоров по первой и второй категории, представить целевые категории жертв по областям с социально-демографическим анализом. Отметим, что в протоколах кулацких троек имеется осужденный уголовный элемент, включенный для выполнения запрошенных плановых лимитов. Докладывали по ним отделы УКРМ.

Протоколы милицейских троек (СГА ДП областей Казахстана)

В отличие от «кулацких» троек, которых на территории Казахской ССР было создано семь по числу областей, «милицейская» тройка до лета 1938 г. была одна и имела республиканское значение, т.е. рассматривала дела на лиц, арестованных по всему Казахстану. Однако в июне 1938 г. появились протоколы Алма-Атинской, Актюбинской, Восточно-Казахстанской, Кзыл-Ординской и Северо-Казахстанской областей. Состав тройки тоже отличался, он был многочисленнее. В нее входили республиканский народный комиссар (иногда его заместитель), начальник Управления милиции и начальник соответствующего отдела, чье дело разбиралось, а также прокурор и секретарь. Оформление протокола совпадало с «кулацкой» (Таблица №2). В шапке документа в правом верхнем углу отмечалось «Совершенно секретно», далее № протокола, дата заседания, фамилии председателя и членов, а также прокурора и секретаря. Далее вся информация приводилась в таблице, состоящей из двух столбцов «слушали», «постановили». Во второй колонке указывалась мера наказания, 1, 2, 3, 4 или 5 лет исправительно-трудовых лагерей с момента ареста. В столбце «слушали» за номером дела шло указание фамилии, имени и отчества арестованного, год и место рождения.

Следующая информация касалась социального статуса (происхождение и социальное положение на момент ареста), уровня образования, рода занятий (либо «без определенных занятий»), присутствие документа, удостоверяющего личность, наличия судимостей, арестов, приводов. Далее кратко излагался состав преступления, указывалось на признание обвиняемым вины и изобличение его преступных действий свидетельскими показаниями. После формулировки обвинения приводились сведения о дате ареста и месте содержания. В графе «постановили» указывался приговор с определением срока отсчета заключения. Протокол подписывался всеми членами и участниками заседания тройки. В июне 1938 г. после появления областных милицейских троек в шапку протокола вносились сведения об УНКВД. Следует отметить, что этот внесудебный орган не создавался для проведения массовых операций 1937–1938 гг., как, например, «кулацкая» тройка или Комиссия НКВД СССР. Он был рабочей инстанцией и беспрерывно функционировал в преддверии Большого террора. Так, в Казахстане за два дня до начала массовых операций состоялось заседание этого органа, а затем был недельный перерыв, после которого тройка возобновляет свою работу. Нумерация протоколов была сквозной, за период террора тройка рассмотрела приговоры с № 221 по № 328, а далее с июня 1938 г. начинают заседания областные органы. Орган работал достаточно интенсивно, заседала тройка еженедельно и даже чаще, в один день могла проводить несколько заседаний. Протоколы по объему не были одинаковы, иногда тройка в ходе своей работы могла рассматривать дела на одного-два человека, а иногда – на несколько сотен человек.

ПРОТОКОЛ № 1
Заседания Тройки УНКВД Актюбинской области Казахской ССР
по внесудебному рассмотрению дел

СОВ. СЕКРЕТНО

ПРИСУТСТВОВАЛИ:

Члены тройки: Начальник УНКВД Актюбинской области ст. лейтенант государствен. безопасности ТИТОВ

Начальник УРКМ УНКВД Актюбинской области мл. лейтенант милиции ПЕШКОВ

Начальник ОУР УРКМ УНКВД Актюбинской области мл. лейтенант милиции ДМИТРИЕВСКИЙ

ПРИСУТСТВОВАЛ: И.о. обл. прокурора КУРМАШЕВ

г. Актюбинск 20 июня 1938 г.

СЛУШАЛИ ПОСТАНОВИЛИ

….. …..

Все обвиняемые вызывались на заседание и допрашивались Тройкой

Начальник УНКВД Актюбинской области
ст. лейтенант государствен. безопасности ТИТОВ

Начальник УРКМ УНКВД Актюбинской
области мл. лейтенант милиции ПЕШКОВ

Начальник ОУР УРКМ УНКВД Актюбинской
области мл. лейтенант милиции ДМИТРИЕВСКИЙ

Таблица №2
(СГА ДП АО. Ф. 9. Оп. 1. Д. 132. Л. 1.)

В целом протоколы милицейской тройки являются информативным источником, позволяющим судить о масштабах и особенностях «социальной чистки», проводившейся в 1937–1938 гг. в Казахстане.

Протоколы Комиссии НКВД и Прокурора СССР

Протоколы Комиссии НКВД и Прокурора СССР (для фотообразца нами использованы доступные в интернет-пространстве фотокопии протоколов Комиссии: Фотография №2, Таблица №3) составлялись в Москве на основании так называемых альбомных справок, которые поступали в столицу со всех регионов страны. В протоколах двойки обязательно указывался номер оперативного приказа, в рамках которого осуждались арестованные. Согласно протоколам двойки в Казахской ССР проводились «польская», «немецкая», «харбинская», «смешанная», «румынская», «иранская», «латышская», «финская», «эстонская», «греческая» (СГА ДП г. Алматы). Нумерация протоколов велась в рамках операции по каждому оперативному приказу и в валовом порядке по мере поступления материалов из республик, краев и областей. В территориальное управление НКВД, по материалам которого был составлен протокол, направлялись копии, заверенные подписью сотрудника ГУГБ и печатью НКВД СССР. Все протоколы однотипны. В них указан номер протокола, дата, должности и фамилии лиц, присутствовавших на заседании (нарком внутренних дел СССР и прокурор СССР или их заместители), далее идут вводная часть («слушали: материалы на обвиняемых, представленные … (территориальный орган НКВД) в порядке приказа № от число»), постановляющая часть (список репрессированных и утвержденные приговоры), в конце протокола – должности и фамилии присутствовавших на заседании, а также печать НКВД СССР и подпись сотрудника для особых поручений восьмого отдела ГУГБ НКВД СССР С.И. Кремнева. Постановляющая часть протокола разбита на две колонки. Содержание левой колонки менялось на протяжении всего периода проведения «национальных» операций. До середины октября 1937 г. в протоколах указывали только фамилию, имя и отчество осужденного, после этой даты к анкетным сведениям репрессированного добавили год и место рождения, с середины мая 1938 г. – подданство. Справа, напротив фамилии каждого обвиняемого, указывали репрессивное решение (прописными буквами), в том числе: расстрелять, заключить в исправтрудлагерь на … лет, дело доследовать, предать суду Военной Коллегии Верхсуда СССР, дело передать в суд и т.д. Содержание правой колонки тоже изменялось. До конца октября 1937 г. вместо «исправтрудлагерь» указывалось «заключить в концлагерь». Следует обратить внимание, что нами были изучены как протоколы, направленные после их утверждения в регионы, т.е. копии (СГА ДП МВД РК), так и оригиналы (УФСБ по Омской области. Ф. 6. Протоколы Комиссии НКВД и Прокурора СССР), оставшиеся в центральном аппарате НКВД СССР. Разница между ними существует, и выражается она в рукописных пометках, которые имеются только в протоколах, хранящихся в региональных ведомственных и государственных архивах. Чаще всего вписано полностью или сокращенно место жительства осужденного на момент ареста, т.е. таким образом, определялось, кто проводил арест отдельно взятого человека (областной или районный отдел НКВД). В некоторых случаях указывалась национальность осужденного. Иногда, когда Комиссия НКВД и Прокурора СССР не выносила приговор, в копиях протоколов указывалась дальнейшая судьба арестованного (дело прекращено, осужден другим органом, умер, выслан из страны и т.д.). Кроме того, подлинники протоколов подписаны наркомом внутренних дел Н.И. Ежовым и прокурором СССР А.Я. Вышинским.

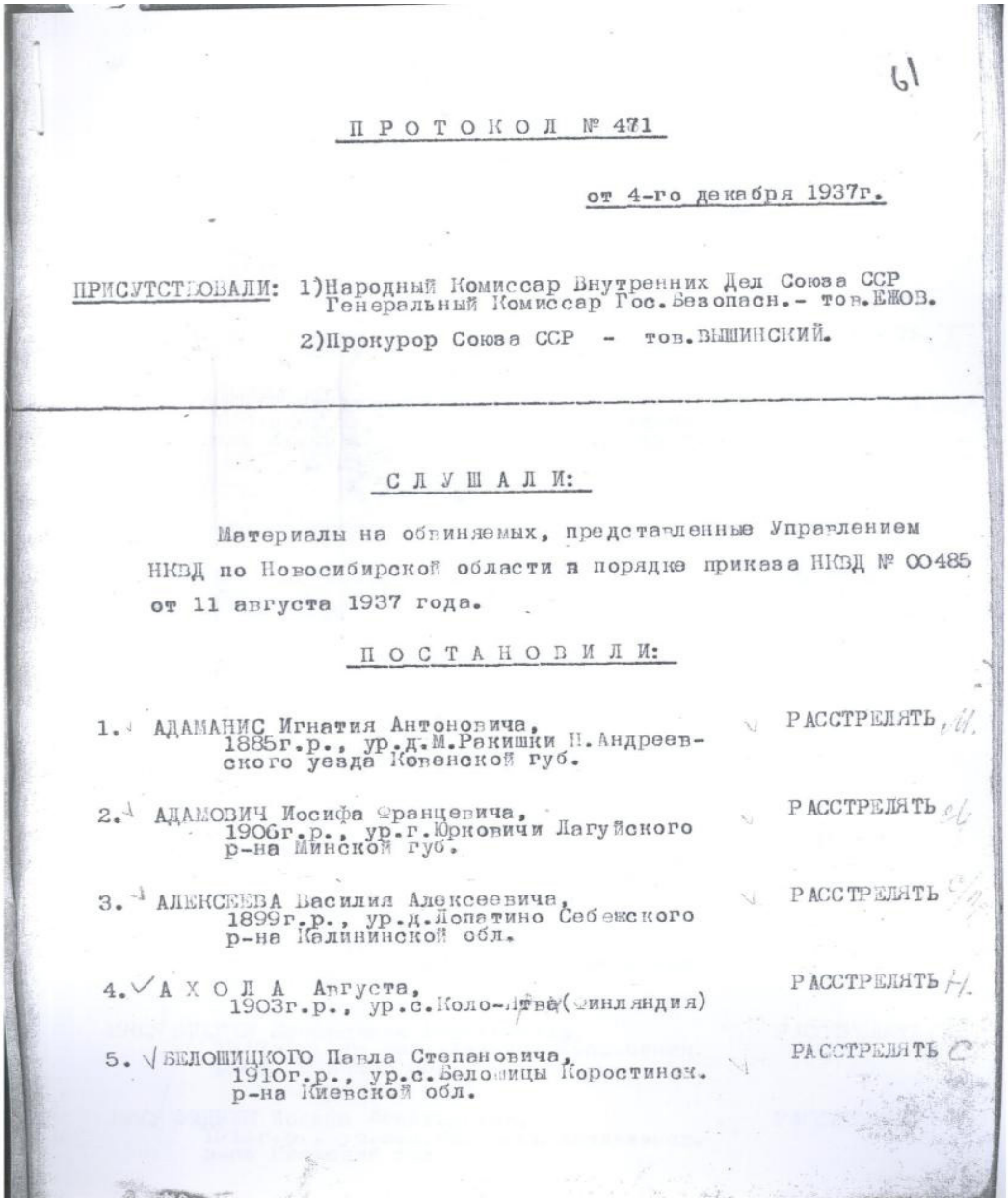

61

П Р О Т О К О Л № 471

от 4-го декабря 1937г.

ПРИСУТСТВОВАЛИ: 1)Народный Комиссар Внутренних Дел Союза ССР
Генеральный Комиссар Гос. Безопасн.- тов. ЕЖОВ.
2)Прокурор Союза ССР - тов. ВЫШИНСКИЙ.

С Л У Ш А Л И:

Материалы на обвиняемых, представленные Управлением НКВД по Новосибирской области в порядке приказа НКВД № 00485 от 11 августа 1937 года.

П О С Т А Н О В И Л И:

1. АДАМАНИС Игнатия Антоновича, 1885г.р., ур.д.М.Ракишки Н.Андреевского уезда Ковенской губ. — РАССТРЕЛЯТЬ

2. АДАМОВИЧ Иосифа Францевича, 1906г.р., ур.г.Юрковичи Лагуйского р-на Минской губ. — РАССТРЕЛЯТЬ

3. АЛЕКСЕЕВА Василия Алексеевича, 1899г.р., ур.д.Лопатино Себежского р-на Калининской обл. — РАССТРЕЛЯТЬ

4. АХОЛА Августа, 1903г.р., ур.с.Коло-Ярва(Финляндия) — РАССТРЕЛЯТЬ

5. БЕЛОШИЦКОГО Павла Степановича, 1910г.р., ур.с.Белошицы Коростенск. р-на Киевской обл. — РАССТРЕЛЯТЬ

Фотография №2
Расследование сталинских репрессий в Тайгинском районе Западно-Сибирского края 1920-1953 гг. // Окно доступа: https://myisk.net/2019/09/14/%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BB-%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8-%D0%BD%D0%BA%D0%B2%D0%B4-%D1%81%D1%81%D1%81%D1%80-%E2%84%96471-%D0%BE%D1%82-4-12-37-%D0%B3-%D0%BF/ (дата обращения 25.08.2023)

Всего Комиссия НКВД и Прокурора СССР утвердила 89 протоколов по Казахстану. Первое решение по республике было подписано 4 октября 1937 г. по «польской» операции, а последнее – 31 октября 1938 г. После 5 сентября 1938 г. двойка уже не утверждала протоколы, однако занималась пересмотрами. Следует отметить, что кроме протоколов, утверждающих репрессивные решения, имели место пересмотры. Такие решения обозначались в соответствии с номером протокола, где требовались изменения, а рядом ставилась строчная буква «а». Такой вид решений составлялся на одного-двух человек, и

как правило изменял меру наказания на более легкую. Анализ решений двойки показал, что на Комиссию НКВД и Прокурора СССР из Казахстана поступали дела не только от НКВД КССР, но и от ДТО Туркестано-Сибирской железной дороги.

№ 5
Протокол Комиссии НКВД и Прокурора СССР
№ 78 по «польской» операции

ПРОТОКОЛ № 78

от 4 октября 1937 года.

ПРИСУТСТВОВАЛИ:
1. Народный Комиссар Внутренних дел Союза ССР
Генеральный Комиссар Государственной Безопасности – тов. Ежов
2. Прокурор Союза ССР – тов. Вышинский.

СЛУШАЛИ:

Материалы на обвиняемых, представленные НКВД Казахской ССР в порядке приказа НКВД № 00485 от 11 августа 1937 года.

ПОСТАНОВИЛИ:

Таблица №3

(Архив Управления Федеральной Службы Безопасности по Омской области. Ф. 6. Пор. 8225. Л. 116–117)

Данные протоколов дают богатый материал для изучения «национальных» операций. На их основании можно судить не только о численности репрессированных в республиканском масштабе, но и в областном тоже. Кроме того, на их основании можно проследить динамику утверждения приговоров, работу Комиссии НКВД и Прокурора СССР, а также сосчитать количество приговоров о расстреле, лагерном заключении (от 3 до 10 лет), ссылке, высылке из страны, сколько дел было передано на доследование, на рассмотрение Военной коллегии Верховного суда СССР, в военные трибуналы, суды, под гласный надзор. К протоколу прилагалась краткая справка-инструкция, которая обобщала статистические данные, а также указывала на ошибки, обнаруженные в «альбоме», в частности, неверное написание ФИО репрессированного, повторное включение уже осужденных лиц и т.д. В целом протоколы Комиссии НКВД и Прокурора СССР в своей массе уникальный источник по изучению «национальных» операций Большого террора, позволяющий восстановить механизм обработки «альбомов» в Центральном аппарате НКВД СССР, технологию составления и утверждения протоколов Комиссии НКВД и Прокурора СССР, разграничить репрессивные полномочия «двойки» и Особого совещания при НКВД СССР. А изучение копий и оригиналов протоколов позволяет уточнить деятельность территориальных органов НКВД СССР.

Протоколы Особых троек

С сентября 1938 г. репрессивные решения по «национальным» операциям выносили Особые тройки согласно приказу НКВД СССР № 00606. Особые тройки были созданы не только в областях функционирования «кулацкой» (Северо-Казахстанская, Южно-Казахстанская, Западно-Казахстанская, Кустанайская, Восточно-Казахстанская, Актюбинская, Карагандинская, Алма-Атинская), но и во вновь появившихся в результате административно-территориальной реформы, а именно: Кзыл-Ординской, Гурьевской и Павлодарской областях. Увеличилось и число операций, добавились такие «национальные» карательные акции, как «английская», «румынская», «китайская», «болгарская», «афганская», «французская» и др. Количество линий, а также их направленность на те или иные социальные группы зависело от конкретной области.

В состав Особой тройки входили начальник УНКВД, первый секретарь обкома, и прокурор области (Таблица №4). Протоколы оформлены единообразно: номер протокола, дата заседания, состав тройки, справа – «слушали», слева – «постановили». В правой колонке указывали номер следственного дела, название местного отдела НКВД, оформившего дело, фамилию, имя и отчество обвиняемого, краткие биографические сведения, национальность, социальный статус, наличие судимостей и арестов, суть обвинения, признал себя виновным или отрицает свою вину, наличие изобличающих его показаний других обвиняемых или свидетелей, место временного содержания и дату ареста. В правой колонке прописывали утвержденный приговор. Протоколы заверены подписями председателя, членов и иногда секретаря Особой тройки. В протоколах имеются рукописные пометки. Иногда от руки подчеркнуты «компрометирующие» факты биографии обвиняемых («харбинец», китаец, кореец, служил в белой армии, раскулачен, казак, судим, перебежчик). Встречались протоколы, где напечатанный на машинке приговор был зачеркнут, а от руки вписана другая, более мягкая мера наказания. Последнее репрессивное решение соответствовало действительности.

ПРОТОКОЛ № 4
ЗАСЕДАНИЕ ТРОЙКИ ПО АЛМА-АТИНСКОЙ ОБЛАСТИ
от 16 ноября 1938 г.

ФРАНЦУЗСКАЯ ЛИНИЯ

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ ТРОЙКИ
НАЧ. УНКВД ПО АЛМА-АТИНСКОЙ ОБЛАСТИ
КАПИТАН ГОС. БЕЗОПАСНОСТИ (ШАБАНОВ)
СЕКРЕТАРЬ ОБКОМА КП(б)К (САДОВНИКОВ)
ЧЛЕНЫ:
ОБЛ. ПРОКУРОР (КАПАЛИНА)
СЕКРЕТАРЬ ТРОЙКИ
СТ. ИНСПЕКТОР 1 СПЕЦ.ОТДЕЛА НКВД (КОМАРОВ)

СЛУШАЛИ:	ПОСТАНОВИЛИ:

Таблица №4
(СГА ДП г. Алматы. Ф. 1. Оп. 1. Д. 328. Л. 14.)

Сравнительный анализ протоколов двойки и Особой тройки показал, что карательные полномочия последней были заметно уже, чем у Комиссии НКВД и Прокурора СССР. Они могли приговаривать к расстрелу или лагерному заключению сроком до 10 лет, а также возвращать дела на доследование и выносить решения об освобождении обвиняемых из-под стражи. Принимать решения о депортации за пределы страны эта внесудебная инстанция не имела права.

Особое совещание при НКВД СССР

Оформление протоколов ОСО несколько отличалось от других подобных документов. Существует основной протокол, в котором приводилась информация о репрессируемых по приказам НКВД, таких, как приказ № 00486 («Об операции по репрессированию жен и детей изменников родины»), № 00693 («О перебежчиках») и др. (ЦА ФСБ. Ф. ОС. Оп. 1). Протоколы-дополнения, которых в некоторых случаях могло быть не один десяток, составлялись на репрессируемых в рамках «национальных» операций, отдельный протокол-дополнение отводился на утверждение решений милицейской тройки. Протокол ОСО начинался с указания «совершенно секретно», затем следовал № протокола, дата заседания и перечислялись члены заседания с указанием их званий, должностей. Далее информация традиционно излагалась в табличной форме, «слушали»,

«постановили». В левой колонке «слушали» приводилась весьма скудная информация: № дела, регион, где было заведено дело, ФИО репрессируемого, год рождения и фамилия докладчика. В другой части таблицы повторялись фамилия, имя, отчество, обвинительное клеймо (опасный элемент, член семьи изменника родины, за шпионаж и многое другое), мера наказания, дата начала срока, а в самом конце пометка «дело сдать в архив».

СОВ.СЕКРЕТНО

Протокол № 18
ЗАСЕДАНИЯ ОСОБОГО СОВЕЩАНИЯ
ПРИ НАРКОМЕ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СССР
от 22 февраля 1938 г.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ
ЗАМ.НАРКОМА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СССР
КОМКОР: тов. ФРИНОВСКИЙ
ЗАМ.ПРОКУРОРА СОЮЗА ССР: тов. ЛЕПЛЕВСКИЙ
ОТВ.СЕКРЕТАРЬ ОСОБОГО СОВЕЩАНИЯ
СТ.МАЙОР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
тов. ЦЕСАРСКИЙ

Таблица №5
(ЦА ФСБ. Ф. ОС. Оп. 1. Пор. 21. Л. 1.)

Протоколы-дополнения по «национальным» операциям оформлялись подобным образом, за исключением пункта об обвинении. Кроме того, под каждым именем рукописной пометой указывался лагерь, вероятно, в который отправляли осужденного для отбывания наказания. В протоколах-дополнениях об утверждении решений милицейских троек в колонке «слушали» указывались сведения о месте, времени и № протокола, ниже приводились некоторые лица из конкретного протокола милицейской тройки и общее число людей в протоколе. В другой части таблицы приводилось решение ОСО об утверждении протокола или изменении приговора для некоторых лиц. В конце каждого протокола повторялся состав заседания Особого совещания с их автографами. В состав еще одного внесудебного органа входили замнарком внутренних дел, который являлся председателем Особого совещания, заместитель прокурора и начальник восьмого отдела ГУГБ НКВД СССР – по совместительству ответственный секретарь ОСО. Особое совещание при НКВД мог приговаривать к лагерному заключению от 3 до 10 лет, ссылке, высылке.

Выводы

В период Большого террора на территории Казахстана действовало несколько внесудебных инстанций, которые рассматривали дела в рамках четко определенной приказами НКВД СССР массовой операции. На областном уровне функционировали «кулацкие» тройки, а с осени 1938 г. – Особые. Кроме того, с июня 1938 г. в результате трансформации республиканской милицейской тройки появились областные отделения в Актюбинской, Восточно-Казахстанской, Кзыл-Ординской и Северо-Казахстанской областях. В республиканском масштабе до начала лета 1938 г. работала милицейская тройка и так называемая республиканская (местная) двойка, в состав которой входили начальник НКВД Казахской ССР и прокурор Казахстана. В общесоюзном масштабе функционировали Комиссия НКВД и Прокурора СССР, а также Особое совещание при НКВД СССР в Москве. Двойка рассматривала дела и утверждала приговоры по первой категории исключительно по «национальным» операциям. Особое совещание при НКВД СССР утверждало решения по второй категории для арестованных в рамках «национальных» карательных операций, а также контролировало деятельность милицейских троек. 17 ноября 1938 г. вышло постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) о завершении массовых операций. Приказ НКВД СССР № 00762 «О порядке осуществления

постановления СНК СССР и ЦК ВКП(б)» отменил все приказы, принятые НКВД в период проведения Большого террора, а также упразднил всю внесудебную систему областного, республиканского и др. значения, оставив только ОСО при НКВД СССР.

Материалы внесудебных инстанций периода Большого террора являются важным источником по изучению массовых операций как в масштабе всего СССР, так и в региональном. Данные протоколов дают богатый материал для изучения массовых операций в Казахстане. Они дают возможность говорить о численности жертв как в республиканском масштабе, так и в областном. Кроме того, помогают проследить динамику утверждения приговоров, работу внесудебных инстанций, проанализировать количество приговоров о расстреле, лагерном заключении (от 3 до 10 лет), ссылке, высылке и т.д. В целом протоколы в своей массе - уникальный источник по изучению Большого террора, позволяющий восстановить механизм репрессий, технологию составления и утверждения протоколов на разных уровнях, разграничить репрессивные полномочия. А изучение копий и оригиналов протоколов позволяет уточнить деятельность территориальных органов НКВД СССР. Кроме того, на их основании можно представить портрет репрессированных по каждой из массовой операции.

Благодарность:

Статья подготовлена в рамках реализации проекта AP14869089 «Вертикаль и горизонталь Большого террора: политические репрессии в Казахстане в 1937–1938 гг.»

Список литературы

Martin T. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. Ithaca, 2001.

Slezkine Y. The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism // Slavic Review. – Vol. 53. – No. 2 (Summer 1994). – P. 414-452.

Биннер Р., Юнге М. Как Террор стал «Большим». Секретный приказ №00447 и технология его исполнения. М., 2003.

Большевистский порядок в Грузии. В 2-х томах. Том 1: Большой террор в маленькой кавказской республике / под редакцией М. Юнге, Б. Бонвеча, Д. Мюллера. М.: АИРО –XXI, 2015.

Большой террор в Алтайском крае. 1937–1938 гг.: Реализация приказа НКВД № 00447 / Коллективная монография / Н.Н. Аблажей, И.А. Гридунова, Г.Д. Жданова, А.А. Колесников, Н.В. Куденко, В.Н. Разгон, А.И. Савин, А.Г. Тепляков, М. Юнге, Е.Р. Юсупова. Отв. редактор В.Н. Разгон. Барнаул: Азбука, 2014.

Джуха И. Греческая операция. История репрессий против греков в СССР. СПб, 2006.

Жанбосинова А.С. Репрессивная политика Советского государства в 20-50-е годы XX века (на примере Восточного Казахстана): дисс… докт. ист. наук. 2010.

Жанбосинова А.С., Потапова Н.А., Савин А.И. «Немецкая» операция в Казахской ССР (1937–1938 годы): к вопросу об этнической составляющей Большого террора // Новейшая история России. – 2020. – Т.10. – № 1. – С.119–135.

Жанбосинова А.С., Потапова Н.А. Масштабы и региональные особенности «национальных» операций в Казахской ССР // Исторический курьер. – 2019. – № 1 (3). – Статья 9. URL: http://istkurier.ru/data/2019/ISTKURIER-2019-1-09.pdf

Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии 1917–1921 гг. Сборник документов. М.: Госполитиздат, 1958. – 551 с.

Козыбаев И. «Большой террор» в Казахстане. Алматы: «Раритет», 2019.

Конквест Р. Большой террор. Рига, 1991. – 416 с.

Массовые репрессии в Алтайском крае 1937–1938. Приказ №00447 / Сост. Г. Жданова, В. Разгон, М. Юнге, Р. Биннер. М: РОССПЭН (серия «История сталинизма»), 2010.

Мозохин О.Б. Репрессии в цифрах и документах. Деятельность органов ВЧК–ОГПУ–НКВД–МГБ (1918 –1953 гг.). М.: Вече, 2018.

Об особых тройках. URL: https://dedushka-stepan.livejournal.com/83501.html. (Дата обращения 25.08.2023).

Орынбаева Д.Ш. Политические репрессии в Казахстане в 1937–1938 гг.: Сравнительный анализ проблемы: дисс…канд. ист. наук. Алматы, 1999.

Охотин Н., Рогинский А. Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. // Наказанный народ. Репрессии против российских немцев / Редактор-сост. И.Л. Щербакова. М., 1999.

Папков С. А. Тройки ОГПУ–НКВД в Сибири в сталинскую эпоху (1925–1938 гг.) // Власть и общество в Сибири. Новосибирск: Параллель, 2010. – С. 128–154.

Петров Н.В., Рогинский А.Б. Польская операция НКВД 1937–1938 гг. // Репрессии против поляков и польских граждан / Под ред. А.Э. Гурьянова. М., 1997.

Потапова Н.А. «Харбинская» операция НКВД СССР 1937-1938 гг. Механизмы, целевые группы и масштабы репрессий. СПб.: Издательство Алетейя, 2020. - 252 с.

Расследование сталинских репрессий в Тайгинском районе Западно-Сибирского края 1920-1953 гг. URL: https://myisk.net/2019/09/14/%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BB-%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8-%D0%BD%D0%BA%D0%B2%D0%B4-%D1%81%D1%81%D1%81%D1%80-%E2%84%96471-%D0%BE%D1%82-4-12-37-%D0%B3-%D0%BF/ (дата обращения 25.08.2023).

Савин А.И. Этнизация сталинизма? «Национальные» и «кулацкая» операции НКВД: сравнительный аспект // Россия. XXI. – 2012. – № 3. – С.40–61.

Сталинизм в советской провинции: 1937–1938. Массовая операция на основе приказа № 00447. М., РОССПЭН (серия «История сталинизма), 2009.

«Через трупы врага на благо народа». «Кулацкая операция» на Украине. 1937-1938 гг. / Сост. М. Юнге, Р. Биннер, С.А. Кокин и др. В 2-х томах. М., 2010.

Хаустов В., Самуэльсон Л. Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг. М.: РОССПЭН, Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина. 2010. – 432 с.

Юнге М., Бордюгов Г., Биннер Р. Вертикаль большого террора. История операции по приказу НКВД № 00447. М., 2008.

Альбина С. Жанбосинова, Наталья А. Потапова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
Ресей Ғылым Академиясының Тарих институты, Новосибирск мемлекеттік экономика және басқару университеті, Новосибирск, Ресей

Қазақ КСР-дегі 1937-1938 жылдардағы жаппай операцияларды зерттеу көзі ретінде соттан тыс инстанциялардың хаттамалары

Аңдатпа. Бұл мақалада соттан тыс шешім ретінде Үлы Терроры зерттеудің ауқымды көзі сипатталады. 1937–1938 жылдар аралығында. НКВД органдары қуғын-сүргінді үш негізгі бағытта жүргізді, оның ішінде «құлақ» операциясы, бірқатар «ұлттық» жазалау шаралары, сондай-ақ төлқұжат режимін бұзушыларға, қылмыстық және заңсыз элементтерге қарсы күдалау. Соттан тыс өкілеттіктерге ие болған қауіпсіздік қызметкерлері қамауға алынғандарды әртүрлі жазаларға, соның ішінде өлім жазасына өз бетінше үкім шығарды. Үкімді шығару және бекіту үшін құрылған соттан тыс органдар («құлақ», полиция, Арнайы үштік, КСРО НКВД-ның кезектен тыс мәжілісі, НКВД комиссиясы және КСРО прокуроры) олардың репрессиялық шешімдерін тіркеді. Осы уақытқа дейін көздердің бұл түрлеріне қол жеткізу қиын, бірақ оларда жаппай операцияларды зерттеуге арналған бай материалдар бар. Бұл мақаланы зерттеушілер Қазақ КСР-дегі соттан тыс инстанциялардың шешімдерін жинап, орыс және қазақ мұрағаттарына сақтауға қол жеткізді. Олардың мысалын пайдалана отырып, Үлы террор жылдарында жұмыс істеген соттан тыс инстанциялар хаттамаларының әрбір түріне сипаттама беріледі. Дереккөздердің бұл түрі саяси терроры зерттеу үшін маңызды материал болып табылады, өйткені деректерді егжей-тегжейлі өңдеу қуғын-сүргін ауқымы, мақсатты категориялар, жүзеге асыру тетіктері, аймақтық және одақтық деңгейде де, аумақтық деңгейде де қорытынды жасауға мүмкіндік береді. күдалау ерекшеліктері.

Түйін сөздер: Үлкен террор; соттан тыс инстанциялар; дереккөздер мен материалдар; хаттамалар; талдау және сипаттама.

Albina S. Zhanbosinova, Natalia A. Potapova
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Institute of History SB RAS, Novosibirsk State University of Economics and Management, Novosibirsk, Russia

Protocols of extra-judicial instances as a source for the study of mass operations of 1937-1938 in the Kazakh SSR

Abstract. The article characterizes such a massive source for the study of the Great Terror as an extrajudicial decision. During the period 1937–1938. The NKVD authorities carried out repression in three main areas, which included the "kulak" operation, a series of "national" punitive actions, as well as prosecutions against violators of the passport regime, criminal and declassed elements. Endowed with extrajudicial powers, the security officers independently sentenced those arrested to various penalties, including the death penalty. Extrajudicial bodies ("kulak", police, Special troika, Special meeting under the NKVD of the USSR, Commission of the NKVD and the Prosecutor of the USSR), created to pronounce and approve sentences, recorded their repressive decisions. Until now, access to these types of sources is difficult, but they contain rich material for the study of mass operations. The researchers of this article managed to collect decisions of extrajudicial instances in the Kazakh SSR, deposited in Russian and Kazakh archives. Using their example, a description is given of each type of extrajudicial protocols that functioned during the years of the Great Terror. It is concluded that this type of sources is important material for the study of political terror, since detailed data processing allows us to draw conclusions about the scale of repression, target categories, mechanisms of implementation, both at the regional and union levels, and territorial features of persecution.

Keywords: The Great Terror; extra-judicial instances; sources and materials; protocols; analysis and characterization.

References

Martin T. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. (Ithaca, 2001).

Slezkine Y. The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism. Slavic Review. 53(2), 414-452(Summer 1994).

Bınner R., Iýnge M. Kak Terror stal «Bolshım». Sekretnyı prıkaz №00447 ı tehnologıa ego ıspolnenıa [How Terror became "Big". Secret Order No. 00447 and the technology of its execution]. (M., 2003). [in Russian]

Bolshevıstskıı porıadok v Grýzıı. V 2-h tomah [The Bolshevik order in Georgia. In 2 volumes. Volume 1: The Great Terror in the Little Caucasian Republic]. Tom 1: Bolshoı terror v malenkoı kavkazskoı respýblıke / pod redaktsıeı M. Iýnge, B. Bonvecha, D. Mıýllera. M.: AIRO –XXI, 2015. [in Russian]

Bolshoı terror v Altaıskom krae. 1937–1938 gg.: Realızatsıa prıkaza NKVD [The Great Terror in the Altai Territory. 1937-1938: Implementation of the NKVD Order No. 00447]. Kollektıvnaıa monografıa [Collective monographe] N.N. Ablajeı, I.A. Grıdýnova, G.D. Jdanova, A.A. Kolesnıkov, N.V. Kýdenko, V.N. Razgon, A.I. Savın, A.G. Teplıakov, M. Iýnge, E.R. Iýsýpova. Otv. redaktor V.N. Razgon. (Barnaýl: Azbýka, 2014). [in Russian]

Djýha I. Grecheskaıa operatsıa. Istorıa repressıı protıv grekov v SSSR [Greek operation. The history of repression against the Greeks in the USSR]. (SPb, 2006). [in Russian]

Janbosınova A.S. Repressıvnaıa polıtıka Sovetskogo gosýdarstva v 20 – 50-e gody HH veka (na prımere Vostochnogo Kazahstana) [Repressive policy of the Soviet state in the 20-50s of the twentieth century (on the example of East Kazakhstan)in Russian]: dıss… dokt. ıst. naýk. 2010. [in Russian]

Janbosınova A.S., Potapova N.A., Savın A.I. «Nemetskaıa» operatsıa v Kazahskoı SSR (1937–1938 gody): k voprosý ob etnıcheskoı sostavlıaıýeı Bolshogo terrora ["German" operation in the Kazakh SSR (1937-1938): on the issue of the ethnic component of the Great Terror]. Noveıshaıa ıstorıa Rossıı[New history of Russia]. 10(1). 119–135(2020). [in Russian]

Janbosınova A.S., Potapova N.A. Masshtaby ı regıonalnye osobennostı «natsıonalnyh» operatsıı v Kazahskoı SSR [The scale and regional features of "national" operations in the Kazakh SSR]. Istorıcheskıı kýrer[Historical courier]. – 2019. – № 1 (3). – Statıa 9. Available at: http://istkurier.ru/data/2019/ISTKURIER-2019-1-09.pdf [in Russian]

Iz ıstorıı Vserossıiskoı Chrezvychaınoı komıssıı 1917–1921 gg. [From the history of the All-Russian Extraordinary Commission of 1917-1921.] Sbornık dokýmentov[collection of documents]. (M.: Gospolıtızdat, 1958. 551) [in Russian]

Kozybaev I. «Bolshoı terror» v Kazahstane [The Great Terror in Kazakhstan]. (Almaty: «Rarıtet», 2019). [in Russian]

Konkvest R. Bolshoı terror. [The Great Terror.] (Rıga, 1991. 416p.) [in Russian]

Massovye repressıı v Altaıskom krae 1937–1938 [Mass repressions in the Altai Territory in 1937-1938.]. Prıkaz №00447 / Sost. G. Jdanova, V. Razgon, M. Iýnge, R.Bınner. M: ROSSPEN (serıia «Istorıia stalınızma), 2010. [in Russian]

Mozohın O.B. Repressıı v tsıfrah ı dokýmentah. Deıatelnost organov VChK–OGPÝ–NKVD–MGB (1918 –1953 gg.) [Repression in figures and documents. Activities of the organs of the Cheka–OGPU–NKVD–MGB]. (Moscow, Veche, 2018). [in Russian]

Ob osobyh troıkah [About special threes.]. Available at: https://dedushka-stepan.livejournal.com/83501.html. Data obraenıia 25.08.2023. [in Russian]

Orynbaeva D.Sh. Polıtıcheskıe repressıı v Kazahstane v 1937–1938 gg.: Sravnıtelnyı analız problemy: dıss…kand. ıst. Naýk [Political repressions in Kazakhstan in 1937-1938]. (Almaty, 1999). [in Russian]

Ohotın N., Rogınskıı A. Iz ıstorıı «nemetskoı operatsıı» NKVD 1937–1938 gg. [From the history of the "German operation" of the NKVD in 1937-1938]. Nakazannyı narod. Repressıı protıv rossıiskıh nemtsev[Punished people. Repressions against Russian Germans] (M., 1999). [in Russian]

Papkov S. A. Troıkı OGPÝ–NKVD v Sıbırı v stalınskýiý epohý (1925–1938 gg.) [Troika OGPU–NKVD in Siberia in the Stalin era (1925-1938)]. Vlast ı obshestvo v Sıbırı [power and society in Siberia]. (Novosıbırsk: Parallel, 2010, 128–154.) [in Russian]

Petrov H.B., Rogınskıı A.B. Polskaıa operatsıia NKVD 1937–1938 gg. [The Polish operation of the NKVD 1937-1938. Repressions against Poles and Polish citizens]. Repressıı protıv polıakov ı polskıh grajdan [Repressions against Poles and Polish citizens] (M., 1997). [in Russian]

Potapova N.A. «Harbınskaıa» operatsıia NKVD SSSR 1937-1938 gg. Mehanızmy, tselevye grýppy ı masshtaby repressıı. ["Harbin" operation of the NKVD of the USSR 1937-1938. Mechanisms, target groups and the scale of repression.]. (SPb.: Izdatelstvo Aleteıia, 2020. 252p.) [in Russian]

Rassledovanıe stalınskıh repressıı v Taıgınskom raıone Zapadno Sıbırskogo kraıa 1920-1953 gg. [Investigation of Stalinist repressions in the Taiginsky district of the West Siberian Territory of 1920-1953]. Available at: https://myisk.net/2019/09/14/%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BB-%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8-%D0%BD%D0%BA%D0%B2%D0%B4-%D1%81%D1%81%D1%81%D1%80-%E2%84%96471-%D0%BE%D1%82-4-12-37-%D0%B3-%D0%BF/ (accessed 25.08.2023) [in Russian]

Savın A.I. Etnızatsıia stalınızma? «Natsıonalnye» ı «kýlatskaıa» operatsıı NKVD: sravnıtelnyı aspekt [Ethnization of Stalinism? "National" and "Kulak" operations of the NKVD: a comparative aspect]. Rossıia. XXI. 3. 40–61(2012). [in Russian]

Stalınızm v sovetskoı provıntsıı: 1937–1938. Massovaıa operatsıia na osnove prıkaza № 00447. [Stalinism in the Soviet Province: 1937-1938]. M., ROSSPEN (serıia «Istorıia stalınızma), 2009. [in Russian].

«Cherez trýpy vraga na blago naroda». «Kýlatskaıa operatsıia» na Ýkraıne. 1937-1938 gg. ["Through the corpses of the enemy for the sake of the people." "Kulak operation" in Ukraine. 1937-1938] (M., 2010). [in Russian]

Haýstov V., Samýelson L. Stalın, NKVD ı repressıı 1936–1938 gg. [Stalin, the NKVD and the Repressions of 1936-1938]. (M.: ROSSPEN, Fond pervogo prezıdenta Rossıı B.N. Eltsına, 2010. 432). [in Russian]

Iýnge M., Bordıýgov G., Bınner R. Vertıkal bolshogo terrora. Istorıia operatsıı po prıkazý NKVD № 00447. [Vertical of the Great Terror. The history of the operation by order of the NKVD No. 00447.]. (M., 2008). [in Russian]

Сведения об авторах:

Альбина Советовна Жанбосинова – доктор исторических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л. Гумилева, Сатпаева 2, Астана, Казахстан.

Наталья Анатольевна Потапова – кандидат исторических наук, Институт истории СО РАН, Новосибирский государственный университет экономики и управления, Новосибирск, Россия.

Zhanbossinova Albina Sovetovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev Str.,Astana, Kazakhstan.

Potapova Natalya Anatolyevna – Candidate of Historical Sciences, Institute of History SB RAS, Novosibirsk State University of Economics and Management, Novosibirsk, Russia.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

МРНТИ 03.20

История религиозной жизни немецкого населения Северо-Казахстанской области в конце 1950-х гг. по докладным запискам в Совет Министров СССР (по материалам Северо-Казахстанского государственного архива) [1]

Жанна С. Мажитова*[1], Кульпаш М. Ильясова[2], Гаухар С. Шамшиева[3], Айнур Т. Шукеева[4], Алтын Т. Еспенбетова[5], Марат З. Утегенов[6]

[1] НАО «Медицинский университет Астана», Астана, Казахстан
[2] Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
[3] Академия логистики и транспорта, Алматы, Казахстан
[4], [6] Кокшетауский университет имени Шокана Уалиханова, Кокшетау, Казахстан
[5] Кызылординский университет Болашак, Кызылорда, Казахстан

**Автор для корреспонденции: zhanna013013@gmail.com[1]*
E-mail: kulpash_66@mail.ru[2], goha_hanum@mail.ru[3], shukeeva_ainur@mail.ru[4], espenbetova_a@mail.ru[5], utegenov@inbox.ru[6]
[1] https://orcid.org/0000-0003-3712-2127
[2] https://orcid.org/0000-0002-6439-5983
[3] https://orcid.org/0000-0001-8746-4374
[4] https://orcid.org/0000-0002-2057-6416
[5] https://orcid.org/0000-0001-2345-6789
[6] https://orcid.org/0000-0002-7748-0925
DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-92-109

Аннотация. *В статье объектом изучения стала повседневная религиозная жизнь немецкого населения в конце 1950-х годов. Казахстан в эти годы становится местом освоения целинных и залежных земель, происходит ужесточение антирелигиозной политики после XX съезда КПСС и активизация антирелигиозной борьбы. Жесткий курс советского государства в отношении религии не помешал немцам придерживаться своих религиозных принципов и национальных культурных ценностей. С момента появления на территории Казахстана немецкому населению удалось создать крепкие хозяйственные общины со своей культурой, этнической идентичностью и религиозными традициями. Религиозная повседневность немецкого населения авторами статьи анализировалась на основе секретных докладных записок уполномоченного Совета по делам религиозных культов Северо-Казахстанской области В.П. Ляпунова, которые позволили рассмотреть вариативность повседневной религиозной жизни немецкого населения, демонстрировали живучесть религиозных традиций и обрядов. Авторы акцентируют внимание на религиозных практиках немецких общин, прилагавших в условиях антирелигиозной борьбы усилия для сохранения своей культуры и идентичности. Делается вывод о том, что, несмотря на противодействие государственных и партийных органов, доля верующих и сочувствующих религии в этот период в северном Казахстане была весьма значительной.*
Ключевые слова: *история Казахстана; религиозная повседневность; немецкое население; целина; религиозная политика.*

[1] Статья ранее была опубликована на английском языке. Выходные данные: Zhanna Sabitbekovna Mazhitova, Kulpash Myrzamuratovna Ilyassova, Gaukhar Sagyndykovna Shamshiyeva, Ainur Talasbekovna Shukeyeva, Altyn Tumenbaevna Yespenbetova and Marat Zennatovich Utegenov. Everyday Religious Life of German Population in North Kazakhstan Region in the late 1950s // European Journal of Science and Theology. October 2022. Vol. 18. No. 5. P. 105-122.

Received 29.06.2023. Revised 03.07.2023. Accepted 15.10. 2023. Available online 30.12.2023.

For citation:

Mazhitova Zh., Ilyassova K., Shamshiyeva G., Shukeyeva A., Yespenbetova A., Utegenov M. Everyday Religious Life of German Population in North Kazakhstan Region in the late 1950s // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 145. – No. 4. – P. 92-109. DOI: 10.32523.2616-7255-2023-145-4-92-109

Для цитирования:

Мажитова Ж., Ильясова К., Шамшиева Г., Шукеева А., Еспенбетова А., Утегенов М. История религиозной жизни немецкого населения Северо-Казахстанской области в конце 1950-х гг. по докладным запискам в Совет Министров СССР (по материалам Северо-Казахстанского государственного архива) // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 145. – No.4. – С. 92-109. DOI: 10.32523.2616-7255-2023-145-4-92-109

Введение

Немцы Казахстана – одна из некогда многочисленных этнических групп, появившаяся в конце XVIII в. в ходе российской колонизации юго-восточных окраин империи. Со временем немецкому населению удалось создать в Казахстане крепкие хозяйственные общины со своей традиционной культурой и стойкой этнической идентичностью. Но не только этими институтами отличалось переселившееся немецкое население. Следует согласиться с мнением одного из ведущих исследователей истории немцев в досоветском Казахстане и в СССР В. Кригером, отмечавшим, что, прибывая в край, немцы, благодаря своим обширным знаниям и умением организовать совместное культурно-экономическое пространство пришлого и местного населения, со временем становились авторитетными администраторами края (к примеру, «завоеватель» и первый генерал-губернатор Туркестана генерал Константин фон Кауфман, генерал-губернатор Западной Сибири Густав Кристиан Гасфорт и др.). Помимо этого, незаменима роль немецких ученых, исследователей и путешественников в изучении культуры и истории казахов и других народов Центральной Азии. Труды Питера Симона Палласа, Иоганна Готлиба Георги, Самуила Готлиба Гмелина, Герхарда Фридриха Мюллера и многих других и сегодня являются настольными книгами для тех, кто занимается исследованием традиционного казахского общества (Кригер, 1993: 4-5). Также немецкое население внесло большой вклад в генезис и развитие капиталистических отношений в Казахстане путем вложения средств в создание прибыльных компаний в промышленности и в сельском хозяйстве.

В дореволюционном казахском обществе переселившиеся немцы определяли свои господствующие представления о нормах/отклонениях и стилистике бытового поведения согласно традиционным культурным ценностям, в том числе, постулатам различных религиозных течений. По данным первой всеобщей переписи населения 1897 г. только на территории Акмолинской области (территория северного Казахстана, куда входил Петропавловский уезд. – авторы) проживало 3752 немца, которые придерживались в основном следующих религиозных убеждений: лютеране – 0,76%, католики – 0,29% к общему населению. Меннонитов было всего 200 человек обоего пола (Первая перепись, 1904: V). Основную массу населения составляли казахи и переселившиеся на казахские земли в XVIII–XIX вв. российские крестьяне, поэтому такой на первый взгляд низкий процент религиозности немцев не должен вводить в заблуждение. Уровень религиозности немецкого населения был достаточно высокий и устойчивый, поскольку исполнение религиозных практик в рамках общины в конце XIX – начале XX вв. являлось для них нормой повседневной жизни.

Советская власть с первых моментов своего существования продемонстрировала свою атеистическую направленность, что повлекло за собой резкое сокращение области влияния религиозных институтов на мировоззренческие взгляды и социокультурное пространство населения. Хоть религия и объявлялась личным делом каждого советского человека, нормативные документы Советов, вызвавшие секуляризацию актов рождения и смерти, бракосочетания и развода, открыто вторгались в приватную жизнь, превращая в патологию традиционные формы повседневной жизни, связанные с религией. И если раньше для большинства немецкого населения религиозные практики были нормой повседневности, они контролировали практически все сферы человеческой деятельности, то по мере укрепления новой власти в лице большевиков круг влияния церкви (молитвенных домов) значительно сужался.

Количественные статистические данные, приводимые в официальных отчетах, не отражали объективную картину состояния религиозности немцев. Отчетные материалы уполномоченных Совета по делам религий и других надзорных органов хранятся в архивных фондах, но они до сих пор засекречены. Однако по материалам казахстанских исследователей можно прийти к выводу, что в первые десятилетия советской власти посещение верующими католических церквей и молитвенных домов, совершение религиозных обрядов проводилось достаточно многолюдно и имело тенденцию к увеличению (Ауанасова, 2007; Балтабаева, 2008; Казиев, 2015; Султангалиева, 1998; Религиозные организации, 2015; Мухтарова, 2007; Saktaganova, 2018).

Огромный интерес ученых вызывает история депортации народов на территорию Казахстана. В 1930-е – 1950-е гг. казахстанская земля стала местом ссылок и депортаций многих «наказанных» народов. Изгнание и физическое уничтожение во время «этнических чисток» коснулись и немецкого народа. За последние годы опубликовано множество интересных документальных архивных материалов, позволяющих «погрузиться» в эту тему и вскрыть сюжеты, ранее закрытые для научной общественности. Но процесс рентгеновского высвечивания проблемы долгий и кропотливый, требующий внимательного, без какого-либо пристрастия, изучения этого вопроса.

В Советском Союзе германофобия привела к появлению в обществе стойкого негативного образа немцев, более того, «понятие «немецкое» практические уравнивалось с «фашистским» (Кригер, 2018). Не случайно судьба немцев оказалась наиболее драматичной. Немецкое население подверглось насильственной высылке как до войны (1936 г.), так и в первые годы войны (1941–1942 гг.). Продвижение фронта на восток привело к ликвидации, согласно Указа Президиума Верховного Совета СССР от 28 августа 1941 г., автономной республики поволжских немцев и насильственной высылке последних в Казахскую республику, Алтай и Сибирь. Депортация проходила в чрезвычайных условиях и сроках. Так, уже через пару дней после начала высылки в Постановлении Акмолинского облисполкома и обкома КП (б) Казахстана от 30 августа 1941 г. отмечается прибытие 25000 немцев из автономной республики, которых следовало разместить как «путем вселения целых колхозов в существующие колхозы, <...>, так и путем расселения в нескольких колхозах» (Архив Президента Республики Казахстан (далее. – АП РК). Ф. 708. Оп. 5/2. Д. 68. Л. 28). Поток прибывающих немцев в первые месяцы войны носил перманентный характер. В сводке заместителя начальника эвакуационного отдела при СНК КазССР М. Яковлева подчеркивалось, что к январю 1942 г. на территорию Северо-Казахстанской области (далее – СКО) прибыло 50687 немцев, среди них: 10878 мужчин, 16799 женщин и 23010 детей. В справке начальника отдела НКВД КазССР Н.П. Новик в ЦК КП(б) Казахстана было отмечено проживание на территории СКО до депортации 17950 немцев. Позднее, в ходе насильственного переселения, на территории СКО, по данным НКВД, в декабре 1942 г. будет зарегистрировано 62473 немца. Таких волн насильственных депортаций в область будет несколько. В конце 1942 г. в СКО прибывает еще несколько эшелонов людей, которые были мобилизованы в трудовые армии в разных отраслях промышленности Казахстана. См. таблицу 1.

Таблица 1 – Справка по переселению и мобилизации немцев
(Из истории депортаций. Казахстан, 2019: 257–258)

№ пп	наименование областей	было немцев до переселения	Расселено	всего немцев прож. в Казахстане	мобилизовано и отправлено
1	Алма-Атинская	3 000	8840	11840	1339
2	Акмолинская	10 130	75 418	85 548	11 408
3	Актюбинская	401	11 632	12 033	–
4	Вост.-Казахстанская	856	28 499	29 335	4163
5	Джамбулская	1150	10 480	11 630	1500
6	Карагандинская	10 000	20 639	30 639	3739
7	Кызыл-Ординская	215	4807	5022	527
8	Кустанайская	8 000	53 317	61 317	8149
9	Павлодарская	4900	51 317	56 217	6940
10	**Северо-Казахстанская**	**17 950**	**62 473**	**80 423**	**11 860**
11	Семипалатинская	2500	41 913	44 413	4597
12	Южно-Казахстанская	1715	24798	26 513	3473
13	Западно-Казахстанская	500	–	500	–
14	Гурьевская	21	–	21	–
	Всего	61 338	394 133	455 531	57 695

Как видно из таблицы, особенно компактно расселение немцев наблюдалось на территории СКО. Сталинская репрессивная машина в годы Второй мировой войны задействовала депортированных немцев во всех отраслях тяжелой промышленности и в сельском хозяйстве Казахстана. Кроме этого, ужесточение надзора приводило к развертыванию политических кампаний по поиску «врагов народа», власть организовала широкое наступление на любое инакомыслие и навешивание ярлыков на целые народы. Тоталитарный режим по-прежнему не доверял своему народу. Так, приведем небольшой отрывок из многочисленных «записок» того времени о «контрреволюционной» деятельности немцев-переселенцев: «Следствием установлено, что Вундер Яков Гейнрихович, находясь в близких взаимоотношениях с антисоветски настроенными людьми – немцами, такими, как Шерф и Диль, которые систематически вели антисоветскую работу среди населения. Вундер как член партии, зная о провокационных действиях Шерф и Диль, вместо своевременной сигнализации, по существу скрывал антисоветские действия указанных выше лиц» (Из истории депортаций. Казахстан, 2019: 211). Отчасти такие «письма», «справки» и «докладные записки» государственных органов «одергивали» нерусские народы, формировали в общественном сознании искусственный образ «врага» и объясняли неусыпный контроль специальных силовых структур «наказанных» народов.

Руководствуясь принципом «Коммунистическая идея и религия несовместимы», идеологическая машина советской власти широко и директивно пропагандировала среди масс «синдром жертвенности». Однако широкие массы, жертвуя во имя «светлого будущего» своей жизнью, сумели сохранить свою духовность, в том числе и религиозную (Сактаганова, 2012: 363). Таким образом, хоть государство и оказывало на общество силовое и идеологическое давление по вытеснению сферы религиозного влияния, религиозные институты продолжали действовать среди немецкого населения, особенно в сельской местности.

Антирелигиозный курс государства в хрущевское десятилетие ознаменовал фронтальное наступление на религиозные институты. Несмотря на это, религиозные ценности в сфере семейных отношений немцев, в силу их инстинкта выживания и локальности проживания народа на казахстанской земле, продолжали быть значительной

частью повседневной жизни. Практически во всех семьях были распространены погребально-поминальные и свадебные обряды, обряд крещения и «праздник жатвы», массово отмечались общехристианские праздники – Рождество, Пасха и другие важные даты.

Методы и материалы

В научном религиоведение широко применяется комплекс методов, которые позволяют изучить религиозные системы в процессе их генезиса и развития, при этом учитывая как общие, так и частные закономерности вовлеченных в этот процесс религиозных институтов.

В статье привлечены материалы из фондов Государственного архива Акмолинской области (ГААО): фонд 1 – «Целиноградский областной комитет Коммунистической партии Казахстана» и Российского государственного архива новейшей истории (РГАНИ): фонд 3 – «Центральный Комитет КПСС. Политбюро».

Основным источником для написания статьи послужили архивные материалы из 22 партийного фонда Северо-Казахстанского Государственного архива (СКГА) – «Докладные записки, справки и переписка по вопросам работы советских органов и коммунального хозяйства, строительства жилья, развитии садоводства, о действии религиозных групп и сект». В этом фонде сохранены секретные докладные записки уполномоченного Совета по делам религиозных культов В.П. Ляпунова о религиозной ситуации в Северо-Казахстанской области в 1950-е годы.

Обсуждение и результаты

Сюжеты из религиозной жизни немецкого населения в конце 1950-х гг., или докладные записки уполномоченного Совета по делам религиозных культов

Следует подчеркнуть, что историография истории религиозной жизни немецкого населения насчитывает большое количество фундированных работ как отечественных, так и зарубежных исследователей и ученых. В этих трудах поднимается широкий круг вопросов: от истории появления, повседневной жизни религиозных немецких общин на территории Казахстана до вопросов сохранения религиозной, этнической идентичности в годы тоталитарного режима и борьбы за немецкую автономию (Бургарт, 1997: 376; Бургарт, 1999: 112–122; Бургарт, 2001: 443; Вибе, 1998: 19–30; Герман, 2007: 574; Немцы Казахстана и Сибири, 2011: 248; Eisfeld, 1996: 555; Elwert, 2015: 320; Krieger, 2018: 114; Sanders, 2016: 256 и др.).

Религиоведы отмечают, что в 1950-е – 1960-е гг. в Казахстане сложились две группы верующих немцев (Saktaganova, 2018: 104). Первая включала людей старшего поколения, глубоко верующих, они были знатоками основы вероучения, к которому принадлежали члены религиозной группы. Вторая – объединяла людей среднего возраста, хотя нередко встречалась и молодежь. Эта группа не отличалась строгим выполнением религиозных канонов и зачастую религиозные взгляды сочетались с естественно-научными знаниями. Активность в этой группе проявлялась во время значимых религиозных праздников. И если праздники выпадали на выходные дни, то наблюдались массовые невыходы на работу, что вызывало конфликты с государственными и партийными органами. Таким образом, религия постепенно вытеснялась в сферу влияния небольшой общинной группы, но продолжала бытовать в жизни некоторой части немецкого общества.

Работая в Северо-Казахстанском государственном архиве с секретными делами из 22 партийного фонда, авторы изучили дело № 906, начатое 8 января 1957 г. Документы этой папки, точнее 17 докладных записок на 155 страницах, были подготовлены уполномоченным Совета по делам религиозных культов (далее – уполномоченного) СКО при Совете Министров КазССР В.П. Ляпуновым и носили секретный характер, поэтому лишь в настоящий момент к нему был разрешен доступ исследователей. Анализ

информации, отраженной в этих записках, вызывает ряд вопросов, на которые пока нет исчерпывающих ответов. К примеру, что вызывало тотальную проверку деятельности религиозных объединений (авраамических, культов, «сект») немцев в 1950-е гг.? Ведь в тот момент, как отмечалось выше, религия отошла на бытовой уровень и не представляла угрозу для советского государства. Кто инициировал частые поездки уполномоченного Совета по делам религий именно по местам расселения немецкого населения, поскольку в этой папке нет ни одной информации о религиозных культах, к примеру, русского, украинского и других народов? Имеются несколько докладных записок, касающиеся деятельности мусульманских общин казахов и чечено-ингушей. Но их всего несколько. Хрестоматийный ответ на эти и другие вопросы содержится во многих работах по истории немецкого народа, депортированного на восток страны Советов. Полагаем, что изучение материалов этой папки позволит внести свой вклад в дальнейшее раскрытие этой проблемы.

Прежде чем приступить к анализу представленного в папке материала, хотелось бы обратить внимание на секретную записку-инструкцию заместителя начальника Управления Комитета государственной безопасности при Совете Министров КазССР по Акмолинской области Т.Ж. Жалмагамбетова за 1957 г. № 5535 на имя секретаря Акмолинского областного комитета Коммунистической партии Казахстана Г.А. Мельник. Полагаем, что инструкции такого содержания направлялись и в другие областные центры республики. В ней отмечалось, что «за последнее время западногерманскими властями и различными реакционными организациями проводится кампания по склонению немцев, проживающих в нашей стране, к массовому выезду из Советского Союза в ФРГ» (ГААО. Ф. 1. Оп. 1. *Д*. 2542. *Л*. 110). По мнению автора записки, Федеральной разведывательной службой Германии преследовалась цель получить в лице этих немцев источники ценной информации и надежные кадры для подрывной работы против СССР. Для этого некоторые лица, как отмечалось в инструкции, занимались сбором адресов немцев, желающих выехать в Западную Европу, составляли списки этих лиц, оформляли соответствующие документы, а затем переправляли эти документы в посольство через специально подобранных курьеров. При этом отмечалось ежегодно увеличивающее число немцев, желающих выехать в ФРГ (так, к началу 1957 г. количество немцев, посетивших Посольство ФРГ, только по Акмолинской области дошло до 105 человек). Учитывая, что «эмигрантские настроения немцев наносят определенный ущерб интересам нашего государства, мы (КГБ – авторы) со своей стороны проводим работу по разложению их эмигрантских настроений и предотвращению выезда в Посольство ФРГ, используя в этих целях имеющуюся агентуру и другие возможности» (ГААО. Ф. 1. Оп. 1. *Д*. 2542. *Л*. 112). Очень важный момент этого документа заключается в том, что в нем давалось предписание местным государственным и партийным органам «усилить политико-массовую работу в местах концентрации немцев» (ГААО. Ф. 1. Оп. 1. *Д*. 2542. *Л*. 112) и незамедлительно докладывать обо всех изменениях в настроениях и жизни немецкого населения. На наш взгляд, эта и другие инструкции дали «старт широкомасштабной кампании» по сбору разносторонней информации о немецком населении.

Депортация немцев привела к появлению в конце 1950-х гг. немногочисленных католических общин, которые безуспешно пытались легализовать свою религиозную деятельность. После провозглашения в 1956 г. курса на «оттепель» в отношении неугодных народов, в СКО стали образовываться немногочисленные общины лютеран, адвентистов, меннонитов, зачастую действовавших нелегально. Поэтому не случайно в задачи уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров КазССР входила работа по выявлению верующих среди немецкой национальности и ознакомлению с религиозной деятельностью меннонитских групп, пятидесятников, субботников и адвентистов седьмого дня (далее – асд) (СКГА. Ф. 22П. Оп. 5. *Д*. 906. *Л*. 78).

Решение поставленных перед уполномоченным задач предполагало как словесные доклады секретарю обкома по агитации и пропаганде «товарищу» И.О. Омарову, так и

письменные доклады в руководящие инстанции области. Лейтмотивом всех докладных записок уполномоченного стала констатация прогрессирующего роста религиозности среди верующей части населения области, а также особом развитии религиозности среди немецкого населения и увеличивающемся охвате этого населения «сектантским» движением. Отдельный доклад был посвящен значительному развитию лютеранства и католичества среди немецкого населения, росту движения евангелистских христиан-баптистов (далее – ехб), пятидесятников и асд среди этого населения в Конюховском, Полудинском и особенно в Петропавловском районах СКО. Особое внимание было уделено влиянию религии на молодежь области.

По сведениям В.П. Ляпунова, немецкое население области составляло примерно 7 тысяч человек. Немцы были расселены во всех 11 районах области. Но основная их масса проживала в Петропавловском, Полудинском, Конюховском, Булаевском, Приишимском и Ленинском районах. Процент верующих среди них был значителен и составлял не меньше 60–65% от всего количества взрослого немецкого населения. В этот процент включались как та относительно небольшая часть верующих, которая не скрывала своих религиозных убеждений и не избегала участия в открытых проявлениях, так и та значительно большая часть, которая не подчеркивала своих религиозных принципов и осуществляла их спорадически или вообще по тем или иным причинам скрывала свои религиозные взгляды. При этом не прерывала, однако, свою связь с религией и прибегала к ее помощи только в особых или исключительных случаях своей жизни.

«Латентный» характер религиозности немцев связан, по нашему мнению, с имевшими место серьезными нарушениями законодательства о культах, которые выражались в незаконном закрытии церквей и молитвенных домов, разгоне молитвенных собраний, изъятии у верующих литературы религиозного содержания, грубом вмешательстве государства во внутрицерковную жизнь и многочисленных фактах ущемления законных прав и интересов верующих граждан. В ряде случаев верующие привлекались к суду и подвергались лишению свободы, по существу, только лишь за веру в Бога (РГАНИ. Ф. 3. Оп. 60. Д. 3. Л. 213).

Остановимся на основных религиозных конфессиях, деятельность которых получила освещение в записках уполномоченного Совета по делам религиозных культов В.П. Ляпунова.

Лютеране и католики

Судя по представленным данным, в области в 1950-е гг. наблюдался рост религиозности верующих почти всех религиозных течений. Этот рост отмечен в той или иной степени у верующих всех национальностей, но был интенсивен и особенно проявлялся среди немецкого населения области. Господствующим течением среди верующей части немецкого населения области было лютеранство, которым охватывалось до 65–70% верующих немцев. Остальные 30–35% почти полностью составляли верующие, исповедующие католичество. В эту основную массу верующих – последователей двух основных издавна исповедуемых религий, вкрапливались в единичных случаях, в отдельных поселках, семьи преимущественно баптистские, отчасти менонитские и адвентистские, не имевшие в прошлом ни религиозного влияния в области, ни перспектив к дальнейшему развитию (СКГА. Ф. 22П. Оп. 5. Д. 906. Л. 34).

Наиболее крепкая и авторитетная группа, к голосу которой прислушивались многие лютеране области, действовала в селе Петерфельде. Ее руководители за последние годы не повторяли попыток к открытию в Петерфельде молитвенного дома (первое и вместе с тем последнее отклоненное ходатайство об этом было подано в 1946 г.). Не обращались с подобными просьбами и другие незарегистрированные лютеранские группы. Объясняется это, очевидно, тем, что в дореволюционный и раннесоветский периоды немцы-лютеране, проживавшие в СКО, никогда не имели ни постоянно действующих кирх, ни молитвенных домов. Удовлетворяли свои религиозные нужды во время периодических приездов к ним

пасторов из Омска или Акмолинска. Поэтому основным стремлением лютеран являлось не открытие у них в населенном пункте молитвенного дома, а получение разрешения на приезд к ним раза-два в год зарегистрированного пастора для совершения полной литургии и ряда полнейших обрядов (СКГА. Ф. 22П. Оп. 5. Д. 906. Л. 93).

Здесь стоит отметить, что в Петерфельдской группе еженедельные молитвенные собрания систематически посещали только 28 лютеран. В списках же этой группы фигурировало 90 конфирмованных лютеран, просивших разрешения у В.П. Ляпунова на приглашение к ним на несколько дней для совершения обрядов пастора Е. Бахмана. По мнению В.П. Ляпунова, столько же неконфирмированных лютеран могут присоединиться к этому заявлению, если это было бы нужным. Таким образом, религиозная группа в Петерфельде насчитывала не 28, а около 200 верующих, но эти верующие признавали свою связь с религией только в особых случаях. В других районах области имелись малочисленные группы лютеран, в количестве от 2-х до 3-х–4-х на каждый район, но, судя по примеру Петерфельдской группы, малочисленность их была только кажущаяся. Данный факт побудил автора записок к выводу о том, что в случае необходимости возможно возникновение у лютеран «внезапной» религиозной активности.

Несомненно, можно констатировать некоторый рост религиозности среди лютеран, но, судя по представленным в записках статистическим данным, он был несколько преувеличен. Попытаемся разобраться в причинах этого предположения.

Работая с вышеупомянутым делом из СКГА, авторы статьи обратили внимание на то, что приведенное соотношение численности последователей разных конфессий у верующих немцев неминуемо при общем росте религиозности должно было привести к *особой* активизации обоих исповедуемых ими основных религий и в первую очередь к усилению активизации культа лютеранской церкви (СКГА. Ф. 22П. Оп. 5. Д. 906. Л. 92). На самом деле этого не произошло.

И тому было несколько причин. Во-первых, «рост» религиозности среди верующих лютеранской церкви не заставил их нарушать догматические положения, по которому все «таинства» у них мог совершать только служитель церкви, а отнюдь не мирянин. Так как в СКО на тот момент не было ни одного пастора, даже в наиболее крупной незарегистрированной общине в селе Петерфельд, то немцы-лютеране были лишены возможности совершать свои важнейшие религиозные обряды, что отнюдь не оптимистично сказывалось на общем религиозном состоянии духа верующих. В.П. Ляпунов приводит единственный случай, когда мирянин, руководитель небольшой группы лютеран в количестве до 30 человек в поселке Шиферском Петропавловского района Д. Кунцман, уступая просьбам верующих, стал с начала 1957 г. совершать обряды бракосочетания, крещения детей и не крестившихся взрослых, тем самым «совершив кощунственное деяние». Подчеркнем, данный поступок был исключением из общего правила. Интересно то, что инициатива этой группы не получила одобрения со стороны других лютеран. Поэтому все усилия лютеран были направлены на получения разрешения для совершения необходимых обрядов пастором Е. Бахманом из Акмолинска. К сожалению для верующих, он оказался незарегистрированным служителем церкви и вопрос о его приглашении сам по себе отпал, что повлияло в свою очередь на настроение верующих лютеран.

Во-вторых, численность и активность религиозной группы зависела от ее регистрации в уполномоченном органе, где эта процедура длилась 2–3 года с момента подачи заявления. И в этом вопросе, по мнению В.П. Ляпунова, не стоило торопиться, более того, «в настоящее время мне (В.П. Ляпунову – авторы) стало известно, что в Казахстане имеются такие области, как, например, Карагандинская, в которой численность немецкого населения в десять раз превосходит численность такого же населения в нашей области. Поэтому, по моему мнению, более уместным была бы регистрация лютеранской общины не в нашей, а в Карагандинской области с тем, чтобы зарегистрированному при ней пастору предоставлялось право раз или два раза в году обслуживать верующую часть немецкого населения в других областях» (СКГА. Ф. 22П. Оп. 5. Д. 906. Л. 93). Таким

образом, В.П. Ляпунов предлагал сместить центр лютеранской церкви из области в другие районы республики, что лишало возможности местных лютеран активизировать и пропагандировать деятельность своей религиозной общины.

Третья, немаловажная причина заключалась в том, что количество последователей этой церкви в лице молодых людей неумолимо сокращалось. Отсутствие на молитвенных собраниях значительной части членов группы происходило за счет непосещения или не систематического посещения молодежи. В уста лидера церкви, находящейся в поселке Кара-Гуга, Янке Эвалада уполномоченный В.П. Ляпунов вкладывал следующее объяснение этой тенденции: «Уже много молодых людей замечено в том, что они пьют, курят, ухаживают за девушками, а те принимают их ухаживания и все они больше стремятся к развлечениям и удовольствиям, чем к молитвам на молитвенных собраниях. Связь церкви с молодежью осталась чисто формальная, фактически же, в душе, большинство из молодежи уже отошло от учения. Непостоянство молодежи, свойственное ее возрасту, только компрометирует группу» (СКГА. Ф. 22П. Оп. 5. Д. 906. Л. 152). В доказательство своей озабоченности сложившейся ситуации второй руководитель группы Цилке привел следующий случай: «Во время водного крещения, в июне 1957 г., крестилось 3-е юношей. Все они перед крещением, казалось бы, вполне искренне и с большим чувством говорили о своем стремлении служить господу и следовать заветам церкви. Между тем один из них напился в первый же вечер после крещения, второй был замечен в пьянстве и разгульной жизни через несколько недель, третий стоит на грани этой разгульной жизни» (СКГА. Ф. 22П. Оп. 5. Д. 906. Л. 152).

Интерес вызывают недостаточно аргументированные и явно декларативные рассуждения руководителя религиозный общины Цилке со ссылкой на сложившуюся ситуацию, доказывающие его зависимость от проверяющего чиновника и утвердившихся в обществе шаблонов, не отражающих его истинной позиции. Так, отход молодежи от церкви он объяснял тем, что «особо стойких религиозных убеждений у нее не было и не могло быть (? – авторы), и потому большинство молодежи шло в церковь из любопытства, следуя примеру своих сверстников и опасаясь отстать от них. С течением времени, когда молодые люди привыкли к однообразной религиозной жизни, не дающей им ничего нового и запрещающей порывы, свойственные молодежи, они стали тяготиться своим пребыванием и сейчас их связи с церковью ослабли» (СКГА. Ф. 22П. Оп. 5. Д. 906. Л. 152).

Докладные записки, в которых подробно освещалось празднование верующими тех или иных праздников, особенно интересны, поскольку автор обстоятельно останавливается на количественном, половозрастном составе верующих, изменениях в обрядовых практиках, если таковые имелись. Объем работы и формат умозаключений уполномоченного по делам религий особенно увеличивался в дни проведения больших религиозных праздников. В докладной записке от 24 мая 1957 года № 0-23/с В.П. Ляпунов отмечал, что новым в его практике в связи с празднованием «Пасхи» было предварительное обращение к нему представителей незарегистрированных групп лютеран и католиков, немцев по национальности, с просьбой выдать им разрешение на приглашение для проведения молитвенных собраний на «Пасхе» служителей культа из других областей Казахстана.

Так, представители лютеран Г.Х. Шварц и Г.Х. Шик обратились к В.П. Ляпунову с этой просьбой от имени Петерфельдской группы Петропавловского района – наиболее крупной лютеранской незарегистрированной группы в области. Они предъявили ему именной список, подписанный 90 лютеранами (22 мужчин и 68 женщин), которые просили пригласить в Петерфельд на пасху пастора Е. Бахмана из Акмолинска. В список были включены люди не моложе 35 лет, то есть те верующие, которые когда-то проходили «конфирмацию». Число верующих лютеран более молодого возраста, не проходивших «конфирмацию» и присоединяющихся к этой просьбе, составляло, как заявляли Шварц и Шик, примерно, 75–100 человек (СКГА. Ф. 22П. Оп. 5. Д. 906. Л. 48).

Сомневаясь в лояльности лютеран к советской власти, в то же время В.П. Ляпунов полагал, что деятельность лютеранских групп являлась серьезным препятствием на пути

развития сектантского движения среди немецкого населения области. Поэтому он полагал, что «регистрация Петерфельдской группы, в случае возникновения такой необходимости, была бы весьма целесообразна как мера противодействия распространению сектантства. Исходил я при этом из значительности немецкого населения в СКО» (СКГА. Ф. 22П. Оп. 5. *Д*. 906. *Л*. 94).

Иная ситуация складывалась с приверженцами католической веры. Если деятельность/пассивность лютеран не вызывала тревоги у государственных органов, то активность немцев-католиков, которых в области было в два раза меньше, чем лютеран, являлась предметом многочисленных проверок и записок уполномоченных органов. В отличие от лютеран, католики неоднократно предпринимали попытки зарегистрировать свою общину. С этой целью группа из с. Асанова Петропавловского района трижды направляла в Совет по религиозным культам рядовых членов с просьбой разрешить зарегистрировать общину и пригласить к ним на короткое время патера (ксендза) из Караганды или Сухотина. Попытки оказались безрезультатными, но, как писал автор записок: «В этом деле важно не только выявленное стремление католической группы в Асаново и ее регистрация к открытию молитвенного дома, но и то, что численность этой группы, определяемой по посещению молитвенных собраний максимально в 35–40 человек, оказалось, когда дело коснулось одного из наиболее существенных событий в жизни группы, в 6–7 раз больше предполагаемой» (СКГА. Ф. 22П. Оп. 5. *Д*. 906. *Л*. 95).

Но даже не это обстоятельство взволновало В.П. *Л*япунова, а то, что вскоре после обращения Асановских католиков к нему поступило письменное заявление немцев-католиков из Возвышенского совхоза Булаевского района в количестве 100 католических семей с просьбой разрешить им построить в совхозе молитвенный дом для удовлетворения религиозных нужд. «Заявление, подписанное только 10 верующими, оставлено без последствий, но нет сомнений, что в случае необходимости под этим заявлением могло бы стоять не 10, а не меньше 200 подписей» (СКГА. Ф. 22П. Оп. 5. *Д*. 906. *Л*. 95).

Противоречия между официальной риторикой и дискриминационной практикой, а также опасения по поводу возможной религиозной ассимиляции послужили толчком к оживлению деятельности даже тех групп, в которых не было верующих мужчин. Информация, изложенная в секретных записках, показывает возросшую активность женщин среди верующих. Женщины взяли на себя роль лидера общины и своими проповедями пробуждали большую религиозную активность в среде мало верующих и верующих прихожан. Здесь мы имеем дело с религиозным прецедентом, когда на женщину община возложила обязанности «учить, освящать и управлять верными», заниматься проповедованием канонов религии. По мнению В.П. *Л*япунова, стремление привлечь женщин к этой активной религиозной жизни возникло в «результате продуманного решения духовного центра, в целях пополнения рядов верующих, и нужно признать, что решение это уже дало свои плоды» (СКГА. Ф. 22П. Оп. 5. *Д*. 906. *Л*. 10).

Так, в поселке Скворцовка действовала католическая группа верующих – наиболее крупная католическая группа в Полудинском районе СКО, в которой основной актив включал 15 человек: 14 женщин и 1 мужчину. Все это были люди пожилого и преклонного возрастов. Роль руководителя играла М. *Л*укановская, 52 лет. Молитвенные собрания проводила от случая к случаю, не больше одного раза в неделю – по воскресеньям на дому (СКГА. Ф. 22П. Оп. 5. *Д*. 906. *Л*. 142).

Аналогичная ситуация сложилась и в селе Фурмановка, в котором лютеранская группа состояла из 6 человек. Все женщины. За исключением Майды Соммер, 1921 года рождения, все остальные женщины были пожилого и преклонного возрастов. Молитвенные собрания проводились один раз в неделю, по воскресеньям, но не регулярно. Зимой молитвенные собрания проводились в доме матери Соммер – *Л*анг Паулины, 70 лет. В дни больших праздников на этих собраниях присутствовали все 6 членов актива и 3–4 женщины, которые на обычные воскресные собрания не ходили. Группы под руководством своих женщин-руководителей проводили крещение и отпевание покойников, а также другие

обряды (СКГА. Ф. 22П. Оп. 5. Д. 906. Л. 144). Таких примеров в записке В.П. Ляпунова было несколько.

Отдельную часть своих наблюдений В.П. Ляпунов посвятил М.Я. Келлерту – шестидесятилетнему старику, бывшему немецкому священнику, изъявившему желание на склоне своих лет вернуться к священнической деятельности. В беседе с В.П. Ляпуновым, М. Келлерт отмечал, что государственные органы недостаточно хорошо знакомы с развитием религиозного движения среди немецкого населения на востоке страны и потому недооценивают его. Более того, государство не видело действительную картину повседневной жизни немцев, откуда возникала неравноправность верующих немецкой национальности. Пожалуй, стоит согласиться с мнением М.Я. Келлерта в том, что паритетные отношения между казахами и русскими не распространялись на этнические меньшинства, проживавшие в республике. Немцам предоставлялась лишь возможность ассимиляции или самоизоляция в замкнутых общинах. Поэтому немцы болезненно переносили свое неравноправие с другими национальными меньшинствами и порой в открытой форме выражали недовольство. Оно выражалось, в частности, и в том, что значительная часть немцев, проживавших в Казахстане и Сибири, пыталась вернуться на свою историческую Родину. Скорее всего, зная записку-инструкцию замначальника Управления КГБ Т.Ж. Жалмагамбетова, В.П. Ляпунов докладывал: «Вот почему многие из них обращаются к представителю посольства ФРГ в Москве с просьбой содействовать их возвращению в Западную Германию» (СКГА. Ф. 22П. Оп. 5. Д. 906. Л. 95). И, вероятно, Келлерт не был исключением, поскольку намеревался в ближайшее время поехать в Москву для выяснения в Совете всех важных для него религиозных вопросов. В результате беседы с Келлертом В.П. Ляпунов пришел к убеждению, которое в определенной степени отрицательно повлияло на дальнейшую работу католиков в области по регистрации своих общин и привело к усилению негласного надзора за деятельностью общин. Приведем некоторые фрагменты доводов В.П. Ляпунова: «Разительная перемена во взглядах Келлерта, променявшего положение хорошо зарекомендовавшего себя советского работника на сутану ксендза и, главное, возникновение значительных, в условиях нашей области, незарегистрированных католических групп, конечно, не случайное явление. Они являются результатом растущего влияния культа католической церкви на начальные до последнего времени группы немцев католиков и охвата этим влиянием многочисленных родовых членов этих групп, до этого почти ни в чем не проявлявших свою религиозность. Почти одновременное возникновение всех указанных выше событий наводит на мысль, что возникли они *в результате какого-то постороннего воздействия* (курсив наш – авторы), но достаточных оснований для того, чтобы утверждать это, у меня нет» (СКГА. Ф. 22П. Оп. 5. Д. 906. Л. 95).

Содержание записок В.П. Ляпунова вызывают однозначную реакцию, но суть не только в эмоциональной оценке данных документов. Они сыграли неприглядную роль в истории религиозной жизни немецкого населения в эти годы. В результате них в 1957 г. ни одна поданная заявка католиков на регистрацию религиозных общин и на открытие в местах пребывания этих групп молитвенных домов не была удовлетворена (СКГА. Ф. 22П. Оп. 5. Д. 906. Л. 96).

Немцы-меннониты

В записках В.П. Ляпунова было уделено большое внимание действовавшим в области конфессиям (адвентисты, евангельские христиане-баптисты и пятидесятники), имевшим контакты с внешним миром и потому, по мнению В.П. Ляпунова, представлявшим «угрозу» для советского общества. В этом разделе рассмотрим деятельность и особенности вероучения приверженцев малочисленного, но при этом влиятельного направления – меннонитов.

В соотношение двух религиозных доминирующих сил – лютеранства и католичества, охвативших почти целиком все верующее немецкое население в области, судя по

докладам В.П. Ляпунова, было внесено существенное изменение – значительное, в масштабах области, развитие среди верующих немцев вероучения меннонитов, баптистов, адвентистов и пятидесятников. Не случайно, по определению В.П. Ляпунова изучение жизни немецкого населения области «по-прежнему являлось одной из первоочередных задач государственных органов» (СКГА. Ф. 22П. Оп. 5. Д. 906. Л. 35).

На территории СКО в пределах существовавших в то время ее границ ни в дореволюционное время, ни в первые годы после революции, никогда не зарождалось какое-либо меннонитское религиозное движение, которое приводило бы к созданию организованных религиозных меннонитских групп (СКГА. Ф. 22П. Оп. 5. Д. 906. Л. 36). Сказанное, однако, не обозначает, что среди немецкого населения области не было меннонитов. Отдельные семьи меннонитов в немецких поселках имелись в некоторых районах области. Больше всего их было в Петропавловском, Конюховском и Полудинском районах, но и здесь число их было невелико.

Интересные наблюдения, касающиеся деятельности меннонитов в селе Скворцовка Полудинского района, зафиксированы в записке. В нем В.П. Ляпунов нашел «зародыш» возможной религиозной меннонитской группы в будущем и потому, писал автор: «Религиозная жизнь в этом поселке будет предметом моего особого внимания» (СКГА. Ф. 22П. Оп. 5. Д. 906. Л. 36).

В 1930-х гг. в этом районе впервые возникла меннонитская группа, которая через какое-то время распалась. Все дело в том, что в 1950 г. четырех членов этой группы арестовали и осудили по 58 статье УК КазССР[1]. Несмотря на это, спустя всего год вместо этой группы возникла новая, члены которой называли себя лютеранами и на своих редких и малочисленных молитвенных собраниях соблюдали ритуал, свойственный молитвенным собраниям незарегистрированных лютеранских групп. Выполняя свой служебный долг по сбору «достоверной информации» о религиозных культах, В.П. Ляпунов выехал в село и путем непосредственных бесед с верующими попытался установить их действительную религиозную принадлежность. Опросы показали, что группа верующих состояла из 25 человек, но лютеран в ней только 6 человек. Остальные 19 человек меннониты, причем 17 из них меннониты-церковники и двое братские меннониты. Таким образом, наличие в группе большинства меннонитов-церковников, близко стоящих к лютеранам, и участие в молитвенных собраниях группы из нескольких человек лютеран давало ей основание именовать себя лютеранской религиозной группой. Тем более, что порядок проведения молитвенных собраний в группе ничем не отличался от порядка молитвенных собраний в лютеранских незарегистрированных группах, а отличительный обряд меннонитов – омовения ног никогда, даже в «Великий четверг», не соблюдался. Тем не менее, члены этой группы не скрывали, что она являлась меннонитской и что они неуклонно соблюдали требование этого учения о крещении только взрослых людей, в возрасте от 16–18 лет и старше. Само водное крещение, по их словам, у них не совершалось уже несколько лет, так как группа, не имея авторитетного руководителя, не активна и даже молитвенные собрания проходили не систематически, а от случая к случаю и то только в зимний период времени.

Зимой деятельность группы несколько активизируется. Объяснялось это прекращением полевых работ, на которых было занято большинство верующих, и приездом к ним в этот период меннонитских проповедников из других мест. Так, зимой 1956–1957 гг. в Скворцовку приезжали меннониты И. Вагнер из Исиль-Куля Омской области, а также Филипсен из Асанова СКО (СКГА. Ф. 22П. Оп. 5. Д. 906. Л. 141).

И снова мы видим ситуацию, когда во главе влиятельной религиозной общины становится женщина. Так, в этом селе (центре меннонитов) руководителем группы была братская меннонитка Ева Гардер, старая, но еще вполне бодрая женщина 77 лет. Второй братской меннониткой являлась ее дочь М. Фрезен 50 лет. Большинство меннонитов –

[1] К 58 УК КазССР привлекали за организационную деятельность, направленную к совершению особо опасных государственных преступлений, а равно участие в антисоветской организации.

люди среднего и пожилого возраста. Возраст пяти самых молодых 25–30 лет. Молитвенные собрания меннонитов проводились на дому у Е. Гардер. Проводились они не чаще одного раза в неделю – по воскресеньям. Религиозная активность меннонитов возникала под влиянием пропаганды приезжающих проповедников и потому «Скворцовская группа – единственная меннонитская группа в области – заслуживает особого внимания как со стороны Уполномоченного Совета, так и со стороны местных руководящих органов» (СКГА. Ф. 22П. Оп. 5. Д. 906. Л. 37).

Проживавшие в области меннонитские семьи принадлежали к двум течениям этого учения, а именно: к последователям так называемой меннонитской братской общины и к последователям просто меннонитской общины. Отличие между ними заключалось в том, что в меннонитской общине водное крещение совершалось путем обрызгивания крещаемого водой, а в меннонитской братской общине путем погружения крещаемого полностью в воду. Как у меннонитов, так и у братских меннонитов, водное крещение совершалось только над взрослыми. Отличительный внешний признак – омовение ног уже давно ими не соблюдался.

Оставаясь глубоко верующими людьми, меннониты в силу своей малочисленности и разобщенности друг от друга не могли организовать свои религиозные группы и проводить молитвенные собрания. Между тем стремление к удовлетворению религиозных потребностей у них, по их словам, было настолько велико, что они не останавливались перед переходом к баптистам, в учении которых они не находили существенных отличий от своей религии. Переход этот давал им возможность удовлетворения своих религиозных желаний в Петропавловской зарегистрированной общине ехб. Поэтому неудивительно, что многие меннониты состояли членами баптистской церкви (СКГА. Ф. 22П. Оп. 5. Д. 906. Л. 37). Тем не менее, в душе они по-прежнему оставались преданными своему старому учению – «учению отцов и дедов». В откровенной беседе с В. Ляпуновым они заявляли, что при первой возможности религиозного общения с меннонитской группой они вновь уйдут в эту группу, так как по-прежнему связаны со своей религией.

Заезжие проповедники меннонитов стали темой выступления В.П. Ляпунова на узких совещаниях у секретаря обкома КП Казахстана «товарища» И.О. Омарова. В.П. Ляпунов следующим образом отчитывался о своих подозрениях относительно этого вопроса: «Мной доложено о непрекращающемся посещении незарегистрированных религиозных групп лютеран, католиков и, главным образом, сектантов у немецкого населения области приезжими проповедниками и незарегистрированными служителями культа, в том числе и служителями культа, освобожденными из ИТЛ (Исправительно-трудовой лагерь – авторы)» (СКГА. Ф. 22П. Оп. 5. Д. 906. Л. 48). В результате совещаний были приняты соответствующие меры к противодействию развития «сектантского» движения среди немецкого населения области и к прекращению активной деятельности служителей культа и лиц религиозного актива, освобожденных из мест заключения.

Меннониты неохотно отдавали своих детей в советские школы, настоятельно и систематически запрещали своим детям посещение кино, клубов, вечеров самодеятельности, участие в спортивных выступлениях и в других развлечениях и играх, свойственных молодежи. В. Ляпунов приводит список детей, имевших только начальное образование. Однако здесь стоит отметить, что вряд ли в этом вопросе кроется вина немецких родителей. Все дело в том, что с 1940 г. советская власть умышленно ограничивала получение среднего, среднеспециального и высшего образования, вводя плату за обучение. Страна нуждалась в рабочих кадрах.

Хоть немцы и получили доступ с 1950-х гг. к высшему педагогическому образованию, показатели немцев были в разы ниже уровня образованности титульных народов республики. Сами меннониты объясняли незначительные сроки пребывания своих детей в школах желанием самих подростков как можно скорей покончить с учебой и поступить на работу для того, чтобы иметь самостоятельный заработок. Рабочие профессии помогали меннонитам, призванных в советскую армию, служить в хозяйственных

подразделениях воинских частей: плотниками, кузнецами, каменщиками. Стоит согласиться с В.П. Ляпуновым, что именно ради возможности соблюдения этого закона «не убий» родители с детских лет приучали своих сыновей к тем специальностям, которые, в случае призыва в армию, могли им обеспечить не службу в строю, а в хозяйственных подразделениях воинских частей. Немцы из-за различных негласных ограничений преимущественно осваивали рабочие профессии, что в будущем значительно облегчит им интеграцию в Германии (СКГА. Ф. 22П. Оп. 5. Д. 906. Л. 152).

Заключение

По мнению В.П. Ляпунова, причины, вызывавшие рост религиозности верующей массы населения, заключались в усиливающейся активной деятельности религиозных пропагандистов и недостаточным противодействием ей со стороны культурно-просветительных и других органов, в прямую задачу которых входило такое противодействие.

Хрущевское десятилетие обернулось откатом со времени сталинского режима. Советские органы в отношении религиозных институтов проводили политику тотального контроля и сдерживания проявления активности верующих немцев. Те немногочисленные общины, действовавшие на территории области, встречали формальное сопротивление со стороны государственных органов на естественное удовлетворение своих духовных потребностей. Интересные прецеденты и особенности, выявленные в ходе проверок уполномоченного по делам культов В.П. Ляпуновым, доказывали вариативность повседневной религиозной жизни немецкого населения, демонстрировали живучесть религиозных традиций и обрядов, допускающей деятельность в религиозных общинах немецких женщин. Несмотря на существовавшие препоны, религиозные общины немецкого населения продолжали свою деятельность, прилагая все усилия для сохранения своей культуры и идентичности.

Список литературы

Eisfeld A., Herdt V. Deportation, Sondersiedlung, Arbeitsarmee: Deutsche in der Sowjetunion 1941 bis 1956. – Köln, 1996. – 555 p.

Elwert F. Religion als Ressource und Restriktion im Integrationsprozess: eine Fallstudie zu Biographien freikirchlicher Russlanddeutscher. – Wiesbaden, 2015. – 320 c.

Krieger V. Rotes deutsches Wolgaland. Zum 100. Jubiläum der Gründung der Wolgadeutschen Republik. – Düsseldorf: Vereinigung zur Integration der Russlanddeutschen Aussiedler e.V., 2018. – 114 p.

Saktaganova Z.G. et al. State-Religious relations during the Soviet Period a periodization and content // European Journal of Science and Theology. – 2018. -No. 14(1). – P. 103-114.

Sanders R. Staying at Home: Identities, Memories and Social Networks of Kazakhstani Germans. – New York: Berghahn Books, 2016. – 256 p.

Ауанасова Б.М. История эволюции религиозных отношений в Казахстане (на примере ислама 1941–1991 гг.): диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Уральск. 2007. – 135 с.

Балтабаева А.М. Особенности религиозной жизни Казахстана в период Великой Отечественной войны // Вестник Карагандинского университета. Серия: История. Философия. – 2008. – № 2. – С. 67-71.

Бургарт Л.А. Немцы в Восточном Казахстане в 1941–1956 гг.: депортация и положение в условиях режима спецпоселения. – Усть-Каменогорск: Центр, 1997. – 376 с.

Бургарт Л.А. Религиозные группы немцев-спецпоселенцев в ВКО по материалам агентурно-осведомительной сети НКВД (40-е – 50-е гг.) // Культура немцев Казахстана: история и современность / ред. С.К. Вензель. – Алматы: Типография Немецкого Дома, 1999. – С. 112-122.

Бургарт Л.А. Агентурно-оперативная деятельность органов МВД-МГБ СССР в отношении немецкого населения в условиях режима спецпоселения в 1948-1955 гг. (на примере Восточного

Казахстана) // Немцы СССР в годы Великой Отечественной войны и в первое послевоенное десятилетие, 1941–1955 гг. – М.: Готика, 2001. – 443 с.

Вибе П.П. Переселение немцев-колонистов в Степной край в конце XIX – начале XX вв. (на примере Акмолинской и Семипалатинской областей) // История немцев Центральной Азии. Материалы международной научной конференции. – Алматы: ТОО «Комплекс», 1998. – С. 19-30.

Герман А.А. Немецкая автономия на Волге 1918–1941. – Алматы: Жазушы, 2007. – 574 с.

Из истории депортаций. Казахстан. 1939–1945 гг. Сборник документов. Т. 3. – Алматы: LEM, 2019. – 708 с.

Казиев С.Ш. Советская национальная политика и проблемы доверия в межэтнических отношениях в Казахстане (1917–1991 годы): диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. – М., 2015. – 549 с.

Кригер В. Немецкое присутствие в Казахстане во времена правления царей. – Мюнхен, 1993. – 32 с.

Кригер В. Автономистское движение российских немцев в дискуссиях [Электрон. ресурс] – 2018. – URL: http://www.viktorkrieger.homepage.t-online.de/html/interview.html (Дата обращения 13.01.2021).

Мухтарова Г. Ислам в советском Казахстане (1917–1991): диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. – Уральск. 2007. – 310 с.

Немцы в Карагандинской области (конец XIX – 90-ые годы XX века): Сб. документов и материалов / Составители: Кулакова Л.В., Яковенко О.А. – Караганда, 2011. – 248 с.

Немцы Казахстана и Сибири: история и современные проблемы развития. – М.: Институт наследия, 2017. – 198 с.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи. LXXXI. Акмолинская область. – СПб.: «Центральная» типолитография М.Я. Минкова, 1904. – 153 с.

Религиозные организации Казахстана: Путеводитель, Международный центр культуры и религии при Комитете по делам религий Министерства культуры и спорта Республики Казахстан. – Астана, 2015. – 42 с.

Сактаганова З.Г. Экономическая модернизация Казахстана. 1946–1970 гг. – Караганда: Гласир, 2012. – 363 с.

Султангалиева А.К. Ислам в Казахстане: история, этнос и общество. – Алматы: КИСИ. 1998. – 188 с.

Жанна С. Мажитова, Кульпаш М. Ильясова, Гаухар С. Шамшиева, Айнур Т. Шукеева, Алтын Т. Еспенбетова, Марат З. Утегенов

КеАҚ «Астана медицина университеті», Астана, Қазақстан
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
Логистика және көлік академиясы, Алматы, Қызылорда, Қазақстан
Шоқан Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан

КСРО Министрлер Кеңесіндегі баяндамалық жазбалар бойынша 1950 ж. аяғындағы Солтүстік Қазақстан облысындағы неміс халқының діни өмір тарихы (Солтүстік Қазақстан мемлекеттік архиві материалдары негізінде)

Аңдатпа. Мақала 1950 жылдардың аяғындағы Ақмола өңіріндегі неміс халқының күнделікті діни өмірін зерттеуге арналған. Осы жылдары Қазақстан тың және тыңайған жерлерді игерудің орталығына айналды, КОКП-ның XX съезінен кейін кеңестік биліктің діни саясаты қатаңдатылып, дінге қарсы күрес жанданды. Кеңес мемлекетінің дінге қатысты қатаң бағыты, неміс халқының өздерінің діни қағидалары мен ұлттық мәдени құндылықтарын ұстануға кедергі бола алмайды. Неміс халқы Қазақстан аумағына қоныс аударған кезден бастап өздерінің мәдениетіне, этникалық бірегейлігі және діни салт-дәстүрлеріне негізделген мықты шаруашылық қауымдастықтарын құра алды. Мақала авторлары тарапынан неміс халқының күнделікті діни өмірі Солтүстік Қазақстан облысының Діни істері жөніндегі Кеңесінің тұрақты өкілі В.П. Ляпуновтың құпия баяндамалары бойынша талданады, бұл неміс халқының күнделікті діни өмірінің құбылмалылығын жан-жақты

қарастыруға мүмкіндік береді, сондай-ақ діни салт-дәстүрлердің өміршеңдігін айқындайды. Авторлар дінге қарсы күрес жағдайында өздерінің жеке басы мен мәдениетін сақтауға күш салған неміс қауымдастықтарының діни тәжірибесіне баса назар аударады. Кеңестік және партиялық мекемелердің қарсылығына қарамастан, осы кезеңде Солтүстік Қазақстандағы дінге сенушілер мен оларды қолдаушылардың үлесі едәуір дәрежеде болғаны ғылыми тұрғыдан негізделеді.

Түйін сөздер: Қазақстан тарихы; діни күнделікті өмір; Германия халқы; тың; діни саясат.

Zhanna S. Mazhitova, Kulpash M. Ilyassova, Gaukhar S. Shamshiyeva, Ainur T. Shukeyeva, Altyn T. Yespenbetova, Marat Z. Utegenov

Astana Medical University, Astana, Kazakhstan
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Academy of Logistics and Transport, Almaty, Kazakhstan
Shokan Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan
Kyzylorda University Bolashak, Kyzylorda, Kazakhstan

Everyday Religious Life of German Population in North Kazakhstan Region in the late 1950s

Abstract. The article examines the everyday religious life of the German population in the late 1950s. Within those years Kazakhstan became a place of virgin and fallow lands development, there was also a tightening of anti-religious policy after the XX Congress of the CPSU and the intensification of anti-religious struggle. The harsh attitude of the Soviet state towards religion did not prevent the Germans from adhering to their religious principles and national cultural values. Since their arrival in Kazakhstan the German population managed to establish strong economic communities with their own culture, ethnic identity and religious traditions. The religious everyday life of the German population is analysed based on secret memorandums of the Commissioner of the Council for Religious Affairs of the North Kazakhstan region V.P. Lyapunov, which allowed the authors to examine the variability of the everyday religious life of the German population and demonstrated the vitality of religious traditions and rituals. The authors focus on the religious practices of German communities, who made efforts to preserve their culture and identity amidst the anti-religious struggle. The conclusion is that despite the opposition of state and party organs, the proportion of believers and sympathisers of religion in this period in northern Kazakhstan was quite significant.

Keywords: history; virgin land; policy religious; everyday life.

References

Auanasova B.M. Istoriya evolyucii religioznyh otnoshenij v Kazahstane (na primere islama 1941–1991 gg.): dissertacija na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskih nauk [The history of evolution of the religious relations in Kazakhstan (in the case of Islam of 1941–1991): thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences]. (Uralsk, 2007, 135). [in Russian].

Baltabayeva A.M. Osobennosti religioznoj zhizni Kazahstana v period velikoj otechestvennoj vojny [Features of the religious life of Kazakhstan during the Great Patriotic War], Vestnik Karagandinskogo universiteta, Seriia «Istoriia. Filosofiia» [Karaganda University Bulletin, History. Philosophy Series]. 2, 67–71 (2008) [in Russian].

Burgart L.A. Nemcy v Vostochnom Kazahstane v 1941–1956 gg.: deportaciya i polozhenie v usloviyah rezhima specposeleniya [Germans in East Kazakhstan in 1941–1956: Deportation and under the Conditions of the Special Settlement Regime]. (Ust'-Kamenogorsk, 1997, 376). [in Russian].

Burgart L.A. Religioznye gruppy nemcev-specposelencev v VKO po materialam agenturno-osvedomitel'noj seti NKVD (40-e – 50-e gg.) [Religious groups of Germans-special settlers in the East Kazakhstan region based on the materials of the intelligence and information network of the NKVD (40s – 50s)] // Kul'tura nemcev Kazahstana: istoriya i sovremennost' [Culture of the Germans in Kazakhstan: history and modernity]. (Almaty, 1999, p. 112–122). [in Russian].

Burgart L.A. Agenturno-operativnaya deyatel'nost' organov MVD-MGB SSSR v otnoshenii nemeckogo naseleniya v usloviyah rezhima specposeleniya v 1948–1955 gg. (na primere Vostochnogo Kazahstana) [Agent and operational activities of the bodies of the Ministry of Internal Affairs-MGB of the USSR in relation to the German population under the conditions of the special settlement regime in 1948-1955 (on the example of East Kazakhstan)]. Nemcy SSSR v gody Velikoj Otechestvennoj vojny i v pervoe poslevoennoe desyatiletie, 1941–1955 gg. [Germans of the USSR during the Great Patriotic War and in the first post-war decade, 1941–1955]. (Moscow, 2001, 443 p). [in Russian].

German A.A. Nemeckaya avtonomiya na Volge 1918–1941 [German autonomy on the Volga 1918–1941]. (Almaty, 2007, 574 p.). [in Russian].

Eisfeld A., Herdt V. Deportation, Sondersiedlung, Arbeitsarmee: Deutsche in der Soviet Union 1941 bis 1956. (Köln, 1996, 555 p.). [in English].

Elwert F. Religion als Ressource und Restriktion im Integrationsprozess: eine Fallstudie zu Biographien freikirchlicher Russlanddeutscher. (Wiesbaden, 2015, 320 p.). [in English].

Iz istorii deportacij. Kazahstan. 1939–1945 gg. Sbornik dokumentov [From the history of deportations. Kazakhstan. 1939–1945 collection of documents]. (Almaty, 2019, 708 p). [in Russian].

Kaziev S.Sh. Sovetskaya nacional'naya politika i problemy doveriya v mezhetnicheskih otnosheniyah v Kazahstane (1917–1991 gody): dissertacija na soiskanie uchenoj stepeni doctora istoricheskih nauk [Soviet national policy and problems of trust in interethnic relations in Kazakhstan (1917–1991): thesis for the degree of Doctor of Historical Sciences]. (Moscow, 2015, p. 549). [in Russian].

Kriger V. Nemeckoe prisutstvie v Kazahstane vo vremena pravleniya carej [German presence in Kazakhstan during the reign of the kings]. (Myunhen, 1993, 32 p.). [in Russian].

Kriger V. Avtonomistskoe dvizhenie rossijskih nemcev v diskussiyah [Autonomist movement of Russian Germans in discussions] Available at: http://www.viktorkrieger.homepage.t-online.de/html/interview.html [in Russian].

Krieger V. Rotes deutsches Wolgaland. Zum 100. Jubiläum der Gründung der Wolgadeutschen Republik [Red German Volgaland. On the 100th anniversary of the founding of the Volga German Republic]. (Düsseldorf, 2018, 114 p.). [in German].

Mukhtarova G.D. Islam v sovetskom Kazahstane (1917–1991): dissertacija na soiskanie uchenoj stepeni doctora istoricheskih nauk [Islam in the Soviet Kazakhstan (1917–1991): thesis for the degree of Doctor of Historical Sciences]. (Uralsk, 2007, 310 p.). [in Russian].

Nemcy v Karagandinskoj oblasti (konec XIX-go – 90-ye gody XX veka) [Germans of Kazakhstan and Siberia: history and modern problems of development]. (Karaganda, 2011, 248 p.). [in Russian].

Nemcy Kazahstana i Sibiri: istoriya i sovremennye problemy razvitiya [Germans of Kazakhstan and Siberia: history and modern problems of development]. (Moscow, 2017, 198 p.). [in Russian].

Pervaya vseobshchaya perepis' naseleniya Rossijskoj imperii. LXXXI. Akmolinskaya oblast' [The first general census of the population of the Russian Empire. LXXXI. Akmola region]. (Sankt-Petersburg, 1904, 153 p.). [in Russian].

Religioznye organizacii Kazahstana: Putevoditel', Mezhdunarodnyj centr kul'tury i religii pri Komitete po delam religij Ministerstva kul'tury i sporta Respubliki Kazahstan [Religious organizations in Kazakhstan: Guidebook, International Center of Culture and Religion under Religious Affairs Committee of the Ministry of Culture and Sport of the Republic of Kazakhstan]. (Astana, 2015, 42 p.). [in Russian].

Saktaganova Z.G. et al. State-Religious relations during the Soviet Period a periodization and content. European Journal of Science and Theology 14(1), 103–114 (2018). [in English].

Saktaganova Z.G. Ekonomicheskaya modernizaciya Kazahstana. 1946–1970 gg. [Economic modernization of Kazakhstan 1946–1970]. (Karaganda, 2012, 363 p.). [in Russian].

Sanders R. Staying at Home: Identities, Memories and Social Networks of Kazakhstani Germans. (New York, 2016, 256 p.). [in English].

Sultangaliyeva A.K. Islam v Kazahstane: istoriya, etnos i obshchestvo [Islam in Kazakhstan: history, ethnicity and society]. (Almaty, 1998, 188 p.). [in Russian].

Vibe P.P. Pereselenie nemcev-kolonistov v Stepnoj kraj v konce XIX – nachale XX vv. (na primere Akmolinskoj i Semipalatinskoj oblastej) [The resettlement of German colonists in the Steppe region in the late XIX – early XX centuries (on the example of Akmola and Semipalatinsk regions)]. Istoriya nemcev Central'noj Azii. Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii [History of the Germans of Central Asia. Materials of the international scientific conference]. (Almaty, 1998, p. 19–30). [in Russian].

Сведения об авторах:

Мажитова Жанна Сабитбековна – доктор исторических наук, профессор, НАО «Медицинский университет Астана», Астана, Казахстан.

Ильясова Кулпаш Мырзамуратовна – кандидат исторических наук, доцент, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Шамшиева Гаухар Сагындыковна – кандидат исторических наук, доцент, Академия логистики и транспорта, Алматы, Казахстан.

Шукеева Айнур Таласбековна – PhD, Кокшетауский университет имени Шокана Уалиханова, Кокшетау, Казахстан.

Еспенбетова Алтын Туменбаевна – кандидат исторических наук, Кызылординский университет Болашак, Кызылорда, Казахстан.

Утегенов Марат Зеннатович – кандидат исторических наук, доцент, Кокшетауский университет имени Шокана Уалиханова, Кокшетау, Казахстан.

Mazhitova Zhanna Sabitbekovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of Social and Humanitarian Sciences, Astana Medical University, Astana, Kazakhstan.

Ilyassova Kulpash Myrzamuratovna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Faculty of International Relations, Department of Oriental Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Shamshiyeva Gaukhar Sagyndykovna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Academy Logistics and Transport, Almaty, Kazakhstan.

Shukeyeva Ainur Talasbekovna – PhD, Senior Lecturer, Department of History of Kazakhstan, Shokan Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan.

Yespenbetova Altyn Tumenbaevna – Candidate of Historical Sciences, Bolashak University, Kyzylorda, Kazakhstan.

Utegenov Marat Zennatovich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Center for Distance Technologies, Shokan Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

МРНТИ: 03.20.00

Проблема развития земельных отношений в северном Казахстане во второй четверти XIX – 50-60-х годах XX веков: историографический анализ

Қаирболат Ж. Нұрбай[1], Галья А. Алпыспаева[2], Хадиша А.Аубакирова[3]

[1]Казахский агротехнический исследовательский университет им. С. Сейфуллина, Астана, Казахстан

E-mail:
[1]kairbolat.nj@gmail.com; [2]galpyspaeva@mail.ru;
[3]hadishaaubakirova@mail.ru
[1]https://orcid.org/0000-0003-2795-3234
[2]https://orcid.org/0000-0002-0672-8292
[3]https://orcid.org/0000-0001-9133-6471
DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-110-127

Аннотация. *В статье представлен историографический обзор истории земельных отношений в северном Казахстане в период со второй четверти XIX до 50-60-х годов XX веков. В научном исследовании проблемы авторы условно выделяют несколько периодов, каждый из которых отличается не только тематическим спектром исследуемых вопросов, но и постановкой проблем, научными подходами к оценке земельной политики государства. Следуя принципам научной объективности и историзма, авторы рассматривают историю изучения земельных отношений в северных областях Казахстана как процесс, имеющий определенную направленность и динамику развития. Применяемый авторами системный подход к анализу исторических фактов и событий дает возможность изучить земельные отношения как важнейший компонент социально-экономической системы страны. На основе критического анализа работ дореволюционных, советских и постсоветских авторов делается вывод о том, что проблема развития земельных отношений в северном регионе Казахстана в рассматриваемый хронологический период недостаточно полно изучена с позиций преемственности и непрерывности исторических процессов, с точки зрения соотношения традиционных и модернистских взглядов на данную проблему, а также оценки роли местного казахского населения в происходивших аграрных изменениях. Обосновывается необходимость изучения истории земельных отношений в контексте теории адаптации казахов-кочевников к новым условиям хозяйствования, позволяющей изучить особенности и последствия аграрной модернизации в регионе.*

Ключевые слова: *земельные отношения; аграрная политика; казахи-кочевники; северный Казахстан; переселение; крестьянская колонизация; распашка целины.*

Received 26.08.2023. Revised 26.09. 2023.Accepted 15.10. 2023.Available online 30.12.2023.

For citation:

Nurbay K., Alpyspaeva G., Aubakirova K. The problem of the development of land relations in northern Kazakhstan in the second quarter of the 19th – 50-60s of the 20th centuries: historiographic analysis // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 145. – No. 4. – P. 110-127. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-145-4-110-127

Для цитирования:
Нурбай К., Алпысбаева Г., Аубакирова Х. Проблема развития земельных отношений в северном Казахстане во второй четверти XIX – 50-60-х годах XX веков: историографический анализ // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 145. – No.4. – С. 110-127. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-145-4-110-127

Введение

Научное изучение проблемы развития земельных отношений в северном Казахстане в исторической ретроспективе второй четверти XIX – 50-60-х годов XX веков актуально с точки зрения выявления специфики земельных отношений в северном Казахстане, этапов становления и особенностей развития форм земельной собственности и хозяйствования казахов, обобщения исторического опыта трансформации аграрных отношений в регионе. В обозначенный хронологический период земельные отношения кардинально изменились. Именно со второй четверти XIX века казахское кочевое население оказалось ограниченным в правах землепользования в результате административных реформ самодержавия 1820-х и особенно 1868 и 1891 годов, согласно которым земля с ее недрами и богатствами как главный государствообразующий фактор оказалась в государственной собственности Российской империи.

У казахов-кочевников всегда существовали строгая упорядоченность права владения пастбищами. В казахском обществе традиционно ханы и султаны являлись главными субъектами права собственности на землю, о чем писал еще советский исследователь М. Вяткин, отмечавший, что «классовое положение султанов в казахском обществе определялось, прежде всего, тем, что распоряжение основным условием производства – землей находилось в их руках». Ссылаясь на М.Х. Дулати, писавшем о распоряжении хана Касыма казахским родоплеменным объединениям двигаться на зимовку, исследователь отмечал, что «это право знати на распоряжение общинными пастбищами на территории Казахстана сложилось гораздо раньше образования Казахского ханства…» (Вяткин, 2002: 82).

Иначе говоря, земля у казахов-кочевников издревле была в общинной - родовой собственности, существовали упорядоченные маршруты кочевания для каждого рода, а родовая знать владела конкретными районами кочевий. Нарушение такого регламентированного порядка распоряжения пастбищами влекло не только споры и тяжбы между родами, но и приводило к хозяйственному и политическому кризису в казахском обществе. Так, запрещение кочевать за пределами округа по указанному Уставу 1822 года и поощрение правительством четкого размежевания казахских земель привели к ограничению районов кочевок, к искусственно созданному земельному кризису. Следует также отметить, что по Уставу казахские родоплеменные группы объединялись в волости (Коншин, 1927: 5).

Земельный кризис усилился после введения административной реформы 1868 года, когда вместо родового принципа разделения волостей 1822 года в основу был положен хозяйственно-территориальный принцип, иначе говоря, в одну волость объединялись разные родоплеменные группы, и, таким образом, искусственно были спровоцированы многочисленные межродовые земельные споры и тяжбы. Например, архивные источники свидетельствуют о таких конфликтах между Кулюковским и Урманчинским родами (ЦГА РК. Ф. 15. Оп. 1. Д. 2048. Л. 105, 114). Передача земли в собственность государства по указанной реформе еще более обострила проблему землепользования для казахов-кочевников, так как послужила предпосылкой для переселения крестьян из российских губерний на казахские земли, приведшее к сокращению пастбищ, земельной тесноте и, в конечном итоге, к глубокому социально-экономическому кризису, резкому падению

уровня жизни казахов-кочевников, появлению жатаков и байгусов – обедневших слоев населения, оставшихся без скота.

В XX веке в рамках советской модернизации (коллективизация, индустриализация, распашка целинных земель) происходили кардинальные изменения в системе земельных отношений в Казахстане, в том числе в северном регионе республики. Административная силовая седентаризация кочевых хозяйств в 20-30-е годы XX века изменила характер землепользования и имела катастрофические последствия для казахов, поставив под угрозу сам факт существования казахов как этноса. Массовая распашка целинных земель в северных областях Казахстана в 50-60-е годы в условиях отсутствия научно обоснованной концепции применения соответствующих данному региону агротехнологий и без учета экологической составляющей обусловила экстенсивный характер землепользования.

Методы и методология

История развития экономических, в частности, земельных отношений в период второй четверти XIX – 50–60-х годов XX вв. в разрезе отдельного региона и с учетом новых научно-методологических подходов недостаточно изучена как в отечественной, так и зарубежной историографии. Особенно это касается исследуемой проблемы развития земельных отношений в северном регионе Казахстана в исторической ретроспективе и с учетом происходивших изменений в экономическом развитии казахского общества.

В основу методологии исследования положены общенаучные принципы и исторические методы исследования. Основополагающими являются принципы научной объективности и историзма, позволяющие рассматривать историю изучения земельных отношений в северном Казахстане как процесс, имеющий определенную направленность и динамику развития. Особую значимость имеет принцип объективности, поскольку в историографии истории земельных отношений существуют разные, порой противоречивые оценки земельной политики государства и ее последствий. Применение принципа особенно важно при изучении историографической традиции как дореволюционного, так и советского периодов истории. Дореволюционная историография была подвержена идеологическому воздействию со стороны государства-метрополии, а советская историография развивалась в рамках жестких политико-идеологических установок государства, остававшихся в целом неизменными, но частично менявшимися в процессе динамики государственного строительства и развития советской исторической науки. Применение системного подхода к анализу исторических фактов и событий дает возможность изучить земельные отношения как важнейший компонент социально-экономической системы страны.

В основу предлагаемого историографического обзора положен проблемно-хронологический принцип. Опираясь на него, авторы условно выделяют несколько периодов в историографии развития земельных отношений в регионе, каждый из них отличается не только тематическим спектром исследуемых вопросов, но и постановкой проблем, научными подходами к оценке земельной политики государства.

Обсуждение и результаты

В дореволюционный период история экономического развития казахского общества рассматривалась в трудах И. Андреева, Г. Броневского, Ч. Валиханова, М. Красовского, А. Левшина, Г. Потанина, Г. Спасского, В. Остафьева, Т. Седельникова и других исследователей. Изучение Казахстана в указанный период было связано с экономическими интересами России, поэтому дореволюционные исследователи рассматривали проблему развития экономических отношений также в интересах государства, российского торгового и промышленного капитала. Экономические интересы государства, как известно, предполагают хозяйственное и промышленное освоение колонизируемой территории, ее недр, богатств, а значит, тесно связаны с земельными отношениями.

В дореволюционной историографии дискуссионным был вопрос о переводе казахов-кочевников на оседлый образ жизни, и здесь мнения исследователей разделились; если одни были за переход их на оседлый образ жизни, то другие были против. Так, последние полагали, что «… если вынудить кочевников перейти к оседлости, это… явится причиной регресса и приведет к обезлюдению степей» (Аничков, 1902: 345). Они говорили о природной обусловленности кочевого образа жизни казахов, тесно связанного в первую очередь с особенностями климата, а также с различием природных зон, от степей и лесостепей до пустынь и полупустынь. Например, исследователь этнографии казахов М. Красовский писал, что «кочевой образ жизни народа есть следствие территориальных особенностей степи, способствующих разведению домашнего скота и более или менее препятствующих развитию всех остальных отраслей промышленности» (Красовский, 1868: 65).

Среди исследователей, кто говорил о необходимости перевода казахов-кочевников на оседлый образ жизни, особо следует назвать Т. Седельникова, депутата I Государственной Думы, тщательно проанализировавшего вопросы казахского землепользования. Исследователь критиковал известного исследователя-статиста Ф. Щербину и чиновника-исследователя А. Кауфмана, которые, по его мнению, работали «…по организации совершенно незаконного отобрания киргизских земель под переселенческие участки, … выгодную с недавних пор «истинно русским землевладельцам». Вместе с тем, исследователь обвинял оседлых «богачей-киргизов», которые, по его мнению, «…прикидываются кочевыми «киргиз-кайсаками» для того, чтобы получше прибрать к рукам земли, захваченные этими господами действительных кочевников-скотоводов» (Седельников, 2006: 7–8). Называя себя знатоком быта и хозяйства казахов, Т. Седельников не перестает удивляться «способности киргизов приспособляться к внешней обстановке», имея в виду занятие ими «земледелием исключительно поливного типа, – и отмечает, что «в северных частях Акмолинского и Атбасарского уездов и в уездах Кустанайском… киргизы ведут в широких размерах земледельческое хозяйство по тому же типу, какой наблюдается в соседних казачьих и переселенческих поселках» (Седельников, 2006: 11–14).

Следует отметить демократичность взглядов исследователя, отмечавшего усиленное наступательное движение во второй половине XVIII века на киргизскую степь со стороны казачьей колонизации: «…за счет киргизских земель были устроены войска Сибирское и Семиреченское, …ныне по нужде арендуемых теми же киргизами» (Седельников, 2006: 19). «…Казачья колонизация степи, непрерывно продолжавшаяся до последней четверти XIX столетия, постепенно отняла у киргизов более 10 миллионов десятин самых лучших земель», – писал автор (Седельников, 2006: 31). Он признавал также факт крестьянской колонизации как продолжение военно-казачьей колонизации, что привело к обеднению казахов-кочевников и постепенному переходу к оседлому земледельческому хозяйству.

Казахские земли изымались под самыми разными предлогами. К примеру, исследователь сообщал об изъятии под переселенческие участки земель вдоль Сибирской железной дороги в Петропавловском и Омском уездах Акмолинской области (образование переселенческих участков в указанных уездах согласно «Временных правил» от 13 июня 1893 года). В другом случае казахские земли в этих же уездах изымались под предлогом образования так называемых лесных дач согласно ст. 6, 24 и 25 «Временных правил» 13 июня 1893 года (Седельников, 2006: 84).

Помимо изъятия земель в пользу Сибирского казачьего войска и крестьян-переселенцев, традиционная для России политика «разделяй и властвуй» успешно применялась и в области земельных отношений. Так, правительство искусственно натравливало одних казахов на других, а именно обедневших, переходивших на оседлость казахов против состоятельных кочевников-скотоводов. Первые получали участки земли не только на зимовках согласно нормам, составленных экспедицией Ф. Щербины (они получали как переходившие на оседлость), но и на летовках кочевников в северных уездах Акмолинской, Семипалатинской, Актюбинской областей, «…тем самым оказывались вполне законными хозяевами значительной и лучшей части прежних общих летовок, при полной свободе

для них захватывать и в дальнейшем то, что им нравилось на этих летовках, в прямой ущерб интересам и выгодам кочевников, получавших при таком порядке только жалкие клочки и обрывки из былого пастбищного простора на севере» (Седельников, 2006: 33).

Последствиями политики «разделяй и властвуй» в земельных отношениях стали степные волнения 1869 года, «…явившиеся прямым ответом на новый закон (*Закон 1868 года – авторы),* в которых кочевники составляли главную армию недовольных, обиженных, бунтующих, охотно следовавшую за не менее недовольными и обиженными предводителями из только что навсегда устраненного от власти киргизского благородного сословия, ханских потомков, султанов» (Седельников, 2006: 33-34). «Как только «бунтовщики» убежали на юг, – отмечает исследователь, – верноподданные киргизы (*имеются ввиду обедневшие, переходившие на оседлость казахи – авторы*) поклонились начальству, да записавши за собой лучшие места на покинутых непокорными кочевниками летовках, образовали новые оседлые волости». Как отмечал исследователь, вместо «былой родовой солидарности» произошла вражда между оседлыми и кочующими казахами. В борьбе с кочевниками за летовки на севере Казахстана оседлые казахи опирались на местную областную и уездную власть, которая стала союзником верноподданных казахов. Нет сомнений в том, что правительство искусственно разделило казахское общество на два противоположных лагеря, «…на которые теперь распался хозяйственно однородный в былое время киргизский народ» (Седельников, 2006: 36).

Т. Седельников рассматривает и взгляды деятелей Алаш по вопросам казахского землепользования. Как известно, первоначально представители демократической казахской интеллигенции, будущие члены партии Алаш и ее будущий лидер Алихан Бокейхан стояли на платформе партии кадетов, «но так как в этой программе стоит, между прочим, широкая государственная помощь переселению… в степные области, – …то Уральская группа киргизов-кадетов по земельному вопросу вместо официального текста вставила, …что - …киргизские земли принадлежат на праве вечной собственности киргизскому народу без всяких других совладельцев», – отмечает исследователь. Указанная Уральская группа казахских кадетов откровенно заявляла, что «законы о признании киргизских земель государственной собственностью и о переселении на них русских мужиков должны быть отменены, уничтожены» (Седельников, 2006: 101). По мнению исследователя, оседлые и кочующие казахи придерживались разных взглядов и в вопросах землевладения, если «старокиргизское националистическое» население настаивало «… на передаче всех степных земель в вечную собственность киргизского народа без всяких совладельцев, то …новое киргизское течение (*оседлые казахи – авторы*), …не протестовало против признания степи государственной собственностью» (Седельников, 2006: 118).

Взгляды исследователя достаточно противоречивые. С одной стороны, он настроен демократически по отношению к казахам, отмечая, что необходимо «…прежде всего, устройство безземельных и малоземельных киргизов и всех кочевников…». С другой стороны, для него «…колонизация степи сама по себе не представляет ничего особенно тесного и пугающего…, а старокиргизское требование «вечной собственности» на все киргизские земли не выдерживает никакой критики» (Седельников, 2006: 120–123). Его точка зрения, «…что правительство сначала де-факто и потом де-юре являлось полным хозяином киргизских земель, представленных пожизненному пользованию кочевников по обычаю…», отражает взгляд характерного для той колониальной эпохи человека, не сомневающегося в принадлежности казахских земель Российской империи (Седельников, 2006: 32).

В рассмотренных нами трудах оправдываются предпосылки и причины экономической колонизации казахских земель, а также делаются попытки показать негативное воздействие казахов-кочевников на окружающую среду, приводившее, по их мнению, к отрицательным экологическим последствиям. Такие взгляды были необходимы для обоснования земледельческого и промышленного освоения казахских земель без учета экологической безопасности, с позиции «благо для казахов». Но как раз, наоборот,

земледельческое освоение казахских земель крестьянами-переселенцами привело к экологическому кризису в результате неграмотного вспахивания земель, вырубки лесов сибирскими казаками, о чем писал, например, исследователь Н. Ядринцев (Ядринцев, 1892: 93–94). О негативных последствиях для почвы, недр земли именно земледельческого освоения казахских земель писал и современный казахский исследователь Н. Масанов, о чем мы будем говорить ниже.

В целом исследования дореволюционных российских авторов характеризуются ограниченностью научно-методологического подхода к изучению исследуемой проблемы земельных отношений, за исключением отдельных исследователей, о которых велась речь выше. Это объясняется недостаточным изучением, например, казахских источников по исследуемой проблеме. Не в последнюю очередь на формирование дореволюционной историографии оказал тот факт, что изначально она была подвержена идеологическому воздействию со стороны государства-метрополии и была направлена на общественное сознание народных масс для восприятия последними «цивилизаторской миссии» России на казахской земле.

В трудах представителей казахской интеллигенции начала XX века мы находим анализ развития экономических, в частности, земельных отношений. Они были непосредственными свидетелями колонизации казахских земель и воочию видели ее негативные для казахского населения последствия, смело развивали свои демократические идеи, отстаивая целостность и суверенитет казахских земель. Многие из них писали свои исследования как в дореволюционный, так и в начальный период советской власти.

Так, усиление протеста против колониальной политики царского правительства в Казахстане нашло отражение в работах А. Бокейханова, где рассматриваются вопросы казахского хозяйства, отдельные аспекты экономической колонизации казахских земель. Ограничение условий существования, обложение налогами на собственные земли, по мнению исследователя, подрывали хозяйственные устои казахского общества. Исследователь выражал несогласие с несправедливым решением земельного вопроса, отмечая, что, если вначале он рассматривался «осторожно», без стеснения кочевого населения, то впоследствии интересы казахов грубо попирались (Букейхан, 1995: 62).

Рассматривая переселенческую политику царского правительства, А. Бокейханов указывал на более выгодное положение хозяйств крестьян-переселенцев и приводил в качестве подтверждения своих доводов статистические данные о размерах земельных наделов, выделенных каждому переселенческому хозяйству. Исследователь подчеркивал, что правительственная колонизация шла по следам вольной и узаконивала ее и что она «… создалась появлением крестьян, преступников, сектантов и разного сброда, бежавших сюда от тяжелых условий тогдашней жизни, или ради легкого способа наживы от беззащитного инородца…». Исследователь называет переселенцев «грубыми, невежественными людьми с первобытной нравственностью, с сомнительным прошлым… – и что они – не приложили усилий даже к тому, чтобы разумно воспользоваться богатыми дарами природы или прокормить себя своим трудом» (Букейхан, 1995: 49, 51, 62).

А. Бокейханов отмечал, что «производители работ замежевывают в участки наиболее ценные для скотовода угодья: покосы, зимние пастбища, лучшие водопои. Те и другие, – отмечал далее он, – оставляют киргизам камни, пески, солонцы, болота, безводные степи…». Ценной является идея А. Бокейханова о том, что «на киргиз еще до настоящего времени удерживается в полной мере совершенно устарелый и неправильный взгляд как на кочующее племя…». «Но что значит кочевник? – рассуждал исследователь, – можно ли назвать кочевниками киргиз, которые по 100-200 лет имеют зимовки, стойбища на одном и том же месте? Такой взгляд в высшей степени губительно отражается на интересах киргиз, ибо он служит руководящим началом в политике переселения» (Букейхан, 1995: 250–251).

М. Тынышбаев, живший и работавший при царском режиме, отмечал, что «большее зло терпят они (*казахи – авторы*) в области экономической жизни» (Тынышбаев, 1996: 24). Исследователь утверждал, что казахи с незапамятных времен владели своей

собственностью – своей землей и «…приняли русское подданство не для того, чтобы лишиться своих лучших земель и не для безмолвного перенесения обид и насилий, а для вселения среди нас спокойствия и мира, и защиты от притеснений» (Тынышбаев, 1996: 17).

Среди последователей идеи Алаш следует отметить Т. Шонанова, который писал свою работу в начальный период советской власти и отмечавший, что у казахов издавна существовало земледельческое хозяйство и что они поклонялись не только домашним животным, у каждого из которых был свой бог-покровитель, но и богу земледелия Шынар, и что казахи хорошо знали цену земле (Шонанов, 2006: 9, 11, 15). Исследователь различает вольную и правительственную колонизацию и именно последнюю считал пагубной для казахского народа (Шонанов, 2006: 17–18). Он приводит мнение П. Рычкова о том, что нельзя разделять землю на частную или государственную, что земля должна принадлежать казахам, откровенно называет правительство воровским, присвоившим казахские земли в собственность государства по «Степному положению» 1891 года, сравнивает последнее с «наточенным ножом для резания животного, а казахскую землю с «овцой, предназначенной для жертвоприношения» (Шонанов, 2006: 180–181). В его работах содержится критика правительства за непрерывные поиски новых «излишних земель» после экспедиции Ф. Щербины. По подсчетам автора, «с 1880-х годов правительство изъяло у казахов 18 млн десятин земли, вместе с городскими, железнодорожными и другими землями – 20 млн десятин, а если еще сюда прибавить отобранные ранее 10 млн десятин в пользу казачьих войск, то получится в общем 30 млн десятин, а это земли, приблизительно равные территории Акмолинской, Семипалатинской губерний и Костанайского и Актюбинского уездов», – отмечает исследователь (Шонанов, 2006: 231–232).

Как и Т. Седельников, говоривший о казахах-беженцах, Т. Шонанов с сожалением констатировал, что сами казахи превратились в переселенцев в результате изъятия у них плодородных земель и стали беженцами на своей земле. Особенно это усилилось после 1810 года, а в 1914 году в Китай переселились 300 домов, отмечает автор (Шонанов, 2006: 282–283). Он приводит факты различных хитростей и уловок крестьян-переселенцев по отношению к казахам с целью получения от них материальной выгоды, факты издевательств над последними, нередко случавшихся убийствах казахов, результатом чего стала вражда между казахами и крестьянами-переселенцами (Шонанов, 2006: 283-286).

Положительно характеризуя современный ему общероссийский «Земельный кодекс» 1922 года и республиканский «Земельный кодекс» 1923 года, Т. Шонанов отмечал, что хотя в последнем и не говорится о передаче собственного участка земли отдельному человеку или отдельной семье, но зато говорится об обеспечении им, прежде всего, коренных жителей - казахов, о предоставлении свободы действий самой республике в решении вопросов землеустройства (Шонанов, 2006: 309–310). Но, как известно, с приходом к власти в республике Ф. Голощекина началось преследование казахских крестьян-единоличников, в подавляющем большинстве своем состоятельных скотоводов-собственников, приведшее впоследствии к национальной трагедии.

Исследователь придерживался мнения, что казахам необходимо перейти на оседлый образ жизни, и что переход на оседлость не означает обязательного занятия земледелием. Он приводил в качестве примера Швейцарию и Австралию, где основным занятием жителей было скотоводство, а также – казахов Омского и Павлодарского уездов, перешедших на оседлость, но не занимающихся земледелием, а только скотоводством (Шонанов, 2006: 311–312). Исследователь предлагал свои пути решения земельной проблемы: во-первых, остановить переселение крестьян извне, учитывая, что много безземельных казахов; во-вторых, правильно и грамотно исследовать все земли с учетом природных условий, хозяйства населения в конкретной исторической обстановке; в-третьих, обеспечивать казахов землей по уровню нуждаемости, разделяя их на имеющих и пасущих свой скот, с одной стороны, пассивных земледельцев, с другой стороны; в-четвертых, возвращенные казахским шаруа земли по Декрету 1921 года давать им как зимовочные участки; в-пятых, так как главным видом хозяйства казахов является скотоводство, то улучшение казахского

хозяйства следует понимать как улучшение скотоводческого хозяйства. Как видим, Т. Шонанов главный упор при переходе казахов на оседлость делает на скотоводческое хозяйство.

Исследователь Т. Тогжанов, выражая интересы советской власти и называя алашордынцев «…казахскими националистами, …верными идеологами и защитниками интересов казахского байства», критиковал А. Бокейханова, А. Байтурсынова, которые якобы «всячески старались убедить всех в особом развитии казахского народа, в отсутствии у казахов классовой вражды и в наличии общности родовых интересов». Автор отмечал, что у казахов «…издавна осуществляется идея коммунизма – …родовое землепользование» (Тогжанов, 2006: 7–8, 34, 42). «…Теория А. Байтурсынова и А. Бокейханова в первый период советской власти в Казахстане имела немало сторонников среди казахских коммунистов…», – отмечал далее исследователь, имея в виду, в первую очередь, С. Садвокасова и Т. Рыскулова. По его мнению, «сторонники теории родового строя в ауле – Байтурсынов, Букейханов, Соколовский, Полочанский и др. – выполняют заказ родовых полуфеодалов-баев» (Тогжанов, 2006: 56–57).

Вопросы, касающиеся экономического развития казахского общества, в том числе земельных отношений в крае, рассматривали Е. Бекмаханов, Н. Аполлова, Б. Сулейменов, Н. Алексеенко, Н. Бекманова. Так, Е. Бекмаханов, изучая динамику социальных изменений в период XIX века, связанных, по его мнению, с экономической колонизацией казахских земель, отмечал усиленное внедрение российской административной системы управления на территории Казахстана, а также экономические интересы растущего российского капитализма (Бекмаханов, 1992: 117). Анализируя три основных направления российской колонизации, а именно: военное, политическое и экономическое закрепление, исследователь главное внимание уделял проблеме экономического закрепления: введению общероссийского налогового обложения и различных монополий на сенокошение в поймах рек, на рыболовство, порубку леса и т. д., массовому захвату казахских земель.

Исследователь Н. Аполлова, анализируя архивные источники, особое внимание обратила на изменения в хозяйственной жизни казахов в период экономической колонизации казахских земель. Основываясь на первоначальной экономической заинтересованности царского правительства в казахских землях, которая в последующие годы «выросла в крупную агрессию царизма, направленную на осуществление так называемого «мирного завоевания» степи и «вечного подданства» казахского народа, исследователь приходит к справедливому убеждению, что, в конечном счете, это была политика, нацеленная на превращение Казахстана в сырьевую базу российской промышленности (Аполлова, 1960: 245).

Несомненный интерес для нашего исследования представляют работы исследователя Б. Сулейменова, отмечавшего, что «царское правительство искало юридическую основу для расхищения казахских земель». Такой основой стали «Временные положения об управлении в Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской областях» 1868 г. В ст. 210 данного документа указывалось, что «...земли, занимаемые киргизскими кочевьями, признаются государственными и предоставляются в общественное пользование киргизам». В дальнейшем это «Положение» послужило юридической основой для насильственной ее экспроприации» (Сулейменов, 1963: 96). Исследователь делает вывод, что если «…в течение 19 лет, т.е. с 1893 по 1912 годы... в четырех областях Казахстана у казахских шаруа под переселенческие и запасные участки (*оброчные статьи, лесные дачи – авторы)* было отобрано свыше 17 млн десятин лучшей земли, то к 1916 г. размер изъятых площадей земли во всем дореволюционном Казахстане достиг 21206187 десятин, …и во всех этих областях к тому времени было образовано всего 9111 переселенческих и запасных участков» (Сулейменов, 1963: 252).

Важное значение имеют труды исследователя Н. Алексеенко по вопросам земледельческого освоения казахских земель крестьянами-переселенцами, в которых автор справедливо отмечал, что «несмотря на расширение площади запашки и увеличение

земледельческого населения, общее состояние земледельческой культуры было низким» (Алексеенко, 1967: 12). Исследователь подчеркивал, что «31 мая 1904 г. решением Государственного совета, одобренным императором, десятиверстная полоса была отдана Сибирскому казачьему войску в исключительную, неотъемлемую, вечную собственность, и что это «пожалование» только юридически оформило уже совершившийся захват казахских земель» (Алексеенко, 1967: 19).

Исследователь Н. Бекмаханова приводит мнения дореволюционных исследователей о предпосылках крестьянского переселения в Казахстан, в частности, А. Васильчикова, который отмечал, что «…в России есть свободные территории на востоке, куда и направлялась основная масса переселенцев из европейской России» (Бекмаханова, 1986: 8). Автор пишет о крайне реакционных идеях дореволюционного исследователя В. Вощинина. «Он был сторонником принудительного и полного изъятия земель в кочевых районах Казахстана…, и что «в связи с постановкой вопроса в III Государственной Думе о праве государства изымать земли не только в кочевых, но и в оседлых районах…, В.Н. Вощинин выступил в поддержку этого проекта» - пишет исследователь (Бекмаханова, 1986: 9). «В годы проведения реформы П.А. Столыпина, - продолжает автор, - когда правительство одобрило новый курс на развитие хуторского и отрубного хозяйства, в буржуазной историографии стала преобладать точка зрения о необходимости передачи земли в частную собственность переселенцам» (Бекмаханова, 1986: 9–10). На летних пастбищах казахов крестьянам-переселенцам разрешалось селиться «…по усмотрению местной администрации, без платы казахам за отвод земли». Что же касается зимних пастбищ, то здесь, если первоначально крестьяне-переселенцы «…могли получать землю в аренду по соглашению, …постепенно начинается изъятие земель на казахских зимовках, - и таким образом, – …в казахской степи происходило обезземеливание населения (*казахского – авторы.*)», – с сожалением пишет исследователь (Бекмаханова, 1986: 91).

Н. Бекмаханова выделял три этапа переселенческой политики самодержавия в Казахстане: 1) 1860 годы, когда продолжали действовать тенденция дореформенного периода, поощрялась казачья колонизация и шло в основном заселение казачьих земель, 2) 1870 годы, когда ограничивались любые переселения, 3) 1880–1890 годы, когда правительство разрешило полную крестьянскую колонизацию, но без помощи государства (Бекмаханова, 1986: 92). От себя добавим, что на втором этапе переселений из российских губерний в казахские земли шла вольная, или иначе стихийная крестьянская колонизация казахских земель.

Исследователь раскрывает ухищрения правительства, отмечая, что «внутри аульных обществ каждый кочевник имел право получить на зимовке участок, обрабатывать его, разводить сады, огороды, возводить жилые и хозяйственные постройки, и что эти участки, пока их обрабатывали, считались частной собственностью и могли переходить по наследству. …Но в то же время ограничивались права кочевников на землю. Казахов, получивших землю на правах частной собственности, подтвержденных документами, решено было этого права не лишать, но постепенно подвести его под ст. 125 «Степного положения» 1891 г.», где частной собственностью считались лишь постройки и насаждения, но не земли» (Бекмаханова, 1986: 153). Таким образом, как по «Временному положению» 1868 года, так и «Степному положению» 1891 года «земли по-прежнему считались государственной собственностью России, отданной в бессрочное пользование казахам» (Бекмаханова, 1986: 90, 153). Но по «Степному положению» 1891 года казахские земли «… остались государственной собственностью России и находились в общинном пользовании волостей и аулов», – делает вывод исследователь, подтверждая мнение Т. Седельникова, что именно верноподданным казахам, добровольно вошедшим в создаваемые аулы и волости по административной реформе 1868 года, отдавались земли в общинное пользование (Бекмаханова, 1986: 153).

Из современных исследователей, прежде всего, следует отметить работы Н. Масанова, в которых рассматривается экологический аспект развития казахского кочевого общества

(Масанов, 1995). Анализируя сущность аграрной политики царского правительства в Казахстане, исследователь раскрывает причины массового изъятия земель у кочевников-казахов: «… в целом, во всей политической линии Российского самодержавия красной нитью проходила идея массового оседания кочевников, в результате которого облегчалось бы управление краем, его колонизация и освоение... И поскольку курс на «седентаризацию» номадов… не дал сколько-нибудь позитивных результатов, то с конца XIX в. и особенно в начале XX в. он был полностью пересмотрен и взят новый курс на изъятие земельных угодий у кочевников-казахов, и широкомасштабное переселение крестьянского элемента из европейских губерний России» (Масанов, 1995: 233). Характеризуя особенности казахского кочевого хозяйства в условиях экономической колонизации, Н. Масанов приходит к научно обоснованному выводу: «в этой связи следует указать на исключительную чувствительность казахстанской экосистемы и всех ее компонентов к внешним воздействиям, особенно к развитию земледельческого хозяйства. …Вследствие этого вполне закономерно неизбежны различные экологические катастрофы. Уже в дореволюционный период фиксируются многочисленные случаи засоления, выщелачивания, заболачивания, эрозии и опустынивания земельных площадей, на которых культивировалось земледельческое хозяйство…. Экологически детерминированная стратегия природопользования номадов вплоть до наших дней не имеет разумной альтернативы в освоении аридной зоны», – делает вывод исследователь (Масанов, 1995: 232-233).

Вопросы военно-казачьей колонизации казахских земель в рассматриваемый период разработаны М. Абдировым. Ученый с новых научно-методологических позиций проанализировал этапы, особенности и последствия военно-казачьей колонизации казахских земель (Абдиров, 1997). М. Муканов, рассматривая проблему этнической территории и населения Казахстана отмечал, что «…основание казачьих поселений вдоль Яицкой, Оренбургской и Сибирской линий сопровождалось изъятием больших земельных площадей из пользования кочевых общин и нарушало веками сложившиеся традиционные пути кочевок» (Муканов, 1991: 9).

Перейдем к исследованиям последних десятилетий. Как известно, до настоящего времени одним из основных и важных источников по истории земельных отношений, в частности, вопросам землепользования в Казахстане в дореволюционный период являются «Материалы по киргизскому землепользованию», собранные Ф. Щербиной и другими исследователями. Так, исследователи Н. Тасилова и Ж. Тойшубекова приводят точку зрения Т. Седельникова относительно экспедиции Ф. Щербины и отмечают, что «…Т. Седельников обвинил руководителей экспедиции в отсутствии знаний в размежевании, и что Ф. Щербина… нанес на десятиверстную карту, не выезжая в поле, словесные показания киргизов (*казахов – авторы*) о границах их пользования, полученные таким путем… фиктивные площади приняли за площади киргизского землепользования» (Тасилова, Тойшубеков, 2014: 24). По мнению исследователей, «приехавшие в Казахстан представители народного примирения (*имеются в виду Ф. Щербина и другие представители «народнического движения» - авторы*) были фактически чиновниками царского правительства и в деле проводили политику колонизации и …для организации более масштабного и легального ведения переселенческого движения старались определить права собственности казахов на землю и нормы их пользования» (Тасилова, Тойшубеков, 2014: 25–26). Говоря об участии казахской интеллигенции, в частности, деятелей Алаш и Алашорды А. Бокейханова, Е. Итбаева, М. Айтпенова в составе экспедиции Ф. Щербины, исследователи утверждают, что А. Бокейханов «…был сторонником постепенного и добровольного перехода кочевников в оседлый образ жизни, и что …он был против кризиса казахских крестьян, не имеющих навыков для новых условий…» (Тасилова, Тойшубеков, 2014: 26). Исследователи приходят к выводу, что А. Бокейханов критиковал царские власти, которые несколько раз сократили прежние нормы землепользования для казахов, оставленные экспедицией Ф. Щербины, и повторно «…выпустили новые нормы для кочевых казахов» (Тасилова, Тойшубеков, 2014: 26).

Исследователи Ж. Жаппасов, Н. Тасилова и Ж. Тойшубекова указывают, что целью экспедиции Ф. Щербины и других исследователей было не только «…определение необходимого количества земли казахским хозяйствам…, но и закрепление необходимой нормы в 24 единицы скота для каждой средней казахской семьи» (Жаппасов и др., 2015: 52). В раскладе по уездам исследуемого нами северного региона Казахстана это выглядело следующим образом: «В Омском уезде – 25, Атбасарском уезде – 25,2, Павлодарском уезде – 25, Кустанайском уезде – 21,7, Кокчетавском уезде – 19,9…» (Жаппасов и др., 2015: 54).

Изучению исторических картографических карт Казахстана посвящены работы Г.Н. Ксенжик, имеющие практическое значение для объективного освещения земельных отношений в крае в дореволюционный период (Ксенжик, 2020). Вопросы влияния процессов оседания и развития земледелия на родовое землепользование и землевладения казахов во второй половине XIX века рассматривает Мусабекова Н.М. (Мусабекова, 2014). Бижигитова К.С. анализирует развитие аграрных отношений в Сибирском казачьем войске во второй пол. XIX–нач. XX вв., проблемы землеустройства, землепользования и взаимоотношений казаков с казахским населением (Бижигитова, 2001).

Историография земельных отношений в Казахстане в советский период истории представлена как отечественными, так и зарубежными авторами. В работах казахстанских авторов глубокой критике подвергнута аграрная политика советского государства в 20–30-е годы XX века, когда «выдвинутые во главу угла политики в деревне внеэкономические императивы с их ориентацией на жесточайший командно-административный террор, не только дискредитировали идею кооперирования крестьянства, но и сводили на нет ее позитивные потенции» (Козыбаев и др., 1992: 3).

Коллективизация в Казахстане и ее губительные последствия для казахов стали объектом изучения зарубежных авторов. Книга французского историка Изабель Огайон рисует печальную картину сталинской коллективизации в Казахстане со всеми ее особенностями и последствиями. Глубокие изменения в социально-родовой структуре казахского общества автор объясняет седентаризацией, имевшей своим следствием голод, а миграции спасающихся от голодной смерти казахов привели к нарушению генеалогической памяти народа (Огайон, 2009). «Социалистические преобразования» в аграрном секторе, по мнению немецких исследователей, были особенно тяжелыми для казахов, считавшихся одним из многочисленных тюркских этносов в составе советского государства (Benner, 1996). Но в результате коллективизации численность казахов резко сократилась.

В исследованиях казахстанских авторов была подвергнута сомнению утвердившаяся в советской историографии концепция экономической, экологической и социальной целесообразности распашки целинных земель в северных областях Казахстана в 50–60-е годы XX века. Не отрицая исторического опыта и значения для Казахстана освоения целины, вместе с тем, исследователи стали подходить к оценке разных аспектов целины с более объективных позиций. Авторы приводят цифры и факты, характеризующие экономическую неэффективность данного проекта, описывают огромные миграционные потоки, связанные с ними социальные и этнокультурные противоречия, затрагивают языковые проблемы в северном регионе, проблемы в развитии животноводства республики, экологические последствия распашки земель (Абылхожин, 1997; Сактаганова, 2017; Кудайбергенов, 2004). По мнению исследователей, «директивная распашка целинных и залежных земель в северных районах Казахстана с низким и средним природным агропотенциалом предсказуемо привела к формированию маргинального агрикультурного пространства. … Зерновой пояс (*имеется ввиду целинный - авторы*) просуществовал до конца 80-х гг. XX века исключительно за счет химико-техногенной интенсификации земледелия и административного демпфирования негативных экономических последствий засушливых лет» (Пашков, 2022: 74).

В работе М.А. Хамитовой представлен историографический обзор изучения целины западными историками (Хамитова, 2022). Автор подчеркивает «правдивые и реальные аспекты» в освещении западными историками негативных сторон целины, неэффективность массовой распашки казахских земель, которые впоследствии оказались малопригодными для дальнейшего использования.

В современной зарубежной историографии проблема развития экономических отношений в регионе рассматривается под углом зрения межнациональных отношений (Пашков, 1997; Национальная политика России…, 1997). Прав российский исследователь Т. Султанов, когда отмечает, что Россия вначале использовала институт протектората, а в 1822–1860 годах приступила к военной и экономической колонизации, что обернулось неизбежными последствиями насильственного и неумелого вмешательства правительства во внутренние дела кочевников, разрушением устоев традиционного казахского общества, сокращением пастбищ (Султанов, 1996: 24). Другой российский исследователь Д. Васильев, анализируя административную политику России в Казахстане, справедливо утверждает, что «… главным действующим лицом на театре российско-центральноазиатских отношений были казахские жузы, …и на них был направлен заинтересованный взор империи, их земли в конце концов превратились в вожделенный плацдарм для дальнейшего проникновения в регион» (Васильев, 2014: 5).

Вопросам анализа методологии и историографического ландшафта аграрной колонизации Степного края во второй пол. XIX – начале XX вв. посвящена работа З. Чуркина и Б. Токмурзаева. В трактовке ученых, историографический опыт осмысления аграрной колонизации края складывается еще со второй половины XIX столетия как реакция образованной части общества на колонизационный процесс. В XX – начале XXI вв. он развивался и эволюционировал уже в условиях национально-государственного, политического, идеологического и социокультурного контекстов. Исследовательский интерес сосредоточен был на вопросах переселенческой политики на окраинах империи, организации хозяйственных практик русского и местного населения, экономических аспектах взаимоотношений автохтонов с переселенцами региона. По мнению ученых, «за границами историографической рефлексии оставалась оценка имперской составляющей колонизационного дела, …проблемы формирования общественно-политического и властного дискурсов аграрной колонизации, влияния дискурсивных практик на проектную и практическую деятельность имперских властей» (Чуркин, Токмурзаев, 2019: 227). Авторы приходят к выводу, что «аграрная колонизация Степного края осуществлялась в рамках универсальной модели российского колонизационного процесса, когда вольно-народные практики переселения на новые территории становились предметом государственного внимания и законодательной фиксации постфактум. …Обсуждение вопроса о путях, методах и перспективах аграрной колонизации Степного края, выявление «узких» мест и проблем, связанных с земледельческим «продвижением» империи в границы степных областей, приводили к выработке соответствующих законодательных решений и нормативно-правовому регулированию социально-политических и хозяйственно-экономических процессов в регионе» (Чуркин, Токмурзаев, 2019: 230).

В зарубежной историографии целины в первую очередь следует отметить исследование Темниковой Е. Е. и Томилина В. Н., в котором дается анализ ключевых дискуссионных вопросов целины (Темникова, Томилин: 2022). Авторы отмечают отсутствие единого подхода в отношении целинной кампании и оценки ее последствий. Так, западные ученые акцентируют внимание на ограниченном потенциале аграрной политики Н.С. Хрущева. Российские авторы рассматривают целину с точки зрения отказа от политики интенсификации сельскохозяйственного производства, считая, что «кампания по освоению целинных и залежных земель в значительной степени блокировала развитие сельского хозяйства центральных районов страны» (Темникова, Томилин, 2022: 105). Казахстанские исследователи анализируют целинную эпопею с позиций социально-экономических интересов республики, акцентируя внимание на перераспределение трудовых и материальных ресурсов.

Связь экономики и политики в историческом ракурсе на примере изучения истории освоения целинных земель рассматривает Е.Б. Сошнева (Сошнева, 2014). По мнению автора, эта программа освоения целины не имела какого-либо экономического обоснования и обусловлена была политическими задачами высшего советского руководства. Проблему формирования трудовых ресурсов для целинных областей поднимает исследователь Н.Н. Аблажей. Анализируя масштабы привлечения населения в районы целинной распашки, автор приходит к выводу, что плановое переселение репатриантов в целинные хозяйства не способствовало заметному пополнению трудовых ресурсов в аграрном секторе и не оказало существенного влияния на динамику национального состава населения Казахстана (Аблажей, 2008). Вопросам социализации спецпереселенцев на целине посвящено исследование американского исследователя М. Поль (Поль, 2004). Опираясь на архивные документы и полевые материалы в виде устных свидетельств непосредственных участников событий, автор предприняла попытку пересмотреть сложившиеся в советской историографии представления о целине как «многонациональной планете» и показать особенности сформировавшейся целинной идентичности.

Заключение

Из проведенного нами историографического анализа следует вывод, что проблема развития земельных отношений в северном регионе Казахстана в период второй четверти XIX – 50–60-х годов XX века недостаточно изучена с позиций преемственности и непрерывности исторических процессов, оценки соотношения традиционных и модернистских взглядов на данную проблему. Не получила должную оценку роль местного казахского населения в модернизационных процессах в системе земельных отношений, восприятие ими нововведений и аграрной политики в целом, изменения в хозяйственной жизни казахов. Требуют научного изучения вопросы вовлеченности казахов в аграрные преобразования в целинные годы, последствий массовой распашки земель для животноводства республики. Именно поэтому проблема земельных отношений в регионе требует дальнейшего исследования на основе анализа новых архивных и других источников.

Благодарности

Работа выполнена в рамках научно-технической программы «История развития земельных отношений в северном Казахстане в исторической ретроспективе XIX – начала XXI вв.» по программно-целевому финансированию Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан. ИРН: BR21882254.

Литература

Абдиров М.Ж. Военно-казачья колонизация Казахстана (конец XVI – нач. XX вв.): опыт историко-эволюционного анализа: дис… д-ра ист. наук: 07.00.02. – Алматы, 1997. – 368 с.

Аблажей Н.Н. Репатрианты из КНР в районах освоения целинных и залежных земель (1954–1962 гг.) // Гуманитарные науки в Сибири. – 2008. – № 2. – С. 104–106.

Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. Монография. – Алматы: Университет «Туран», 1997. – 360 с.

Алексеенко Н.В. Русские и казахи Верхнего Прииртышья в XVIII – начале XX в.: автореферат дис… д-ра ист. наук. – Л., 1967. – 35 с.

Андреев И. Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков. – Алматы, 1998. – 280 с.

Аничков И.В. Упадок народного хозяйства в киргизских степях // Русская мысль. – 1902. – №5. – Отд. II. – С. 14–25.

Аполлова Н.Г. Экономические и политические связи Казахстана с Россией в XVIII – начале XIX вв. – М.: Изд. АН СССР, 1960. – 456 с.

Бекмаханов Е. Казахстан в 20–40-е годы XIX века. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 399 с.

Бекмаханова Н.Е. Многонациональное население Казахстан и Киргизии в эпоху капитализма. – Москва: Наука, 1986. – 267 с.

Бижигитова К.С. Аграрные отношения в Сибирском казачьем войске во второй пол. 19-нач. 20 вв. (проблемы землеустройства, землепользования и взаимоотношений с казахским населением): автореферат дис… канд. ист. наук: 07.00.02. – Алматы, 2001. – 29 с.

Букейхан А. Исторические судьбы Киргизского края и культурные его успехи // Избранное: научные исследования, труды на каз. и рус. языках. Монографии. Статьи. Речи. Доклады. Стихи. Переводы. Письма. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 478 с.

Васильев Д.В. Россия и казахская степь. Административная политика и статус окраины. XVIII–первая половина XIX вв. – М.: Политическое просвещение, 2014. – 471 с.

Вяткин М. Батыр Срым. Учебное издание. – Алматы: Санат, 2002. – 344 с.

Жаппасов Ж.Е., Тасилова Н.А., Тойшубекова Ж.Қ. «Материалы по киргизскому землепользованию» как источник по хозяйственно-экономической истории казахов в конце XIX в. – начале XX в. // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Серия историческая. – 2015. – № 3 (78). – С. 51–56.

Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов К.С. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. – Алма-Ата, 1992. – 36 с.

Коншин Н.Я. Краткий исторический очерк Семипалатинского края (до 1917 г.). – Отд. оттиск из № 1 (14) «Нашего хозяйства». – Тип. Семгубиздата, 1927.

Красовский М. Область сибирских киргизов // Материалы для географии и статистики в трех частях. – СПб., 1868. Ч. I. – 428 с. Ч. II. – 464 с. Ч. III. – 264 с.

Ксенжик Г.Н. Картографические материалы по истории Казахстана XVIII – начало XX вв.: в контексте формирования государственных границ. Казахский нац. аграрный ун-т. – Алматы: N-PRESS, 2020. – 376 с.

Кудайбергенов Г.К. Дороги, которые нас выбирают. – Астана: Аударма, 2004. – 240 с.

Масанов Н. Кочевая цивилизация казахов (основы жизнедеятельности номадного общества). – Алматы: Социнвест, Москва: Горизонт, 1995. – 319 с.

Муканов М. С. Этническая территория казахов в XVIII – начале XX веков. – Алматы: Казахстан, 1991. – 64 с.

Мусабекова Н.М. Влияние процессов оседания и развития земледелия на родовое землепользование и землевладения казахов во 2-ой половине XIX века // Вестник ПГУ. Серия Гуманитарная. – 2014. – № 1–2. – С. 133–143.

Национальная политика России: история и современность / Авт.: Кулешов С.В. и др. – М.: Русский мир, 1997. – 680 с.

Огайон И. Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928–1945 гг.) / Изабель Огайон; [пер. с фр. А. Т. Ракишева; сост. Б. М. Сужиков]. – Алматы: Санат, 2009. – 365 с.

Пашков Б.Г. Русь – Россия – Российская империя. Хроника правления и событий (1862–1917 гг.). – М.: Центр-ком, 1997. – 636 с.

Пашков С.В. Эволюция целинного земледелия Северного Казахстана: детерминанты регионального развития // Известия Иркутского государственного университета. Серия Наука о земле. – 2022. – Т.42. – С. 68–89.

Поль М. «Планета ста языков». Этнические отношения и советская идентичность на целине // Вестник Евразии. – 2004. – № 4. – С. 21–28.

Сактаганова З.Г. Экономическая модернизация Казахстана. 1946–1970 гг. 2-е издание. – Караганда: Изд-во КарГУ, 2017. – 365 с.

Седельников Т. Борьба за землю в киргизской степи (Қазақ этнографиясының кітапханасы, 31 том). – Павлодар: «ЭКО» ГӨФ, 2006. – 177 с.

Сошнева Е.Б. Экономика как инструмент политики советского государства (проект «целина») // Вестник Новгородского государственного университета. – 2014. – № 83. – С. 53–57.

Сулейменов Б. Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX – начала XX в. – Алма-Ата: изд-во Академии наук Казахской ССР, 1963. – 411 с.

Султанов Т.И. Россия и Казахстан: история и проблемы взаимодействия (XVI – начало XX вв.) / Россия, Запад и мусульманский Восток в колониальную эпоху. – СПб.: изд. «Дмитрий Булганин», 1996. – С. 8–23.

Тасилова Н.А., Тойшубекова Ж.К. «Материалы по киргизскому землепользованию» как источник по истории Казахстана (конец XIX в. – начало XX в.). // Вестник КазНУ имени аль-Фараби. Серия историческая. –2014. – № 1 (72). – С. 22–58.

Темникова Е.Е., Томилин В.Н. Отечественная и зарубежная историография освоения целины // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. – 2022. – № 4. – С. 102–110.

Тогжанов Т. Казахский колониальный аул // Қазақ этнографиясының кітапханасы. 40 том. – Павлодар: «ЭКО» ГӨФ, 2006. – 227 с.

Тынышбаев М. История казахского народа. – Алматы: Қазақ университеті, 1996. – 198 с.

Чуркин М.К., Токмурзаев Б.С. Аграрная колонизация Степного края: общественно-политический дискурс и имперские практики второй пол. XIX-начала XX вв.: монография. – Омск : Изд-во ОмГПУ, 2019. – 262 с.

Шонанов Т. Қазақ жер мәселесінің тарихы // Қазақ этнографиясының кітапханасы. 27 том. – Павлодар: «ЭКО» ГӨФ, 2006. – 330 б.

Хамитова М.А. Западные историки об освоении целинных и залежных земель Казахстана // Евразийский Союз Ученых. – 2020. – №1–7(70). – С. 28–35.

Ядринцев Н.М. Сибирь как колония в географическом, этнографическом и историческом отношении: иллюстрированное 16 сибирскими видами и типами. – Изд. 2-е, испр. и доп. – СПб.: Изд. И. М. Сибирякова, 1892. – 720 с.

Benner K. Der Vielvoelkerstaat Kasachstan: Ethnische Heterogenitaet in friedlicher Koexistenz? – Hamburg, 1996. – 148 p.

Қаирболат Ж. Нұрбай, Галья А. Алпыспаева, Хадиша А. Аубакирова
С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,
Астана, Қазақстан

XIX ғ. екінші ширегі-XX ғ. 50-60 жж. Солтүстік Қазақстандағы жер қатынастарының даму мәселесі: тарихнамалық талдау

Аңдатпа. Мақалада XIX ғасырдың екінші ширегінен XX ғасырдың 50-60 жылдарына дейінгі кезеңдегі Солтүстік Қазақстандағы жер қатынастарының дамуы бойынша тарихнамалық шолу ұсынылады. Ғылыми зерттеуде авторлар мәселені шартты түрде бірнеше кезеңге бөліп көрсетеді, олардың әрқайсысы тақырыптық ерекшеліктерімен ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік жер саясатын бағалаудың түрлі ғылыми проблемаларын анықтаумен, оларды бағалау тәсілдерімен де ерекшеленеді. Ғылыми шынайылық пен тарихшылдық қағидаттарына сүйене отырып, авторлар Қазақстанның солтүстік облыстарындағы жер қатынастарын зерттеу тарихын белгілі бір бағыты мен даму динамикасы бар процесс ретінде қарастырады. Тарихи фактілер мен оқиғаларды талдауға авторлар қолданатын жүйелілік тәсілі жер қатынастарын елдің әлеуметтік-экономикалық жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде зерттеуге мүмкіндік береді. Революцияға дейінгі, кеңестік және посткеңестік авторлардың еңбектерін сыни талдау негізінде қаралып отырған хронологиялық кезеңде Қазақстанның солтүстік өңірінде жер қатынастарын дамыту проблемасы тарихи процестердің сабақтастығы мен үздіксіздігі тұрғысынан, осы проблемаға дәстүрлі және модернистік көзқарастардың арақатынасы тұрғысынан қарастырылып, сондай-ақ жергілікті қазақ халқының осы проблемадағы рөлін бағалау тұрғысынан толық зерттелмеген деген қорытынды жасалады болған аграрлық өзгерістер. Жер қатынастарының тарихын зерттеу қажеттілігі аймақтағы аграрлық жаңғыртудың ерекшеліктері мен салдарын зерделеуге мүмкіндік беретін көшпелі қазақтарды басқарудың жаңа жағдайларына бейімдеу теориясы тұрғысынан негізделеді.

Түйін сөздер: жер қатынастары; аграрлық саясат; көшпелі қазақтар; Солтүстік Қазақстан; қоныс аудару; шаруаларды отарлау; тың жерлерді жырту.

Kairbolat Zh. Nurbay, Galya A. Alpyspaeva, Khadisha A. Aubakirova
S.Seifullin Kazakh Agro Technical Research University, Astana, Kazakhstan

The problem of the development of land relations in northern Kazakhstan in the second quarter of the 19th – 50-60s of the 20th centuries: historiographic analysis

Abstract. The article presents a historiographical overview of the history of land relations in northern Kazakhstan in the period from the second quarter of the 19th century to the 50-60s of the 20th centuries. In the scientific study of the problem, the authors conventionally identify several periods, each of which differs not only in the thematic range of issues being studied, but also in the formulation of problems, and scientific approaches to assessing the state's land policy. Following the principles of scientific objectivity and historicism, the authors consider the history of the study of land relations in the Northern regions of Kazakhstan as a process that has a certain direction and dynamics of development. The systematic approach used by the authors to the analysis of historical facts and events makes it possible to study land relations as an important component of the country's socio-economic system. Based on a critical analysis of the works of pre-revolutionary, Soviet and post-Soviet authors, it is concluded that the problem of the development of land relations in the northern region of Kazakhstan in the chronological period under consideration has not been fully studied from the standpoint of continuity and continuity of historical processes, from the point of view of the relationship between traditional and modernist views on this problem, as well as assessing the role of the local Kazakh population in the ongoing agrarian changes. The necessity of studying the history of land relations in the context of the theory of adaptation of Kazakh nomads to new economic conditions, which makes it possible to study the features and consequences of agrarian modernization in the region, is substantiated.

Keywords: land relations; agrarian policy; Kazakh nomads; Northern Kazakhstan; resettlement; peasant colonization; plowing of virgin lands.

References

Abdirov M.Zh. Voenno-kazach'ya kolonizatsiya Kazakhstana (konets XVI – nach. XX v.): Opyt istoriko-evolyutsionnogo analiza [Military Cossack colonization of Kazakhstan (late XVI – early XX century): The experience of historical and evolutionary analysis]. (Almaty, 1997, 368 p.) [in Russian]

Ablazhey N.N. Repatrianty iz KNR v rayonakh osvoeniya tselinnykh i zalezhnykh zemlyakh (1954-1962 gg.) [Repatriates from the PRC in areas of development of virgin and fallow lands (1954-1962)]. Gumanitarnye nauki v Sibiri [Humanities in Siberia], 2, 104–106 (2008) [in Russian]

Abylhozhin Zh.B. Ocherki sotsial'no-ekonomicheskoy istorii Kazakhstana. XX vek [Essays on the socio-economic history of Kazakhstan. XX century]. Monografiya. (Almaty, 1997, 360 p.) [in Russian]

Alekseenko N.V. Russkie i kazakhi Verkhnego Priirtysh'ya v XVIII – nachale XX v. [Russians and Kazakhs of the Upper Irtysh region in the XVIII – early XX century]. (Leningrad, 1967, 35 p.) [in Russian]

Andreev I.G. Opisanie Sredney ordy kirgiz-kaysakov [Description of the Middle Horde of Kirghiz-Kaysaks]. (Almaty, 1998, 280 p.) [in Russian]

Anichkov I.V. Upadok narodnogo khozyaystva v kirgizskikh stepyakh [Decline of the national economy in the Kyrgyz steppes]. Russkaya mysl' [Russian thought], 5, 14–25 (1902) [in Russian]

Apollova N. G. Ekonomicheskie i politicheskie svyazi Kazakhstana s Rossiey v XVIII - nachale XIX vv. [Economic and political relations of Kazakhstan with Russia in the XVIII - early XIX centuries]. (Moscow, 1960, 456 p.) [in Russian]

Bekmakhanov E. Kazakhstan v 20–40-e gody XIX veka [Kazakhstan in the 20-40s of the XIX century. (Almaty, 1992, 399 p.) [in Russian]

Bekmakhanova N.E. Mnogonatsional'noe naselenie Kazakhstan i Kirgizii v epokhu kapitalizma [Multinational population of Kazakhstan and Kyrgyzstan in the era of capitalism]. (Moscow, 1986, 267 p.) [in Russian]

Benner K. Der Vielvoelkerstaat Kasachstan: Ethnische Heterogenitaet in friedlicher Koexistenz? (Hamburg, 1996, 148 p.)

Bizhigitova K.S. Agrarnye otnosheniya v Sibirskom kazach'em voyske vo vtoroy pol. XIX – nach. XX vv. (problemy zemleustroystva, zemlepol'zovaniya i vzaimootnosheniy s kazakhskim naseleniem) [Agrarian relations in the Siberian Cossack army in the second half of the 19th century. 20th centuries (problems of land management, land use and relationships with the Kazakh population)]. (Almaty, 2001, 29 p.) [in Russian]

Bukeykhan A. Istoricheskie sud'by Kirgizskogo kraya i kul'turnye ego uspekhi [Historical destinies of the Kyrgyz Region and its cultural successes]. Izbrannoe: nauchnye issledovaniya, trudy na kaz. i rus. yazykakh. Monografii. Stat'i. Rechi. Doklady. Stikhi. Perevody. Pis'ma. (Almaty, 1995. 478 p.) [in Russian]

Churkin M.K., Tokmurzaev B.S. Agrarnaya kolonizatsiya Stepnogo kraya: obshchestvenno-politicheskiy diskurs i imperskie praktiki vtoroy pol. XIX-nachala XX vv.: monografiya [Agrarian colonization of the Steppe region: socio-political discourse and imperial practices of the second gender. XIX - early XX centuries: monograph]. (Omsk, 2019, 262 p.) [in Russian]

Khamitova M.A. Zapadnye istoriki ob osvoenii tselinnykh i zalezhnykh zemel' Kazakhstana [Western historians on the development of virgin and fallow lands of Kazakhstan]. Evraziyskiy Soyuz Uchenykh [Eurasian Union of Scientists], 1–7(70), 28–35 (2020) [in Russian]

Konshin N.Ya. Kratkiy istoricheskiy ocherk Semipalatinskogo kraya (do 1917 g.) [Brief historical sketch of the Semipalatinsk region (before 1917)]. Otd. ottisk iz. 1(14), 1927 [in Russian]

Kozybaev M.K., Abylkhozhin Zh.B., Aldazhumanov K.S. Kollektivizatsiya v Kazakhstane: tragediya krest'yanstva [Collectivization in Kazakhstan: the tragedy of the peasantry]. (Alma-Ata, 1992. 36 p.) [in Russian]

Ksenzhik G.N. Kartograficheskie materialy po istorii Kazakhstana XVIII – nachalo XX vv.: v kontekste formirovaniya gosudarstvennykh granits [Cartographic materials on the history of Kazakhstan in the 18th – early 20th centuries: in the context of the formation of state borders]. (Almaty, 2020, 376 p.) [in Russian]

Kudaybergenov G.K. Dorogi, kotorye nas vybirayut [The roads that choose us]. (Astana, 2004, 240 p.) [in Russian]

Masanov N. Kochevaya tsivilizatsiya kazakhov (osnovy zhiznedeyatel'nosti nomadnogo obshchestva) [Nomadic civilization of the Kazakhs (fundamentals of nomadic society)]. (Almaty, 1995, 319 p.) [in Russian]

Mukanov M.S. Etnicheskaya territoriya kazakhov v XVIII - nachale KhKh vekov [Ethnic territory of the Kazakhs in the 18th - early 20th centuries]. (Almaty, 1991, 64 p.) [in Russian]

Musabekova N.M. Vliyanie protsessov osedaniya i razvitiya zemledeliya na rodovoe zemlepol'zovanie i zemlevladeniya kazakhov vo 2-oy polovine XIX veka [The influence of subsidence processes and the development of agriculture on tribal land use and land tenure of the Kazakhs in the 2nd half of the 19th century]. Vestnik PGU. Seriya Gumanitarnaya [The Bulletin of PGU. Series Earth Sciences], 1–2, 133–143 (2014) [in Russian]

Natsional'naya politika Rossii: istoriya i sovremennost' [National policy of Russia: history and modernity]. (Moscow, 1997, 680 p.) [in Russian]

Ogayon I. Sedentarizatsiya kazakhov SSSR pri Staline. Kollektivizatsiya i sotsial'nye izmeneniya (1928–1945 gg.) [Sedentarization of the Kazakhs of the USSR under Stalin. Collectivization and social change (1928–1945)]. (Almaty, 2009, 365 p.) [in Russian]

Pashkov B.G. Rus' – Rossiya – Rossiyskaya imperiya. Khronika pravleniya i sobytiy (1862–1917 gg.) [Rus' – Russia – Russian Empire. Chronicle of government and events (1862–1917)]. (Moscow, 1997, 636 p.) [in Russian]

Pashkov S.V. Evolyutsiya tselinnogo zemledeliya Severnogo Kazakhstana: determinanty regional'nogo razvitiya [Evolution of Virgin Agriculture in Northern Kazakhstan: Determinants of Regional Development]. Izvestiya Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya Nauka o zemle [The Bulletin of Irkutsk State University. Series Earth Sciences], 42, 68–89 (2022) (in Russian)

Pol' M. «Planeta sta yazykov». Etnicheskie otnosheniya i sovetskaya identichnost' na tseline ["Planet of a Hundred Languages." Ethnic relations and Soviet identity in the virgin lands]. Vestnik Evrazii [Bulletin of Eurasia], 4, 21–28 (2004) (in Russian)

Saktaganova Z.G. Ekonomicheskaya modernizatsiya Kazakhstana. 1946–1970 gg. 2-e izdanie [Economic modernization of Kazakhstan. 1946–1970 2nd edition]. (Karaganda, 2017, 365 p.) [in Russian]

Sedel'nikov T. Bor'ba za zemlyu v kirgizskoy stepi [The struggle for land in the Kyrgyz steppe]. (Pavlodar, 2006, 177 p.) [in Russian]

Shonanov T. Kazak zher maselesinin tarikhy [History of the Kazakh land issue] (Pavlodar, 2006, 330 p.) [in Kazakh]

Soshneva E.B. Ekonomika kak instrument politiki sovetskogo gosudarstva (proekt «tselina») [Economics as a policy instrument of the Soviet state (the "Virgin Land" project)]. Vestnik Novgorodskogo gosudarstvennogo universiteta [Bulletin of the Novgorod State University], 83, 53–57 (2014) [in Russian]

Suleymenov B. Agrarnyy vopros v Kazakhstane posledney treti XIX–nachala XX v. [The agrarian question in Kazakhstan in the last third of the XIX–early XX century]. (Alma-Ata, 1963, 411 p.) [in Russian]

Sultanov T.I. Rossiya i Kazakhstan: istoriya i problemy vzaimodeystviya (XVI – nachalo XX vv.) [Russia and Kazakhstan: history and problems of interaction (XVI – early XX centuries)]. (Saint Petersburg, 1996, p. 8–23) [in Russian]

Tasilova N.A., Toyshubekova Zh.K. «Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu» kak istochnik po istorii Kazakhstana (konets XIX v. – nachalo XX v.) ["Materials on Kyrgyz land use" as a source on the history of Kazakhstan (late 19th century – early 20th century)]. Vestnik KazNU imeni Al'-Farabi. Seriya istoricheskaya, 1(72), 22–58 (2014) [in Russian]

Temnikova E.E., Tomilin V.N. Otechestvennaya i zarubezhnaya istoriografiya osvoeniya tseliny [Domestic and foreign historiography of the development of virgin lands]. Izvestiya vysshikh uchebnykh zavedeniy. Povolzhskiy region. Gumanitarnye nauki [News of higher educational institutions. Volga region. Humanitarian sciences], 4, 102–110 (2022) [in Russian]

Togzhanov T. Kazakhskiy kolonial'nyy aul [Kazakh colonial village]. (Pavlodar, 2006, 227 p.) [in Russian]

Tynyshbaev M. Istoriya kazakhskogo naroda [History of the Kazakh people]. (Almaty, 1996, 198 p.) [in Russian]

Vasil'ev D.V. Rossiya i kazakhskaya step'. Administrativnaya politika i status okrainy. XVIII – pervaya polovina XIX veka [Russia and the Kazakh steppe. Administrative policy and the status of the outskirts. XVIII – first half of the XIX century]. (Moscow, 2014, 471 p.) [in Russian]

Vyatkin M. Batyr Srym. Uchebnoe izdanie [Batyr Srym. Educational publication]. (Almaty, 2002, 344 p.) [in Russian]

Yadrintsev N.M. Sibir' kak koloniya v geograficheskom, etnograficheskom i istoricheskom otnoshenii: illyustrirovannoe 16 sibirskimi vidami i tipami [Siberia as a colony in geographical, ethnographic and historical terms: illustrated with 16 Siberian species and types]. (Saint Petersburg, 1892, 720 p.) [in Russian]

Zhappasov Zh.E., Tasilova N.A., Toyshubekova Zh.K. «Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu» kak istochnik po khozyaystvenno-ekonomicheskoy istorii kazakhov v kontse XIX v. – nachale XX v. ["Materials on Kyrgyz land use" as a source on the economic history of the Kazakhs at the end of the 19th century. – early 20th century]. Vestnik KazNU imeni Al'-Farabi. Seriya istoricheskaya [Bulletin of Al-Farabi KazNU. Historical series], 3(78), 51–56 (2015) [in Russian]

Сведения об авторах:

Нұрбай Қаирболат Жакенұлы – доктор исторических наук, профессор кафедры истории Казахстана, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, Астана, Казахстан.

Алпыспаева Галья Айтпаевна – доктор исторических наук, профессор кафедры истории Казахстана, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, Астана, Казахстан.

Аубакирова Хадиша Алькеевна – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор кафедры истории Казахстана, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, Астана, Казахстан.

Nurbay Kairbolat Zhakenuly – Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of History of Kazakhstan, Saken Seifullin Kazakh Agro Technical Research University, Astana, Kazakhstan.

Alpyspaeva Galya Aytpaevna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of History of Kazakhstan, Saken Seifullin Kazakh Agro Technical Research University, Astana, Kazakhstan.

Aubakirova Khadisha Alkeevna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of History of Kazakhstan, Saken Seifullin Kazakh Agro Technical Research University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

ХҒТАР 03.20.00

1920-1930 жылдардағы Қазақстандағы Кеңес мемлекетінің жерге орналастыру саясаты (Ертіс өңірі материалдары бойынша)

Айсара А. Оралбекова[1*], Гульнур А. Абенова[2], Айжан Р. Ботабекова[3]

Шәкәрім атындағы университет, Семей, Қазақстан

[*]Корреспонденция үшін автор:
[1] aysara.oralbekova@bk.ru
E-mail: [2] ab.gulnur@mail.ru
[3]aizhan.botabekova@mail.ru
[1]https://orcid.org/0000-0002-9727-8388
[2]https://orcid.org/0000-0001-7845-182X
[3] https://orcid.org/0009-0009-1384-8047
DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-128-141

Аңдатпа. *Мақала 1920-1930 жылдардағы кеңестік жер саясаты аясында жер нормаларын қалыптастыру мәселесін зерттеуге арналған. Мақаланың басты мақсаты – Ертіс өңіріндегі жер нормаларын белгілеу, жерге орналастыру жұмыстарының құрылымын, іске асырылу барысы мен нәтижелерін зерттеу болып табылады. Сондай-ақ жерге орналастыру жұмыстары барысындағы жергілікті халық арасындағы таптық күрес пен жер дауына қатысты қақтығыстар сынды ғылыми әдебиеттерде жеткілікті түрде қамтылмаған мәселелер қарастырылады. Зерттеу жұмысының негізгі дерекқөзін – Абай облысының «Қазіргі заман тарихын құжаттандыру» орталығының мәліметтері құрады. Бұрын ғылыми айналымға түспеген деректер негізінде Ертіс өңірінің ұлттық аймақтарындағы жер, әлеуметтік және мәдениетаралық қатынастар кешені туралы мәселесінің тарихнамасы толықтырылды.*
1926 жылдан бастап Қазақстан бұрынғы Ресей империясы тұсындағыдай басқа аймақтардан қоныс аударатын өңірге айналып, Ертіс өңірі «артық жер ресурстарын» іздеуде белсенді түрде пайдаланылғандығы анықталады. Мал шаруашылығына сәйкес келетін жер нормативтері қысқартылып, артық жерлер ауыл шаруашылығына және халықты қоныстандыруға қайта бөлінгендігі атап өтіледі.
Кеңес үкіметі тарапынан Ресей империясы кезіндегі отарлық жер саясатының қайшылықтарын жоюға талпыныс жасап, алғашында отарлық езгіден босаған тұрғындарды жермен қамтамасыз ету, кейін қоныстандыру саясатын жүзеге асыру бағытында жер нормасын белгілеу, жер қорын анықтау шаралары жүргізілгенімен, нәтижесінде аталған шаралардың ойдағыдай жоспар бойынша орындалмағандығы анықталды. Соның ішінде, Ертіс өңіріндегі жер реформаларының жүзеге асырылу барысы күрделі және біркелкі емес сипатта жүргізілгендігі туралы қорытынды жасалынды.
Түйін сөздер: *Кеңес үкіметі; жерге орналастыру; жер нормасы; реформа; тәркілеу; ауыл шаруашылығы.*

Received 27.08.2023. Revised 27.09. 2023. Accepted 15.10. 2023. Available online 30.12.2023.

For citation:

Oralbekova A., Abenova G., Botabekova A. The land management policy of the Soviet state in Kazakhstan in the 1920s-1930s (based on materials from the Irtysh region) // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 145. – No. 4. – P. 128-141. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-145-4-128-141

Для цитирования:
Оралбекова А., Абенова Г., Ботабекова А. Политика землеустройства советского государства в Казахстане в 1920-1930-е годы (по материалам Прииртышья) // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 145. – No.4. – С. 128-141. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-145-4-128-141

Кіріспе

Қазіргі таңда елімізде экономиканы, оның ішінде ауыл шаруашылығы саласын дамытуды ынталандыру жолдарын іздестіру жұмыстары жүргізілуде. Жалпы ауыл шаруашылығы саласының жағдайын айқындайтын өзекті мәселелердің бірі – жер мәселесі. Ауыл шаруашылығын дамытудың қазіргі аспектілері қазақ ауыл шаруашылығын дағдарысқа ұшыратқан әртүрлі әлеуметтік-экономикалық факторларды терең зерттеуді қажет ететін бірқатар теориялық сұрақтарды туындатады. Аграрлық сектордағы соңғы дағдарыстың тамырын 20 ғасырдың алғашқы онжылдықтарындағы әлеуметтік-экономикалық ортадан іздеуге болады. Сол себепті 1920 жылдардағы қазақ халқының жерге орналастыру мәселелерін және Қазақстандағы жерді әртүрлі шаруашылық жүйелермен пайдаланудың күрделі процесін зерттеу аса маңызды болып табылады.

Ертіс өңірі – бүгінде Абай облысы мен Шығыс Қазақстан облысы және Павлодар облысының территориясын алып жатқан экономикалық маңыздылығы жоғары аймақ болып саналады. 1920-1930 жылдар аралығындағы Ертіс өңіріндегі жерге орналастыру мен пайдалану сияқты аграрлық қатынастарды зерттеу мәселесі күрделі әрі зерттелмеген тұстары көп тақырып болып табылады. Аталған кезеңдегі жер реформасын жүзеге асыру барысында жіберілген кемшіліктер мен қателерді тереңнен зерттеудің практикалық маңыздылығы – қазіргі заманғы ауыл шаруашылығы заңнамасының табысты жүзеге асырудың әдістері мен құралдарын анықтауға көмектеседі. Жер мәселесі тақырыбының тағы бір ғылыми тұрғыдағы өзекті тұсы, оның жаңа ашылымдарға жол ашатын зерттеулер жүргізу потенциалын, сондай-ақ тарихнамалық талдау арқылы қол жеткізуге болатын кейбір мәселелерді шешу әдістемесін қайта қарау мүмкіндігі болып табылады.

Мақаланың негізгі мақсаты ақпан революциясынан кейінгі Қазақстандағы жер қатынастарын зерттеп, Кеңес үкіметінің ауыл шаруашылығы саясатының күрделі тұстарын зерделеуді көздейді. Мақсатына жету үшін келесідей міндеттер белгіленді: Ертіс өңіріндегі жерге орналастыру жұмыстарын, шабынды және егістік алқаптарын анықтау науқанын зерттеу (мұрағат құжаттары мен қолжетімді дереккөздер негізінде), жер реформаларының жергілікті тұрғындардың қоғамдық өміріне әсерін анықтау.

Материалдар мен әдістер

Ертіс өңіріндегі жерге орналастыру науқанына қатысты құнды мәліметтердің басым көпшілігі мұрағат құжаттарында сақталғандықтан, мұрағат материалдары зерттеу барысында қолданылған негізгі дереккөздер болды. Мұрағаттарда аталған уақыт аралығындағы жер ресурстарын басқару саясатына, ауыл шаруашылығы реформаларына және соған байланысты тақырыптарға қатысты қаулылар, есептер, хат-хабарлар мен жазбалар сияқты құжаттарды анықтау үшін жүйелі іздеу жұмыстары жүргізілді.

Дегенмен де 1920-1930 жылдар аралығындағы Ертіс өңіріндегі жерге орналастыру науқанына қатысты құнды мәліметтердің басым көпшілігі Абай облысының «Қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығында» шоғырланғаны белгілі. Аталған мұрағаттың әсірес 152-қорының (Семей губерниялық жер басқармасы) құжаттары Ертіс өңірінің қоғамдық-саяси және әлеуметтік-экономикалық жағдайын ашуға ықпал етті. Аталған қордың құжаттарында 1920-1930 жылдардағы Ертіс өңіріндегі әлеуметтік-экономикалық саясаттың әртүрлі аспектілері туралы мәліметтер қамтылған. Атап айтқанда, қазақ

қоғамындағы таптық қатынастарды орнату үшін кеңестер құру, партиялық ұяшықтардың қызметі, жерді игеру процестері, егістік және шабындық жерлерді анықтау, жеке меншік иелерін жою үшін жер бөлу, байлардың мүлкін тәркілеу науқандары, салық саясаты мен ауыл шаруашылығы өнімдерін жинау шаралары сипатталған.

Мақаланы дайындау барысында жер реформаларының құрылымын, жерді бөлу және пайдалану үрдістерін қарастыруға және сипаттауға мүмкіндік беретін ақпаратты талдау және синтездеу сияқты тарихи зерттеу мен ғылыми талдаудың жалпы ғылыми әдістері қолданылды. 1920-1930 жылдар аралығындағы Ертіс өңіріндегі жерге орналастыру жұмыстарының хронологиялық, логикалық, сандық және сапалық қатынасын зерттеуде салыстырмалы тарихи әдіс кеңінен қолданылды. Сонымен қатар, тарихшылдық, ғылыми объективтілік, тұтастық және даму принциптері сақталынды. Тарихшылдық принципіне сүйене отырып, материал хронологиялық ретпен берілсе, объективтілікке мұрағаттық құжаттарды тарту арқылы қол жеткізіледі.

Талқылау

1920-жылдары зерттеушілердің көпшілігі Кеңес үкіметінің жерге орналастыру саясатына қатысты біржақты баға берді. 1921-1922 жылдардағы жер реформасы ұлттық мүддеге көзделінген, нәтижелері таптық және саяси тиімділік тұрғысынан қарастырылды. Мысалы, Сластухин «Социалистическое переустройство казахского кочевого аула» мақаласында шабынды және егістік жерлерді қайта бөлу, ауылда таптық күрестің пайда болуына ықпал етті, патриархалдық-тайпалық қалдықтарға соққы беріп, ауылды орталандыруға әкелді деп жазды (Сластухин, 1933: 35).

XX ғасырдың 30-шы жылдарының ортасы мен 50-жылдардың ортасы жер мәселесі бойынша зерттеу жұмыстарының аздығымен сипатталады. М.Ким өз еңбегінде уақытша үкіметтің жер саясатының негізгі мазмұнын ашып көрсетіп, оны патшалық отарлау саясатының тікелей жалғасы деп бағалады. Зерттеуші Кеңес үкіметінің алғашқы жылдардағы ауылшаруашылық қызметіне де талдау жасай отырып, 20-жылдардың басындағы Қазақстандағы Кеңес өкіметінің аграрлық саясатының өңірдегі аграрлық мәселелерді толық шеше алмағандығын орынды атап көрсеткен (Ким, 1947:105). «Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921-1929 гг.)» атты еңбегінде Г.Ф. Дахшлейгер де 1921-1922 жылдардағы жер-су реформасы қазақ ауылындағы жер жүйесін өзгертпеді деген дәл сол пікірді ұстанады (Дахшлейгер, 1965: 171).

Ал, Б.Семевский болса, керісінше «Экономика кочевого хозяйства Казахстана в начале реконструктивного периода» еңбегінде 1921-1922 жылдардағы жер-су реформасы, сондай-ақ егістік пен шабындық жерлерді қайта бөлу науқаны қазақтар арасында егіншіліктің дамуын қамтамасыз етті деп баға береді (Семевский, 1941: 98).

Келесі тарихнамалық кезең 1950 жылдардың ортасы мен 1980 жылдар ауылдың шаруашылық тарихын зерттеуде сапалық және сандық бетбұрыспен сипатталады. Кеңес өкіметінің алғашқы жылдардағы аграрлық саясатының мазмұны туралы мәселеге әртүрлі көзқарастар пайда болды. А.Чупековтың Кеңес үкіметінің алғашқы аграрлық шаралары («Жер туралы декрет», «Жерді әлеуметтендіру туралы декрет», «Социалистік жерге орналастыру туралы декрет») қазақ халқының жерді пайдалану дәстүріне айтарлықтай әсер етпеді деген тұжырымдамаға келеді (Чупеков, 1961: 113).

Шаруашылық жүргізудің экономикалық жүйесінің географиялық шарттылығы тұрғысынан Ж. Б. Абылхожин «Традиционная структура Казахстана. Социальноэкономические аспекты функционирования и трансформации (1920-30 гг.)» атты еңбегінде Қазақстанның дәстүрлі құрылымының жұмыс істеуі мен трансформациясының экономикалық аспектілерін қарастырды. Ол қазақтардың дәстүрлі жер пайдалануына назар аудара отырып, 1926-1927 жылдардағы шабындық және егістік жерлерді қайта бөлудің негізгі мазмұны мен нәтижелерін жаңа әдіснамалық тұрғыдан қарастырды (Абылхожин, 1991).

Кеңес үкіметінің жер қатынастарына қатысты мәселесін зерттеу шетелдік тарихнамада да көрініс тапқан. Соның ішінде, Гарвард университетінің профессоры Терри Мартиннің іргелі зерттеуі өте маңызды. Автор өз еңбегінде Қазақстандағы 1920 жылдардың басындағы Жер реформасы кезінде ұлтаралық қақтығыстарға қатысты дәлелдер келтіреді (Мартин, 2011). Шетелдік ғалым С.Кэмерон жүргізген зерттеулерде басты назар ашаршылық тақырыбына аударылғанымен, Қазақстандағы аграрлық отарлаудың салдарлары мен нәтижесіне де талдау жасалынады (Камерон, 2020).

Исмагулов Ұ.Ш. және Исмагулова Д.М. мақаларына кеңестік жер саясатындағы жер нормаларын қалыптастыру мәселесіне жан-жақты талдау жасалынады. Мақалада тың мұрағат материалдары негізінде жер нормаларын белгілеудің мәні, олардың қалыптасу ерекшеліктері және жер қорын анықтау жұмыстарының жолдары қарастырылады (Исмагулов, Исмагулова, 2022).

Аталған кезеңдегі Ертіс өңіріндегі жерге орналастыру мәселесіне байланысты құнды мәліметтер көптеген өңірлік ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапқан. Қ.Қ. Байсаринаның «Шығыс Қазақстандағы ұжымдастыру тарихы мен тағылымы» атты оқу құралында 1920-1930 жылдар аралығындағы өңірдің қоғамдық-саяси жағдайы баяндалып, күштеп ұжымдастыру науқаны кезіндегі орын алған тәркілеу мен жер бөлу мәселелері талқыланады (Байсарина, 2014). Ал «Семей өңіріндегі ашаршылық және оның зардаптары (1931-1933 жж.)» еңбегінде ашаршылықтың басты себептерінің бірі Кеңес үкіметінің жүргізген тиімсіз аграрлық реформалары екені аталып өтіп, оның Семей өңіріндегі салдарлары туралы баяндалады (Байсарина, 2021).

Г. Халидуллиннің «Аграрная политика советской власти в Казахстане 1917 -1940г» атты диссертациясында жалпы Қазақстандағы жер қатынастарына сипаттама берсе (Халидуллин, 2001), Р.Ж. Екібаевтың кандидаттық диссертациясы Ертіс өңірінің XX-ғасырдың 20-30 жылдарындағы қоғамдық-саяси өмірімен қатар, жалпы экономикалық даму деңгейі мен хал-ахуалын түсінуге мүмкіндік береді (Екібаев, 2010)

А.С. Әділбаева, және Т.У. Жақыпова ғалымдардың мақалаларында аталған кезеңдердегі Шығыс Қазақстандағы ұжымдастыру саясаты аясында жүзеге асырылған күштеп қоныстандыру мен тәркілеу және жер бөлу шаралары салдарынан өзгеріске ұшыраған демографиялық өзгерістерге талдау жасалынады (Әділбаева, Жақыпова, 2022).

Атантаева Б.Ж. және т.б. авторлардың Конфискация байских хозяйств как составная часть политики коллективизации в 20-30-е годы XX века (на примере Восточного Казахстана) еңбегінде Шығыс Қазақстан облысындағы байлардың мал-мүлкін тәркілеу жұмыстарының құрылымы мен жерлерінен айырылған ауқатты шаруалардың сол кездегі хал-ахуалы жайы кеңінен тарқатылады (Атантаева, Ахметова, 2021).

«The historical memory on modernization of the Kazakh aul in Soviet narratives» [Кеңестік әңгімелердегі қазақ ауылын жаңғырту туралы тарихи естелік] атты Жанбосинова А.С. және т.б. авторлардың мақаласында, қазақ ауылдарын жаңғырту желеуімен жүргізілген жер реформаларының көшпенді қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіне тигізген әсері туралы баяндалады (Zhanbosinova, 2020).

Нәтиже

XX ғасырдың алғашқы ширегінде Қазақстан Ресейдің экономикалық жағынан артта қалған шеткері отар аймағындағы орналасқан елдер қатарынан болды. Ертіс өңірінің экономикасының маңызды салаларының бірі ауыл шаруашылығы болды. Аймақтағы ерекше тарихи және экономикалық жағдайларына байланысты ауыл шаруашылығы айтарлықтай аумақты алып жатты. Ауыл шаруашылығы аясында егіншілік пен мал шаруашылығы кең тарады. Семей, Өскемен, Павлодар және Бұқтырма уездері - отырықшы аудандар қатарына жатса, Зайсан және Қарқаралы уездері егіншілікпен және мал шаруашылығымен айналысты.

1920 жылдардың басындағы Қазақстандағы жағдай өте қиын болды. Азамат соғысының және ашаршылықтың зардаптарынан бөлек, 1921 жылдың жазындағы қуаңшылық

жағдайында енгізілген салықтың мөлшері халық үшін адам төзгісіз ауыртпалық түсіртті. Елдегі қиындықтарға қарамастан Кеңес үкіметі РКФСР құрамына енген азиялық шеткі аймақтардың әлеуметтік-экономикасын жаңғырту міндетін алға қойды және де бұл процесте жер реформалары жетекші орын алды.

Автономия құрылған күннен бастап Коммунистік партия мен Кеңес мемлекеті Қазақстандағы жер мәселесін шешудің басты мақсаты патшалық «отарлау саясатының» зардаптарын жою деп жариялады. Ленииннің ҚазАКСР құрылғаннан кейін көп ұзамай А.А. Иоффееге жазған хатының мазмұны жергілікті халықтың сеніміне ие болу маңыздылығын көрсетеді. Ленин жаңа өкіметтің империалистік еместігін екендігін және шовинистік мінез-құлыққа жол берілмейтінін дәлелдеу үшін қажетті құралдарды қолдануды талап етті (Дахшлейгер, Нурпеисов, 1985: 106).

Басты оқиғалардың бірі бұрын қазақ халқынан тартып алынған жерлерді қайтару болды. 1921 жылы 2 ақпанда және 19 сәуірде шыққан жарлықтардың негізінде Ақмола, Қостанай, Торғай, Семей, Орал губернияларындағы 1921 жылдың ақпанына дейін қоныс аударушылар игермеген қазақ шаруаларына бос жерлері қайтарылды. Қазақ халқына дворяндарға, капиталистерге, монастырларға жалға берілген жерлер, сондай-ақ патша үкіметі Сібір және Орал казак әскерлерінің пайдалануға берген жерлері қайтарылды. Жер қорын қайта бөлудің объективті бағасын Г.Ф. Дакшлейгер және К.И. Нұрпейісов өз еңбектерінде: «1921–1922 жж. реформа Қазақстандағы аграрлық мәселені толық шешпеді және оны мақсат етпеді де... Бірақ қазақ еңбекшілеріне жерді қайтару фактісінің өзі және ауыл еңбеккерлерінің жер-су пайдалануын іс жүзінде теңестіру шараларының экономикалық және саяси маңызы жоғары болды» (Дахшлейгер, Нурпеисов, 1985: 108) деп атап өтті.

Шындығында 1920-1930 жылдардағы ұлттық округтер мен республикалардың жер құрылымындағы өзгерістер жергілікті халықтың барлық топтарының өмір салтына түбегейлі әсер етті. Ертіс өңіріндегі жер реформасы аймақтағы қоғамдық-саяси оқиғалармен және жергілікті билікпен анықталатын өзіндік ерекшеліктерге ие болды (Екібаев, 2010: 12).

Саяси оқиғалар демографиялық өзгерістерге де айтарлықтай әсер етті. Саяси депортациялаудың кең етек алуына байланысты Қазақстанға қоныстандырылған әртүрлі этностар есебінен халық санының артуы байқалды. Шығыс Қазақстанда да жергілікті халықтың құрамына жаңа этникалық топтар қосылды (Әділбаева, Жақыпова, 2022: 15)

Өскемен уезіндегі жерге орналастыру науқаны 1922 жылдан бастау алды. Жерге орналастыру алдымен орыс халқының оң жағалауы бөлігінен бастау алды. Барлығы 1922-1925 жылдар аралығында орыс халқынан: 12690 адам 449012 десятина жерге, қазақ халқынан 5008 адам 136689 десятина жерге орналастырылды (кесте 1). Жалпылама 17698 адам 585701 десятина жерге орналастырылды.

Кесте 1. Өскемен уезіндегі 1922-1925 жж. Аралығындағы жерге орналастыру жұмыстары туралы ақпарат (Абай облысының Қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығы (ары қарай АОҚЗТҚО) Ф.152. Оп.1. Д.1117. Л.37)

	1922	1923	1924	1925
Орыс халқы	951 адам 15141 дес.	4002 адам 16200 дес.	6652 адам 360060 дес.	1085 адам. 57611 дес.
Қазақ халқы	-	475 адам 30070 дес.	804 адам 45900 дес.	3729 адам 60719 дес.

1924 ж. Ертіс белдеуіндегі 10 шақырымдық жерде үздіксіз жерге орналастыруға байланысты жерге орналастырушы Печуренков қажетті дайындық жұмыстарын жүргізіп, Павлодар уезі Маралда болысының №1 ауылдарының: Моғал, Қозбақ, Қолған, Сырым және Қарауылдағы қазақ халқын жерге орналастыру жобасын жасады. Белгіленген аймақтың

жалпы ауданы 12 721 десятина жер телімін құрады. Жерге орналастыру жобасына сәйкес, «Қарағоба» деп аталатын № 78 жалға алынған әскери учаскесі осы аймақтың нақты пайдаланушылар ретінде Маралда болысының № 1 ауылының тұрғындарына берілді.

Көрсетілген № 78 «Қарағоба» учаскесін пайдалануға Павлодар уезі, Ямышев болысының Дубровский селосының азаматтары да өтініш білдіріп, соның нәтижесінде Семей губерниялық жер басқармасының 1924 жылғы 23 шілдедегі бұйрығымен аталған даулы істі қарап, шешу жұмысы Уездік жер басқармасының уездік комиссисына тапсырылады. Нәтижесінде № 78 «Қарағоба» жері Павлодар уезінің Маралды болысына қарасты № 1 отырықшы жағдайға көшетін қазақ ауылының азаматтарына берілсін деген шешім шығарылады. Себебі Маралды болысының №1 елді мекені, аталған жерді 1910 жылға дейін тарихи құқықтары бойынша пайдаланғаны анықталған (АОҚЗТҚО Ф. 153. Оп.1. *Д* 2. *Л*. 86).

Жерге орналастыру жұмыстарының топтық, ауылдық, хуторлық, шекараларды бөлуді рәсімдеу сынды бірнеше түрлері болды. Солардың ішінде ауылдық жерге орналстыру көлемі басым болды. Себебі ауылдық жерге орналастыру жергілікті халықтың өз қаражаты есебінен жүргізілді. Жерге орналастырудың бір жағынан халықтың өз есебінен жүргізілуі, ал екінші жағынан жер өлшегіштердің 33% - дық көлемде ғана жұмысқа ықпал ете алуы, сондай-ақ Уездік жер басқармасының жұмысына қатысты жалпы басшылық пен бақылаудың болмауы, осының барлығы жерге орналастыру топтарының бөлу нормаларына байланысты біркелкі сипаттағы бірқатар қақтығыстарға әкелді. Яғни, кейбір наразы топтар ең жақсы шұрайлы жерлердің кесіп тасталатындығын алға тарқан, мысалы: 1. «Топиха» мен «Раздольный» ауылдарының Черемшан тұрғындарынан бөлінуі. 2. «Гремячий ключ» және «Григорьев» ауылдарының Таулы-Үлбі тұрғындарынан бөліну жағдайларында даулы мәселелер туындаған (АОҚЗТҚО Ф. 152. Оп.1. *Д*. 1117. *Л*. 37).

1924 жылдың өзінде жерге орналастыру бойынша Өскемен уезінде 122 іс қаралып, оның 39-ы даулы болып шыққан (АОҚЗТҚО Ф. 152. Оп.1. *Д*. 1117. *Л*. 38). Жерге орналастыру науқанындағы даулы мәселер мен қақтығыстардың жиі орын алуының бірнеше себептері болды.

Біріншіден, жерге орналастырудың алғашқы жылдарында жерді бағалауды халықтың өзі агрономның қатысуынсыз жүргізді және нәтижесінде төлем қабілеті бар шаруа қожалықтары басымдылыққа ие болып, шұрайлы жерлерді иемденді. Мысалы, Черемшан қоғамынан бөлінген «Раздольныйда» қуатты шаруашылықтардың 90%-ы көшіп орналасқан. Бұл жағдайда жер өлшеушілерді бейтарап қарым-қатынаста қалды деп айту қиын, себебі олардың жағдайға 33% көлемде ғана ықпал ету мүмкіндіктері бар еді. Әрі ауқатты шаруа қожалықтары, жер өлшеушілер мен агрономдарды өздерінен аулақ ұстау үшін жоғарыдағы тірек топтарға жүгінді (АОҚЗТҚО Ф. 152. Оп.1. *Д*. 1117. *Л*. 37).

Екінші себеп, Уездік жер басқармаларының әсіресе, жерге орналастырудың алғашқы жылдарындағы дайындығының жеткіліксіз түрде болуы, қарапайым халыққа Кеңес үкіметінің жерге орналастыру жұмыстарын қандай мақсатта жүргізіп жатқандығы жайлы толыққанды ақпараттың берілмеуі, сонымен бірге аталған басқарманың халықтан және жергілікті билік органдарынан алшақта орналасып, науқанды тек формальды түрде жүргізуі болды. Мысалы, жұмысқа бақылаудың жоқтығын Свердловск болысының Георгиевское селосындағы жерге орналастыру жұмыстарынан көруге болады. Аталған аймақтағы жерлердегі жаңа жоспар бойынша қазақ халқының алданып жатқандығы айқындалған. Атап айтқанда, ескі жоспар бойынша ауылдың оңтүстік жағындағы шекара Шар өзенінің бойымен өтсе, ал Шардың сол жағалауы көшпелі қазақ халқының суармалы аймағы болып келген. Ал жерге орналастырудан кейін белгілі бір себептермен бүкіл «Шар» өзені бойы орыс халқының иелігінде қалып, көрші қазақ ауылдарының, әсіресе №2 ауылдың өзенге қатынау жолы жабылған. Сол жағалауда қазақ халқы мал суару үшін, егістік пен шабындық жерлерге мал айдауға мәжбүр болды, нәтижесінде шабындық пен егістік алқаптарына зиян тиіп, қақтығыстар орын алып отырған (АОҚЗТҚО Ф. 152. Оп.1. *Д*.1117. *Л*. 38).

Уақыттың тығыздығына байланысты, тез арада жүзеге асырылған Жерге орналастыру барысындағы жарияланған бұйрықтарда да қайшылықтар байқалады. Мысалы, 1923 жылғы 8 маусымдағы № 1 циркулярда 1923 жылдың 15 сәуіріне дейін қоныстанған және ауыл шаруашылығымен айналысқан барлық азаматтарды жерге орналастыру туралы айтылса, ал 1925 жылғы 11 сәуірдегі ережеде: 31/VII 1922 жылға дейін қоныс аударған азаматтарға ғана жер бөлу туралы айтылады (АОҚЗТҚО Ф. 152. Оп.1.Д 1117. *Л*. 38).

Үшіншіден, Уездік жер басқармалары уездің, әсіресе қазақ халқы қоныстанған бөлігінің табиғи-тарихи және тұрмыстық жағдайларын зерттеуге назар аудармады, нәтижесінде Уездік жер басқармалары жиналыстарда жерге орналастыру жобаларына қатысты жер өлшеушілердің ұсынған жобаларына дұрыс баға бере алмады.

Өңірлерге науқанды жүргізу үшін арнайы жіберілген жерге орналастырушылар төмендегідей міндеттерді атқаруға тиіс болған:

а) жерді игеруге жататын жерлердің құрамын анықтау;

б) жерлерге экономикалық-техникалық тексеру жүргізу;

в) жергілікті қоғамның сондай-ақ оның жекелеген азаматтардың жер құқықтарын анықтау;

г) жерге орналастыруға қатысушылардың ұсыныстарын анықтау.

д) жерге орналастырудың алдын ала жобасын жасау, және жерге орналастыруға қатысушылардың шағымдары мен арыздарын есепке қосып, жерге орналастыру мекемесінің бекітуіне өткізу (АОҚЗТҚО Ф. 153. Оп.1. *Д* 1. *Л*. 15).

1927 жылғы Масановтың Семей губерниясындағы жерге орналастыру жұмыстары туралы баяндамасын тыңдалынып, қанағаттанарлық деп бағаланады. Дегенмен де:

1) қысқы кезеңде жер өлшегіштерді дайындық жұмыстары бойынша толық пайдаланбау.

2) жерге орналастыру партиялары құрамы санының аздығы.

3) Жер өлшеушілер қатарына адам сананың жетіспеуі салдарынан біліктілігі төмен жер өлеушілер санаттарының жасанды түрде жоғарылатуы, сондай-ақ олардың саяси деңгейінің төмендігі мен тек мүдделерін көздеуі сияқты біршама олқылықтар да аталып өтілді. Қызметкерлердің осындай құрамы болғандықтан жерге орналастыру жұмыстарын сәтті жүргізу мақсатында, бұдан әрі жұмыс барысын қатаң бақылау негізге алынды (АОҚЗТҚО Ф. 152. Оп.5. *Д* 5. *Л*. 119).

Ертістің сол жағалауы аймағында қазақ халқының арасында жерге орналастыру жұмыстары стихиялы түрде жүргізілді. Тұрғылықты қазақ халқы еңбек учаскелерін бекітуге тырысты. Яғни, рулық топтасулар арқылы, өздерінің руына ежелден тиесілі жерлердің, өзендердің шекараларын анықтап, бекітпек болды. Жерді пайдаланудың мұндай шоғырлануы мен рәсімделуі экономикалық жағдайға байланысты орын алып, қазақ халқының отырықшылыққа ұмтылысын көрсетті.

Жерді қайта бөлу жұмыстары өлкенің қазақ және орыс халқының арасындағы шиеленістерді де күшейтті. Жергілікті «Еуропалық» большевиктер орталық органдардың шешімдерін орындауға кедергі жасады. Семей облысында қазақ халқы арасында жер реформасын жүргізу процесін қолдаудан бас тартқан партия жетекшілері ұсталып, сотқа тартылды. Петропавлда Ә.Кенжин Ақмола губерниялық комитеті мен губерниялық атқару комитетін «шовинистерден» тазартуға әрекет жасады (Григорьев, 1989: 93-98).

Кеңес үкіметінің тағы бір аграрлық шарасы – шабындық және егістік жерлерді қайта бөлу науқанына болды. Аталған науқанды 20-жылдардың 2-жартысындағы партия мен мемлекеттің жерге орналастыру бойынша жүргізген іс-шараларының заңды жалғасы болды деп айту қиын. Жаңа экономикалық саясаттың жемісі ауылдық жерлер мен қыстақтардағы шаруашылықтардың өсуінен, сондай-ақ ортшалар мен кедейлер арасындағы одақтың нығаюынан байқалды. Дегенмен бұл уақытша құбылыс болды. Жайылымдық және егістік жерлерді қайта бөлу науқаны ауылдық елді мекендердегі жағдайды нашарлатты. Жеке меншіктің жойылуы ең алдымен байлардың егістік пен жайылымдық жерлерін

бөлу және малдарын тәркілеу әрекеттерінен көрінді. Соған байланысты Бүкілодақтық Қоныстандыру Комитетінің Пленумы 1926 жылдың 5 шілдесінде 1928/29 жылдан бастап халқы тығыз орналасқан аудандардан тұрғындар қоныстандыру үшін жер қорын дайындауға кірісу жөнінде қаулы қабылдайды. (Исмагулов, Исмагулова, 2022: 128)

Жерді қайта бөлу бастамасы жайылымдық және егістік жерлерді қайта бөлу арқылы ауқатты адамдардың жер бөлудегі ықпалын азайтып, бай шаруашылықтарының қоры мен әл-ауқатын тежеу болды. Сонымен қатар, бұл науқан қазақ шаруаларының экономикалық тәуелсіздігін қамтамасыз ету, олардың таптық санасының дамуына ықпал ету және руаралық байланысты азайту сияқты мақсаттарды да көздеді. Осылйша, шаруалардың таптық санасын тәрбиелеу үшін терең алауыздық пен күрделі әлеуметтік қақтығыссыз-ақ, халық арасына от салып, кедейлердің қолымен байларды ауыл ішіндегі билік орындарынан ығыстырып шығару болды.

1926 жылы 20 мамырда қабылданған қаулыдан кейін Семей губерниясының жер басқармасы оның орындалуын көрсететін нұсқаулықтар шығарды. 1926 жылы егістік және шабындық жерлерді бөлу туралы бастама дер кезінде орындалмады. Губерния бойынша бастапқыда тек шабындық жерлерді бөлу науқаны ғана қолға алынды, және бұл шара барлық аймақтарды толық қамтымады. Губерниядағы әрбір уездің өзіне тән табиғи ерекшеліктері егістік және шабындық жерлерді бөлудің бір мезгілде басталуы мен аяқталуына кедергі болды. Және жұмыс барысында жалпы жер бөлуге қатысты губерниялық жоспарға ғана сүйеніп қоймай, әрбір нақты уезге сәйкестендірілген кешенді, ұзақ мерзімді жоспардың қажеттілігін көрсетті. Осылайша жергілікті жерлерде жер бөлу науқанын жүргізуге жауапкершілік Уездік жер басқармасына жүктелді, ал есептерді қаблыдау мен басқару жұмыстары Губерниялық жер басқармасының құзырында болды.

Соған қарамастан, уездердегі жер бөлу науқаны бес бөлімнен тұратын губерниялық жоспар негізінде жүзеге асырылып отырды. Ал Уездік жер басқармасының жоспары Уездік атқару комитеті Президиумының бекітуінен кейін ғана қолданысқа енген. Болыстық атқару комитеттері мен ауылдық кеңестердің жер бөлу жұмыстарын дербес атқара алмауына байланысты, жұмыстың қарқындылығын арттыру үшін Уездік комиссиялар құрылады. Бұл комиссиялар уездік атқару комитетінің және Қосшы одағынын төрагалары, уездік атқару комитетінін хатшысы және уездік Жер баскармасынын бастығы сынды негізгі тұлғалардан құралды (АОҚЗТҚО Ф.152. Оп.1. *Д*. 840. *Л*. 17-23).

1926 жылдың 15 тамызындағы Уездік Жер басқармасының мәліметіне қарағанда, жайылымдық жерлерді тең бөлу жұмыстары тек Өскемен, Бұқтырма және Зайсан ауданына қарасты төрт ауданда ғана ойдағыдай жүзеге асқан. Қарқаралы уезінде жер бөлу жұмыстары үштіктердін енді ғана құрылып жатуына байланысты кейінге шегерілгендігі туралы айтылады. Семей мен Павлодардан тамыз айының ортасына ешқандай есеп түспеген. Егістік пен шабындық жерді тең бөлу науқанының қорытындылары туралы жан-жақты есеп беру үшін губерниялық Жер басқармасы 1926 жылы 20 тамызда уездік жер басқармасының бас қызметкерлеріне жеделхат жолдап, арнайы жиналысқа шақырады.

Алайда белгіленген мерзімге дейін тек Өскемен, Бұқтырма және Семей өңірлерінің өкілдері ғана келіп үлгергені айтылды. Зайсан өңірінен келген өкіл сол айдың 23-інде өткен жиынға қатыса алмай, тек 28 тамызда ғана келген. Жиналыс барысында егістік және шабындық жерлерді тең бөлу науқанын ұйымдастыру мен өткізуге қатысты бірқатар түзетулер енгізілді. Уездік атқару комитетінің мүшелері болыстық атқару комитеті мен ауылдық Кеңестерде нұсқауларды түсіндіру, және науқанға қатысты жұмыстардың орындалуын қадағалау үшін арнайы өкіл ретінде жіберілген.

Семей губерниясындағы егістік жерлерді қайта бөлу нәтижелері: 1927 жылдың көктемінде барлығы – 59646 гектар жер, ал күзінде – 76816 гектар жер, ал 1928 жылдың көктемінде – 3825 гектар жер анықталған (АОҚЗТҚО Ф.152. Оп. 1. *Д*. 1151. *Л*. 43-45.) Ал шабындық жерлердің көлемі 1928 жылғы көрсеткіш бойынша барлығы – 866419 гектар жерді құраған (Кесте 2).

Кесте 2. Семей губерниясындағы шабындық жерлерді қайта бөлу нәтижелері (1927-1928 жж.) (АОҚЗТҚО Ф.152. Оп. 1. *Д*. 1151. *Л*. 42.)

Атауы	Қазақтардың пайдалануы	Европалық халықтардың пайдалануы	Барлығы
	Гектармен өлшегенде		
Павлодар	143374	52262	195636
Семей	106238	60402	166640
Қарқаралы	212991	8964	221955
Өскемен	37840	33684	71524
Бухтырма	17346	67653	84999
Зайсан	30292	95373	125665
Барлығы	548081	318338	866419

Өскемен уезді бойынша бойынша 1927 жылғы шабындық жерлерді қайта бөлу жұмыстары біркелкі жүргізілмеді, кейбір болыстарда, мысалы, Ұлан болысында, іс жүзінде, ал басқа өңірлерде тек қағаз жүзінде ғана жүзеге асырылды. Соның салдарынан шабындық жерлерді нақты қайта бөлу таптық қатынастарды біршама шиеленістіріп, кейбір ауылдарда байлар мен кедейлер арасында таптық күрес пайда болды. Қазақтардың шаруашылық ауылдарының көпшілігінде «десятиналық» қайта бөлу іс жүзінде ғана жүргізіліп, бірлік ұғымын халықтың өздері шөп, шөп шабу және басқа да түрлермен алмастырып түсінді. Су басқан шабындықтарды жыл сайын қайта бөлу салдары, топтардың немесе жекелеген азаматтардың қарамағында болған шабындықтардың қараусыз қалдыруына әкеліп соқты. Себебі олар бұл шабындықтардың болашақта өздерінде қалатынына күмәнмен қарады. Байлардың сурмалы шалғынды жерлерді иеленіп қалу мақсатында жерлерді жыртуға ұмтылуы байқалды (АОҚЗТҚО Ф. 152. Оп. 1. *Д*. 1125. *Л*. 2.).

Өскемен уезі бойынша қазақ халқы арасында егістік және шабындық алқаптарды тең бөлу жөніндегі уездік бестіктің отырысында Савельченко баяндамасында: Уәкілетті болыс және ауылдық үштіктер егістік жерлерді қайта бөлу жұмыстарын жүргізу барысында біздің ауыл шаруашылығымызды дамытудың басты бағыты мал шаруашылығы екендігін естен шығармауы тиіс. Егістік жерлерді шабындық жерлерге айналдырып қажету жоқ, керісінше, қайта бөлуге тек нақты жыртылған жердің мөлшері ғана қосылуы керек» деп атап өтті (АОҚЗТҚО Ф. 152. Оп. 1. *Д*. 1125. *Л*. 22.). Алайда, мал шаруашылығынан бөлек 1926 жылы 24 қыркүйек айындағы Шыңғастау мен Қатон-Қарағай өлкелеріндегі жерге орналастыру шаралары бойынша өткен жиналыста марал шаруашылығы мен омарта мәселесін егжей-тегжейлі зерделеу мәселесі де алға қойылған. Сондай-ақ аталған шаруашылықтарды дамыту мақсатында жазғы жайылымдық жерлерді басқа жерлерге көшіру қажеттілігі де қарастырылды (АОҚЗТҚО Ф. 152. Оп. 1. *Д*. 117. *Л*. 47.).

1927 ж. 28 Ақпанда алынған жеделхат негізінде Уездік атқару комитеті уездік бестік деп аталатын құрылымды құрды. Уездік бестік әр болысқа бір уәкілетті адамды тағайындады. Губерниялық бестіктің 2 болысқа 1 адамды тағайындау туралы ұсынысына, уездік бестік территориялық аумақтың үлкендігі мен уақыттың тығыздығына байланысты келіспеді (АОҚЗТҚО Ф. 152. Оп. 1. *Д*. 1125. *Л*. 26.).

Жер бөлудің көрсеткіші ретінде алғашында әр уездің кем дегенде бір болысында жер бөлу науқанын жүргізу туралы шешім қабылданды: яғни Павлодар уезінде – Уруков болысы, Қарқаралы уезінде – Мендешев болысы, Семей уезінде – *Л*енин болысы, Өскемен уезінде – Ұлан болысы, Зайсан уезінде – Сталин болысы және Бұқтырма уезінде – Нарым болысы болып бекітілді.

Дегенмен де жер бөлу жұмыстары барлық болыстарда жоспар бойынша жүргізілмеді. Мысалы, іс жүзінде, Ұлан болысындағы егістік жерлерді қайта бөлу 15

сәуірден кешіктірілмей басталып, қалған барлық болыстырға үлгі ретінде көрсетілуі керек еді (АОҚЗТҚО Ф. 152. Оп. 1. *Д*. 1125. *Л*. 22.). Ал шын мәнінде, тәжірибе ретінде жүргізілген бұл науқан ойдағыдай нәтиже бермеді.

13 сәуірдегі Ұлан болысы бойынша егістік жерлерді қайта бөлу жұмыстары былай баяндалады: «*Болысқа келгеннен кейін барлық болыс үштіктері жиналып, жиналыстан кейін тәжірибе үшін барлық болыс үштіктерінің қатысуымен №1 әкімшілік ауылда егістік алқаптарын анықтау және жерлерді шаруашылық ауылдар арасында бөлу жұмыстарын жүргізу туралы бірауыздан шешім қабылданды. Қалған ауылдардың барлығын қар басып қалғандықтан, егістік жерлерді анықтау мүмкін болмады... Сәуірдің 14-і күні далалық алқапқа арқандарымызды алып бардық. Ол жерде барлық ауыл үштіктері мен болыс үштіктері де бір мезгілде болды. Одан бөлек, жергілікті және басқа да әкімшілік ауылдардың 50-60 шақты азаматтары да болды. Бір ауылшаруашылық ауылын өлшеп, екіншісінің шекарасына жеткенде, бәрі тоқтап, ол жер біздікі емес, әрі қарай өлшеудің қажеті жоқ деп мәлімдеді. Осы жерде шағын жиналыс құрылып, халыққа алдымен барлық егістік жерлердің жалпы мөлшерін анықтап алу қажетігі, содан кейін ғана жерлерді шаруашылық ауылдар арасында халықтың санына қарай бөлу міндеті тұрғаны түсіндірілді. Сонда ғана халық егістік жерлерді жасыру арқылы басқа ауылшаруашылық ауылының зардап шегуі мүмкін екенін және пайдалануда біркелкілік болмайтындығын түсінді.*» (АОҚЗТҚО Ф. 152. Оп. 1. *Д*. 1125. *Л*. 27).

Көршілес шаруашылық ауылдары өлшенгеннен кейін, келесі шаруашылық ауылдары ұйымдасқан түрде егістік алқаптарын жасырып қалуға тырысқан. Бірақ бұл әрекеттері сәтсіздікпен аяқталды, өйткені өлшеніп болған шаруашылық ауылдарының азаматтары барлық жерлер мен шатқалдарды жақсы білгендіктен оларға кедергі келтірді. Осы сәттен бастап белсенділік өсе бастады және барлық дерлік ер азаматтар бұл жұмысқа белсене қатысты.

Яғни, болыстардағы тұрғындар мен ауылдық кеңес мүшелерінің белсенділігінің жеткіліксіз болу себебі, біраз адамдарды қоспағанда, көпшілігінің алдағы жұмыс барысы туралы нақты түсініктері болмаған. Кейбіреулері өздерінің егістік жерлері жасырып қалуға тырысып, байқалмай қалады деп үміттенді.

Егістік жерлерді бөлуге қатысты одан да күрделі жұмыстардың бірі – шаруашылық ауылдар арасында жерлерді бөлу жұмысы болып шықты. Бұл жерде ең алдымен таптық өзгерістерді ескеріп, жерді дұрыс бөлуді жүзеге асыру міндеті тұрды. Аталған жұмыс құрамында сауатсыз адамдары да бар ауылдық үштіктерге жүктелді және жұмыстың табысты болуы негізінен кедейлердің ұйымшылдығына және Қосшы одағының ұйымдасқан әрекетіне байланысты болды (АОҚЗТҚО Ф. 152. Оп. 1. *Д*. 1125. *Л*. 28).

Г. Халидуллин «Аграрная политика советской власти в Казахстане в 1917-1940 гг.» атты еңбегінде жерді егістік және шалғынды жерлерге бөлу байлар мен шаруалар арасындағы дұшпандық қатынастарды ынталандыруға, сондай-ақ таптық күресті қолдауға бағытталғандығын, алайда осы науқанның нәтижесінде Кеңес өкіметінің өз мақсатына жете алмағандығын атап өтеді. Себебі байлар мен шаруалар арасындағы ынтымақтастық үзілмей, дәстүрлі түрде өз жерінің жемісін бөлісіп, бірлесіп пайдаланған қазақ қоғамына таптық күрес өте жат болып шықты (Халидуллин, 2001: 115).

Айдарлы ауылының байы Рахим Кумабаевқа қарсы 13 орташа және 11 кедей бірігіп, байдың жерін кедейлер арасында 8 десятинадан өзара бөліп алған. Олардың арасында кезінде Кумбаевтың қол астында жұмыс істеген Жексембин ауылдық үштіктің құрамына сайланып, Кумабаевқа қарсы шыққан. Жерінен айырылған бай, жерінің тым болмаса жартысын қалдыруын сұрап, туғаным емессіңдер ме? Бауырларымсындар ғой деп өтінген (АОҚЗТҚО Ф. 152. Оп. 1. *Д*. 1125. *Л*. 46). Нұрғали Қисықовтың ері тәркіленіп, жайылымға қолайсыз Кужра жерінен жер бөлінгенде, ол айғайлап, тауға қарай жүгіргендігі, содан кейін ұсталып, үйінде 4 күн бойы жатып, қатты қайғырғаны айтылады (АОҚЗТҚО Ф. 152. Оп. 1. *Д*. 1125. *Л*. 47).

Ауылдардағы таптық бөлінудің белең алғандығын М. Столбовтың Масановқа жазған хатынан да көруге болады: «*Ауылдарды қайта бөлу барысындағы таптық күрес мәселесі сізді*

қатты қызықтырады деп ойлаймын, бірақ бұл мәселе мен үшін қиын, себебі қате қорытынды жасап, жағдайды асыра сілтеп баяндаудан қорқамын.

Менің тікелей бақылауларым бойынша, 4 шаруашылық ауылдарының ішінде 2-ші ауылдағы тапқа бөліну үрдісі ерекше байқалады. Аталаған ауылды негізінен «Саты» және «Есілгер» рулары мекен еткен болатын. Бұл рулар Сарыөзек тауының жотасымен табиғи шекарамен бөлінген, ал Саты руы аймағы ерекше жақсы жерлерге бай болатын, ал Есілгер өңіріндегі далалық және орманды жерлер үнемі қуаңшылыққа ұшырап тұрды. Жерді қайта бөлу кезінде Саты руы мен Есілгердің кедей шаруалары бірігіп, екі рудың байларын Есілгер руы аймағында қалдырып, ал Саты руының шүйгінді жерлерін кедей және орташа шаруалар арасында бөлісіп алу туралы келісім жасасқан.» (АОҚЗТҚО Ф. 152. Оп. 1. Д. 1125. Л. 83.)

Қорытынды

1920-1930 жылдардағы Кеңес мемлекетінің Қазақстандағы жерге орналастыру саясаты Ертіс өңірінен алынған материалдар айғақтайтындай, өлке тарихының күрделі де өзгеріске толы тарауы болды. Ұжымдастыру мен индустрияландырудың басты мақсатына негізделген жерге меншіктің, ауыл шаруашылығы тәжірибесінің және қоғамдық құрылымның түбегейлі өзгерген кезеңі болды.

Кеңес үкіметі Қазақстан экономикасын жаңғыртуға және индустрияландыруға ұмтылғанымен, аталған кезеңде жүзеге асырылған саясаттың терең және ұзаққа созылған салдары да болды. Күштеп ұжымдастыру мен ауыл шаруашылығындағы реформалар елеулі сілкіністерге, соның ішінде 1930 жылдардың басындағы қазақтың қайғылы ашаршылығы сансыз адамдардың өліміне және көптеген басқа адамдардың қоныс аударуына әкеліп соқты. Сонымен қатар, жерді пайдалану саясаты терең мәдени әсер қалды. Ғасырлар бойы қалыптасқан көшпелілердің дәстүрлері тұрмыс-салты жойылып, қазақтың мәдени мұрасы мен болмысына нұқсан келді.

Қазақ халқының басынан өткен қиыншылықтар мен азаптарға қарамастан, Кеңес мемлекетінің жерге орналастыру саясатының өлкенің дамуына ықпал еткен біраз оң тұстары да болды. Қазақстанда неғұрлым индустрияландырылған және урбанизацияланған қоғамның іргетасы қаланып, сайып келгенде, Кеңес Одағының экономикалық және геосаяси контекстіндегі маңызды аймақтардың қатарына қосылды.

Бүгінде Қазақстандағы жер ресурстарын басқару және ауыл шаруашылығы саласындағы саясатты негіздеу үшін өткеннен сабақ ала отырып, осы кезеңді сыни тұрғыдан зерделеудің маңыздылығы жоғары. Жер саясатының күрделілігі мен салдарын түсіну болашақта жерді пайдалану мен ресурстарды басқарудың тұрақты және әділ тәсілдеріне ықпал етуі мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер

Zhanbosinova A.S., Zhandybayeva S.S., Atantayeva B.Z., Zhirindinova K.R., Kazbekova A.T. The historical memory on modernization of the Kazakh aul in Soviet narratives // Opción, Año 36, Regular №91.- 2020. - 426-441.

Абылхожин Ж. Б. Традиционная структура Казахстана. Социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920-30 гг.). - Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 227 с.

Атантаева Б.Ж., Ахметова Р.Д., Абенова Г.А., Тохметова Г.М. Конфискация байских хозяйств как составная часть политики коллективизации в 20-30-е годы XX века (на примере Восточного Казахстана) // «XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы саяси қуғын-сүргін: себептері және салдары» тақырыбындағы республикалық ғылыми-практикалық конференциясының баяндамалар жинағы – Семей қаласы, 2021. – 36-39 б.

Әділбаева А.С., Жақыпова Т. Шығыс Қазақстандағы этнодемографилық үрдістердің кейбір мәселелері (XX ғ. 20-30 жж.). // Электронды ғылыми журнал «edu.e-history.kz», 2022. №9(2).- URL: https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/16 (дата обращения: 23.09.2023)

Байсарина Қ.К. Семей өңіріндегі ашаршылық және оның зардаптары (1931-1933 жж.) // «XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы саяси қуғын-сүргін: себептері және салдары» тақырыбындағы республикалық ғылыми-практикалық конференциясының баяндамалар жинағы – Семей қаласы, 2021. – 31-35 б.

Байсарина Қ.К. Шығыс Қазақстандағы ұжымдастыру: тарихы мен тағылымы (1920-1930): Оқу құралы: - Семей: Семей қ. Шәкәрім атындағы университеті, 2014. - 238 б.

Григорьев В.К., Джагфаров Н.Р., Осипов В.П. Идейно-политическая работа партийных организаций Казахстана (1917–1925 гг.). – Алма-Ата: Казахстан, 1989. – 176 с.

Дахшлейгер Г.Ф., Нурпеисов К.Н. История крестьянства Советского Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1985. – 247 с.

Дахшлейгер Г.Ф. Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921-1929 гг.). - Алма-Ата: Наука, 1965. – 171 с.

Екібаев Р.Ж. XX-ғасырдың 20-30 жылдарындағы Ертіс өңірінің қоғамдық-саяси өмірі: Тарих ғыл. канд.дис. Автореф. - Семей, 2010. - 27 б.

Исмагулов Ұ.Ш., Исмагулова Д.М. Қазақстанда жер нормасын жасақтау және жер қорын анықтау мәселелері (1917-1930 жж.). // Отан тарихы. - № 4 (100). – 2022. – 122-131 бб.

Камерон С. Голодная степь. Голод, насилие и создание Советского Казахстана / пер. с англ. Алексей Терещенко. М.: Новое литературное обозрение, 2020. – 360 с.

Ким О. Октябрьская революция и аграрный вопрос в Казахстане // Вопросы истории. - №10 – 1947. - С. 81-105.

Мартин Т. Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР, 1923-1939 / пер. с англ. О. Р. Щёлоковой; Уполномоченный по правам человека в Российской Федерации [и др.]. М.: РОССПЭН: Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», - 2011. – 662 с.

Семевский Б. Экономика кочевого хозяйства Казахстана в начале реконструктивного периода // Известия Всесоюзного географического общества. Т. 73. № 1. – 1941. - С. 97-121.

Сластухин Ф. Социалистическое переустройство казахского кочевого аула // Советская этнография. - 1933. - № 1. — С. 32-41.

Халидуллин Г. Аграрная политика советской власти в Казахстане 1917-1940 г.г.: дис.д-ра.ист. наук. - Алматы, 2001. - 253 с.

Чупеков А. Первые мероприятия Советской власти по решению аграрного вопроса в Казахстане (1920-25 гг.) // Ученые записки КазГУ.Сер. истор. - 1961.-Т. 43. Вып. 1. (7). - С. 113-120.

Айсара А. Оралбекова, Гульнур А. Абенова, Айжан Р. Ботабекова
Университет имени Шакарима, Семей, Казахстан

Политика землеустройства советского государства в Казахстане в 1920-1930-е годы (по материалам Прииртышья)

Аннотация. В данной статье исследуется формирование земельных норм в контексте советской земельной политики в 1920-1930-х годах. Основной целью работы является определение земельных норм, применявшихся в Прииртышском регионе, и анализ структуры, хода и результатов землеустройства. В статье также уделяется внимание аспектам, не получившим должного освещения в критической научной литературе, таким, как классовая борьба и конфликты, связанные с земельными спорами среди местного населения в период землеустройства. Основным источником для исследования служат данные Центра Документации новейшей истории области Абай. Исторический анализ вопросов, связанных с земельными, социальными и межкультурными отношениями на территории Прииртышья, дополняется ранее неопубликованными данными.

С начала 1926 года Казахстан стал привлекательным местом для переселения из других территорий, аналогично тому, как это происходило во времена Российской империи. Иртышский регион активно использовался для поиска «лишних земельных ресурсов». В рамках этой политики были уменьшены нормы землепользования, связанные с животноводством, и излишки земель были перераспределены для развития сельского хозяйства и переселения населения.

Советское правительство стремилось разрешить противоречия, существовавшие в колониальной земельной политике в период Российской империи. И хотя вначале предпринимались шаги по обеспечению избавившегося от колониального гнета народа землей, а также введению земельных

норм и определению объема доступных земельных ресурсов, впоследствии было признано, что эти меры не являлись успешными. В частности, было установлено, что ход реализации земельной реформы в Прииртышском регионе имел сложный и неравномерный характер.

Ключевые слова: советское правительство; землеустройство; земельная норма; реформа; конфискация; сельское хозяйство.

Aisara A. Oralbekova, Gulnur A. Abenova, Aizhan R. Botabekova
Shakarim University, Semey, Kazakhstan

Land management policy of the Soviet state in Kazakhstan in the 1920s-1930s (based on materials from the Irtysh region)

Abstract. This article delves into Soviet land policy and land regulation, focusing on the 1920-1930s. It aims to clarify land use standards in the Irtysh region and analyze land assessment processes, structure, and outcomes. The study also addresses overlooked aspects like class-based conflicts and local disputes over land during development. The primary information source is the Documentation Center for Contemporary History of the Abay Region. It augments historical analysis of land matters, social dynamics, and intercultural interactions with unpublished data.

Since 1926, Kazakhstan has been a sought-after resettlement destination, akin to the Russian Empire era. The Irtysh region was a key area for seeking additional land resources. This involved lowering norms for livestock farming, and reallocating surplus lands for agricultural growth and population relocation.

The Soviet government sought to rectify the disparities in colonial land policy from the Russian Empire era. Initial attempts were made to grant land to those liberated from colonial oppression and to set land regulations while assessing available resources. However, it was later recognized that these measures were not effectively carried out. In particular, the implementation of land reform in the Irtysh region encountered difficulties and advanced unevenly.

Keywords: Soviet government; land management; land norm; reform; confiscation; agriculture.

References

Zhanbosinova A.S., Zhandybayeva S.S., Atantayeva B.Z., Zhirindinova K.R., Kazbekova, A.T. The historical memory on modernization of the Kazakh aul in Soviet narratives. Opción, Año 36, Regular. 91. 426-441(2020).

Abylhozhin Zh. B. Tradicionnaja struktura Kazahstana. Social'no jekonomicheskie aspekty funkcionirovanija i transformacii (1920-30 gg.). [Traditional structure of Kazakhstan. Socio-economic aspects of functioning and transformation (1920-30)] (Alma-Ata: Gylym, 1991, 227p.) [in Russian]

Atantayeva B.Zh., Ahmetova R.D., Abenova G.A., Tohmetova G.M. Konfiskacija bajskih hozjajstv kak sostavnaja chast' politiki kollektivizacii v 20-30-e gody XX veka (na primere Vostochnogo Kazahstana) [Confiscation of bai farms as an integral part of the collectivization policy in the 20-30s of the twentieth century (using the example of Eastern Kazakhstan)] (Semej, 2021, 36-39p.) [in Russian]

Adilbaeva A.S., Zhakypova T. Shygys Kazakstandagy jetnodemografiyalyk urdisterdin kejbir maseleleri (XX g. 20-30 zhzh.). [Some problems of ethnodemographic trends in East Kazakhstan (20-30s of XX century)] (2022. №9 (2)) [in Kazakh]

Bajsarina K.K. Semej onirindegi asharshylyk zhane onyn zardaptary (1931-1933 zhzh.) [Famine in the Semey region and its consequences (1931-1933)] (Semej, 2021, pp. 31-35) [in Kazakh]

Bajsarina K.K. Shygys Kazakstandagy uzhymdastyru: tarihy men tagylymy (1920-1930): Oku kuraly [Collectivization in East Kazakhstan: history and lessons (1920-1930)] (Semej, 2014, 238 p.) [in Kazakh]

Grigor'ev V. K., Dzhagfarov N. R., Osipov V. P. Idejno-politicheskaja rabota partijnyh organizacij Kazahstana (1917–1925 gg.) [Ideological and political work of party organizations in Kazakhstan] (Alma-Ata, 1989, 176 p.) [in Russian]

Dahshlejger G. F., Nurpeisov K. N. Istorija krest'janstva Sovetskogo Kazahstana. [History of the peasantry of Soviet Kazakhstan] (Alma-Ata, 1985, 247 p.) [in Russian]

Dahshlejger G.F. Social'no-jekonomicheskie preobrazovanija v aule i derevne Kazahstana (1921-1929 gg.) [Socio-economic transformations in the aul and village of Kazakhstan (1921-1929)] (Alma-Ata, 1965, 171 p.) [in Russian]

Ekibaev R.Zh. XX-gasyrdyn 20-30 zhyldaryndagy Ertis onirinin kogamdyk-sajasi omiri. [Social and political life of the Irtys region in the 20s-30s of the 20th century] (Semej, 2010, 27 p.) [in Kazakh]

Ismagulov U. Sh., Ismagulova D. M. Kazakstanda zher normasyn zhasaktau zhane zher koryn anyktau maseleleri (1917-1930 zhzh.). [Problems of creating land norms and determining land stock in Kazakhstan (1917-1930)], 4 (100), 122-131(2022) [in Kazakh]

Kameron S. Golodnaja step'. Golod, nasilie i sozdanie Sovetskogo Kazahstana [Hungry steppe. Famine, violence and the creation of Soviet Kazakhstan] (Moscow 2020. 360 p.) [in Russian]

Kim O. Oktjabr'skaja revoljucija i agrarnyj vopros v Kazahstane. [The October Revolution and the agrarian question in Kazakhstan.] №10, 81-105(1947) [in Russian]

Martin T. Imperija «polozhitel'noj dejatel'nosti». Nacii i nacionalizm v SSSR, 1923-1939 [Empire of "positive activity". Nations and nationalism in the USSR, 1923-1939] (Moscow, 2011. 662 p.) [in Russian]

Semevskij B. Jekonomika kochevogo hozjajstva Kazahstana v nachale rekonstruktivnogo perioda [The nomadic economy of Kazakhstan at the beginning of the reconstruction period]. 73(1). 97-121(1941) [in Russian]

Slastuhin F. Socialisticheskoe pereustrojstvo kazahskogo kochevogo aula [Socialist reorganization of the Kazakh nomadic village]. 1, 32-41(1933) [in Russian]

Halidullin G. Agrarnaja politika sovetskoj vlasti v Kazahstane 1917 -1940g.g. [Agrarian policy of Soviet power in Kazakhstan 1917 -1940] (Almaty, 2001, 253p.) [in Russian]

Chupekov A. Pervye meroprijatija Sovetskoj vlasti po resheniju agrarnogo voprosa v Kazahstane (1920-25 gg.) [The first measures of the Soviet government to resolve the agrarian issue in Kazakhstan (1920-25)]. 43. 1(7), 113-120(1961) [in Russian]

Авторлар туралы мәліметтер:

Оралбекова Айсара Аянқызы – докторант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан

Абенова Гульнур Атымтайқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан.

Ботабекова Айжан Рымбекқызы – докторант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан.

Оралбекова Айсара Аяновна – докторант, Университет имени Шакарима, Семей, Казахстан.

Абенова Гульнур Атымтаевна – кандидат исторических наук, Университет имени Шакарима, Семей, Казахстан.

Ботабекова Айжан Рымбековна – докторант, Университет имени Шакарима, Семей, Казахстан.

Oralbekova Aysara Ayankyzy – PhD student, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.

Abenova Gulnur Atymtaevna –Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.

Botabekova Aizhan Rymbekovna – PhD student, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

МРНТИ 03.20

Обзор писем граждан в органы власти по межнациональным отношениям в Казахстане в 1985-1990-е гг.

Зауреш Г. Сактаганова[1], Гульнар М. Байгожина[2*]

Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан

E-mail: zauresh63@mail.ru
gulnara_2007@inbox.ru
[1]https://orcid.org/:00000-0002-5881-482X
[2]https://orcid.org/:0000-0001-7779-9509
DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-142-159

Аннотация. *В Советском Союзе сложилась практика обращения простых граждан к власти об острых проблемах через письма. Руководство страны акцентировало внимание на письмах как важных источниках социальной информации. Письма трудящихся находились в одном ряду по важности как собрания граждан, наказы избирателей, печать, радио и телевидение. В обращениях/жалобах в период перестройки особое место занимали вопросы межнациональных отношений, национализма, шовинизма, русофобии, проблем использования русского и национальных языков, русификации в союзных республиках. Заметное место занимали письма о положении и развитии русского языка в союзных республиках.*

В данной статье приведен обзор частных писем представителей различных национальностей в ЦК КПСС и в ЦК Компартии Казахстана с целью изучения общественного мнения о состоянии межнациональных отношений в Казахской ССР в период перестройки. Письма, поступавшие в органы власти, были условно разделены на четыре группы по своему содержанию. В статье авторы сделали попытку сконструировать социальную реальность, мировосприятие граждан КазССР в области межнациональных отношений во второй половине 1980-х гг. Рассмотрев письма / жалобы/ заявления, авторы пришли к выводу, что претензии имели взаимный характер. В статье использованы опубликованные и неопубликованные архивные материалы Архива Президента Республики Казахстан, Государственного архива г. Астаны, Российского государственного архива новейшей истории, Российского государственного архива социально-политической истории Российской Федерации.

Ключевые слова: *КазССР; межэтнические отношения; национальная политика; национализм; письма; Центральный Комитет Коммунистической партии Казахстана.*

Received 22.08.2023. Revised 22.09. 2023.Accepted 15.10. 2023.Available online 30.12.2023.

For citation:

Saktaganova Z., Baigozhina G. Review of citizens' letters to authorities on interethnic relations in Kazakhstan in 1985-1990s. // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 145. – No. 4. – P. 142-159. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-145-4-142-159

Для цитирования:

Сактаганова З., Байгожина Г. Обзор писем граждан в органы власти по межнациональным отношениям в Казахстане в 1985-1990-е гг. // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 145. – No.4. – С. 142-159. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-145-4-142-159

Введение

Письма во власть о состоянии межнациональных отношений в Казахской ССР представляют огромный интерес в качестве источника общественного мнения и вскрывают серьезные проблемы в межнациональных отношениях в рассматриваемый период. Эго-документы являются одним из наиболее информативных источников, дают ценную историческую информацию об опыте, обидах и перспективах простых граждан, живущих в период перестройки. Изучение эго-документов позволяет понять миропонимание и эмоциональное состояние индивидуума из прошлого, ставшего объектом исследования в настоящем, реконструировать социокультурную память о прошлом человека (Жанбосинова и др., 2021: 800). В письмах отражены повседневные проблемы, с которыми сталкивались люди в полиэтничном Казахстане. Кроме того, анализ этих писем помогает понять, как межнациональная напряженность и конфликты воспринимались и решались как гражданами, так и Коммунистической партией. В письмах граждан поднимался целый комплекс проблем, связанных с нерешенностью социальных вопросов, приводятся факты о перегибах со стороны местных органов власти в отношении авторов (Жанбосинова, 2020: 61). В условиях социальной напряженности авторы писем пытались получить поддержку в лице вождей, прослеживается чувство «личной связи» с представителями властных структур (Даренская, 2013: 32). Обращение граждан к власти посредством писем предусматривал и выбор определенной стратегии, рассчитанной на достижение максимального результата. В свою очередь, власти всячески поощряли подачу жалоб, рассматривая их как необходимый источник получения информации и одно из средств манипулирования общественным настроением (Письма во власть…, 2002: 6). Обращения граждан к властям являлось привычной практикой в советское время. Однако российский исследователь А.Д. Попова выделяет специфическую черту при анализе писем, написанных в органы власти в период перестройки. Так, стиль обращений граждан трансформировался: «власть не только просят – от нее требуют, ей указывают, ждут реального диалога с адресатом» (Попова, 2015: 70).

Актуальность изучения эго-документов советской эпохи обуславливается необходимостью изучения проблем взаимоотношений общества и власти в период радикальных социально-политических преобразований в стране.

Целью данной статьи является изучение и анализ писем во власть (обращения, жалобы, заявления) по межнациональным отношениям в Казахстане в 1985-1990-е гг. Авторами предпринята попытка проанализировать письма, поступившие в ЦК КПСС и в ЦК Компартии Казахстана, выявить специфические особенности динамики межнациональных отношений в советском обществе.

Письма, поступавшие в органы власти, в силу своей многочисленности, не поддаются полному учету. С 1985 г. в ЦК КПСС из КазССР поступило более 90 тыс. писем. Характерным на этом фоне является рост писем по общественно значимым вопросам: о работе партийного и государственного аппарата, охране окружающей среды, межнациональным отношениям и т.д. (Российский государственный архив новейшей истории. Ф. 100. Оп. 1. Д. 260. Л. 17). С 1986 г. по 1989 г. в ЦК Компартии Казахстана поступило 102386 писем, жалоб и заявлений. Общественную приемную посетили 252594 человек. Среднегодовое поступление писем составило 25 тысяч (Архив Президента Республики Казахстан. Ф. 708. Оп. 139. Д. 1784. Л. 106).

В ЦК КПСС и ЦК Компартии Казахстана поступало большое количество просьб о разрешении конкретных проблем, возникающих в области межнациональных отношений, предложений, направленных на совершенствование и гармонизацию этой сферы жизни. В письмах граждан прослеживается эмоционально-личностное обращение. Авторы писем отмечают, что межнациональные трения стали нарастать, связывая эти процессы, в том числе, с общими застойными и кризисными явлениями в стране.

Изученные письма, поступавшие в ЦК КПСС и ЦК Компартии Казахстана, были условно разделены на следующие группы:

1) Письма о несоблюдении принципа пропорциональности по национальному признаку при подборе и расстановке кадров. В частности, часть писем поступала с жалобами на преобладание в органах партийного, советского и хозяйственного руководства лиц коренной национальности, не соответствующее доле этой национальности в общей численности населения республики. Кроме того, большую группу писем составляли жалобы русских на сложности жизни в инонациональной среде. Авторы большинства писем указывали на трудности в получении высшего образования, занятии руководящих постов, устройстве на работу в научные и культурные учреждения, в вузы, на предприятия, в органы правопорядка, а также «о пренебрежительном отношении со стороны коренного населения».

2) Письма о сокращении в использовании казахского языка и сокращении национальных школ в республике. Например, поступали письма о том, что русский язык доминирует во всех сферах жизни, особенно в сфере образования. По мнению авторов писем, это «грозит коренному населению полной утратой родного языка, культуры, национальной самобытности». Необходимо отметить, что имелись письма граждан, выражавших несогласие «с возможным сокращением использования русского языка» и выступавших против реализации двуязычия в республике.

3) Письма представителей других национальностей (немцев, уйгур, корейцев, татар и т.д.) с жалобами на невозможность обучать детей в школах и детских садах на родном языке, приобщать их к родной культуре, просьбами об автономии. Указывалось на сокращение числа и даже полное отсутствие национальных школ. Авторы писем расценивали это как «проявление насильственной ассимиляции». В частности, такого рода письма поступали от немцев, проживавших в Казахской ССР. Кроме того, поступало много жалоб на ограниченность доступа к литературе, театру, кино на родном языке. В некоторых письмах сообщалось о том, что представители других национальностей вынуждены уезжать для получения высшего образования в другие республики.

4) Письма о правонарушениях на основе национальной розни в молодежной среде и в учебных заведениях.

На высказывания, обращения отдельного «частного» человека ученые стали обращать внимание с конца XIX–начала XX века, включив в число исторических источников «все, что человек пишет и говорит» (Лямина Е., 2021). Изучение эго-документов в историографии постсоветского пространства является перспективным направлением, что подтверждается появлением издательских серий «Документы советской эпохи», «Повествование в документах» (Жанбосинова и др., 2021: 799).

Для казахстанской историографии изучение эго-документов является новым актуальным исследовательским трендом. Среди отечественных исследователей необходимо выделить монографию ученого А.С. Жанбосиновой, внесшей значительный вклад в развитие данного направления. В монографии впервые показана история политических репрессий в эго-документах, демонстрируется история «маленького человека» советской эпохи. В монографии представлен анализ микроистории на основе значительного объема архивно-следственных материалов, впервые вводимых в научный оборот (Жанбосинова, 2020).

Историография по изучению эго-документов в России достаточно обширна. Так, в серии «Документы советской истории» коллективом авторов (А.Я. Лившин, И.Б. Орлов, О.В. Хлевнюк) представлены письма, заявления, жалобы, доносы, которые отображали колебания общественных настроений и сдвиги в массовом сознании советских граждан, представлен анализ типичной реакции властей на «сигналы с мест» (Письма во власть…, 2002). В работе А.И. Савина анализируются основные жанры обращений. Особое внимание в работе уделяется феномену персонализации власти. А.И. Савин указывает на то, что письма во власть сыграли существенную роль в процессе политической коадаптации

власти и народа, насколько эффективной была «обратная связь» и как обеим сторонам удавалось выстроить эмоциональные отношения (Савин, 2016). В исследовании А.Д. Поповой исследуются особенности восприятия образа власти в сознании граждан, живших в период перестройки на основе неиспользованных источников (писем и обращений) в органы власти во второй половине 1980-х гг. Исследователь приходит к выводу, что в период перестройки граждане продолжали воспринимать органы советской власти как идеал государственности (Попова, 2015). В работе Даренской И.В. ставится проблема интерпретационного потенциала документов советского периода в государственные структуры и советским вождям. Кроме того, исследователь рассматривает возможности применения дискурсивных теорий как методологии исследования источников (Даренская, 2013).

Методы и материалы

Письма граждан являются механизмом обратной связи, необходимым государству с целью изучения общественного мнения. В работе были использованы письма, в которых граждане Казахстана обращались в партийные органы с просьбами решить межэтнические проблемы, вопросы. В статье рассмотрены как частные, так и коллективные письма.

При подборе и анализе писем была использована методика, предложенная А.Д. Поповой. Так, подбирались письма, отображающие наиболее типичные явления, описывающие свой личный опыт и свое отношение к сложившейся ситуации (Попова, 2015: 69).

Практическим инструментарием для изучения писем граждан во властные структуры является комплекс общенаучных и специальных методов. При написании данной статьи были использованы историко-критический метод, метод моделирования и реконструкции. В частности, по письмам граждан в органы власти авторы попытались воссоздать события, понять специфику ситуации в анализируемый период. Конструирующий метод позволил сконструировать социальную реальность, эмоции, переживания, мировосприятие простых граждан в области межнациональных отношений. Историко-системный подход позволил сформировать комплексный подход к изучаемой проблематике. Принцип объективности и всесторонности позволил изучить и проанализировать письма разных национальностей, поступавших в органы власти без игнорирования и замалчивания.

Источниковой базой для написания данной статьи послужили архивные документы из казахстанских и российских архивов. В частности, в Архиве Президента Республики Казахстан (АП РК) был изучен фонд 708 – Центральный Комитет Коммунистической партии Казахстана (ЦК КПК), фонд 812 – ЦК Ленинского Коммунистического Союза молодежи Казахстана (ЦК ЛКСМ). В Государственном архиве г. Астана (ГА) были изучены эго-документы из личного фонда 11 – Камилаш Кабышулы – участник Великой Отечественной войны. В Российском государственном архиве новейшей истории (РГАНИ) был рассмотрен фонд 100 – подотдел писем Общего отдела ЦК КПСС (1953-1991 гг.). В Российском государственном архиве социально-политической истории (РГАСПИ) был рассмотрен фонд 599 – газета «Коммунист».

Наиболее ценную часть представляют документы из архивов АП РК и РГАНИ. В документах фондов содержатся личные письма граждан (индивидуальные и коллективные), сводки, справки, информации ЦК КПСС и ЦК Компартии Казахстана по работе с письмами. В письмах жители Казахстана поднимали вопросы о непропорциональном кадровом распределении по национальному признаку, о проблемах в использовании и развитии казахского языка, о статусе русского языка, о правонарушениях в области межнациональных отношений. Большую группу писем составили обращения представителей других национальностей республики, в которых содержались просьбы/требования об учреждении национальных автономий, вопросы о выезде на историческую Родину, о развитии языка и культуры.

Результаты и их обсуждение

К 1985 г. в республике обострились национальные проблемы. Напряженность в межнациональных отношениях требовали практического решения конкретных задач. Высшее партийное руководство признавало наличие проблем в национальной политике, однако признание существующих проблем сводилось к абстрактым понятиям как «трудности», «искажения», «недостатки», «недоработки» и т.д. В партийных документах отмечалось, что национальные проблемы обусловлены самим существованием народов, а национальные различия будут сохраняться «дольше, чем различия классовые» (Чешко, 1996: 158). На практике М.С. Горбачев отстранился от решения конкретных задач и, как это было с другими руководителями СССР, обвинил во всех ошибках и недочетах в сфере национальной политики И.В. Сталина. Не было разработано ни одной серьезной концепции в сфере межнациональных отношений. С.Ш. Казиев отмечает, что новая политика М.С. Горбачева, получившая название «перестройка», не была результатом научного видения решения национальных проблем и, как следствие, в ней не просчитывались негативные последствия политических решений в национальной политике (Казиев, 2015: 58). Многие письма простых граждан выражали мнение о том, что экономические и социальные проблемы стали катализаторами проблем в межнациональных отношениях. К примеру, этот факт подтверждается мнением из фрагмента письма Галюк П., члена КПСС из г. Уральск: «По-моему, можно сказать, что межнациональных проблем как таковых в чистом виде не существует, они тесно переплетены с социально-экономическими, политическими, нравственными проблемами. Их решение зависит от более эффективного развития экономики, повышения темпов реализации социальных задач и увеличения вклада всех регионов в единый народнохозяйственный комплекс страны» (РГАНИ. Ф. 100. Оп. 1. *Д*. 309. *Л*. 41).

Во введении данной статьи письма, поступавшие в ЦК КПСС и в ЦК Компартии Казахстана, мы условно разделили на четыре группы.

Рассмотрим и проанализируем письма, относящиеся к первой группе. Большую группу писем составляли жалобы от представителей коренной национальности о несправедливом кадровом распределении. В коллективном письме М.С. Горбачеву было написано: «говорят, что из Москвы Вы дали указание не верить национальным республикам и снимать казахов с должностей и ставить везде русских. Сейчас у нас в Караганде всех казахов изгоняют с работы и ставят русских» (РГАНИ. Ф. 100. Оп. 5. *Д*. 408. *Л*. 59). В анонимном письме, поступившем в ЦК КПСС, указывалось, что в г. Караганда не выдвигались на руководящие посты лица казахской национальности, имелась всего одна казахская школа, в университетах не велось преподавание на казахском языке (РГАНИ. Ф. 100. Оп. 5 *Д*. 408. *Л*. 58). М.К. Даутова из г. Алма-Ата написала, что в управлении заготовок Облпотребсоюза специалистов-казахов считают неработоспособными, безграмотными, не имеющими права получать повышение в должностях. Еще одно письмо о несправедливом кадровом распределении поступило от *Д*. Джундыбаева из г. Алма-Ата. Он пишет, что в УПТК треста Алматаинжстрой, где и без того малочисленное количество представителей коренной национальности – казахов, искусственно создали при выборах начальника УПТК ситуацию, при которой победителем стал претендент из Дальнего Востока (АП РК. Ф. 708. Оп. 139. *Д*. 1784. *Л*. 23).

В ЦК Компартии Казахстана поступила анонимное письмо из Кокчетавской области о несправедливом подборе и расстановке кадров по национальному принципу в правоохранительные органы. Согласно ответу секретаря Компартии Казахстана Г.В. Колбина на данное письмо, такое положение с перекосом кадров административных органов в области сложилось в результате неправильного формирования приема студентов в юридические вузы. В письме Г.В. Колбина значится, что на протяжении 15 лет в эти учебные заведения принимались в основном лица коренной национальности.

К примеру, в КазГУ на юридическом факультете студенты коренной национальности составляли 82 %. Для решения вопроса обеспечения «справедливого» представительства в правоохранительных органах всех слоев населения, наций и народностей ЦК Компартии Казахстана 6 января 1987 г. принял постановление, согласно которому прием на юридические факультеты университетов и в высшие школы МВД будет производиться только по представлениям обкомов партии. Так, в 1987 г. в правоохранительных органах республики из пяти руководителей областных организаций четыре – представители коренной национальности. Из 56 районных и городских прокуроров, народных судей и начальников РОВД казахов 32, или 57 %. Аналогичное положение сложилось и среди работников аппаратов этих учреждений. Например, из 18 работников областного суда и юстиции казахов – 9, из 604 аттестованных работников аппарата Управления внутренних дел облисполкома лиц коренной национальности – 245, или 41%, из 63 работников городской районной прокуратуры казахов – 34, русских – 17. Среди аттестованных работников аппаратов городских районных отделов внутренних дел казахи составляют 51%, а из числа начальствующего их состава – 52% (РГАНИ. Ф.100. Оп. 5. Д. 408. Л.106-107).

Поступали и письма с жалобами со стороны славянского (преимущественно русского) населения по отношению к титульной нации. Например, письма, содержащие жалобы на «пренебрежительное отношение со стороны коренного населения» КазССР, а также о несоблюдении принципа пропорциональности в кадровой политике. Так, в коллективном письме ЦК КПСС от работников Среднеазиатского монтажного управления треста «Союзстекломонтаж» касательно декабрьских событий 1986 г. в г. Алма-Ата пишут, что «казахи всегда были националистами и уже не стало никакой жизни для других национальностей города» (РГАНИ, ф. 100, оп. 5, д. 429, л. 58). Следующее письмо/жалоба от жительницы Карагандинской области Проскуряковой: «Уважаемые товарищи из ЦК! Пишут вам из далекого Казахстана, наш город Шахтинск в Карагандинской области. В нем проживает около 90 тыс. человек, из них русских, белорусов и украинцев 70 %, 15 % немцы и корейцы, 15 % казахи. Так почему же вся власть отдана казахам? Нет теперь Кунаева, а осталась «кунаевщина»…» (РГАНИ. Ф. 100. Оп. 1. Д. 260. Л. 21). Следующее коллективное письмо было отправлено от группы коммунистов Союза писателей Казахстана (русская секция) в январе 1987 г. В письме указывалось о неправильно проводимой кадровой политике в республике. В частности, при удельном весе казахов не более 30-40 % в общем составе населения на руководящих постах в районном, областном и республиканском звеньях находилось 60-70 %, а то и 80 % представителей коренной национальности. Авторы письма указывали, что особенно нетерпимое положение сложилось в г. Алма-Ата, где из двух десятков заведующих управлениями и отделами исполкома горсоветов, лишь один человек – русский. Особо отмечалось о нарушениях принципов социальной справедливости, а именно, все социальные блага, высокооплачиваемые должности, места в вузах, лучшие квартиры и т.д. достаются «избранной части казахов» (РГАНИ, ф. 100, оп. 5, д. 429, л. 30). Кроме того, авторы письма приводят пример с поступлением в ведущий университет Казахстана – КазГУ. В частности, в письме говорилось о прочно укоренившейся практике приема на учебу по заранее составленным спискам детей высокопоставленных партийных советских руководителей, в то время как остальные, не попавшие в список, принимались за взятки. По мнению авторов письма, русским редко удавалось поступить на учебу в этот вуз. Даже молодых людей, окончивших школы с золотыми медалями, специально проваливали, т.к. в приемных комиссиях даже по русскому языку и литературе преподаватели -казахи. Также указывается, что среди школьников можно было услышать такой разговор: «я поступлю в любой вуз, потому что я казах/казашка, а вот ты…» (РГАНИ. Ф. 100. Оп. 5. Д. 429. Л. 31).

Необходимо отметить, что письма о несправедливом кадровом распределении поступали также и от представителей других национальностей. Они приводили факты нарушений их законных прав, которые объясняли преследованием их за национальную принадлежность. Так, например, поступали письма со следующим содержанием: «в

настоящее время меня опять увольняют. Думаю, что немаловажную роль сыграла здесь моя национальность – татарка. Уже сколько раз говорили о преследовании национальных меньшинств – опять, пожалуйста, наглядный пример»; «три года преследует начальник управления кадров за критику, притесняет, как кореянку, наложил дисциплинарное взыскание, которое снято судом, сократил мою должность»; «Однажды участковый заявил, что здесь, в совхозе, не будет никому места: ни русским, ни немцам, никому, кроме казахов» (Агапов Г. И., Павлодарская область) (РГАНИ. Ф. 100. Оп. 1. Д. 260. Л. 21-22).

Таким образом, в рамках первой группы рассмотрены и проанализированы письма титульной нации и представителей других национальностей о национально-кадровой политике. Представители коренного населения писали о неправильном кадровом распределении, особенно в ведущих отраслях промышленности. Данный дисбаланс был обусловлен отсутствием активной работы руководящих партийных и хозяйственных органов республики по формированию национальных кадров рабочего класса, сохранив за казахами статус аграрной нации. В свою очередь, представители других национальностей в республике указывали на преобладание казахов в партийно-государственных органах власти. Что касается структур партийно-государственного аппарата, то действительно, казахи в основном занимали должности, связанные с административными и представительскими функциями. Между тем, их участие во власти ограничивалось скорее формальным представительством.

Вторую группу составляют письма о сокращении использования казахского языка и языков других национальностей, положения национальных школ в республике. Так, в коллективном письме М.С. Горбачеву от ветеранов Великой Отечественной войны и труда О. Абиева, Ш. Иманбаева, Т. Абыканова, К. Байбекова, К. Темирбулатова, К. Мусабаева, Н. Омарова и других содержалась просьба о рассмотрении положении казахских школ и казахского языка. В письме указывалось, что количество казахских школ, особенно в северных и центральных областях Казахстана, сократилось до минимума. В частности, отмечалось, что по данным средств массовой информации, за последние 20-30 лет количество казахских школ сократилось на 700. Причинами сложившейся ситуации являлось то, что обучение в средних школах и вузах республики, за исключением факультета казахского языка и литературы велось на русском языке. Родители предпочитали отдавать своих детей в русские школы. В г. Караганда, в бывшем Железнодорожном районе до 1962 г. работала казахская школа. Отправители письма указывают, что есть условия и возможности для открытия казахской школы на базе интерната №3. В марте 1989 г. была проведена работа с целью открытия одной казахской группы при детском саде станции Караганда-Сортировочная. Однако согласие на это дали из 100 родителей только 5. Они не уверены, будет ли там в дальнейшем открыта казахская школа. Кроме того, в письме указывалось, что в республике в большинстве детских домов дети-казахи не знают ни одного слова на казахском языке (РГАНИ. Ф. 100.Оп. 5.Д. 427. Л. 37-39). В коллективном письме (400 подписей) из г. Алма-Ата значилось, что «в результате переселения миллионов людей на целину казахи за всю историю своего существования впервые стали составлять меньшинство на своей земле, наш язык испытал произвол и насилие бюрократов, национал-нигилистов, был загнан в сферу быта. К сожалению, и сейчас в республике не считаются с ростом самосознания народа. Так, в резолюции республиканского актива от 17 мая 1989 г. записано: «Собрание… поддерживает широкое мнение о том, чтобы государственный статус получили два языка – казахский и русский. Считаем необходимым объявить в качестве государственного языка казахский язык, в то же время создать условия для развития языков всех национальностей, проживающих в республике, а русскому языку предоставить статус межнационального общения» (РГАНИ. Ф. 100. Оп. 1. Д. 309. Л. 59). В действительности же при решении этого вопроса мнение народа не учитывалось. В письме Жаныбекова Е.Ж., члена КПСС из Джезказганской области, значится, что в Казахской ССР программа обучения в русских школах ничем не отличалась от программы школ РСФСР. Жаныбеков Е.Ж. писал, что в союзных республиках школьные программы

должны были разрабатываться так, чтобы более обстоятельно изучались литература, история и культура коренного народа. А знание национального, а именно казахского языка необходимо было считать обязательным по окончании средней школы (РГАНИ. Ф. 100. Оп. 1. Д. 309. Л. 64). В еще одном коллективном письме указывалось, что в городе Караганда осталась только одна казахская школа, а в университетах преподавание ведется только на русском языке. Авторы письма рассматривали это как русификацию и проявление шовинизма (РГАНИ. Ф. 100. Оп. 5. Д. 408. Л. 59). В письме жителя г. Алма-Ата К. Мынбаева значилось, что пора уже официально признать, что «происходит интенсивный процесс утраты» родного языка казахами. Программа развития двуязычия являлась большим шагом вперед, однако она не гарантировала сохранение казахского языка в основной массе коренного населения. Житель г. Алма-Ата М.К. Исаев обратился в ЦК Компартии Казахстана с предложением провести в КазССР «Праздник языков» в целях воспитания культуры межнациональных отношений, повышения уровня языковой культуры, стимулирования к изучению языков и дальнейшего утверждения принципа двуязычия в республике (АП РК. Ф. 708. Оп. 139. Д. 1784. Л. 26-27). Несмотря на большое количество писем, свидетельствующих о проблемах в межнациональных отношениях, представители власти на заседаниях продолжали докладывать о достигнутых успехах в сфере межнациональных отношений. Так, в информации А.А. Устинова – заведующего отделом пропаганды и агитации ЦК Компартии Казахстана в результате обсуждения о ходе реализации постановления ЦК КПСС «о работе Казахской республиканской партийной организации по интернациональному и патриотическому воспитанию трудящихся» было доложено о том, что гласность и демократия позволили «снять» такие острые вопросы как: малочисленность национальных детских дошкольных и школьных учреждений, проблемы словарей и разговорников, учебников на казахском языке, кардинальному изменению отношения к изучению русского и казахского языков, родных языков других народов. В докладе значилось, что в трудовых коллективах, партийных комитетах, организациях и учреждениях республики действовало более 5 с половиной тысяч групп и кружков по изучению казахского и русского языков, вышли в свет русско-казахский, казахско-русский разговорники, казахско-русский словарь и другие пособия, увеличен выпуск литературы на немецком, уйгурском, корейском языках (АП РК. Ф. 708. Оп. 139. Д. 1095. Л. 38). Тем не менее, в ЦК Компартии Казахстана обратилась ученица 3 класса «Б» средней школы № 84 Октябрьского района г. Алма-Ата И. Щептева: «… учусь на отлично, но когда беру учебник казахского языка, то начинаю нервничать и плакать, так как нет словарей, соответствующих изучаемой программе казахского языка. От имени всех учащихся прошу издать словари в нужном количестве» (АП РК. Ф. 708. Оп. 139. Д. 1784. Л. 56).

Таким образом, в связи с происходившими процессами в КазССР к концу 1980-х гг. остро встал вопрос о придании казахскому языку статуса государственного. В феврале 1989 г. на расширенном заседании Бюро ЦК КП Казахстана была обозначена необходимость утверждения двуязычия в республике. Самым оптимальным вариантом решения назревшей языковой проблемы стало придание государственного статуса и казахскому, и русскому языкам. Так, народный депутат СССР М. Шаханов писал секретарю ЦК КП Казахстана У. Джанибекову о поступлении многочисленных обращений (несколько тысяч подписей из разных уголков Казахстана) с предложениями и требованиями о придании казахскому языку статуса государственного, а русскому языку – статуса языка межнационального общения. М. Шаханов также указал, что является сторонником этих обращений (АП РК. Ф.708. Оп.139. Д. 1713). Ветеран Великой Отечественной войны, поэт, писатель К. Кабышулы писал: «мы живые свидетели того, как пренебрегали местным языком, прямо в глаза говорили, чтобы мы не совались со своим «белмесом», которого все равно никто не поймет». Ветеран войны выражал надежду на то, что народ Казахстана в будущем заговорит на государственном языке и между казахским и русским языками наступит фактический паритет (ГА г. Астаны. Ф. 11. Оп. 1. Д. 52. Л. 128-129). В еще одном коллективном письме (молодые люди 25-30 лет) затрагивали проблемы

дискриминации коренной национальности, в частности, о том, что казахам отказывали в приеме в члены КПСС, в вузы, приеме на работу (в частности, в органы), объясняя это пропорциональностью. В письме отмечалось, что зачастую людям отказывали из-за их национальной принадлежности. Приведем цитату из письма: «Вы нам не подходите, вы казах» (РГАНИ, Ф. 100. Оп. 5. Д. 429. Л. 46).

Однако поступали письма, в которых жители Казахстана высказывались против утверждения двуязычия в республике. К примеру, в одном из письме высказывалось возмущение тому, что всем необходимо знать казахский язык: «получается, что это двуязычие применимо только к русским, украинцам, немцам и т.д., но только не к казахам. Даже те казахи, которые знают русский язык и раньше говорили по-русски, теперь демонстративно говорят только по-казахски. Видишь ли, мы обязаны знать казахский язык». При этом в письме признавалась необходимость (РГАНИ. Ф. 100. Оп. 5. Д. 409. Л.2-3). В некоторых письмах авторы призывали к тому, чтобы утвердить единый государственный язык – русский, повсеместно ввести на нем обучение, делопроизводство, применять во всех официальных мероприятиях. Другим же языкам оставить статус сугубо бытового и добровольного средства общения. Выдвигались также предложения ликвидировать в паспортах графу «национальность» (РГАНИ. Ф. 100. Оп. 1. Д. 309. Л. 41).

Приходили также многочисленные письма от немцев, татар, корейцев, уйгур, которые также были обеспокоены постепенной утратой родного языка. Так, Я. Фель из п. Калкаман Павлодарской области в своем обращении жаловался на Министерство просвещения Казахской ССР, которое не занималось вопросами изучения немецкого языка среди коренного немецкого населения. По его мнению, улучшению изучения немецкого языка среди коренного немецкого населения, проживающего в республике, уделялось мало внимания (АП РК. Ф. 708. Оп. 139. Д. 1784. Л. 27). Аналогичное письмо пришло из г. Семипалатинск от татарина Ш. Дибердиева. Он указывал, что в Казахстане нет школ, где дети татар изучали бы свой родной язык. Не было татарских театров, не звучали песни на татарском языке по радио и телевидению. Поступило также коллективное письмо от граждан татарской национальности, в котором жители жаловались на то, что не уделялось должного внимания развитию языка и национальной культуры татар. В своем письме они обращались с просьбой о необходимости введения обучения на родном языке для татарского населения. Представители корейской национальности также указывали на то, что, говоря на русском языке, корейцы лишились своего национального языка, стали национально неравноправными по отношению к другим национальностям (АП РК. Ф. 708. Оп. 139. Д. 1784. Л. 29-30).

На наш взгляд, следует подчеркнуть, что письма/жалобы о доминировании русского языка во всех сферах жизни, особенно в сфере образования, поступали в ЦК КПСС не только из Казахской ССР, но и из Узбекской, Белорусской, Украинской, Прибалтийских республик, ряда автономных республик Поволжья, а также из Якутской и Бурятской АССР. По мнению авторов писем, это грозило коренному населению полной утратой родного языка, культуры, национальной самобытности. Кроме этого, отмечался также ограниченный доступ к литературе, театру, кино на родном языке. К примеру, группа студентов четвертого и пятого курсов Ташкентского института ирригации, инженеров механизации сельского хозяйства писала о том, что 100 % лекций и семинаров проходили на русском языке. Институт – сельскохозяйственный, поэтому 95 % студентов окончили средние школы на своем родном (узбекском) языке. Студенты были озабочены тем, что даже на пятом курсе преподаватели читали лекции по научному коммунизму на русском языке. Читать, говорить и рассказывать на русском студенты не могли, так как 90 % слов непонятны. В данной ситуации студенты задавались вопросом, не является ли принудительное обучение на русском языке нарушением принципов марксизма-ленинизма (РГАНИ. Ф. 100. Оп. 5. Д. 422. Л. 8). Еще одно коллективное письмо в ЦК КПСС поступило из Белорусской ССР о сужении сферы использования белорусского языка. В письме указывалось, что в республике были созданы все необходимые условия для изучения родного (белорусского)

языка, населению обеспечивалось право добровольного выбора языка обучения, последовательно осуществлялись меры по улучшению подготовки квалифицированных специалистов белорусского языка и литературы, издавались учебники на национальном языке, пособия и учебно-методическая литература. В республике действовало 4285 (71,5 %) школ с белорусским языком обучения, преимущественно в сельской местности, и 1686 (28,1 %) школ с русским языком обучения, в них соответственно обучалось 372,3 тыс. и 998,5 тыс. учащихся (РГАНИ. Ф. 100. ОП. 5. Д. 427. Л. 11). Однако, несмотря на это, сфера общественного и бытового употребления белорусского языка сужалась, так как они являлись белорусскими лишь номинально, поскольку большинство предметов, особенно в старших классах, преподавалось на русском языке. Отправители письма писали о катастрофическом уменьшении числа учеников, обучающихся в белорусских школах. Так, в 1983 г. в первый класс с белорусским языком обучения пришло (судя по тиражу белорусского «Букваря») 44 тыс. учащихся, а в 1986 г. только 34 тыс., что составляло около 25 % от общего числа первоклассников-семилеток. Таким образом, в 1986 г. только четверть всех первоклассников в республике пошли в школу с белорусским языком обучения (РГАНИ. Ф. 100. Оп. 5. Д. 427. Л. 25). В ряде мест поступали просьбы в органы просвещения с просьбой об освобождении их детей от изучения белорусского языка (РГАНИ. Ф. 100. ОП. 5. Д. 427. Л.12). Белорусский язык как рабочий язык и язык делопроизводства практически нигде не употреблялся - ни в партийных, ни в государственных органах и учреждениях республики. Белорусские вузы, техникумы, училища отсутствовали. В БССР удельный вес художественной литературы (в печатных листах-оттисках), которую выпускали республиканские издательства на русском языке, возрос с 89,9 % в 1981 г. до 95,3 % в 1984 г. Ситуацию с русским языком в Украине гражданка В. Уварова описала так: «В Киеве, независимо от национальной принадлежности, 99 % населения говорит по-русски» (РГАСПИ. Ф. 599. Оп. 1. Д. 1041. Л. 122). В письмах из Латвии и Эстонии указывалось на то, что сдерживается выдвижение национальных кадров на руководящие должности. Таким образом, проблемы с использованием родного языка, кадровой политикой стояли остро не только в Казахстане, но и в других союзных и автономных республиках.

Изучив и проанализировав письма данной группы, мы можем выделить три основных аспекта проблемы. Во-первых, это жалобы казахов на процесс русификации, который воспринимался как угроза для функционирования и развития казахского языка. Во-вторых, претензии русских, обеспокоенных статусом русского языка в республике. И, в-третьих, жалобы других национальностей, которые также опасались полной утраты родного языка и культуры. На наш взгляд, доминирование русского языка в наиболее престижных сферах социальной деятельности имело зачастую отрицательные социально-психологические последствия. В казахском обществе доминировало мнение о непрестижности родного языка, а многие молодые люди стремились демонстративно говорить на русском языке, особенно такая ситуация наблюдалась в городах. Делопроизводство велось в основном на русском языке. Казахский язык же использовался исключительно в сфере бытовых отношений. Говоря о двуязычии, считаем, что самым оптимальным вариантом решения назревшей языковой проблемы в рассматриваемый период стало придание казахскому языку статуса государственного, а русскому языку – статуса языка межнационального общения.

Необходимо отметить, что процесс демократизации вызвал активизацию самосознания не только среди казахского населения, но и среди представителей других национальных групп.

Третья группа писем – это многочисленные письма граждан различных национальностей, в которых содержались просьбы о восстановлении или учреждении национально-государственных автономий, возвращении в места прежнего проживания, об изменении статуса, административной подчиненности и границ тех или иных территорий и по другим вопросам. Крупная этническая группа – уйгуры – претендовали на создание автономии на территории КазССР. Была опубликована книга уйгурского

историка из АН КазССР Ш. Кибирова «Уйгуры – автохтоны Семиречья», в которой автор пытался доказать принадлежность земель юго-восточного Казахстана уйгурам (Казиев, 2015: 51). В коллективном письме Г.В. Колбину группа уйгурской интеллигенции отмечала актуальность книги в период перестройки. Отправители письма сокрушались о «неравноправном, унизительном положением уйгур в Казахстане» и настаивали на необходимости образовать Уйгурскую Автономную Советскую социалистическую республику в Семиречье. Авторы письма также пишут о том, что уйгуры Семиречья в политическом, правовом, социальном, культурном отношениях значительно отстали от казахов, киргизов, узбеков, имеющих свои республики. Более того, авторы утверждают, что определенная часть уйгуров была «вынуждена» записываться казахами, узбеками в целях сокрытия своей национальной принадлежности при устройстве на работу, получении различных социальных благ. В обращении приведен пример уйгура Адилжана Жанбакиева, который, по мнению авторов письма, был «без основания» снят с должности директора магазина и исключен из партии. А. Жанбакиев всех своих детей записал казашками, «в надежде на то, что его дети получат необходимое образование и обеспечат себе служебный рост» (АП РК. Ф. 708. Оп. 139. Д. 1126. Л. 120-121). В еще одном письме в ЦК КПСС также содержалась просьба о создании уйгурской автономии: «Образовать автономную республику советских уйгуров в районах их компактного проживания в Казахстане, что позволит сохранить данный этнос, его родной язык, национальную культуру, улучшить его социально-экономическое положение» (РГАНИ. Ф. 100. Оп. 1. Д. 309. Л. 80).

Обострение экономических, социальных, межнациональных проблем привели к конфликту между казахами и рабочими-вахтовиками, преимущественно представителями кавказских групп (чеченцы, ингуши, лезгины) в 1989 г. в г. Новый Узень Гурьевской области. Конфликт привел к массовым беспорядкам и кровопролитию. В Прикаспийском регионе население работало в основном в добывающей промышленности. Работники-вахтовики получали заработную плату выше, чем коренное население. Конфликт начался 16 июня 1989 г. с драки между молодыми казахами и лезгинами на бытовой почве, который перерос в крупный межэтнический конфликт. 19 июня 1989 г. на площади собралась толпа, состоящая из несколько тысяч человек. Основным требованием протестующих было выселение представителей кавказских этнических групп. Во время конфликта город покинуло 3 516 ингушей, чеченцев и лезгинов. Остановили конфликт только благодаря вмешательству милиции и военных (Мустафаев Н.). Данную ситуацию характеризовал житель из г. Шевченко Гурьевской области Петичкин П.С.: «партийные советские работники, СМИ дают зачастую, на мой взгляд, наверное, однобокое толкование причин националистических вспышек. Например, в г. Новый Узень и других населенных пунктах Мангышлака произошли чечено-ингушские погромы. Им дано «удобное» шаблонное объяснение: трудности со снабжением, нехватка жилья, безработица среди казахской молодежи. Такое объяснение выгодно местному руководству: оно снимает с него вину и перекладывает ее на центральные ведомства и, кроме того, бросает тень на русских. Мне кажется, одной из главных причин межнациональных конфликтов является национализм, рядящийся в тогу «защитника» прав народа» (РГАНИ. Ф. 100. Оп. 1. Д. 309. Л. 32). Из г. Джамбул поступило письмо от гражданки Целоевой Х.М. с просьбой образовать автономную республику для ингушей: «В Киргизии, Казахстане и других республиках Азии живет около 30 тысяч ингушей… Нам нужна своя автономная республика. Я надеюсь, что когда-нибудь буду жить в своем родном селе. Что мне не придется рассказывать своим детям о том, что у нас отняли Родину» (РГАНИ. Ф. 100. Оп. 1. Д. 260. Л. 33).

Так, граждане немецкой национальности поднимали вопросы более полного удовлетворения интересов в сферах языка, национальной культуры представительства в государственных и общественных организациях. В связи с этим осуществлялся комплекс мер. Было принято постановление Президиума ВС Казахской ССР «Об изучении немецкого языка как родного». В Алма-Ату из Целинограда была переведена редакция

газеты «Фройндшафт». В Москве в институте им. Щепкина обучалась группа молодых актеров для немецкого драматического театра. С 1987 г. на факультете журналистике КазГУ планировалась подготовка журналистов, пишущих на немецком языке. Граждане немецкой национальности были представлены к медали «За доблестный труд в Великой Отечественной войне». Значительно увеличилось представительство граждан немецкой национальности в выборных органах (АП РК. Ф. 708. Оп. 135. Д. 1.Л. 116–119). Однако в ЦК КПСС поступило более тысячи писем от граждан немецкой национальности из Казахской ССР. Основной вопрос, которые ставили авторы обращений, – это просьбы о выезде. Во многих письмах главной причиной выезда из страны называлось желание воссоединиться с родственниками. Однако поступали более откровенные письма, где указывались многочисленные мотивы, зачастую «вынуждающие» авторов обратиться с просьбой о выезде. В ряде коллективных обращений высказывалась глубокая озабоченность сложившимся положением. «Многолетнее невнимание руководства страны к национальным проблемам советских немцев, имеющее место даже в период перестройки, вызвало среди советских немцев всплеск эмиграционных настроений. Больно видеть, как они покидают страну, одновременно нанося ей политический и экономический ущерб». (Коллективное письмо из г. Алма-Аты, около 1000 подписей, № 281626). В своем письме т. Шмидт Г.Г. из г. Иссык Алма-Атинской области суммировал мнение соотечественников о причинах, побуждающих их покидать СССР. А именно, «…во время беседы с лицами немецкой национальности, добивающимися выезда в ФРГ и ГДР, выяснилось, что люди покидают Страну Советов не потому, что им Советская власть не нравится или что им якобы капитализм ближе по душе. Не являлись причинами их выезда и стремление к соединению их с родственниками или национальные чувства. Все это лишь повод, а не причина. Истинной причиной являлось отношение местных властей к лицам немецкой национальности». Авторы многочисленных писем приводили конкретные факты притеснений со стороны местных органов власти, объясняя их преследованием за национальную принадлежность. В письме, адресованном 19 Всесоюзной конференции КПСС, т. Вейгель А.И. из Кустанайской области сообщила, что при расследовании судебного дела о гибели ее сына не были приняты во внимание показания одного из свидетелей, якобы потому, что он немец. В еще одном письме из Казахстана автор указал, что: «сложилась такая обстановка, что я немец по национальности, не могу ничего добиться в Казахской ССР». Из письма т. Мальзам Е.К. из Актюбинска: «Мне 19 лет, я больная, болею уже 7 лет, диагноз судорожный синдром. Куда мы только не ездили, но все безрезультатно. Прямо скажу – не могут врачи лечить мою болезнь. Мне соответствует менять климат, но мы с родителями были уже в трех местах и везде, где только узнают, что мы немцы, нам говорят: прописки нет»… Я очень прошу вас от всего сердца, помогите нам уехать в ФРГ». Т. Фогель А.И. из Джезказгана в своем письме считает действия местных властей по решению его жилищно-бытового вопроса унижением национального достоинства (РГАНИ. Ф. 100. Оп. 1. Д. 260. Л. 35). В некоторых письмах авторы связывают прекращение выезда немцев из СССР с решением их национальной проблемы в целом – предоставлении автономии. «Даже в условиях развернувшейся в стране гласности и демократизации нашего общества комплекс проблем, связанный с немцами в СССР, к сожалению, по-прежнему замалчивается… Хотелось бы вновь повторить, что многие тысячи немцев СССР по-прежнему видят выход из создавшейся ситуации не в массовом выезде в ФРГ, а в создании АССР немцев Поволжья» (Коллективное письмо из Кокчетавской, Карагандинской, Омской областей, 120 подписей, № 327224).

Большое внимание в письмах уделялось проблемам в развитии национальной культуры советских немцев, их духовной жизни. В ряде коллективных писем значилось, что немцы теряют свой язык, культуру. Например, в коллективном письме из г. Алма-Аты, г. Джамбула, г. Павлодара и др. № 312914 значилось, что «в довоенное время в СССР были сотни немецких национальных школ, 5 вузов, техникумы, профессиональные немецкие театры, Государственный ансамбль песни и танца, два издательства. Что мы имеем сейчас? Ни одной национальной школы (преподаванием немецкого языка как родного

охвачена мизерная часть немецкого населения, в подавляющем большинстве случаев оно носит формальный характер), ни одного вуза, техникума, созданный для немецкого населения эстрадный ансамбль «Фройндшафт» – единственный на всю страну – по сути дела не является национальным коллективом. Существующий в Темиртау немецкий драматический театр оторван от зрителей немецкой национальности и задыхается от проблем». Приведем еще письма, в которых представители немецкой национальности поднимали проблемы немецкого образования: «мы вынуждены с горечью констатировать, что советские немцы вошли в перестройку на пороге фактического вымирания, как братский народ СССР…»; «советские немцы катастрофически теряют свой родной язык… Социологический обзор также показывает, что советские немцы в послевоенный период значительно отстают по темпам духовного развития от абсолютного большинства народов СССР, имеющих свои национально-государственные образования, в то время как в довоенный период наблюдалась совсем иная картина. Теряются самобытная культура, национальные традиции. Отмечается духовная деградация. Низка социальная активность народа» (Коллективное письмо из г. Алма-Аты, № 281626). Большинство подобных заявлений заканчивались просьбами о создании Правительственной комиссии для рассмотрения поставленных проблем. Кроме того, письма свидетельствуют также, что уезжают немцы и по религиозным мотивам. Так, из письма В.А. Ермаковой: «В этом году многие из нашей деревни уехали в ФРГ и именно верующие». В мае 1988 г. пришло 2 письма с просьбами о восстановлении немецкой автономии, которые передала в ЦК КПСС депутат Верховного Совета СССР, член ЦК КПСС т. Геллерт Н.В. (была вызвана в ЦК КПСС, где с ней состоялась беседа). Необходимо отметить, что среди авторов писем – учителя, журналисты, квалифицированные рабочие, колхозники, пенсионеры. Обращает внимание тот факт, что часто под одним письмом подписывалось много людей из различных мест Казахстана и даже РСФСР, что позволяет предположить о существовании инициативных групп советских немцев, которые вели организационно-пропагандистскую работу среди своих соотечественников (РГАНИ. Ф. 100. Оп. 1. Д. 260. Л. 34-38).

Таким образом, национальные меньшинства стремились к объединению и развитию своего языка и национальной культуры. Главными требованиями национальных меньшинств было образование автономий (уйгурской, немецкой) на территории Казахстана, обосновывая это ст. 73, п. 1. Действительно, Конституция СССР 1977 г. предоставляла право образовывать новые автономные единицы самим союзным республикам, другими словами, высшему суверену власти – ее народу, а не отдельным национальным группам, проживавшим на ее территории. Не все конституции союзных республик содержали такой пункт, как право на образование автономных единиц. Такое право предусматривалось в конституциях тех союзных республик, в составе которых уже имелись автономные образования. Конституция Казахской ССР не содержала право образования новых автономных единиц ни в форме автономной республики, ни в форме автономной области. Это было обусловлено социально-этнической структурой населения и, как это объяснялось официальными структурами, отсутствием причин и оснований для постановки вопроса об образовании новых автономных единиц на их территории (Сужиков, Сапаргалиев, 1989: 40-41).

Четвертую группу составляют письма о фактах правонарушений на основе национальной розни в молодежной среде, в учебных заведениях. В заявлении, адресованном 19 Всесоюзной конференции КПСС, т. Дорошенко О.Н. из Мангышлакской области сообщала, что ее дочь подверглась жестоким преследованиям одноклассников, была избита за отказ вступить в так называемый «мусульманский батальон». И хотя преступники были наказаны, преследования продолжались. Родители учащихся 8 класса школы № 9 г. Шевченко требовали наказать виновных в издевательствах над их детьми на национальной почве: «… на палаточный городок было совершено нападение лиц казахской национальности в возрасте от 17-19 лет. Нападение было преднамеренным. Они издевались над нашими детьми, грабили их, глумились над девочками, … избили пожилую

учительницу, которая защищала детей. Весь этот разбой носил явно националистический характер, т.к. спрашивали у детей, кто казахи, татары, их не трогали».

В письме по поручению ветеранов партии труда выражалась озабоченность растущего и распространяющегося национализма в стране. В письме значилось, что в университетах и вузах положение о неравноправном использовании родных языков привело к тому, что преподавание в них проводилось на национальном языке, а русский язык вытеснялся. Авторы письма считали, что вытеснялись и преподаватели – русские. Кроме того, авторы привели пример, когда аспирант-казах говорил русскому студенту «Вы нам помогли один раз, но больше вы на не нужны ...». Авторы данного письма предполагали, что «общность – единый советский народ» развалится, если руководство страны будет продолжать игнорировать национальный вопрос. В качестве выхода из сложившейся ситуации отправители письма предлагали принять решение о переходе всех коммунистов во всех автономных республиках РСФСР (а то и в союзных республиках) на единый для всех русский язык. Чтобы во всех обкомах и райкомах партии, в государственных учреждениях и учебных заведениях был один государственный язык – русский. (РГАНИ. Ф. 100. Оп. 5. Д. 408. Л. 45-46). В ЦК Компартии Казахстана поступило коллективное письмо из г. Октябрьск Актюбинской области, где авторы писали о тревожных событиях в городе среди молодежи, которые объединялись в группы «Арабески», «Чингизхан» и другие. Между казахской и русской молодежью часто возникали драки. Ряд писем свидетельствует о том, что национальные проблемы возникали из-за плохой идейно-воспитательной работы. К примеру, жительница Чимкентской области Л.И. Мухаметжанова в своем письме отметила, что проявление националистических элементов – это результат плохой постановки воспитательной работы среди населения, результат неудовлетворительной работы партийных и комсомольских органов по идейно-политическому, интернациональному воспитанию молодежи. Житель г. Алма-Аты М.Н. Садыков также был обеспокоен нездоровыми проявлениями среди учащейся молодежи. Он отметил, что в партийных, комсомольских комитетах нет лекторов, пропагандистов, выступающих на казахском языке (АП РК. Ф. 708. Оп. 139. Д. 1784. Л. 23-25).

В информации секретаря ЦК ЛКСМ Казахстана С. Кондыбаева в ЦК Компартии Казахстана «О некоторых вопросах воспитания молодежи» от 05.12.1989 значится, что необходимо поднять культурный и общеобразовательный уровень казахской молодежи. Согласно данному документу, знание двух языков, особенно языка коренного населения, в понимании членов ЦК ЛКСМ являлось одним из показателей компетентности, профессиональной и нравственной подготовки комсомольского работника. Предусматривалось вменить проявление заботы о развитии двуязычия в республике в функциональные обязанности ответственных работников (АП РК. Ф. 812. Оп. 72. Д. 100. Л.1-3).

Считаем, что для предотвращения межнациональных конфликтов в молодежной среде, необходимо повышать образовательный и культурный уровень молодежи.

Кроме того, письма приходили и из других городов Южного Казахстана с обвинениями в «казахском национализме». Совершенно противоположная картина наблюдалась в Центральном и Северном Казахстане. В газету «Коммунист» также поступило письмо с обвинениями в сторону национальной интеллигенции, которая не только не боролась с национализмом, но и развивала его, указывая, что в докладах некоторых партийных руководителей звучат националистические мотивы (РГАСПИ. Ф. 599. Оп. 1. Д. 1041. Л. 121).

Заключение

Таким образом, содержание писем свидетельствует о том, что авторы писем выражали озабоченность ростом негативных проявлений в межнациональных отношениях в республике. Отправители подчеркивали, что накопившиеся проблемы в этой сфере требуют безотлагательного решения. При этом обращалось внимание на то, что

осложнение межнациональных отношений было прямо связано с застойными явлениями в экономике, политике, социальной сфере и культуре, с догматическим пониманием положения о расцвете и сближении социалистических наций и народностей, вытекающими отсюда недостатками в интернациональном и патриотическом воспитании людей, в особенности молодежи. В письмах отмечалось, что государственные органы занимали пассивную и зачастую выжидательную позицию, устраняясь от решения назревших проблем. В некоторых письмах высказывалась озабоченность состоянием научных исследований межнациональных отношений в СССР. Авторы писем подчеркивали, что в науке длительное время преобладало состояние самоуспокоенности, приукрашивалось действительное положение, замалчивались острые проблемы.

Необходимо отметить, что почта, поступавшая в ЦК КПСС, в ЦК Компартии Казахстана отражала сложную картину национальных проблем в стране. Слабое владение родным языком некоторой части детей казахской, немецкой, уйгурской, татарской и других национальностей авторы писем связывали с недостаточным количеством общеобразовательных школ, дошкольных учреждений, отделений вузов с обучением на родном языке, а также отсутствием учебников, словарей, учебных пособий. В большинстве писем содержались факты, свидетельствующие об обострении взаимоотношений между нациями. Представители некоренных национальностей обращались с просьбами осуществить необходимые меры по пресечению, по их мнению, несправедливости. Значительную часть обращений составляли просьбы представителей различных национальностей о возвращении их на прежние места проживания, а также о предоставлении им национально-территориальных автономий. В центр внимания также выдвигались вопросы развития национальных языков и культур. В связи с ситуацией, сложившейся в стране в сфере межнациональных отношений, Верховным Советом СССР 26 апреля 1990 г. был принят Закон СССР «О свободном национальном развитии граждан СССР, проживающих за пределами своих национально-государственных образований или не имеющих их на территории СССР». В данном Законе впервые были заложены правовые гарантии решения вопросов, связанных с реализацией прав граждан различных национальностей и национальных групп в целях их свободного развития (Жотабаев, 2013: 350). Обострившаяся проблема развития национальных языков в стране привела к необходимости законодательного урегулирования языковых отношений. Верховный Совет СССР принял закон «О языках народов СССР», в котором были установлены общие принципы языковой политики в СССР, гарантии свободного развития и использования языков народов СССР (Жотабаев, 2013: 358). В Казахстане был принят закон «О языках в Казахской ССР» от 22.09.1989 г. в целях совершенствования межнациональных отношений и для удовлетворения права казахского народа на развитие своего языка и культуры. В законе прописано, что государственным языком в Казахстане является казахский язык, русский язык остается языком межнационального общения. Кроме того, в статье 2 данного Закона указано, что в КазССР должно быть обеспечено свободное функционирование русского языка наравне с казахским языком. Важным является то, что знание русского языка отвечает «коренным интересам» представителей всех национальностей, проживающих в Казахстане. Статья 3 регламентирует свободное употребление и развитие языков всех национальностей, проживающих на территории Казахстана (Жотабаев, 2013: 358).

Следует отметить, что среди поступившей почты в ЦК Компартии Казахстана письма о развитии и состоянии межнациональных отношений в республике, о проблемах казахского, русского и других языков поступило только 3,3 %. Самое большое количество обращений социально-экономического характера (20-25%), о деятельности республиканских и местных органов, в т.ч. партийных руководителях (22%), о работе правоохранительных органов и пересмотра судебных решений (12,1%), суждения о работе различных отраслей народного хозяйства, предприятий, предложения по совершенствованию их работы (8,4%).

Таким образом, в статье были рассмотрены 4 группы писем. Характерной особенностью поступавшей почты является поляризация позиций авторов. Отправители писем,

жалоб и заявлений выражают противоположные мнения и позиции, порой откровенно экстремистские и националистические. Ознакомившись с письмами, мы пришли к выводу, что обвинения носили взаимный характер.

Статья выполнена в рамках реализации научного проекта «Жас ғалым» ИРН AP4972994 «Советская национальная политика и проблемы межэтнических отношений в Казахстане в 1945-1991 гг.».

Список литературы

Даренская И.В. «Письма во власть» как источник анализа отношений власти и общества в 1920-30-е гг. // Запад, Восток и Россия: Символы Власти и Власть Символа: Вопросы всеобщей истории: Сб. научн. и учеб.-метод. трудов (Ежегодник) / под ред. проф. В.Н. Земцова. Екатеринбург, 2013. Вып. 15. – С. 29-33.

Жанбосинова А.С. «Прошу снять с меня незаслуженное клеймо 58-й статьи»: эго-документы в истории политического террора в Казахстане. – Семей: «Интеллект», 2020. – 580 с.

Жанбосинова А.С., Жандыбаева С.С., Казбекова А.Т. Эго-документы истории политического террора в Казахстане // Вестник Санкт-Петербургского университета. История. 2021. Т. 66. Вып. 3. С. 797–809. https://doi.org/10.21638/11701/spbu02.2021.307.

Жотабаев Н.Р. Последняя осень Союзного парламента. – Алматы: Самара-Принт, 2013. – 528 с.

Казиев С.Ш. Перестройка и кризис национальных отношений в Казахстане (1985-1991 гг.) // Вестник Томского государственного университета. История. 2015. №3 (35). – С. 58-66.

Лямина Е. Своими словами: что такое эго-документы и как они помогают изучать историю. – 2013. [Электронный ресурс] URL: https://postnauka.org/longreads/156363 (дата обращения: 10.09.2023).

Письма во власть. 1928–1939. Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и советским вождям / Сост. А. Я. Лившин, И. Б. Орлов, О. В. Хлевнюк. – М.: РОССПЭН, 2002. – 528 с.

Попова А.Д. «Когда же она кончится, эта руководящая власть КПСС?»: образ власти в сознании советских людей во времена перестройки // Новый исторический вестник. 2015. № 43. – С. 68-81.

Савин А.И. Письма во власть как специфическая форма политической адаптации советских граждан в 1930-е годы // Вестник НГУ. Серия: История, филология. 2016. Т. 15, № 8: История. – С. 133–145.

Сужиков М.М., Сапаргалиев Г.С. Некоторые философско-правовые проблемы совершенствования культуры межнациональных отношений / М.М. Сужиков, Г.С. Сапаргалиев. – Алма-Ата: Наука, 1989. – 80 с.

Чешко С.В. Распад Советского Союза: этнополитический анализ. – М., 1996. 395 с.

Зауреш Г. Сактаганова, Гульнар М. Байгожина

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды, Қазақстан

Азаматтардың 1985-1990 жж. Қазақстандағы ұлтаралық қатынастар бойынша үкіметке жеткен хаттарын шолу

Аңдатпа. Кеңес Одағында қарапайым азаматтардың өткір мәселелер бойынша билікке хат арқылы жүгіну тәжірибесі дамыған. Ел басшылығы әлеуметтік ақпараттың маңызды көзі ретінде хаттарға назар аударды. Жұмысшылардың хаттары азаматтардың жиналыстары, сайлаушылардың мандаттары, баспасөз, радио және теледидар сияқты маңыздылық тәртібінде болды.Қайта құру кезіндегі өтініштер/шағымдар арасында ұлтаралық қатынастар, ұлтшылдық, шовинизм, орысфобия, орыс және ұлттық тілдердің қолданылу мәселелері, одақтас республикалардағы орыстандыру мәселелері ерекше орын алады.Одақтық республикалардағы орыс халқының жағдайы мен дамуы туралы хаттар көрнекті орынды алады.

Бұл мақалада қайта құру кезіндегі Қазақ КСР-дегі ұлтаралық қатынастардың жай-күйі туралы қоғамдық пікірді зерттеу мақсатында КОКП Орталық Комитетіне және Қазақстан Компартиясы

Орталық Комитетіне әртүрлі ұлт өкілдерінің жеке хаттарына шолу жасалған. Құзырлы органдарға келіп түскен хаттар мазмұнына қарай шартты түрде төрт топқа бөлінді.Мақалада авторлар әлеуметтік шындықты, 1980 жылдардың екінші жартысындағы ұлтаралық қатынастар саласындағы Қазақ КСР азаматтарының дүниетанымын құру әрекетін жасады.Хаттарды/шағымдарды/өтініштерді қарастыра келе, авторлар талап-арыздардың өзара сипаттағы туралы қорытындыға келді.

Мақалада Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағатының, Астана қаласының мемлекеттік мұрағатының, Ресей мемлекеттік қазіргі заманғы тарих мұрағатының, Ресей Федерациясының қоғамдық-саяси тарихының Ресей мемлекеттік мұрағатының жарияланған және жарияланбаған мұрағаттық материалдары пайдаланылды.

Түйін сөздер: ҚазССР; ұлтаралық қатынастар; ұлттық саясат; ұлтшылдық; әріптер; Қазақстан Компартиясының Орталық Комитеті.

Zauresh G. Saktaganova, Gulnar M. Baigozhina
Karaganda State University named after Academician E. A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan

Review of citizens' letters to authorities on interethnic relations in Kazakhstan in 1985-1990s

Abstract. There was a practice of ordinary citizens addressing the authorities about acute problems through letters in the Soviet Union. The authorities emphasized letters as important sources of social information. Letters were on a par in importance as citizens' meetings, voter orders, print, radio and television. The issues of interethnic relations, nationalism, chauvinism, Russophobia, problems of the use of Russian and national languages, Russification in the Union republics occupy a special place in the appeals/complaints during the perestroika period. Letters on the situation and development of the Russian population in the Union republics occupy a notable place.

This article provides an overview of private letters from representatives of various nationalities to the Central Committee of the CPSU and the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan in order to study public opinion about the state of interethnic relations in the Kazakh SSR during the perestroika period. Letters received by the authorities were conditionally divided into four groups according to their content. In the article, the authors made an attempt to construct the social reality, the worldview of citizens of the Kazakh SSR in the field of interethnic relations in the second half of the 1980s. After reviewing the letters/complaints/statements, the authors concluded that the grievances were mutual.

The article uses published and unpublished archival materials of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, the State Archive of Astana, the Russian State Archive of Contemporary History, the Russian State Archive of Social and Political History of the Russian Federation.

Keywords: Kazakh SSR; interethnic relations; national policy; nationalism; letters; Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan.

References

Darenskaia I.V. «Pisma vo vlast» kak istochnik analiza otnoshenii vlasti i obshchestva v 1920—30 - e gg. ["Letters to Power" as a source of analysis of relations between government and society in the 1920-30s.]. 15, 29-33(2013) [in Russian]

Zhanbosinova A.S. «Proshu sniat s menia nezasluzhennoe kleimo 58-i stati»: ego-dokumenty v istorii politicheskogo terrora v Kazakhstane ["I ask you to remove the undeserved stigma of Article 58 away from me": ego-documents in the history of political terror in Kazakhstan.]. (Semei, «Intellekt», 2020, 580 p.) [in Russian]

Zhanbosinova A.S., Zhandybaeva S.S., Kazbekova A.T. Ego-dokumenty istorii politicheskogo terrora v Kazakhstane [Ego-documents of the history of political terror in Kazakhstan]. 3, 797–809(2021) [in Russian]

Zhotabaev N.R. Posledniaia osen Soiuznogo parlamenta [The last autumn of the Union Parliament]. (Almaty, Samara-Print, 2013, 528 p.) [in Russian]

Kaziev C.Sh. Perestroika i krizis natsionalnykh otnoshenii v Kazakhstane (1985-1991 gg.) [Perestroika and crisis of national relations in Kazakhstan (1985-1991)]. 3 (35), 58-66(2015) [in Russian]

Liamina E. Svoimi slovami: chto takoe ego-dokumenty i kak oni pomogaiut izuchat istoriiu? [In your own words: what are ego documents and how do they help study history?] Available at: https://postnauka.org/longreads/156363 [in Russian] (accessed 10/09/2023)

Pisma vo vlast. 1928–1939. Zaiavleniia, zhaloby, donosy, pisma v gosudarstvennye struktury i sovetskim vozhdiam [Letters to the authorities. 1928–1939. Statements, complaints, denunciations and letters to government agencies and Soviet leaders] (Moscow, 2002, 528 p.) [in Russian]

Popova A.D. «Kogda zhe ona konchitsia, eta rukovodiashchaia vlast KPSS?»: obraz vlasti v soznanii sovetskikh liudei vo vremena perestroiki ["When will it end, this governing power of the CPSU?": the image of power in the minds of Soviet people during Perestroika]. 43, 68-81(2015) [in Russian]

Savin A.I. Pisma vo vlast kak spetsificheskaia forma politicheskoi adaptatsii sovetskikh grazhdan v 1930-e gody [Letters to the authorities as a specific form of political adaptation of Soviet citizens in the 1930s]. 8, 133–145(2016) [in Russian]

Suzhikov M.M., Sapargaliev G.S. Nekotorye filosofsko-pravovye problemy sovershenstvovaniia kultury mezhnatsionalnykh otnoshenii [Some philosophical and legal problems of improving the culture of interethnic relations] (Alma-Ata, Nauka, 1989, 80 p.) [in Russian]

Cheshko S.V. Raspad Sovetskogo Soiuza: etnopoliticheskii analiz [The collapse of the Soviet Union: an ethnopolitical analysis] (Moscow, 1996. 395 p.) [in Russian]

Сведения об авторах:

Сактаганова Зауреш Галимжановна – доктор исторических наук, профессор, директор Центра этнокультурных и историко-антропологических исследований, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, ул. Гоголя 38, Караганда, Казахстан.

Байгожина Гульнар Муратовна – PhD, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Гоголя 38, Караганда, Казахстан.

Saktaganova Zauresh Galimzhanovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Center for Ethnocultural and Historical-Anthropological Research, Karaganda State University named after Academician E.A. Buketov, 38 Gogol str., Karaganda, Kazakhstan.

Baigozhina Gulnar Muratovna – PhD, Karaganda State University named after Academician E.A. Buketov, 38 Gogol str., Karaganda, Kazakhstan.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

ХҒТАР: 03.20.00

Қазақ ауылындағы аштық және оған бейімделу тәжірибесі

Светлана О. Смағұлова[1], Ерлан Е. Сайлаубай[2], Халил Б. Маслов[2*]

[1]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
[2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Корреспонденция үшін автор[1]:
[1]adep_s68@mail.ru, [2]alashorda100@mail.ru,[2]halel_86@mail.ru*
[1]https://orcid.org/0000-0002-4256-8783
[2]https://orcid.org/0000-0003-2027-0078

DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-160-177

Аңдатпа. *1931-1933 жылдардағы ашаршылық Қазақстан халқына есепсіз шығын әкелді. Аштықтың зардабын тартқан халық басқа елдерге пана ізден, босып кетті. Көптеген ауылдарда өлген адамдардың көмусіз сүйектері ғана қалды. Бұл ашаршылық Қазақстанның демографиясына кері әсерін тигізді. Аштықтың тарихы тек статистикалық өлім-жітім көрсеткіштерімен ғана шектелмейді, қорқынышты сандардың артында адамдардың тағдыры тұр. Авторлар қазақстандық апат кезеңіндегі қазақ ауылымен рулық-иерархиялық қатынастардың өзгеруін көрсетуге тырысты.*

Мақалада 1931-1933 жылдар аралығында Қазақстанда болған ашаршылық зардаптарына, қазақ ауылдарының әлеуметтік жағдайы мен аштықты ауыздықтаудағы үкіметтің іс-шаралары нақтыланады.Ұлт зиялылары мен азаматтардың аштыққа қарсы іс-әрекеті баяндалады.

Ашаршылық тарихына қатысты құжаттар қазақ руының, қазақ отбасының, қазақ ауылының аффективті қоғамдық санамен айқындалған бейімделу тәжірибесінің бірегей беттерін ашады.

Авторлар экстремалды жағдайдағы халықтың мінез-құлық әрекеттеріне талдау жасады. Авторлар оған азық-түліктің балама көздерін іздеуді, жеке мінез-құлықтың қоғамға қарсы және деструктивті құбылыстарын, аштық агрессиясын да жатқызады. Қазақ отбасы мінез-құлқы әрекетіндегі балалар мен қарттарды тастап кету, туыстық байланыстардың ыдырауы, каннибализм, некрофагия сияқты өзіне тән емес асоциалды түрлері анықталды. Отбасылық және рулық жад ауыр соққылыжайттар, ашаршылық оқигасын сақтап қалды.

Түйін *сөздер*: *ашаршылық; қазақ ауылы;босқыншылық;рулық қатынастар; бейімделу тәжірибесі; аман қалу стратегиясы.*

Received 29.08.2023. Revised 30.09. 2023. Accepted 15.10. 2023.Available online 30.12.2023.

For citation:

Smagulova S., Sailaubay Y., Maslov Kh. Hunger and adaptation practices of the Kazakh village // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 145. – No. 4. – P. 160-177. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-145-4-160-177

Для цитирования:

Смагулова С., Сайлаубай Е., Маслов Х. Голод и адаптационные практики казахского аула // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 145. – No.4. – С. 160-177. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-145-4-160-177

Кіріспе

1931-1933 жж. ашаршылық барысы жаңа құрылған қазақ колхоздарына үлкен қиыншылықтар туғызды. Жалпы бұл жылдардағы ашаршылықтың шығуына сол кездерде жүргізілген саяси науқандардың әсері болды. Бұған 1925 жылы Қазақстанға өлкелік партия комитетінің хатшылығына Ф.И. Голощекиннің келуімен басталған ауылшаруашылығын «кеңестендіру» үдерісі, «Кіші Қазанды» идеясын жүргізу, ірі байларды тәркілеу үдерісі, ауылшаруашылығын ұжымдастыру барысы, И. Сталиннің астықты дайындау барысындағы асыра сілтеушілігі, партия қатарын тазарту сияқты саяси науқандарды жатқызуымызға болады. Осыған байланысты үкімет тарапынан жүргізілген түрлі іс-шаралар, қаулы-қарарлардың нәтижесі ұлт азаматтарын, қазақ зиялыларын, зиянды деген дін иелерін «халық жауы» ретінде құғындап, қызметтен аластатып, соттау, лагерьлерге қамау сияқты жазалаулардың қолдануы да үлкен әсерін тигізді.

Ұсынылып отырған тақырыптың өзектілігі, бір жағынан, дәстүрлі көшпелі қазақ қоғамының рулық институттарды сақтап қалуға тырысқанын, екінші жағынан, күштеп модернизациялаудың қазақ апатына әкеліп, қазақ ауылындағы рулық-отбасылық санаттағы күштерді жойып жібергенін көрсету. 1920-1930 жылдары қазақтың дәстүрлі элитасы, қазақ байлары Қазақстаннан тыс жерлерге жаппай көшу үдерісі арқылы ауылды сақтап қалуға тырысты. Ашаршылық жылдарында бейімделу тәжірибелері, аман қалу стратегиялары және ашық/жасырын қарсыласу тактикасы қалыптасты, алайда олар ғылыми зерттеудің объектісіне айналмады.

Жүргізілген әр науқанның ауылшаруашылығына тигізген кері әсері ашаршылықтың шығуына сөзсіз себепші болды. Мәселен, индустрияландыру барысына аса назар аударған үкімет 1926-1932 жылдар аралығына арнайы жоспар қабылдап, ауыр индустрияны, машина жасау өнеркәсібін өркендетуді көздеді. Сөйтіп, индустриаландыру барысында өнеркәсіп пен транспорт саласын қалпына келтіру мәселесі қолға алынды да, ауылшаруашылық саласы сол қалыпында қалып қойды. Сол кездерде Қазақ өлкелік партия комитетіне басшы болып келген Ф.И. Голощекин қазақ ауылдарының дамуында ілгерілеушіліктің жоқтығын, әлі де болса ауылдарда қазақ байлары мен атқамінерлердің дәурені жүріп тұрғандығын, «Қазан лебінің сезілмейтіндігін» айтып, «Кіші Қазан» идеясын жүргізуді, «ауылдарды жаппай кеңестендіруді» ұсынды. Оның бұл идеясына И. Сталин қолдау көрсетті. Бұл идеяны үкімет билігінде жүрген О. Жандосов пен М. Қайыпназаровтар да қолдап, 1926 жылдың қарашасында болған БК(б)П Қазақстан өлкелік комитетінің III пленумында О. Жандосов егіндік пен шабындық жерлерді қайтадан бөлу кезінде қазақтың ірі байларын тәркілеу қажеттігін көтерген болатын. Алайда, бұл пленумға қатысушылар байларды тәркілеудің әлі уақыты жеткен жоқ деп, оның бұл ұсынысын қабыл алмады. Қазақ байларының күшін қалай әлсірету қажеттігі төңірегінде сөз сөйлеген М. Қайыпназаров Кеңес өкіметінің орнағанына 9 жыл болса да, ауылды жерде кеңес өкіметінің жоқтығын, кеңестердің түріне қарай емес, құрылымына қарай орнату керектігін атап өтеді (ҚРПА. 141қ. 1т. 485іс. 116, 119пп).

1927 жылы 2-19 желтоқсанда БК(б)П XV съезі болып, онда ауылшаруашылығын ұжымдастыру мәселесі көтерілді. Ауылшаруашылығын ұжымдастыру ісін барынша өрістету туралы шешім қабылданып, колхоздар мен совхоздарды өркендетіп, нығайту жоспарын белгіледі, ауылшаруашылығын ұжымдастыру жолындағы күрестің әдістері мен құралдары туралы айқын нұсқаулар берді. Осы нұсқаулардан кейін Қазақстан Халық Комиссарлары Кеңесінің жабық жиналысында шұғыл түрде қаралып, онда ауылшаруашылығы салығы төленуі мардымсыз екендігін, салық жинауды мерзімінде орындауды аса қадағалау қажеттігін баса көрсетті (ҚР ОМА. 1380қ. 1т. 173іс. 7п).

1928 жылы 6 қаңтарында И. Сталин астық дайындау барысы жөніндегі қаулыға қол қойған еді. Одан кейін әр айға орындалатын пайызы шағылып көрсетілді. Алайда, белгіленген жоспар орындалмай қалды. Осы кездерде Қазақстанның әр өлкесінде аштық пен жұттың нышандары біліне бастаған болатын.

1928 жылдың қаңтарында И. Сталин астық дайындау мәселесімен Сібірді аралады. Сапар барысында ол кейбір губерниялларда астық бағасының өрескел бұзылғандығы анықталып, астық дайындаудың жаңа жоспарын орындамаған кінәлі тұлғаларды жауапкершілікке тартуды қатаң тапсырды (ҚР ПА. 141қ. 1т. 2087іс. 47-56пп). Осылайша,шаруаларға қарсы зорлық-зомбылық басталыпкетті.

И. Сталин тексеру барысында көптеген кемшіліктердің орын алғандығын көріп, сот орындарына астық дайындау барысын орындай алмаған шаруаларды жауапқа тарту мәселесін тапсырды. Сол сапарында бірталай басшыларды орындарынан алып, партиядан шығарып қайтты. И. Сталиннің тапсырмасы бойынша, РКФСР Қылмыстық Істер Кодексінің 107-ші, 79-шы, 58-ші баптары бойынша астық дайындауда қасақана бүлдіруші әрекеттер жасағаны және егін науқанын бүлдіргені, сондай-ақ ет өткізу жоспарын орындамағаны үшін шаруалар жаппай жазаланды(ҚР ПА. 141қ. 1т. 1687іс. 38-41пп).

1928 жылы 15 мамырында Голощекин БК(б)П ОК-не жіберген мәлімдемелік жазбасында көшпелі және жартылай көшпелі аудандардағы ірі байларды тәркілеуді көтерген болатын(ҚРПА. 141қ. 1т. 1842іс. 231,239пп).Ал 21 маусымында ол Сталинге тез арада тәркілеуді бастау қажеттігін айтып жеделхат жолдайды.9 тамызда БК(б)П ОК-нің «Ірі шаруашылық иелерін тәркілеу және оларды жер аудару» турасында қаулысы қабылданды. Бірнеше күннен кейін Қазақ өлкелік комитеті тәркілеуге басшылық ететін партиялық комиссия құрылып, оның төрағалығын Е. Ерназаров атқарады (ҚР ПА. 141қ. 1т. 1687іс. 12,57 пп).

Тәркілеу жұмысына байланысты жер-жерлерге республиканың орталық партия-кеңес органдарының, округтік ұйымдарының 992 уәкілі жіберілді. Бұл уәкілдер қабылданған заңның мәнін түсіндіруге тиіс болды. Сонымен қатар, жергілікті Кеңестердің жанынан арнайы комиссиялар құрылды.

Ірі байлар шаруашылықтарының тәркіленіп, жер аударуларына қарсы болды. Сондықтан малдарын сатып да, жасырып та, сойып та бақты. Аса ірі-байлар тәркілеуге күшті қарсылық жасады.

Кей жағдайда шолақ белсенділердің білімсіздігінің арқасында тәркілеуге орташалар да ілігіп кетті. Сөйтіп, тәркілеуге 696 шаруашылық ілікті. Ірі байлардан тәркіленіп алынған мал-мүліктер қазақ еңбекші шаруаларына, сондай-ақ, жаңа құрылған колхоз, совхоздарға бөлініп берілді.

Тәркілеуге қатысты заңнан кейін 30 тамызда Казақ АКСР ХКС-нің «Қазақстандағы көшпелі, жартылай көшпелі, отырықшы аудандарды қалыптастыру» жөнінде қаулысының қабылданып, ұжымдастыру әдіс-тәсілдері жүзеге асырылды (ҚРОМА. 5Р-қ. 21-т. 15-іс. 1-п). Дегенмен, ұжымдастыру барысында мал шаруашылығы орны толмас шығынға ұшыратты, күштеп қысым көрсету мен озбырлық ауылшаруашылық өнімдерін құлдыратып жіберген. Тәркіленген малдардың есебінен жаңа колхоздар ұйымдастырылды. ОГПУ-дің 1929 жылы 25 шілдедегі Қазақстандағы колхоз құрлысының жағдайы туралы арнайы мәлімдемесі бойынша 1928 жылы 1 қарашасына дейін 2315 орнына 4067 колхоз құрылған. Сөйтіп, 1929 жылдан бастап колхоз құрылысында жаңа кезең басталып, колхозға жеке-жеке топ емес, ауыл, аудан болып, тіпті орташалар да кіре бастады. Алайда колхоз құрылысына ұжымдастыруда көптеген кемшіліктер кедергі келтірді. Оған материалды-техникалық базаның жоқтығы үлкен себеп болды.

1930 жылы адам шығыны байқалып, ауыл халқы 700 мыңға азайды. Ал 1931 жылдың күзімен 1932 жылы қараған қыс пен жаз ауыр тиіп, ауыл тұрғындары 2,5 млн. адамға кеміді. Сол жылдары күштеп ұжымдастыру қарқыны үдеп, ауылдың өмір сүру жүйесі күйреген еді.

Қазақстан ұжымдастыруға әлі де дайын емес еді. Оның үстіне көшпелі және жартылай көшпелі аудандарды бірден отырықшылыққа көшіруге тұрғылықты халық риза болмады. Түсіндіру жұмыстары жүргізілмеді. Бұл мерзімді басылымдарда ашық жазылып, қызу талқыға айналды.

1931-1933 жылдары ашаршылықтың шығуының себебіне осы тақырыпты зерттеуші ғалымдар Қазақстанда жүргізілген сталиндік-голощекин дік реформалар:ірі байларды тәркілеу, отырықшыландыру, колхоздастыру науқандар деп тұжырымдайды.

Зерттеу әдістері

Мақала жазу барысында сипаттау, талдау және сараптау, баяндау, тарихи байланыстыру мен жүйелеу, проблемалық-тақырыптық, статистикалық әдістері қолданылды. Сипаттау әдісі бойынша аштықтың шығуына және онымен күрес барысындағы іс-шаралардың жүргізілу барысы қарастырылды. Талдау әдісі бойынша ашаршылыққа қатысты тарихнамалық зерттеулер мен тарихи құжаттар сараланады. Талдау негізінде аштық куәларының естеліктері де назарға алынды.

Ұлт зиялыларының аштықты ауыздықтаудағы қызметін қарастыру барысында архив құжаттары салыстырмалы түрде қолданылды. Сонымен қатар, мақала жазу барысында саяси науқандардың орындалу барысы мен ерекшеліктерін бір-бірімен тарихи байланыстыру және тарихи оқиғаларды жүйелеу әдістері де пайдаланылды.

Аштық құрбандарының санын нақтылау барысында статистикалық әдіс қолданылып, архивтік деректер мен ғалымдардың зерттеулеріндегі түрлі мәліметтер қарастырылып, Қазақстан облыстарында ашыққандардың санысалыстырмалы түрде көрсетілді.

Талқылау

1931-1933 жылдары ашаршылық мәселесін тек XX ғасырдың 90-шы жылдардың басында ғана нақты зерттеліне бастады. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесі Төралқасының шешімімен 1991 жылы қарашасында 1931-1933 жылдары күштеп ұжымдастыру мен аштық жағдайын зерттеу жөнінде комиссия құрылып, 1931-1933 жылдардағы аштықтың шығуына себебін кеңестік жүйенің әккі саясаты, байлар мен ауқатты шаруаларды тәркілеу барысындағы зорлық-зомбылық, отырықшыландыру кезіндегі шамадан тыс күштеу, заңсыздыққа қарсы шыққандарды қуғындау деп көрсетті. Бұл комиссияның қорытындысы 1992 жылы желтоқсанда «Казахстанская правда» мен «Егемен Қазақстан» газеттеріне жарияланды. Осыдан кейін ашаршылық бағытында бірқатар ғылыми жинақтар жарық көріп, диссертациялар қорғалды (Насильственная, 1998; Трагедия, 2013:Т.1).

Аштықтың шығу себептеріне қазақстандық ғалымдар түрліше пікір айтады. Олардың бірі Кеңестік жүйе тұсында жүргізілген саяси науқандардың нәтижесінен десе, екінші біреулері табиғи апатпен ұштастырады. Ғалым Т. Омарбеков ашаршылықтың шығуына осы екі себепті де жатқызады (Омарбеков, 2011).

Президентіміз Қ. Тоқаевтың 2020 жылдың қарашасында аштық мәселесін де қарастыру қажеттігін көтергеннен кейін, нәтижесінде аштық мәселесін айқындайтын құжаттар іздестіріліп, бірнеше томдық жинақтар жарық көрді (Ашаршылық, 2021).

Ашаршылық мәселесін шетелдік ғалымдардың да зерттеулеріне арқау болды. Олардың қатарында Марта Олкотт, Роверт Конквест, Изабель Огайон, Стефан Уиткрофт, Николо Пианчиоло, Роберт Киндлер, Сара Камерон сынды ғалымдар Кеңес Одағындағы аштықтың шығу себебін айқындауға тырысқан. Олардың еңбектерінде қазақ жерінде болған ашаршылықтың сталиндік солақай саясат, түрлі науқандардың қателіктері екендігі келтірілді(Марта Брилл Олкот және т.б.). Бұлардың арасында американдық ғалым Сара Камеронның еңбегі Қазақстандағы ашаршылықтың шығуын саяси үдерістің салдарына жатқызады.

Қазақ авторларының ішінде мәселеміздің кейбір тұстарын қозғаған «Қазақ ауылының наразылық координаттарының жүйесіндегі рулық-иерархиялық байланыстар» деген еңбекті атап өтуге болады (Сайлаубай, 2023)

Авторлар қазақ қоғамындағы әлеуметтік мимикрияны қалыптасу мәселелерін аша отырып, оны енжар бейімделу тәжірибесіне жатқызуға болатынын көрсетті. Сонымен қатар «...байларды жоюдың екпінділігін қарапайым топ ретінде саналатын төменгісатыдағы

«көпшілікті...» тарту арқылы жүргізілгеніне» тоқталды, бұл олардың пікірінше «...рулық текетірес пен екіжақтың да жойылу алаңына айналды...» (Сайлаубай, 2023: 64).

Ұсынылған зерттеуде аштық антропологиясына ерекше мән берілді. Зерттеушілердің назарын тартқан ортақ жайт, ол жеке адам, күнделікті аш өмір жағдайында адам болмысы болды.

Нәтиже

Кеңес өкіметі орнаған қазақ даласында 1927 жылға дейін қазақ қоғамының рулық-иерархиялық жүйесі айтарлықтай өзгерістерге ұшырамағанын айта кету өте маңызды. Осыған назар аударған Ф. Голощекин қазақ ауылын кеңестендіру – «Кіші Октябрь»саясатын жүзеге асыруға белсене кірісті. Ф. Голощекин сталиндік жаппай әлеуметтік-экономикалық науқандар саясатының белсенді насихаттаушы болды. Оның бұл әрекеті түптеп келгенде қазақ ауылындағы аштықтың басталуына әкеліп соқты. Ф.Голощекин орталықтан өзіне жүктелген міндеттерді жалғыз жүзеге асыра алмайтыны анық жайт. Бұл жағдайда жергілікті кеңес шенеуніктері оның белсенді серіктеріне айналды. Жергілікті кеңес шенеунігі өзінің туыстарына деген ұстанымы азғындық пен қылмысты болса да, орталыққа адалдығын үнемі іс жүзінде көрсетіп, дәлелдеп отыруы керек еді(Акимбеков, 2021). Жоспармен белгіленген өнімдерді даярлау және жабдықтап жеткізу көрсеткішін «большевиктік» жанқиярлықпен орындау бірінші кезекке қойылды. Өкінішке орай жергілікті кеңес шенеуіктері орталық қойған мақсатты орындау үдерісінде, қарауындағы ауылдарда орын алған жаппай аштық пен халықтың өліміне толық немқұрайлылықпен қарауы үйреншікті жағдайға айналды.

30-жылдың басында КСРО мемлекетінің көптеген аймақтарында ашаршылық нышаны байқала бастады. Әсіресе, Еділ бойы, Солтүстік Кавказ бен Украина халықтары аштық құрсауына ілікті. Қазақстанды да саяси науқандардан кейін жұт пен аштық жайлады. Ашыққан адамдар ісініп, жүре алмай қалып, жеткен жерінде құлап, жан тәсілім етті. Апта сайын аштан өлгендер немесе ашығып жатқандар жайлы хабарлар жоғары жаққа кетіп жатты.

Жаңадан құрылған колхоздардың шаруашылығы аштық басталған алғашқы жылдың өзінде шығынға ұшырап, жем-шөптің жоқтығынан малдары қырыла бастады. Құпия түрдегі ОГПУ-дың арнайы қорытындысында Қазақстанның кейбір аудандарының колхоздарында ашығу факітлері барлығы айтылды және нақты мысалдар келтірілді. Бұған астық дайындауда жоспарды асыра орындаймыз деп колхоз мүшелерінің қолындағы барлық астық пен қалған малдарының тартып алынуы себеп болған. Мұндай жағдайлар Аягөз, Павлодар, Абыралы, Қаратал аудандарында орын алды. Аурудан өліп, көмілген жылқы, басқа малдарды қазып алып жеу, дала құстарын, жыбырлаған жәндіктерді аулау көбейген.

Ырғыз ауданында 10 колхозшы аштықтан өлген. Толық емес мәлімет бойынша, 42 колхоз азық-түлік қиыншылығын тартса, олардың 23-і өлген малдардың етін, тіпті терісін қайнатып жеген. Ісініп кеткен колхоз отбасының 32 жағдайы тіркелген. Ауданның №1-ші ауылының колхозшысы Нұрзан Сейполов 6 адамдық отбасымен ашыққан. Барлығы ісініп, Сейполовтің өзі әлі кеткендіктен колхоз жұмысына шыға алмаған. Колхозшылар Самар Шәленов пен Сәрсен Саматовтардың отбасы өлген малдың етімен қоректенген.

Шемонаиха ауданында азық-түлік қиыншылығынан мектеп жабылып, онда оқыған 200 бала үйлеріне жіберілген. Бесқарағай, Есіл аудандарында ашығып өлгендер тіркелген.

Қарап отырсақ, 1932 жылдың ақпанында арнайы жасалған қорытындыда барлық облыстардағы аудандарда ашыққандар өлексемен, шөп тамырымен қоректенгенін көруімізге болады (ҚР ОМА. 30қ. 7рсчт. 153іс. 2-16пп).

Бұдан кейінгі айларда жасалынған мәлімдемелік қорытындыларда да халықтың жаппай ашығып жатқандығы айқын түрде айтылды. Өкінішке орай, бұл мәліметтер тек құпия сақталынды. Тәуелсіздігімізді алғаннан кейінгі жылдары да 30-жылдардағы аштықты әшкерелейтін құжаттар құпиялығын сақтап, зерттеушілердің қолына тимеді.

Енді қолымызға тиген құжаттарды оқи отырып, халықтың басынан қандай азапты, қасіретті күндердің өткеніне сенгің де келмейді. Бірақ, бұл – шындық.

Аштықтан Сібір өлкесіне босып бара жатқандардың қарасының көптігін, бірнеше ауылдар мен поселкелердің қаңырап бос жатқандығын, тек әкімшілік ауылкеңес ғана қалғандығын келтіре, арызданулардың мақсатын «мұндай сұмдықтарды жасыратын перденің бұрышын көтеру арқылы, ашыққан ауданның жағдайын көрсету» деп көрсетеді (ҚР ПА. 141қ. 1т. 5233іс. 8-9пп).

Арызданушылардың хаты ащы шындық еді. Мұндай мазмұндағы хаттар әр округтан жазылып, жоғары жаққа жіберіліп жатты. Ашық жазудан қорыққандар аты-жөнін жасырып (анонимді түрде) Орталық комитетке хат жолдаған. Сондай хаттың бірін Шыңғырлау ауданының Лубенка поселкесінен келген. Құлақтардың қатарына қасақана түрде енгізілген кедейлер мен орташаларды қудалап, арызданғандарға аудандық комитет «егер ауыл кеңесі сені құлақ қылса, сен онда құлақ боласың» деп жауап берген. Хатта осыған орай Орталық комитеттен Лубенка селолық кеңесіне кімнің құлаққа жататындығын нақтылайтын нұсқаулық жіберуін өтінген.

Тәркілеуге ұшырап туған жерінен өзге өлкеге жер аударылған байлардың қолдарына күн көріске қажетті малдарды әкімшілік бермей, алып қалғандықтан барған жерлерінде аштыққа ұшырады. Бұл жайында Қазақ өлкелік комитетіне ОГПУ өкілінің берген хабарламасында Павлодар уезіне жер аударылған байлардың барлық азық-түлігін билік уәкілдері тартып алғандықтан 40 адамның ашығып, өлгендігін келтіріледі. Оның көбі балалар болған. Тірі қалғандар мысық, иттің етін жеген. Малдың өлексесін талғажау еткен (ҚРПА. 141қ. 1т. 5208іс. 29п).

Жаңадан құрылған колхоздар бос қалды. Тамақ іздеп дала кезіп кеткендердің саны білу мүмкін емес еді. Үйінде жылуы жоқ, талғажауға еш нәрсе таппаған колхозшы әйелдер ауыл кеңестерінің есігін тоздырды.

Аштық жайлаған колхоздағы шаруалардың кеңес үкіметіне деген сенімсіздігі күшейді. Адам етін жеу фактілері тіркелген. 1932 жылдың маусымында Ақтөбе облыстық комитетінің жауапты хатшысы П.И. Хабаровқа Обаған ауданының хатшысы Буланиннен түскен жабық хатта 20 маусымда Урицкіде болған облыстық конференцияға барған кезде ашығып жатқан халықтың жағдайын өз көзімен көргендігін келтіреді. Екі ауыл кеңесінде, атап айтқанда Исаев пен Барлы ауылдарында жаппай аштықтан өліп, тірі қалғандары босып шетке кетіп жатқандығын, адам жеу фактілері барлығын баса көрсетеді (АОМА. 85қ. 1т. 41іс. 7п).

1932 жылдың 7 шілдесінде КСРО ОГПУ-ның құпия-саяси бөлімінен түскен арнайы хабарламада наурыз-мамыр айларында Қазақстан аудандарында 7 мыңдай адам аштықтан өлген. Жеке аудандарда 67 адам етін жеу анықталған. Олардың 39-ы адам өлтірумен аяқталған(Голод, 2011: Т.1:134б.).

Аштықпен бірге жұқпалы аурулар да кең етек жайды. Тырысқақ, іш сүзегі және т.б. жұқпалы аурулар аштардың арасында жылдам тарап, өлім көбейді. 1932 жылдың ақпанында Халкомның төрағасы Исаев пен Денсаулық сақтау комиссариатының төрағасы С.Асфендияровқа Әулиеата ауданының №36,37,38,39 ауылдары мен Михайлов селосында эпидемиялық аурудың жайлағандығын, Михайлов селосында қара шешектен 70 адам, ал қазақ ауылдарында күніне 10-15 адамның өлетіндігін құпия түрде хабарланған. Жергілікті орындардан жұқпалы аурумен күресуге медициналық көмегінің нашарлығы мен қажеттігі дәрі-дәрмектің болмауы қолбайлау болды.

Семейде іш сүзегінен ауырғандар көбейіп, ауруханаларға жатқызатын жер қалмай қалған. Іш аурумен күніне 10-20 ауырғандықтан ауруханалар қабылдаудан бас тартқан (ҚР ОМА. 30қ. 7рсчт. 158іс. 216п).

Қазақ шаруаларын қатты сергелдеңге түсірген бұл науқандардың соңы оларды жаппай босқындауға алып келді. Тәркілеу, ұжымдастыру науқаны басталатынын білген ірі байлар мен кулактардың жаппай малдарын өзге ауданға немесе шекарадан асырып айдап әкетіп, жасырмаққа тырысты. Мәселен, Қызылорда округіне қарасты Солытөбенің №1 ауылының

байы Сейітмәмбет Нұркеев 1928 жылдың шілдесінде 800 бас қойды Қызылқұмға айдап апарып жасырған.

Кейбір байлар мал-мүліктерімен шекараға жақын маңға қашып барып, арғы бетке өтпекке талпынды. Үдере көшкен байлардың басымы шекара маңынан ұсталып кері қайтарылды. Лепсі ауданына қарасты, Қытай шекарасына жақын Жаркенттің шекарашылар отряды 1194 бас малымен Қытайға қарай босып бара жатқан 26 қазақ отбасын ұстаған (ҚР ОМА. 5қ. 20т. 88іс. 41п).

Қазақстанда босқыншылық аштық басталмай тұрып, тәркілеу, ұжымдастыру, колхоздастыру науқандары қызу қолға алынып, жүргізіліп жатқан кезде өршіген. Бар байлығынан айырылғысы келмеген ауқаттылар, бұрынғы бай, болыстар кедейлерді үгіттеумен Қазақстанмен көршілес мемлекеттерге асып кетуге тырысты.

Боса қашқандардың басымы, категорияларға бөлініп, үкіметтің жасаған тізіміне енгізілген бай, кулактар (құлақ) болды. Әкімшілікте қызмет ететін тамыр-таныстарынан алдын ала тәркіленуге жататындардың қатарына енгендігі жөнінде хабар естісімен, бір түннің ішінде туған жерін тастап, шекара асқандар жөнінде мәліметтер әр округтің ОГПУ орындарына күнделікті түсіп жатты. Ақтөбе округінің Ақбұлақ ауданында тәркілеуге жататын 1 және 2 категориялы құлақтар қашқан. Алматы округіне қарасты Жәркент, Октябрь және Қарқара аудандарында шекарасы жақын Қытайға қарай босқандардың қатары көбейген.

Бастапқы кездерде Қытай үкіметі босып барған қазақ байларын шекара маңынан ұстап, кері қайтаруға тырысты. Мәселен, Нарын бөлімшесінде 12 еркек пен 41 әйелді балаларымен шекарашыларға тапсырған (Ашаршылық,2021: Т.2: 181б).

1931 жылдың күзінде колхоздардың жағдайын тексеруге жіберілген комиссияның есебіне сүйенсек, тез құрылған колхоз шаруашылықтарында адам қалмай, жан-жаққа тамақ іздеп, босып кеткен. Мұндай жағдай Аягөз, Көкпекті, Күршім аудандарында орын алды (ҚРПА. 719қ. 3т. 178іс. 10п).

ОГПУ өкілінің 1932 жылғы 23 қаңтардағы ақпараты бойынша, Ақсу, Алакөл, Шұбартау, жартылай Аягөз бен Балқаш аудандарынан жаппай босып жатқандардың қарасы көбейген. Лепсі ауданында 700-ден 1000-ға дейінгі шаруашылықтар шекара асуға беттеген. Бұл шаруашылықтардың басымы кедейлер мен орташалар, тек 100 шаруашылық қана байлардікі болған (ҚР ПА. 141 қ. 1 т. 5192 іс. 8-9 пп).

Келген қазақтардың кейбірі көшеде қонып, ішерге тамақ таппай өлген жануар, құстардың етін жеп, содан ауру шығып, ұрлық-қарлық көбейгендігін, ашыққандар балаларын тастап кетіп, аштық пен жұқпалы аурулардан өлген қазақтардың мүрделерін көшеден милиция қызметкерлері жинап әкетіп отырды.Асханаларды төңіректеп жүргендер жуындыны да қалдырмай, тіпті кейбірі ас ішіп отырғандардың тамақтарын күшпен тартып алу, көшеде қызметкерлердің нандарын ала қашу фактілері жиіледі. Ашыққан қазақтар қалалық кеңес, аудандық атқару комитетіне, аудандық милиция басқармасына күнделікті келіп, балаларын тастап, тіпті мекеме ғимаратынан шығудан бас тартты.

Шекараға жақын аудандардың ашыққандары көбіне шет мемлекеттерге кетуге бел бууының себебін олардың санасында сол елдер өлім құшағынан алып қалады деген үміт еді. Кеңес үкіметі босқандарды шекарадан ары асырмауға тырысты. Жарты жолда ұстап, колхоздарына кері қайтарғандығы жайында архив қорында құжаттар растайды. Үкіметтің жоғарғы орындарына түскен құпия ақпараттарға, хабарламаларға көз тіксек, Қазақстаннан ашыққандардың басымы Қытайға өткен. Тұтастай ауыл шаруашылықтармен өткен. Бірақ әртүрі жолдармен кеткендердің көбі шынымен де сол жақта тұрақтап, отбасын аман сақтап қалғандар қазірде елімізге қайта оралуы күннен күнге ұлғайып келеді.

Қазақ облыстары толықтай аштық құрсауына еніп, босқыншылықты тоқтату мүмкін болмай қалған кезде БОАК Президиумы ұлттар бөлімінің меңгерушісі Нығмет Нұрмақов БОАК төрағасы М. Калининге және Президиум мүшелері А.С. Енукидзе мен А.С. Киселевке Орта Волга, Төменгі Волга, Батыс Сібір өлкесіне, Башқұрт республикасы мен Орта Азияға

қазақтардың жаппай босып кетіп жатқандығын айтып хат жолдап, босқынқазақтарға көмек қолын созуды өтінді(Ашаршылық, 2021: Т.3:132).

Ал республикаға, туған жеріне қайтып оралғанбосқындарға орналастыру комиссиясы көмек беру, қажетті азық-түлікпен қамтамасыз етуді қолға алды. Сонымен қатар, қаңғыбас балалар орналасқан балалар үйлеріндегі жағдайдың өте ауырлығы ескеріліп, таяу арада қажетті нанмен, қант, май және тағы басқа азық-түлік түрлері берілетін болды (АОМА. 85қ. 1т. 41іс. 74-75пп).

1933 жылы 14 ақпандағы орналастыру комиссиясының шешімімен Ақтөбе, Алматы, Оңтүстік Қазақстан облыстарындағы босқындарға көмек ретінде қосымша қордан 90 000 пұт астық (әр облысқа 30 000 пұттан) бөлінді (АОМА. 85қ. 1т. 41іс. 58п).

Аштық жайлаған ауылдарда, совхоздарда малдарын ұрлау, сойып жеу, сату фактілері анықталған. Әрине, бұған ашыққандар амалсыздықтан барған. Жоғарғы орындардың мәліметіне сүйенсек, мәселен, Ақтөбе облысының бірнеше ауданында орын алған осындай жағдайларды келтірейік:

Қобда ауданының 48-ші нөмірлі совхозынан Арыстанғали (фамилиясы белгісіз) деген 1932 жылы 6 мамырда 2 бөлімнің 4 сиырын №13 ауылға сатып жіберген. Осы аудандағы 5-ші ауылдың орташасы Ахмет Тоқболов пен Мұқаметқали Сембаев Қаратөбе совхозынан 1 сиыр ұрлап алып, сойып, етін өзара бөліп алып жеген(АОМА. 636қ. 1т. 10іс. 4п).

Қазақстандағы ашаршылықтың ұлт зиялылыларын алаңдатпай қоймады. Ел басына түскен қиындықпен күресуде олар үкімет алдына батыл ұсыныстар айтып, аштықты ауыздықтауғаөздері де белсене кірісті. 1932 жылдың 26 наурызында республикадағы жағдайды айтып, С. Мендешев Қазақ өлкелік комитетінің бірінші хатшысы Ф.И. Голощекин мен ХКК-нің төрағасы О.И. Оразовқа баяндамалық хат жолдады. Ол Ақтөбе округіне сапарында өкілдерімен бірге Самара ауданына барып, Орта Волга бойына босып барған қазақтардың жағдайын бағдарлап, ол жерлерде 50 мың қазақтардың үй-күйсіз, киімсіз, азық-түліксіз қаңғып, воказал, базар маңын торуылдап, қайыр тілеп жүргенін хабарлайды. Түрлі ақпарат көздерінен Орта Волга өлкелік комитеті қазақтарға ақшалай және астықтай жәрдем көрсетіп, үймен және жұмыспен қамтамасыз етге уәде берген екен.

Самарадан қазақтардың басымы Орал облысынан босып барған қазақтар еді. С. Мендешев Орынбор округіне босып барған қазақтардың жағдайларымен танысып, олармен сөйлесіп, беріліп жатқан көмек назар аударады. Тексеру барысында қазақтарға беріліп жатқан көмектің мардымсыз, азық-түліктің құнарсыздығын әрі олардың мүлдем жұмысқа тартылмай отырғандығын аңғарады. Осыған орай, Орта Волга өлкелік комитетімен сөйлесіп, қазақтарды кері қайтаруда көмек беруді сұрайды.

Босқын қазақтарды кері қайтару жұмысына орай барған арнайы өкілдерге жұмысшы факультетінің студенттерін де тартып, жібереді (ҚРПА. 141қ. 1т. 5192іс. 107п).

Үкіметке жіберілген баянхаттың бірін 1932 жылдың 11 мамырында ХКК-не Молотовқа Қазақ АКСР ХКК-нің төрағасы О.Исаев пен Қаржы комиссары Орымбаев жазып, аштықтан ауылдан адамдарының үдере көшіп жатқандығын, республиканы көп бөлігінде құрғақшылық болып, егін шықпай мал басының азайғандығын, қазақ шаруаларын құлақ-байлардың басқа облыстар мен республикаларға үдере көшуге үгіттеуінен, колхоз шаруашылығына орасан нұқсан келтірілгендігін баяндап өтеді (ҚР ПА. 141қ. 1т. 5192іс. 129-130пп).

Бұдан кейін 1932 жылдың 4 шілдесінде тарихта «бесеудің хаты» деген атпен қалған Ғабит Мүсірепов, Мұташ Дәулетқалиев, Қадыр Қуанышев, Емберген Алтынбеков, Мансұр Ғатауллиннің БКП(б) Өлкелік комитетінің хатшысы Ф. Голощекинге жазған хаты келіп түседі. Қазақстандағы 40 млн. мал басынан 5-ақ миллионы, яғни 1/8 бөлігі ғана қалғандығын, оның азаюына байлар мен құлақтар, орта мен кедей шаруалар ғана емес, колхозшылардың да кінәсінің барлығын айтады. Шаруалардың азық іздеп босып жүргендігін, аштықтан өлгендердің қатарының күннен-күнге көбейіп отырғандығын келтіре отырып, босқын қазақтарды қайтарудың бірнеше жолдарын ұсынады. Ол босқын қазақтарды өнеркәсіпке, көлікке, жаңа құрылыстарға және т.б. барынша орналастыру, колхозшылардың иелігіне

уақытша барлық ұсақ кәсіптерге (көлде балық аулау, қоян өсіру, құс шаруашылығы, ұсақ бақтар, ара шаруашылығы, орман және т.б.) беру, кедейлер, орта-жеке шаруалардан салықтарды алып тастау, олардан тауарларын сатып алуда колхоз базарындағы нарықтық бағамен алу болды. Олар сонымен қатар босқындар мен ашыққандарға қаржылай емес, тұрмысқа қажетті құрал-жабдықтарымен, жұмысшы және азық болатын малмен, ұзақ мерзімге арналған несиемен қамтамасыз етуді де ұсынады. Мұндай жағдайда олардың ұжымдық немесе жекеше мал немесе бал шаруамен айналысуына мүмкіндік боларын көрсетеді.

Колхоз мүшелерінің, кедейлердің, орташалар, жеке меншік иелерінің ауыр жағдайларын ескеріп, төленбеген салықтары мен берешектерін жоюдың қажеттігін де көтереді.

Ашыққан республика облыстарын қалпына келтіруде азық-түлік қиындықтарын көріп отырған жерлерде орталықтандырылған астық, мал және малшаруашылығы өнімдерін дайындау жұмыстарын тоқтата тұрып, шаруаларға қолында қалған өнімдерін сатуға барлық жағдайды жасауды да ұсынады. Сонымен қатар, малшаруашылығы аудандарынды нанмен және басқа қажетті тауарлармен қамтамасыз етудің қажеттігін де баса айтып, ол үшін колхозшылардың арасында түсіндірме жұмыстарын жүргізуді, олардың жұмыстарына кедергі келтіретін бағыттардан сақтандыруды да баяндап өтеді(ҚРПА. 141қ. 1т. 5233іс. 79-92пп).

Жалпы «бесеудің» хатында аштық мәселесі жанама түрде ғана келтіріліп, Қазақстанды жайлаған нәубет барысы нақты айтылмады. Дегенмен де, Қазақстандағы ауыр жағдай мен оны тудырған себептерді ашып береді. Одан құтылу жолдарын, бағыттарын ұсынады.

1932 жылдың тамызында Қазақ АССР Халық Комиссарлары Кеңесінің құрылтайшысы болған Ораз Исаев республикадағы ауыр жағдайды баяндаған хатын И. Сталинге жолдап, колхоз, совхоздардың тіршілігі апатты жағдайда екендігін, Қазақстанда бар 40 млн. бас малдан бар-жоғы 6 млн. бас қана қалып, оның 2 млн-ы. совхоздарда, ал 4 млн-ы колхоздар мен жеке меншік иелерінің қолында екендігін, қазақ халқының көпшілігінің негізгі кәсібі мен табысының бірден-бір көзі мал шаруашылығы болып табылатындықтан, бұл жағдайы қазақ халқына қатты әсер еткендігін келтіреді.

Ораз Исаев И. Сталинге Қазақстанның аштық құрсауында қалғандығын ашық айтқан зиялылардың бірі. Оның жазуынша, Орталық Қазақстанның 10-12 ауылдарының халқы аштық құрсауына ілігіп, көктемінде 10-15 мың адам өліп, республиканың басқа өңірлері мен сыртқа қарай жаппай босқан. 1929 жылмен салыстырғанда халықтың тең жартысы ғана қалғандығын, шаруалардың шаруашылығы 1931 жылмен салыстырғанда 23-25%-ке азайғандығын келтіреді. Семей мен Ақтөбе аудандарында ашыққандар азық-түлік, жұмыс іздеп кәсіпорындарға, совхоздарға барған. Теміржол станцияларында ұрлық жасап, колхоз алқаптарындағы бидай сабақтарын кесті. Аштық, кір қара шешек, сүзек, дизентерия және т.б. жұқпалы аурулардың жайылуына алып келді.

О. Исаев малшаруашылығының азаюы, елдің әл-ауқатының төмендеп, ашаршылықтың шығуының, ұжымдастыру қателіктері, аса сілтеушілікке жол берілгендігін, партияның табысына масаттанушылардың қатарының көбеюінен деп тұжырымдады. Ол аштықты тоқтатудың бірнеше жолын ұсынды. Олар:

- Жағдайды реттейтін дұрыс шешім қабылдау;
- Мал шаруашылығын қалпына келтіру;
- Малшыға мал сатуға рұқсат беру;
- Колхозды тіркеуден өткізу;
- Қауымдастырылған малды иелеріне қайтарып беру;
- Жеке меншікті қалпына келтіру;
- Балықшы артелдері (өзен бойында ұйымдастыру) ұйымдастыру;
- Қазақстаннан кетіп қалған мамандарды қайтару болды (ҚР ПА. 141қ. 1т. 5233іс. 79-92пп). Сөйтіп, үкіметтің жіберген қатесін қалайда болса, қалпына келтіруге болады деп есептеді.

Қазақстандағы ауыр жағдайды көзімен көрген РКФСР Халық Комиссарлар кеңесі төрағасының орынбасары Т. Рысқұлов жоғарғы орындарға бірнеше хат жолдап, өзінің ұсыныстарын айтып, үкіметтен көмек сұраған.

Тұрар1932 жылдың 29 қыркүйекте И.Сталинге жазған алғашқы хатында БКП(б) ОК-тің 17 қыркүйегіндегі «Ауыл шаруашылығы, атап айтқанда, Қазақстандағы мал шаруашылығы туралы» қаулысын неғұрлым тиімді жүзеге асыруда кеміп кеткен мал басының толықтыру қажеттігін ұсынып, мал шаруашылығына байланысты анықтамаға назар аударуды өтінеді.

Т. Рысқұлов Қазақстанда мал шаруашылығының құлдырау себептерінің қатарына тәркілеу, ұжымдастыру барысын жатқызып, тәркілеу басталғанда байлардың малдарын сатып, сойып немесе шетел асқанда өзімен қоса алып кетуін, ал ұжымдастыру тұсында малын ортаға салғысы келмегендер сойып алу немесе ауыл кеңес басшыларының малдарды етке өткізіп жіберу фактілерінің жиілегенін мысалдармен көрсетеді. Оның жазуынша, 1931 жылдың ақпанынан 1932 жылдың ақпанына дейін мал басының 55 %-ке азайғандығын, 1928 жылы 32 млн. (кей деректерде 40 млн.) мал басының 5397 мыңға дейін кемігендігін, бұның ішінде қой 88%-ке, ірі қара мал 86%-ке азайғандығын келтіреді.

Ол сонымен қатар мал басының кемуінің негізгі фактілеріне талан-таражға түсуін, қолды болуын, көшпенді өмірден отырықшылыққа көшудегі жіберілген қателіктерді жатқызады. Оңтүстік Қазақстанның он ауданындағы 445 400бас малдың 103300 басы етке өткізіліп кеткен, ал 284300-і мал ысырап болып, бар-жоғы 57800 бас қана мал қалған екен. Мұндай мысалдардың бірнешеуін келтіре отырып, осыған ұжымдастыру кезіндегі үкімет тарапынан асыра сілтеушіліктің болғандығын да айқын көрсетеді. Шаруалардың жеке меншік малдарының қоғамдастырылып кетуі, оның үстіне қазыналық болып саналған малдардың қолды болуы жиілеп жағдайларының ауырлауына алып келгендігін айта келе, малынан айырылған, ашыққан қазақтардың өндіріс орындарының пункттеріне (Қарағанды, Балқаш, Қарсақпай және басқа) топталып, жұмысқа орналаса алмай, өндірістегі жұмысқа кетергі келтіріп отырғандығын, сонымен қатар теміржол бойларында ашыққан қазақтардың жиналуын, халықтың арасында ашықтықтың әсерінен әсіресе бала өлімінің көбейіп отырғандығын қынжыла баяндайды.

Тұрар Рысқұлов хатта мал шаруашылығын дамытуда бірнеше ұсыныстар айтқан. Оның бірі, колхозшыларға қоғамдастырылып алынған малдарын қайтару, екіншіден, Шығыс елдерден (Батыс Қытайдан) 1933 жылдан бастап бір миллион қой сатып алып, қой шаруашылығын қалпына келтіруде тұрғындарға тарату арқылы мал басын көбейту, үшіншісі, ерікті түрде халықтан қаражат жинап, мемлекеттік ұйымдар арқылы КСРО-ның басқа аудандарынан немесе шекаралас Шығыс елдерінен қой және т.б. мал басын сатып алып, қазақтарға таратып беру, төртіншісі, совхоздық жүйеге 200 мың бас қой бергізу, бесіншісі, шектес өлкелер мен республикаларға босып барған қазақтарды баспаналарға орналастырып, жұмысқа тарту мәселесі. Ол сонымен қатар, көшпелі өмірден отырықшыландыруды қолға алу, жіберілген қателіктерді жоюды ұсынады. Әсіресе, отырықшыландыру барысында шаруашылықтар құрып, оларды малмен қамтамасыз етуді маңызды санады. Мал шаруашылығымен қатар өзен бойларына отырықшыландырылған халықтарға мақта, егіс өсіруді қолға алудың қажеттігін көрсетті.

Негізінде Т. Рысқұлов отырықшыландырудың бірнеше жолдарын ұсынды. Ол КСРО ХКК мен РСФСР отырықшыландыру жоспарын қарап, бекітуді осы отырықшыландырудың аяқталу мерзімін анықтау және халықты өзі мекендеген жеріне мал шаруашылығымен айналысуға мүмкіндік бере отырып отырықшыландыруды, ал Қазақстанның оңтүстік аймағына дәнді-дақылдарды отырғызудың техникалық жоспарын жасау және бұрынғы жіберілген кемшіліктерді жоюды тапсыруды маңызды санады. Сонымен қатар, Қазақ өлкелік комитетіне таяу арада отырықшылыққа көшуге жоспарланбаған көшпелі және жартылай көшпелі аудандарда шаруашылық-мәдени шараларды қолға алуды тапсырудың қажеттігін атап өтті.

Осы хатында екінші бесжылдықтың жоспарын талдауға ала отырып, қатар қоян мен құс өсіруді қазақ колхоздарына енгізу жөніндегі пунктке орай пікір білдіріп, қазақтың қоян

өсіруге бейімделмегендіктен қой өсіруі тиімді деген пікір айтады (Рыскулов, 1998:Т.3:304-312,315). Жалпы, Т. Рысқұлов бұл хатында аштық мәселесін ашық айтпағанмен де, тұралап қалған мал шаруашылығын қалпына келтірмесе халықтың жағдайының ауырлайтындығын нақты көрсетеді.

Қайраткердің 1933 жылдың 31 қаңтарда БКП(б) Қазақ өлкелік комитетінің хатшысы Л. Мирзоянға жазған екінші хатында республикадағы ахуалға байланысты Қазақстанның 70 ауданында егіс көлемінің қысқартылып, мал басының кемеуі, халықтың өзге республикаларға қарай жаппай босу үдерісі орын алып отырғандығын, жұқпалы ауруларға арналған ауруханалардың жетіспейтіндігіне дабыл қақты. Сонымен бірге, 1932 жылы қыркүйекте Сталинге жіберген хатының көшірмесін де қоса салады. Ол Л. Мирзоянға Башқұрт, Қарақалпақ, Орта Волга жеріне қарай босып кеткен қазақтарды сол жерлерге орналастыру мәселесі жөнінде Сулимов пен Калининмен таяу арада келіссөз жүргізу қажеттігін ұсынды. Ал өзінің Ақтөбедегі Қызыл Крест эпимедмиялық отрядына Сулимовқа өзі хат жазып, арнайы эпимедмиялық қордан 150 мың рубль бөлуді де сұрағандығын да келтіреді. Хатында өлке хатшысынан жағдайды тез арада тексеріп, қолға алуды өтінеді (ҚР ПА. 141қ. 1т. 6403іс. 37п).

Қазақстандағы аштық барысында босқан қазақтар мәселесі мен оларды орналастыруға орай РКФСР ХКК-нің жанынан құрылған комиссия төрағалығы Тұрар Рысқұловқа жүктелінді. Босқын қазақтардың жағдайын өз көзімен көріп, танысқаннан кейін ол қазақ жерін аштық жайлап, халықтың жаппай қырылып жатқандығы мен үдере көшу барысына қатысты үшінші хатын Тұрар Рысқұлов 1933 жылы 9 наурызда Сталинге, көшірмелерін БКП(б) мен Молотовқа жіберіп, ашыққандардың өмірін сақтап қалуға көмек сұрайды. Ол 1931 жылдың соңынан Қазақстанның бір ауданынан бір ауданына және сырт жағына қарай басталған қазақтардың босуы 1932 жылдың көктеміне қарай күшейгенін, аштық пен жұқпалы аурудан қазақ аудандарында өлімнің көбейіп бара жатқандығын айта келе, егер де тез арада орталық ұйымдар араласпаса олардың саны арта түсетіндігіне ескерту жасайды. Т.Рысқұловтың баяндауынша, Ташкент, Сібір және Златоустинск теміржолдары арқылы көрші өлкелерге босқандармен жұқпалы аурулар таратып жатқан. Орталық комитеттің қаулысымен көмек ретінде бөлінуге тиіс азық-түлік айтарлықтай орындалмаған. Осы мәселелерді хаттың басында айта келе, Тұрар Рысқұлов қазақ өлкесіндегі аштық барысының өршуін толық баяндап, оларды өлімнен аман сақтап қалудың бірнеше жолдарын ұсынады.

Ол Қазақстаннан көрші елдерге босып кеткендерді сан есебінде көрсетеді. Орта Волгаға – 40 мың, Қырғызстанға – 100 мың, Батыс Сібірге – 50 мың, Қарақалпақстанға – 20 мың, Орта Азияға – 30 мың қазақтар босып барған. Қалмық, Солтүстік өлкесіне, Тәжікстанға дейін кеткендер де байқалды. Тұрғындардың бір бөлігі байлармен бірге Батыс Қытайға көшіп кеткен. Босқындардың басымы ашығып, тамақ іздегендер болғандығын айтқан қайраткер әр ауданнан 40-50 % қазақтар көшкендігін келтіре отырып, олардың жағдайлары аса ауыр, өндіріс орындары, совхоз, МТС-тардан шығып қалған жұмыссыздардың қатарының көбейіп бара жатқандығын, олардың басымы қазақтар екендігін ашына келтірді.

Тұрар Рысқұлов қазақ шаруашылығының күйреуі мен олардың босуының басты себебіне қазақтардың арасында ашаршылық пен жұқпалы аурулардың (эпидемия) таралуын жатқызды. 1932 жылдың көктемінен қазақ аудандары мен босқындардың арасында осы аштық пен жұқпалы аурулардан адам өлімінің көп шығыны байқалғандығын келтіре, осы көктемде де аштықтан өлгендердің қатары көбейгендігін мысалдар негізінде фактілермен көрсетеді. Қазақ өлкесіне келген РКФСР ХКК комиссиясы өкілдерінің бірі Илларионовтың (Орталық Волга өлкелік атқару комитеті) айтуымен, Елек пен Ор аудандарына босып келгендерден күніне 5-10 адам өлгендігін, ал Батыс Сібір атқару комитетінің жауапты өкілі Сібір теміржол станциясында 10 мың қазақтардың топталып қалғандығын, араларында жұқпалы аурумен ауырғандардың және өлімнің көптігін, Солтүстік құрылыс жолында жұмыс істеген 84 қазақтың барлығы жұмыстан қуылып, 14 адамы аштықтан өлгендігін, ал Қазақ ОАК төрағасының орынбасары Тұрғанбаев та Фрунзе

қаласы мен оның айналасына 10 мыңға дейін қазақтар жиналып, күнделікті 15-20 адамнан өліп жатқандығын хабарлағандығын келтіреді.

Т. Рысқұлов Қазақстанның әр губерниясында осындай аштықтан өлгендердің қатары күннен-күнге көбейіп бара жатқандығын мысалдармен қынжыла баяндайды. Торғай республикадағы аштық құрсауында қалған, адам өлімі көп өңірге жатқызылды. Әсіресе, адамдардың арасында жұқпалы аурудың тез тарап, шешекпен ауырғандар сау адамдарға таратып, нәтижесінде өлім көбейгендігін мысалдар негізінде келтіреді.

Жалпы бұл хатта республиканың әр аудандарында өлген аштардың саны ғана емес, балалардың хал-ахуалына тоқталып, қазақ даласында қаңғыбас балалардың көбейгендігін, аштық пен аурудан бала өлімінің өсіп отырғандығын да атап өтеді.

Ол босқындар мен ашыққандарға қазақ ұйымдарының көмегі жетпей отырғандығын да баяндай келе, аштық пен босқыншылықтың шығу себебін мал басының кемуі, егіс көлемінің азаюы, асыра сілтеушіліктер мен көз бояушылықтар, ұлт саясатының бұрмалануы деп болжамдайды.

Бұл хатта ол елдегі аштықтан құтылуда 5 ірі ұсыныс айтқан.

1. Босқындарды барған жерлерінен қайтармай, орналастырып, көмек көрсетіп, жұмысқа тарту;

2. Босқындар мен ашыққандарды азықпен қамтамасыз етуді ұйымдастыру және көмек қорынан азық бөлгізу, босқын-қазақтарды өндіріс орындарына, совхоз, МТС, құрылыс немесе маусымдық жұмыстарға тарту, сонымен балық кәсіпшілігінің бағытындағы және онымен бір уақытта өнеркәсіптер мен ауылшаруашылық орындарын құлақ-байлардан, шовинистік элементтерден тазарту;

3. Отырықшыландыру жоспарын қайтадан қарастыру және өнеркәсіптер мен кәсіпорындардың маңайына босқындарды орналастыру және оларға мал сатып әперу;

4. Қазақ өлкелік комитетіне бір ай ішінде босқын-қазақтарды орналастырудың іс шаралары жөніндегі және Қазақстандамал шаруашылығын көтеруге қатысты әзірленген жоспарларды ОК-ке беру;

5. Халық санағын өткізу, комиссиямен бірлесе халық шаруашылығының сараптау арқылы жай-күйін анықтау (ҚРПА. 141қ. 1т. 6403іс. 138-146пп).

Осы хатты жібергеннен кейін Т. Рысқұлов оның көшірмесін 1933 жылы 11 наурызда *Л.* Мирзоянға жолдап, басшы ретінде мәселені бақылауға алсаңыз деген өтініш айтқан (ҚР ПА. 141қ. 1т. 6403іс. 137п).

1933 жылдың сәуірінде ол Қырғыз және Башқұрт АКСР-і үкімет органдарына босқын қазақтарға қатысты бірнеше хаттар мен жеделхаттар (телеграмма) жіберіп, сол елдерге босып барған қазақтарға көмек көрсету, орналастыру мәселесіне орай үкіметтің қаулы-қарарлары орындалмай, керісінше бұрмалау фактілері орын алып отырғандығын айтып, тез арада шара қолдануды сұраған. Мәселен, Қырғыз облыстық комитетінің хатшысы Шахрай мен Қырғыз АКСР-і ХКК-нің төрағасы Абдрахмановқа жіберген хатында Фрунзе ауданында босқын қазақтарға арналған тамақтандыру пункттарында бассыздықтар анықталғандығын келтіріп, осыған кінәлі адамдарды жауапқа тартуды өтінеді (Рыскулов, 1998, Т.3:348-349.).

Т.Рысқұлов Абдрахмановқа жіберген жеделхатында да республикаларынан босқын қазақтарды қууды тоқтатуды талап етеді. Осы мәселеге қатысты жіберген екі жеделхатына орай жауап ала алмаған соң тағы да жеделхат жолдап, «неліктен жауапсыз қалғандығын» сұрайды. Тез арада Халкомға босқын қазақтарды орналастыруға қатысты ХКК-і шешімінің орындалу барысы жөнінде мәлімдеме жіберуін өтінеді.

Тура осындай мазмұндағы хаттар мен жеделхаттар Башқұрт АКСР-не Уфаға, Булашевқа да Т. Рысқұловтың қол қоюымен жөнелтіледі. Босқын қазақтардың қаншалықты орналастырылғандығы немесе орналастырылмағандығы, жұмысқа тұрғандығы немесе жұмыссыздары жөнінде нақты сандық мәлімет беруді сұрайды.

Ол Булашевқа босқын қазақтарды қайта республикаға қайтарудың мүмкіндігі жоқтығын айтып, ретінше жұмыстан босатылғандарды өндіріс орындарына, совхоздарға қайтадан қабылдап, бар жағдайды жасау керектігін түсіндіреді.

Қайраткердің 1933 жылдың 9 қыркүйегінде Мирзоян мен көшірмесі Қазақ ХКК-не Исавқа жіберген бесіншісі хаты қазақ жерінен Орта Волга, Батыс Сібір, және Кеңестер Одағының басқа республикаларына босып барғандарды кері қайтармай, сол жерлерде көмек көрсету мәселесіне арналды. Босқын қазақтарды жұмыспен қамтамасыз етуде көп іс-шаралардың жүргізілгенін, алайда Қазақстанның өзінде кері қайтып келгендер ауыр жағдайларға тап болғандығын, оларға ешқандай да үкімет тарапынан көмек көрсетілмей жатқандығын, тез арада осы мәселені қолға алуды талап етті. Қазақ Халкомы 1933 жылдың 20 шілдесінде шығарған қаулысында босып кеткен қазақтардың орнына 12 мың маман жұмысшыларды даярлауды, республиканың 30 мыңдай адамын жұмыс күші ретінде тарту және Қазақстаннан тыс жерге кеткен 25 мың адамды қайтару мәселесін жоспарлаған.

Т. Рысқұлов қабылданған қаулы-қарарларға қарамай, кейбір республикаларда босқын қазақтарды кері қайтармақ болған әрекеттердің орын алып отырғандығын айтады.

Қайраткерді жақындап келе жатқан күз алаңдатты. Күздің қара суығы, оның үстіне республикаға қайтарарлық күш-көліктің аздығы қолбайлау болатыны сөзсіз еді. Оның үстіне, РКСФС ХКК-нен Лебедьтің босқын қазақтардың Қазақстанға қайтуға үміттеніп отырғандығы жөніндегі бірнеше жедалхаты барлығын келтіре, осы мәселені байыбына барып шешуді ұсынады.

Жалпы осы хатында Тұрар Рысқұлұлы қазақ жерінен тысқары кеткендердің топ-топ болып республикаға, өз ауылдарына қайтып оралып, ешқандай көмектің болмағандығынан қиын жағдайларға тап болғандығын да ашық көрсетеді.

Республиканың ішінде жұмысшы күші жетіспегендіктен бір жерден екінші жерге апару мәселесінде де қиыншылықтар туындаған. Жұмысшы күші өздеріне жетіспегендіктен кейбір аудан, өнеркәсіп орындары өз адамдарын жіберуден бас тартқан. Осыған орай, Т. Рысқұлов егер өзге өлкелерден немесе облыстар босқын қазақтарды қайтару мәселесін көтерсе, онда арнайы жоспармен жүргізу қажеттігін дұрыс санады (ҚР ПА. 141қ. 1т. 6403іс. 289-290пп).

Бұл жерде Т. Рысқұлов босқын қазақтардың мәселесі дұрыс жолға қойылмаса, қиыншылықтар туындауы мүмкіндігін, оларға азық-түліктей, қаржылай көмек беріліп, ең бастысы барған жерлерінде орнықтырылып, жұмыспен қамтамасыз етуді маңызды санады.

Қазақ ауылының аман қалуға бейімделу тәжірибесі.

Никколо Панчиолоның пікірінше көшпелі халықтар бұдан былай өнімді емес жұмысшылар ретінде шеттетілді. Сондықтан да мемлекет олардың көшпелі тұрғыда өмір сүруіне мүдделі болмады (Pianciola, 2001: 246-247).

Рулық құрылымға негізделген қазақ ауылын отырықшыландыру мақсатында жойқын саяси шабуыл жасалды. Күштеу саясаты арқылы дәстүрлі көшпелі шаруашылық жойылды. Отбасы сабақтастығы мен ұрпақ жады бұзылды.Қазақ ауылының тұрмыстық болмысы күштеп өзгертілді.

Рулық отбасы – тәркілеу және жалған ажырасу құжатын жасату, мүлікті қайта жаздыру, тегін өзгерту нәтижесінде өзара туыстық байланыстарын жоғалтты. Отбасы үшін ең қорқыныштысы–күштеп көшіртуге ұшырау, рудың жерімен байланысын жоғалту, асыраушысынан айрылу, ата-баба тегінен ажырап қалу.

Ашаршылық жағдайында қазақ халқы кеңестік болмыс пен экономикалық шындыққа бейімделе отырып, ұтымды бейімделу модельдерін жасады, мысалы, басыбайлық қатынастардың жаңа формасына айналған колхозға күштеп енгізілді (Ficpatrik, 2008:11). Кеңестік идеологияға сай келетін қазақ колхозшыларының әлеуметтік мінез-құлқының бейімделу тәжірибесі шартталды.

Билік өз әрекеттерімен қазақ халқын арандатып, бірнеше әкімшілік ауылдарды біріктірді, оның үстіне оларөзара ұзақ қашықтықта болумен қатар, әртүрлі рулық тектен болды. Нәтижесінде әр түрлі рулық топтардың өкілдері бір әкімшілік бірліктің құрамында жинақталды. Зорлық-зомбылықпен қоғамдандыру нәтижесінде бір колхозға шоғырланған ауылдар жайлы орын алу үшін таласқа түсті.Үшінші күштің жалпы қарсыласуына «бөлу

және жеңу» қағидаты бойынша билік құрылымдары кірді. Ру аралық текетіреске үшінші күш болып билік құрылымдары араласып «бөліп ал да, билей бер» қағидатына көшті.

Билік колхоздың төрағасы ретінде жергілікті ру мен жерден тысқары басқа тектегі өкілді тағайындау арқылы алауыздықты жасанды түрде қоздырды. Көздеген мақсаттары – рулық-отбасылық тіректі жою болды. Түйіндеп айтсақ, қазақтың бойына жалтақтық мінезді сіңдіру болды.Өз руларының басшылығымен біріккен қарапайым қолхозшылар ортақ жауға – «сырттан»тағайындалған төрағаға қарсы бітіспес күрес бастады.Жаңа тағайындалғанға ешкім сенбегенін ескерсек, «бөтен»төраға өзі басшылық ететін ауылда не болып жатқанын нақты білмеді.Кеңестік дәрежелік мәртебеге бөлу де адамдардың бәсекелестігін ғана емес, сонымен бірге рулық қарама-қайшылықты тудырды. Рулық жауласудан туындаған араздықтың салдарынан жазықсыз адамдар зардап шекті, олар жалған жала жабу мен арнайы ұйымдастырылып түсірілген арыздардың салдарынан кенеттен «байға» айналды. Бұл жағдай кеңестік дәуірде олардың болашақ тағдырына балта шапқанмен бірдей болды. Бір сөзбен түйіндесек «халық жауы» атануына негіз қаланды. Колхоздардағы сайлау науқандары кезінде ру басшылары басқа рудан шыққан кеңестік белсенділерге айыптау материалдарын дайындау үшін жасырын жиналыстар өткізді. Қолдан жасалған әшкерелейтін айыптауларды тиісті орындарға беру арқылы өздері үшін тиімсіз саналғандарды шеттетіп, олардың орнына өз жақтастарын қоюға мүмкіндік алды(Zhanbossinova, 2021: 50-53).

Аштыққа ұшырағандардың көпшілігі үшін Қазақ АКСР-нің индустриялық объектілері әлеуметтік-өндірістік қатынастардың жаңа форматына кіріктіруші және жаңа өмір сүру тәжірибесіне тартушы нысанға айналды. Ел ішінде аштықтан аман шығудың бірден-бір жалғыз жолы болды.

Ауыл тұрғындары үшін, рулық қолдау болмаған жағдайда, зауытқа, фабрикаға, шахтаға және т.б. өнеркәсіптік нысандар ендігі өмірлеріндегі ең ауыр сынаққа айналды. Отбасыларын аштықтан құтқарып қалумен қатар, олар руластарының қолдауынсыз мүлдем беймәлім ортаға бейімделуге мәжбүр болды. Әрине, жұмысшы біліктілігінің жоқтығы, оларды жұмысшы ретінде, соның ішінде Түрксіб құрылысында да қара жұмыс атқарды. Ауыр еңбек оларға наны бар жұмысшы азығын алуға мүмкіндік берді. Бұл олардың өмірге деген үмітін оятты.

Ауыл аштық тозағына тап болды, дайындау науқандарының күштеп тартып алу кепіліне айналды, халықты жайылымнан азық іздеуге мәжбүр етті.Отбасылық жады тамақтану мен өлместің күнін көрген тәжірибесінің сипаттамасын сақтап қалды. Арнайы тұзақтар, садақ пен жебелер жасауға машықтанды. Түз аңдары мен жәндіктерін аулау үшін тұзақтар салынды. Оларды қолға түскен материалдардан жасалған құралдармен ұстады.Құс ұяларынан жұмыртқа, таулардағы жабайы сарымсақтан бастап жеуге келеді деген түрлі шөптерді жұлып жинады(Asharshylyқ, 2021: 126).

«Әкем үкіметте жұмыс істегендіктен жарты кесе бидай алады. Оны (бидай – авт.) үйге әкелсем, анам май тамызып, қазанға қуырып, бізге берді. О, қандай дәмді тағам..... Дәміне таңдана отырып жедік. Қуыруға май қалмаған соң, әкем қой терісіне бидай шашып, жүн арасынан бит іздегендей теріп жейтінбіз» (Asharshylyқ, 2021: 253).

Ауылдарды қамтамасыз ету өте нашар еді, халық балама азық-түлік көздерін пайдаланды, мысалы, өлі жылқыларды, иттерге тастаған шірік еттерді, жусан аралас бидайдан жасалған нандарды жеді (ПАҚР. Қ. 141. Тізбе. 1. Іс. 7267. п. 1-3).

Ең қиын сынақ ата-анасының және мемлекеттік билік аппаратының кепіліне айналған балаларға түсті. Ата-анасы балаларын тірідей тастауы, балалар үйінде аман қалуға мүмкіндігі бар екенін түсінген қазақ отбасына мүлдем жат мінез-құлық.Ресей мұрағаттарының қорларында қазақтардың мал-мүлкі мен тұрмыстық жағдайының мүлдем болмауынан, тамақтандыруға еш мүмкіндігі жоқ болғандықтан, тағдырдың жазуымен балаларын тағдырдың талайына деп тастаған, балалардың зарына, аштықтан қиналғанына шыдай алмаған аналар балаларын мұздату үшін көшеге лақтырғанын көрсететін құжаттар сақталған (Новосибирск облысының мемлекеттік мұрағаты(ары қарай НОММ/ГАНО. Қ. 47. Тізбе. 2. Іс. 389: 14-15, 28-29пп.)

Қорытынды

XX ғасырдың 30-жылдардағы Қазақстандағы ашаршылық қазақ халқының есіне жазылмас жара салды. Осы жылдар аралығында ұлтына, түріне қарамай, қазақ жерін мекендеген қаншама адам аштық тырнағына ілігіп, ажал құшты, ауызға салар талғажау іздеп жаяу-жалпы елді-мекендерді кезді, өзге республикаларға, шет мемлекеттерге қарай босты. Қаншамасы жол жиегінде қалып, мерт болды. Оның санына жету мүмкін емес.

1931-1933 жылдардағы ашаршылықтан елімізде адам шығыны да, мал шығыны да есепсіз болды. Қолындағы соңғы тұяғын сойып жеген шаруаның ертеңгі күні бұлыңғыр еді. Оның ертеңін ойлауға шамасы да жетпеді, жеткізбеді де. Қолда ұстаса, ұрыға алдырып аңырап қалады, сойып жесе, алдағы өмірі не болады? Бәрі күңгірт, қараңғылық басқан, тұман болып, белгісіз өмір күйін кешті.

Қазақстандағы ашаршылық ешкімді аямады. Соның ішінде әлсіздері – балалар мен қарттар – тым көп қырылды. Қарттардың, жасы ұлғайған адамдардың кетуі халық даналығы мен тәжірибесінің алтын қорын шайқаса, балалардан айырылу ұлттың болашағына, ертеңіне деген қауіпті күшейтті.

Қазақстаннан тысқары жерге кеткендердің де жағдайы мәз болмады. Барған жерлерінде жұмыс таппағандары баспанасыз көшеде қалды, теміржол вокзалдарын паналады, балалар ата-анасынан ажырап, қаңғыбастар қатарын толықтырды. Нәр таппай әлсірегендер арасында жұқпалы аурулар тарады, суықтан, аяздан өлім-жітім көбейді. Жер-жерде шовинистік пиғылдар, ұрлық-қарлық бой көтергенін нақты деректермен алға тартып, ахуалдың қаншалықты ауыр болғанын дәйектейді. 1931-1933 жылдары ашаршылық зардабынан республика халқы бірден құтыла алмады. Осылайша, ашаршылық жағдайында рулық-иерархиялық құрылымдарға негізделген дәстүрлі көшпелі қазақ қоғамы әртүрлі бейімделу тәжірибелері мен өмір сүру стратегияларын көрсетті.

Мақала ҒФ AP14869309 «Қазақ ауылын күштеп жаңғырту: 1920 жылдардың соңы – 1930 жылдардың басындағы саяси-әлеуметтік қайта құруларға рулық-иерархиялық құрылымды бейімдеу» жобасы аясында дайындалды.

Әдебиеттер тізімі

Ohayon I.La sédentarisation des Kazakhs dans l'URSS de Staline. Collectivisation et changement social (1928-1945).–Paris, 2006.

Pianciola Niccolò. The Collectivization Famine in Kazakhstan, 1931-1933 // Harvard Ukrainian Studies. -2001. -Vol. 25, No. -P. 237-251.

Robert Kindler. Studien zur gewaltgeschichte des 20. jahrhunderts. hamburg: hamburger edition, 2014. – 381 pp.

Zhanbossinova A.S. Kazakh nomads: the road to socialism //Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religion Series. - 2021.-№ 1(134).-P. 49-62

Акимбеков С. Казахстан между революцией и голодом. -Алматы: ТОО «Институт Азиатских исследований», 2021. - 584 с.

Ашаршылық. Голод. 1928 – 1934. Документальная хроника. Сб. док. Т.2. 1930-1931 / Отв. редактор Б. Әбдіғалиұлы. – Нур-Султан, 2021. – 1239 с.

Ашаршылық. Голод. 1928 – 1934. Документальная хроника. Сб. док. Т.3. 1932 – 1934 / Отв. редактор Б. Әбдіғалиұлы. – Нур-Султан, 2021. –1027 с.

Голод в казахской степи: письма тревоги и боли / Ред. Абдирайымов С. Алматы: Қазақ университеті,1991. – 226 с.

Голод в СССР. 1929-1934: В 3 т. Т. 1: 1929 – июль 1932: Кн. 2. - М.: МФД, 2011. – 560 с.

Камерон С. Аштық жайлаған дала. Ашаршылық, озбырлық және Кеңестік Қазақстанды орнату. – Алматы, 2020. – 304 б.

Киндлер Р. Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане (пер. с нем. Л.Ю. Пантиной) / Р. Киндлер. – М.: Полит. энцикл., 2017. – 382 с.

Насильственная коллективизация и голод в Казахстане в 1931-33-е гг.: /Сборник документов и материалов. –Алматы, 1998. – 263 с.

Марта Брилл Олкотт. Коллективизация в Казахстане// Российский обзор. – 1981.– № 2. – С. 122-142.

Омарбеков Т. Голодомор в Казахстане: причины, масштабы и итоги (1930-1933 гг.): хрест. / Т. Омарбеков. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 203 с.

Сайлаубай Е.Е., Жанбосинова А.С., Омарканова А. Родо-иерархические связи в системе протестных координат казахского аула //Серия «История. Философия». – 2023.-№1(109).- С. 62-72.

Конквест Роберт. Жатва скорби: советская коллективизация и террор голодом. – Нью-Йорк, 1986. – 621 с.

Рыскулов Т. Собрание сочинений в трех томах. – Алматы: Қазақстан, 1998. – Т.3. – 444 с.

Трагедия казахского аула 1928-1934 гг. Том 1.1928–Апрель- 1929. - Алматы, 2013. – 744 с.

Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. – Москва, 2008. - 422 с.

Светлана О. Смагулова[1], Ерлан Е. Сайлаубай[2], Халил Б. Маслов[2*]

[1] Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

[2]Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Голод и адаптационные практики казахского аула

Аннотация. Голод 1931-1933 годов нанес неисчислимые потери народу Казахстана. Люди, пострадавшие от голода, искали убежища в других странах и невольно оказались беженцами. Во многих деревнях осталось столько непогребенных останков погибших людей. Этот голод оказал негативное влияние на демографию Казахстана.

История голода - это не только статистические показатели смертности, за страшными цифрами находятся человеческие судьбы. Авторы стремились показать трансформацию казахского аула и родо-иерархических отношений периода казахстанской катастрофы.

В статье разъясняются последствия голода, произошедшего в Казахстане с 1931 по 1933 годы, социальное положение казахских сел и меры правительства по сдерживанию голода. Освещаются действия национальной интеллигенции и граждан против голода.

Документы по истории голода раскрывают уникальные страницы адаптационных практик казахского рода, казахской семьи, казахского аула, обусловленных аффективным общественным сознанием. Авторы проанализировали поведенческие реакции населения в экстремальной ситуации. К ним авторы отнесли поиск альтернативных источников питания, асоциальные и деструктивные явления индивидуального поведения, голодную агрессию. Выявили такие нехарактерные асоциальные формы поведения казахской семьи, как оставление детей и стариков, распад семейно-родственных связей, каннибализм, некрофагию. Семейно-родовая память сохранила травматический опыт, историю о голоде.

Ключевые слова: голод; казахский аул; беженец; родовые отношения; адаптационные практики; стратегии выживания.

Svetlana O. Smagulova[1], Yerlan E. Sailaubay[2], Khalil B. Maslov[2*]

[1]Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

[2] L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Hunger and adaptation practices of the Kazakh village

Abstract. The famine of 1931-1933 caused incalculable damage to the people of Kazakhstan. The horrors of famine that engulfed the republic shocked the whole country. The population affected by hunger fled the country, seeking refuge in other countries. In many villages, only the remains of people

who died of starvation remained without burial. This famine had a negative impact on the demography of Kazakhstan.

The history of famine is not only statistical indicators of mortality, behind the terrible figures are human destinies. The authors sought to show the transformation of the Kazakh village and the family-hierarchical relations of the period of the Kazakh catastrophe.

The article explains the consequences of the famine that occurred in Kazakhstan from 1931 to 1933, the social situation of Kazakh villages and government measures to curb hunger. The actions of the national intelligentsia and citizens against hunger are highlighted.

Documents on the history of famine reveal unique pages of adaptation practices of the Kazakh clan, Kazakh family, Kazakh village, conditioned by affective social consciousness. The authors analyzed the behavioral reactions of the population in an extreme situation. The authors attributed to them the search for alternative food sources, antisocial and destructive phenomena of individual behavior, hungry aggression. Uncharacteristic asocial forms of behavior of the Kazakh family were revealed, such as abandonment of children and the elderly, the breakdown of family ties, cannibalism, necrophagia. Family and ancestral memory has preserved a traumatic experience, a story about hunger.

Keywords: hunger; Kazakh village; refugee; tribal relations; adaptation practices; survival strategies.

References

Ohayon I.La sédentarisation des Kazakhs dans l'URSS de Staline. Collectivisation et changement social (1928-1945).–Paris, 2006.

Pianciola Niccolò. The Collectivization Famine in Kazakhstan, 1931-1933. Harvard Ukrainian Studies.25 (3/4), 237-251(2001).

Robert Kindler. Studien zur gewaltgeschichte des 20.jahrhunderts. hamburg: hamburger edition, 2014. – 381 pp.[inGerman].

Zhanbossinova A.S. Kazakh nomads: the road to socialism. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religion Series. 1 (134).49-62 (2021).

Asharshylikh. Golod. 1928 – 1934. Dokumentalnaia hronika. [Famine. Golod. 1928-1934. Documentary chronicle]. Sb.dok. T.2. 1930-1931. (Nur-Sultan, 2021, 1239 p.) [in Russian].

Asharshylikh. Golod. 1928 – 1934. Dokumentalnaia hronika. [Famine. Golod. 1928-1934. Documentary chronicle]. Sb.dok. T.3. 1932-1934. (Nur-Sultan, 2021, 1027 p.) [in Russian].

Golod v kazahskoi stepi: pisma trevogi i boli[Famine in the Kazakh steppe: letters of anxiety and pain]. (Almaty: Kazakh universiteti, 1991, 226p.) [in Russian].

Golod v SSSR. 1929-1934[Famine in the USSR. 1929-1934]. V 3 t. T. 1: 1929 – iiyl 1932: Kn. 2. (M.: MFD, 2011, 560 p.) [in Russian].

Kameron S. Ashtykhjailagandala. Asharshylykh, ozbyrlykhjane Kenestik Kazakhstandy ornatu [Hunger swept the steppe. Famine, arbitrariness and the establishment of Soviet Kazakhstan]. (Almaty, 2020, 304p.)[in Kazakh].

Kindler R. Stalinskiekochevniki: vlast i golod v Kazakhstane[Stalin's Nomads: Power and famine in Kazakhstan]. (per. s nem. L.Y. Pantinoi) (M.: Polit.ntsikl., 2017. – 382 p.)[in Russian].

Nasilstvennaiya kollektivizatsiya i golod v Kazakhstane v 1931-33-e gg.[Forced collectivization and famine in Kazakhstan in 1931-33].Sbornik dokumentov i materialov. (Almaty, 1998, 263 p.) [in Russian].

Marta Brill Olkott. Kollektivizatsıa v Kazakhstane[Collectivization in Kazakhstan]. RossiiskiiObzor [Russian review]. 2.122-142(1981). [in Russian].

Omarbekov T. Golodomor v Kazakhstane: prichiny, mashtaby i itogi (1930-1933 gg.) [Holodomor in Kazakhstan: causes, scale and results (1930-1933)].: Hrest. /T. Omarbekov. (Almaty: Kazakhuniversitetı, 2011, 203 p.) [in Russian].

Ohayon I.La sédentarisation des Kazakhs dans l'URSS de Staline. Collectivisation et changement social (1928-1945). - Paris, 2006.

Robert Konkvest. Jatvaskorbi: sovetskaıakollektivizatsıa i terror golodom[Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and Terror by Famine]. (New York, 1986. 621 p.) [in Russian].

Ryskulov T. Sobraniesochinenii v trehtomah [Collected works in three volumes]. (Almaty: Kazakhstan, 1998. T.3.444 p.) [in Russian].

Tragediyakazakhskogo aula 1928-1934 gg [The tragedy of the Kazakh aul 1928-1934]. Tom 1. 1928-Aprel. Almaty, 2013. 744 (1929). [in Russian].

Ficpatrik Sh. Stalinskie krest'yane. Social'naya istoriya Sovetskoj Rossii v 30-e gody. Derevnya[Stalin's peasants. Social History of Soviet Russia in the 30s: village]. (Moskva, 2008, 420 p.) [in Russian].

Information about the authors:

Smagulova Svetlana Odepovna – Doctor of Historical Sciences, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

SailaubaiYerlanYernazarovich – PhD, Associate Professor, Director of Yel Tarikhy Research Center, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Maslov Khalil Borisovich – PhD, Leading Researcher, Alash Research Institute, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Смагулова Светлана Одеповна – доктор исторических наук, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.

Сайлаубай Ерлан Ерназарулы – к.и.н., доцент, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, Астана.

Маслов Халил Борисович – PhD, ведущий научный сотрудник НИИ «Алаш», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, Астана.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

IRSTI 02.01.45

The legacy of Asan Kaigy in Kazakh political thought

Gaukhar A. Abdurazakova[1*], Rauan A. Kemerbay[2], Bauyrzhan M. Bozhbanbaev[3], Nurbek S. Pussyrmanov[4]

[1]Abai Kazakh national pedagogical university, Almaty, Kazakhstan*
[2]L. N. Gumilyov Eurasian national university, Astana, Kazakhstan
[3]T. Zhurgenov Kazakh national Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan
[4]Institute of State History of the Ministry of Science and Higher Education, Astana, Kazakhstan

Автор для корреспонденции:
[1]gauhar_abdikarimovna@mail.ru*
[2]ra2030@mail.ru
[3]bbozhbanbaev@mail.ru
[4]Nurbekp89@gmail.com
[1]https://orcid.org/0000-0003-0499-2329
[2]https://orcid.org/0000-0002-0404-8621
[3]https://orcid.org/0000-0001-9928-4709*
[4]https://orcid.org/0000-0001-9905-0320*
DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-178-192

Abstract. *Since our country gained independence, the study of national philosophy has deepened. In the world scientific community, Kazakh philosophy is not inferior to other countries. Every year, based on the national worldview, research is conducted aimed at revealing the peculiarities of the mentality in our religion and its authenticity. While initially, a certain period was studied as a whole, at a later time, the object of philosophical research became the spiritual heritage, the political position, and the works of only one thinker. In the study we examined, we proceeded from the contemplations and political reflections of Asan Kaigy, the ancestor of «Zaman».*

The purpose of our scholarly paper is to reveal the inner meaning of studying the concept of «Kili Zaman» and the political thoughts of Asan Kaigy. In the research work that was put before us, we decided to approach it from different points of view in order to differentiate the problem of the agenda of that time and to comprehend in more detail theoretically the content of this understanding.

The article pays special attention to the evolution of the development of political thought and the future of the country in the songs of Zhanibek and Kerey Sultan, the founder of the Kazakh Khanate, priest, and thinker Asan Kaigy. An attempt is made to compare the concept of time not only in the Kazakh sense but also in the works of famous scientists and philosophers of foreign countries. In the context of historical consciousness, it is noted that for that period, the thoughts and songs of Asan Kaigy were satisfied by the population and influenced the Kazakh Khanate to become a full-fledged independent state. The content of the article reflects that political thought, which originated in Turkic times, was continuous and has reached our days.
Keywords: *Asan Kaigy; land; zaman (time); Kazakh philosophy; political view; Kazakh thought; spiritual heritage; historical consciousness; political thought; political institution.*

Received 10 August 2023. Revised 25 August 2023. Accepted 12 October 2023. Available online 15 December 2023.

For citation:

Abdurazakova G.A., Kemerbay R.A., Bozhbanbaev B.M., Pussyrmanov N. The legacy of Asan Kaigy in Kazakh political thought Texts // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 145. – №. 4. – P. 178-192. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-178-192

Дәйексөз үшін:

Әбдіразақова Г.Ә., Кемербай Р.А., Божбанбаев Б.М., Пұсырманов Н. Қазақ саяси ойындағы Асан Қайғының мұрасы // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы. – 2023. – Т. 145. – №. 4. – С. 178-192. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-178-192

Introduction

Asan Kaigy, a progressive thinker and a political figure of his time, served the full-fledged political structure of the Kazakh Khanate. On this path, the country has become a bridge between the people and the government in order to raise the consciousness of the nation and the country itself. He considered it his duty to unquestioningly bring the troubles and needs of the people to the authorities. The rulers of the Kazakh people took into account the opinion of Asan Kaigy. The songs and thoughts of Asan Kaigy can serve as evidence that he is addressing the rulers.

We will be analyzing the life and art of Asan Kaigy, his personality, general outlook, socio-political activity, place in Kazakh society, the historical appearance of the era of his existence and the merits of our ancestors for future generations.

Discussions and results

It is obvious that philosophy, political views, problems of society and man, his ethical views, the idea of Zheruyik, and reflections on «Zaman» contributed to the worldview of later thinkers. We have seen that the very idea of «Mangilik el» («Мәңгілік ел») dates back to ancient Turkic times.

As Gabit Musrepov once said: «Zaman is not a bazaar, where disorder reigns, but a great period when the time comes on the same day. Its philosophical content, starting with religion, is difficult to understand in one day» (Músirepov, 1993:442).

Due to the worldview, philosophy, mentality and social psychology inherent in each nation, a system of political views on a separate world and society is formed, from which both key and significant concepts are assembled at a certain level that we consider concepts. One of the features of this is not translated into other languages, identifying itself with the real, true meaning, but only through concepts close to it. Many nations have such words. The Kazakh people have developed a system of concepts that can have both ideological and everyday philosophical meanings: «Kut», «Kut-bereke», «Yrys», «Ainalayin», «Didarlasu», «Ozhdan, Ynsap», «Ar», «Izgilik» («Құт», «Құт-береке», «Ырыс», «Айналайын», «Дидарласу», «Ождан, «Ынсап», «Ар», «Ізгілік»). One such concept is «Zaman». Therefore, considering the concept of «Zaman» as one of the conceptual and philosophical categories, we must reveal its essence. We see that the notion of «Zaman» is a primary concept that has come a long way and has become firmly embedded in the social consciousness.

However, foremost, we will consider the ideas that most correspond to the concept of «Zaman» found in the article.

Firstly, it is known that in ancient times, historians divided the epochs depending on the people's own civilization, the use of means of labour, the development of natural resources and

how they extracted them. For instance, the Stone Age (Paleolithic, Mesolithic, Neolithic), Iron Age, Bronze Age and Copper Age.

Lewis Henry Morgan, an American scientist, ethnographer, archaeologist, and historian-researcher of primitive communal society, researched ancient history on many bases classified as kinship-tribal, family, ruling, wild, etc. (Morgan, 1935: 368).

The famous American sociologist Daniel Bell divided society into three parts: pre-industrial, industrial, and post-industrial, describing the features of these periods (Bell,1999:786).

Recently, various interpretations of post-industrial society have been shown. The introspections of Kurt Flexner's «The Enlightened Society» («Ағартушы қоғам, Просвещенное общество»), German sociologist Ulrich Beck's «World Risk Society» («Қатер қоғамы, Общество риска»), American scientist Peter Drucker's «Post-capitalist Society», American financier George Soros's «Open Society» and American philosopher Alvin Toffler's «information society» from his book «The Third Wave» are essential. It is worth noting here that when describing these various societies, in some cases, it is possible to use a specific meaning with the concept of «Zaman».

Also, in the social sciences, the distinction of time intervals under the periods of the Ancient East, Ancient Greece, the Middle Ages, the Renaissance, the Modern Era and Modernity are widely used in the scientific cognitive space.

Karl Jaspers distinguishes historical progress from «prehistory, the ancient civilizations, the Axial Period, the scientific-technological age» and proposes the theory of the «Axial Age». He explains that 800 BC is a great epoch of human culture, covering the period of 200 BC, which developed simultaneously at a powerful and global level (Karl Jaspers, Elektrondyq resýrs).

We come across many such ideas, but none can fully reveal the content and essence of the concept of «Zaman» in our people. The epochs mentioned above are simply conclusions that are intended to systematize and highlight the historical chronology and the past of humanity. We take them to be a classification of the development of society.

In modern scientific cognition, such approaches as integration research and interdisciplinary communication are widely used. In this regard, at first, we associate «Zaman» with a concept used at the intersection of literary studies and philosophy:

1. *Consideration of time («Zaman») in the linguistic-semantic aspect.*

Referring to the above explanations, it should be noted that «The content of a concept in philosophy is a semantic expression of a name. It differs from the sign itself and its semantic meaning. It corresponds to the notion and the signification» (Kontsept, Elektrondyq resýrs).

Linguist Anna Vezhbitskaya reasoned: The «Sincerity» of ideality, bearing the name and reflecting the culturally conditioned idea of a person that the world is «Authentic», defined to one degree or another (Vejbıtskaıa, 1996: 416).

The Russian scientist, the Doctor of Philology, a specialist in phraseology, Veronika Telia, stated: «A concept is a complete collection of knowledge about an object. It includes the highest semantic category of abstraction, covering the specification of the particular meaning of general semantics» (Telıa, 1986: 173).

Anatoly Babushkin comments: «A concept is a discrete, meaningful unit of collective consciousness or an ideal world, which is stored verbally in the national memory of representatives of the language» (Babýshkın, 1996: 281).

The Russian scientist and linguist Vladimir Kolesov emphasized: «The concept is the starting point of the semantic provision of the word and at the same time the last feature of development» (Kolesov, 1992: 16).

The above conceptual definitions mean that political views on the concept of time are a continuous process.

Not much is said about the word «Zaman» in the works of linguistic research; perhaps it is an ancient Turkic word that has undergone changes in sound, but no information is given about its origin and etymology.

As for the transformation of the word «Zaman» in the theoretical and public everyday consciousness in the Kazakh worldview, the concept of «zaman» is broad. It continues to be used

with different phrases. The most common forms of its usage in special literary articles and the «Explanatory dictionary of the Kazakh language» are defined as follows:

«Zaman 1. Era, period; 2. Time, season, timing; Zamanakyr (Заманақыр): a narrow period, a sad time; People who lived in the same or the same era concluded that «Zaman is moving [was born], the day was born». The lure has passed – the day is over; the epoch has passed. Zamana – centuries, a whole epoch; Zamanaui (Заманауи) – characteristic of each time, modern; Zamangy (Заманғы) – at a certain time, epoch; Zamandas (Замандас) – grew up together, in one epoch; Zamandastyk (Замандастық) is the same time, we grew up together; Zamandyk (Замандық) – temporary, epoch –making; Zar-Zaman (Зар-заман) is a period when the former system of government in the Kazakh Khanate was destroyed due to the colonial policy of the Russian Empire, and the people were subjected to political, economic and spiritual oppression; The poets of Zar-Zaman is a term first introduced into Kazakh literary studies (1927) by Mukhtar Auezov, a group of poets who lived during the period of Zar-Zaman and mournfully sang the fate of the Kazakh people oppressed by colonialism; Zar-zar; complained, cried loudly» (Qazaq ádebı tiliniń sózdigi, 2007: 65).

This definition is given literary and does not reveal the whole essence. Therefore, we will consider the word «Zaman» as a concept. As for the semantics and philosophical meaning of this idea, given its versatility, domestic researchers of Kazakh philosophy have given several definitions and explanations. Among the first people who suggested that the Kazakh nation has such a unique system of concepts that is not repeated by other peoples were professor I. Izbasaliyev and professor G.Telebayev. They give a characteristic «philosophical problem of time, which is closest to the worldview, is a concept that covers all types of time, reflecting the most basic, final changes in the world, the most significant periods of life, existence or existence» (Erǵalıev, Telibaev, 1993: 36).

«Zaman» is an important philosophical concept (category) in the Kazakh worldview, describing the state and circumstances of society at that time, reflecting a specific stage of the socio-historical process, including values such as the state of social existence and human goals. It is used for a holistic representation of the everyday meaningful nature of the historical and social reality of that era. This concept is complemented by an emphasis on the specific features and values of this period for comparison with another period. The concept of «Zaman» considers the fate of the nation of that era, the appearance of life, lifestyle, way of life and other situations.

In this regard, the concept of «Zaman» is an integral part of social philosophy associated with historical consciousness. Young scientist S. Sapargalieva: «The people are indeed the only reason for the changes of time, but the main force uniting these people is the state. Consequently, the passage of time depends on two spheres: one from the state and the other from the people. In this understanding, we support the view that man is our time. To thoroughly understand the meaning of this statement, it is necessary to determine the dependence of a person on time and the dependence of time on a person. It is known that these two exist very closely related to each other. Time tends more towards artificiality than naturalness, so the demands of time are always changing. In other words, a human who justifies and denigrates the times. Therefore, humans and time, being in mutual harmony, must constantly develop, improve, renew, and flourish» (Saparǵalıeva, 2007: 60).

Scientist claims that time and man are interconnected in change. So, based on the terms and explanations given above, we propose the following definition of the concept of time.

«Zaman» is an abstract concept inherent in the Kazakh people, intended conditionally to describe the state of a certain period in space and time, events and a holistic picture of its perception by the population. If this is the case, then we will proceed to the consideration from different points of view to reveal the essence of the concept of «Zaman»:

The formal-logical aspect.

Differentiating the concept of «Zaman» – formally logical, one can imagine separate and related concepts and attributes that reveal its general essence: time, period, the life of that time,

moments of real life, centuries and years, conditional social time, the general appearance arising from external and internal influences in society.

Zaman is a more subjective concept than time. The fact is that time is directly related and depends on time, and only within its framework. If there is no time, there will be no concept of Zaman; if there is no concept of Zaman, there will be time. Time is an endless, incomplete, continuous and repetitive process, which goes from the past to the future. «Zaman» is only a conventional part of the time. Zaman is conditionally divided into absolute, geological, and social. Since «Zaman» in most cases is only within the framework of social time, in the ratio of general and particular, whole and fraction, «Zaman» is a single concept. But, due to the correlation of the whole and the singular, social time consists of the totality of times.

The epoch also continues to be mentioned in scientific circulation, our everyday dictionary with different meanings, but in most cases, there is one long and too voluminous particle of time. For example, in the history of mankind, the terms «Stone Age» and «Ice Age» have a logical and semantic meaning. In this usage, epoch is a more general concept than time. That is, the epoch covers the times within its framework.

The period is also mentioned as the part of time that is limited, that begins and ends. In terms of volume, it also covers different times. If so, then period and zaman are concepts close to each other, most synonymous with time.

But none of them has a strictly chronological measurement of time. The content of «Zaman» acquires a different character than the chronological dimension and time and is used in an emotional sense. Period, epoch, time, and moment in its content don't observe the manifestation of the opposite emotionality. However, in some modified forms of the word «Zaman», the sensual content is discarded. For example, Zamandas, Zamanaui, and Zaman are the same.

In addition to the operations of abstraction and refinement, «Zaman» is itself a general abstract concept, as well as a broad concept that includes several meanings if we consider modernity as a concept. «Zaman», although it is an abstract concept, is most concretized concerning the subject-predicate. For example, Zar-zaman (poets) – XIX century, the end – the end of life, modernity – XX-XXI centuries.

Concerning personal and general relations, we can present the times in the following sequence of frames: times in relation to certain groups and organizations, times in relation to peoples and nationalities, times that arise depending on regions, geological times that speak about humanity as a whole, and cosmic time – the End of time.

Ontological-epistemological aspect.

In this context, the cognitive and semantic aspects of the concept of «Zaman» are extensive, requiring the study of the relationship to space and time. Nowadays, a particular cut in real chronological time does not exist (although this concept is related to time). For example, a year is 365 days, a century is 100 years, a millennium is every thousand years. To set the dates for the Copper, Bronze, and Iron eras in ancient history, they roughly designate them because these are conditional periods that occurred in distant times.

The concept of «Zaman» is often used today, but its exact chronological dates have not been established since, in our society, time and space are sometimes calculated conditionally. Even if the saying «A new country in fifty years» clearly specifies the year, 50 years in themselves are conditional, dialectical principles indicating that the world and culture are renewed after a particular period; the start and end times are not mentioned.

There is also no recognition of space, which probably refers to the evolution of the development of a certain or even human society, starting with the Kazakh culture. So, even in the description of «modernity-human society», it is not specified exactly which century and which place; the word «modernity» itself is conditional. If we say «in the modern civilizational period», then small backward tribes and tribesmen in Africa and India remain unnoticed but, as they say, this applies to humanity as a whole.

«Zaman» is not just a conditional time but a historical and social concept that characterizes the phenomenal period in its distinctive features. It reflects the moods, emotions, tragic and

joyful events of the people and the integral historical image of that period. If time does not start and does not end, time begins and ends, sometimes, the beginning may not end, even if there is one.

However, the «Zaman» is constantly changing over time. Kily zaman (Қилы заман) and the time when the lark lays eggs on sheep (Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман) are proximate in themselves. Sometimes, for a specific population, the existence of genocide is a manifestation of the extreme of the period, and a temporary encounter with economic difficulties is a form of relief of the era. That is, positive and negative forms of time are also relative. For example, the disappearance of the Jungars from the face of the earth in the late eighteenth and early nineteenth centuries was not only a terrible time for them but also the end of the world.

Consequently, in the description of time, we will analyze, more specifically, the views on the relative concept, its objectivity and subjectivity in the political and social aspects of time.

The introspection of time is conditioned by the fact that it reveals itself and self-defines itself. But the times are closed, not immanent but rather open and constantly declare themselves the true description of an epoch or period. At first, glance, even if a person lives in times, it is not easy to track him down and give an objective assessment, so it is essential to look at him, reflect, and give a faithful assessment without jumping to conclusions.

So, examining only one phenomenon, it is hasty to conclude: «These are the times». Currently, in our country, and some other regions, there is a competitive platform for each stream of ideas in the ideological space. For almost 300 years, the shortcomings of Russia's colonial policy persist. Until now, Russophiles have not decreased and not increased. The influence of the citizens of the European parliamentary approach is growing. There is also a policy of Arabization – propaganda of Islam. It is necessary to strengthen National immunity from currents coming from different sides and use our national philosophy and culture as protection.

At the same time, the natural process of true-to-life evolution and the inevitable need, the desire for initialization – again, is the ideology and the national idea of rearmament (re-ethnization). Here the main question arises: which ideology has a strong field of influence and wins among competing ideologies? This is a major problem. Kazakh composition. This means it is quite possible that in the future, this will change. The contemplative world.

Zaman is passionate about perspective, assessment and forecasting of the future, appreciates the present, pursues its trends and strives to describe the vision of the future. Thus, the predictions of the poets of Zar-zaman were based on this method. Having decided on the basic principles of that time, we had the opportunity to reflect on the coming time.

Historical and political aspects.

If the chronology of the evolution of mankind and individual peoples and ethnic groups is a conditional period, then it includes the integrity of the «past-present-future».

As the candidate of Historical Sciences Elmira Teleuova noted: «First of all, historical science should form historical knowledge and consciousness of society. The concept of «history for the people» exists throughout the world practice. To increase historical education and public interest, it is necessary to popularize it. Works written on a historical theme contribute to the formation of the historical consciousness of the people» (Teleýova, 2013). An even more significant issue is the writing of history as a separate one and bringing it to the people, immersion in consciousness, and the formation of the historical consciousness of society. In this regard, historians and educational institutions are heavyweight.

Historical consciousness includes not only the true face of each time but also emotional states. Though, time determines not only the mood but sometimes also on a rational-theoretical level. For example, it answers such questions as «current problems of our time» and «modern guidelines and positions». Do not forget that history has its philosophy. It is clear how many worldviews and deliberations are behind any historical event.

Let's take a look at the use of time in a historical sense. «There is no memory in the old days» is an aesthetic concept meaning antiquity, even later, perhaps as a hint of prehistory. It is unclear whether it is difficult to determine the chronological time of 1000 years and 10,000 years ago. If

we talk about the time of Abylaikhan, then his time is quite real. It immediately becomes easier to understand.

«The immediate incentive to the perfection of national consciousness is historical consciousness. A nation whose historical consciousness and memory have faded loses its national pride and begins to despise and humiliate itself. Growth itself and thought are cleansed from such a disgusting feeling, national pride and national consciousness – historical consciousness is restored» (Qydyráli, 2008: 206).

It is surprising that the historical consciousness of the Kazakh people does not fade away but persists. It is not so easy to keep one dialect despite the enormous size of the Earth. A great influence on the preservation of political integrity was the fact that he thought in one direction, connecting south and North, East and West.

The positive novelty of society lies in the fact that it has absorbed the mistakes and achievements of universal evolution through its «evolutionary memory». Thus, it is best to consider history, today's progress and the future as the life, orientation, form, purpose and tasks of the same organism. The theoretical side of this problem is ontologically revealed by Bakytzhan Satershinov: «Thus, the opposition «past tense-present tense» acquires its modifications «present tense – future», «past tense – future» (Satershınov, 2011: 67). The concept of «Zaman» is one of the manifestations of historical consciousness, since it is a broad concept that includes separately all the past, present and future. That is a format that is constantly repeated in the worldview of Kazakhs.

Thus, the integrity of the «past – present – future» testifies to the individuality of the organic unity of human history within the integrity of time. One of the pessimistic models formed in the image of the future through time is «Akyr Zaman» or «Zamanakyr» («Ақыр заман немесе «Заманақыр»). In the Abrahamic religions, such as Judaism, Christianity, and Islam, the «Apocalypse» is realized, inevitable in the future, which somehow must come; the whole existence of humanity will be destroyed as a whole. We call it «Akyr zaman» or «Zamannyn akyry» («Ақыр заман немесе «Заманның ақыры»). But in the concept of «Akyr zaman», the existence of humanity as a whole corresponds to the concept of time, i.e. social time, which alternates and substitutes, ends, time is consumed.

«The essence of understanding the end of time is in the worldview of our people: about the inevitable disappearance of humanity in modern religious knowledge, the apocalypse, the cataclysm of the destruction of the world, the Abyss is not a hopeless collapse, but the approach of the tragic end of traditional civilization; and the place of national values is occupied by some negative aspects of Western and Russian values, and we are talking about the emergence of damaging manifestations of changes in everyday life and the knowledge of our nation» (Shaýkenova, Nurmuratov, 2016: 115).

The concept of the destruction of the world religiously assumes that there will be another life after this life, which will lead to the disappearance of the world. The Quran says that this life is the past, a test. Nevertheless, in the understanding of the Kazakh people, a person understands perfectly well that not in the afterlife, but in this life, he can achieve high success and find happiness. For example, depending on the point of view from which the concept of «Zaman» is considered, it is necessary to take into account that the content and essence are variables.

Psychological aspect. The scientists G. Nurysheva and B. Atash, who first studied the psychological phenomenon of the concept of «Zaman», note: «In our people, the concept of «zaman» is understood in Optimistic (A Modern Era, a time when a lark lays eggs on a sheep), pessimistic (zar zaman, akyr zaman) and neutral (times have changed) planes». Then «zaman» – is a conceptual expression of the general nature of the historical and social reality of the everyday meaning of that era» (Nurysheva, Atash. 2015:150). That is, in the emotionally defined concept of «zaman», sorrows and sufferings, joys, hopes, a place in life and society are defined. In addition, there is a holistic mood of the time when isolation and loneliness are intertwined with internal experiences and feelings arising from introspection, anxiety and surprise, fear and uncertainty.

Our time as a psychological concept is associated with collectivism and unconscious collectivism. If we translate this into Carl Jung's theory of collective consciousness of the bey, then sad and joyful moments in the minds of our ancestors are obscured in the minds of the bey of subsequent generations; and it is not forgotten, preserved and awakened again in the minds of the bey and future generations, it continues. He called such shortcomings of the general worldview archetypes (Iýng. 1991:26).

For example, at the moment, when we get acquainted with the content of texts about «Akyr Zaman, The End of Time», anxiety and fear, despair, and sadness arise together in our conscious and unconscious. After all, this understanding suggests that gradually accumulated folds of premeditated reflections of our ancestors about the end of the world have been preserved in our consciousness for thousands of years and revived from the unconscious.

Our people say that in such tragic moments in a society which is hard to live in, with a chaotic social system, it needs to act and adapt on its own and not silently obey this. There are also moral precepts on the way to spiritually deal with grief and overcome it. Finally, inaction is a bad trait that puts human life on a dead end.

Also, knowing that time is cunning like a fox, you need to be able to defeat it too, saying: «If time is sly like a fox, be like a greyhound dog,» – he said briefly. On the one hand, this is the position of «being able to overcome time», and on the other – the result of anxiety about the need to adapt to time. Adaptation is primarily a political and psychological process that means accepting the positive, effective and upbeat sides of time and turning one's shortcomings into efficacy.

The stage of psychological processes that novices go through, we conclude that in thanatology concerning the phenomenon of death, psychology researcher Kubler-Ross also goes through such stages as «denial, anger, condemnation, perception» (Kratkaıa fılosofskaıa entsıklopedııa, 1994: 226), based on the fact that he points to the following steps.

This means that eventually, the time assignment ends up being accepted. For example, in 1932-1933, hard times came, which were experienced by people who lived in the era of famine. It became a victim of a falsified policy.

The political and social aspects. Zaman is, firstly, a social concept. It is often not mentioned in relation to nature or other creatures, nor is it used concerning humans. At least two or more people are told in the modified format «Contemporary». However, the social side of time prevails, which in general can be called «populism».

This is due to the fact that the overall picture of the development of society, life support and welfare of the population is associated with the coverage of various social processes. The concept of time is used as the subject of an estimate given for the same period. The assessment of social consciousness attached to social existence at a specific time is assessed by the concepts: «Ker zaman», «Azgan Zaman», «Beibitshilik zaman», «Zhangerilik zaman» («Кер заман», «Азған заман», «Бейбіт заман», «Жаугершілік заман»).

However, the assessment of the generalized image of the change in society may have a subjective character concerning nationalities to social strata, groups, various organizations and even gender.

Due to political events and the influence of domestic and foreign policy pursued by the state, times are changing. The ongoing political changes and phenomena testify to this time, and if fundamental political changes occur, then the course of time also undergoes radical changes.

For example, the reflections of the zar-zaman poets were mainly caused by an assessment of the political and social basis of the life of our people at that time. The essence of the problem of time is that Russian colonialism is gaining strength.

Zaman is an inevitable objective phenomenon; it has its infinity and is called the passage of time. Every modern person involuntarily belongs to it and follows the flow. If the century is used in a pessimistic sense, then the masses will curse it (the cursed century is the moon), will not yield, will oppose it and, finally, will agree with it. The reason is that time is a cultural and social neutrality that embraces everyone, and it moves at its own pace. Based on Arthur

Schopenhauer's idea of the world will (Shopengaýer, 1992: 479) and applying it to time, we can draw the following conclusion: In the case of a certain region, a particular people or the whole of humanity, the sign of time is an active part of the world will be connected with humanity.

In the reflections of the poets of the XIX century, modernity was described most objectively and assumed that times would be difficult.

«Do people (the people, the majority) create the world, or do people rule the world?» It is impossible to give a one-sided answer to this question. Time is formed in its own way, in its course, directly related to the daily life and political life of humanity or certain people. It is better not to forget that sometimes historical figures decide the times.

Jean-Paul Sartre, a representative of existentialism, analyzing this movement, offers opinions that there is no such thing as a designated person. A person is a being that he creates and forms himself, and he has many opportunities to be who he wants to be, and a person is a project, realizing who he wants to be (Sartr, 1990: 323).

For example, in the XIX century, complex cultural and social changes in Kazakhstan, a shift in values turned in a negative direction, according to the period of human and spiritual decline. Murat Akin argues that the decline of spiritual and human values of that era is massively and directly related to the person himself.

«A bad person is also a person. What is a person's fault if this is the time when he feels bad? It is also a matter of reflection. Is the goal in the dance of time to take care of everyone, the bad ones who drag and knead the times?!» (Esim, 2019: 154).

The French thinker, philosopher, and sociologist Charles de Montesquieu suggests the direction of geographical determinism, which believes that the formation of human behaviour and general being is influenced by the external climate and the nature of the environment (Monteske, 1955: 351). Here, it is concluded that the external environment that forms a person is the political system of the time in which he lives.

Some experts claim that the development of society and historical progress is made by individuals, while some views believe that this can only be changed by the power of the people. We also consider this in two ways. We have seen on the pages of history that famous kings, khans, and generals of the world have changed the turn of history. In particular, the idea of Asan Kaigy «Zheruyyk» (Жеруйык) has shown its viability and is the value that has reached our days.

When distinguishing values, Max Scheler relies on the following classifications of Franz Brentano: «The existence of some positive values is a positive value; the existence of some negative value in itself is a negative value; the absence of any positive value in itself is a negative value; The absence of any negative values is a positive value» (Sheler, 1994: 260). Continuing the classifications similar to such sophistry, he continues his own thoughts as follows: «One value can be neither positive nor negative; and vice versa, any non-negative value is positive, and any non-positive value is negative. In addition, «there is a price principle: one value cannot be considered both positive and negative» (Sheler, 1994: 262).

Times change, values change. It seems that values transformed at that time. Accordingly, the change and transformation of values divert the flow of time in another direction. It defines the meaning of values and emphasizes the stability of values. The stabilization of values is not the primary function of the passage of time; time remains only a description of their general appearance. In some times, people were united not by ideology but by values. We should not forget that the values of modernity are fickle and change every day.

Absolute and objective values go beyond the time transition. No matter how much time has changed, these values will remain. So, at this time, it seems time serves as a stabilizer and keeper of these values. For example, human values: «Do not kill», and «Do not steal» are the absolute spiritual values of humanity, preserved from the moment of its entry into the ethical period. It is a world that goes beyond the change, the transition of times. Of course, there is nothing pure absolute in the relativistic position, and when times recede, this may change both in value and in a few millennia or even millions of years because the impossible will not happen.

In general, the content of Kazakh philosophy consists of metaphors. The metaphor of the Kazakh people is based on the cultural and national worldview. Metaphor is the universality of

knowledge that unites the whole soul of the Kazakh people. He portrayed the world through metaphors and viewed it as a means of understanding.

And the term «Kily Zaman» indicates that times were difficult. If you look at it from the point of view of that era, it is not difficult to imagine that the instability of that time was not filled with wars between clans and tribes. Naturally, Asan Kaigy was deeply aware of this difficulty and added it to his poems.

The concept of the end of the world in the thoughts of the poets of Zar-zaman of the Last Days is not an apocalypse. He assumed that the traditional nomadic civilization would disappear forever or the colonial policy of the Russians would intensify. The most important thing is to avoid a threat to European and Russian universal values that are alien to the religion, culture and way of life of our people. This, in turn, can lead to the decline of our traditional values. It is better not to forget the commandment of our wise people: «Even if you lose your posture, do not lose traditions». It would be better to think about leaving our Kazakh tradition as a legacy to the next generation without breaking away from it.

We must not allow the spiritual values of the Kazakh people, preserved for thousands of years, to change and be destroyed. It is a pity that times are changing, the economic and political spheres of society are transforming, and spiritual and human qualities are disappearing. There are more and more sad cases when Kazakhs kill each other, and innocent babies die in the next world. Sometimes, it occurs in those who blame time for everything.

Any nation is a nation formed by its traditions. Meanwhile, do not be ironic about the lives of other people, as usual, saying «Oh, mothers don't do that» and «These people don't do that». Their traditions are distinguishable, and their actions are different. Each nation is unique in preserving its national traditions (Seıdimbek, Ábjanov, Sarǵarauly, 2012: 53).

Kazakhstan became one of the 30 developed countries and sought to join the ranks of modern civilized countries. Let's not lose our national identity and universal values by trying to join the ranks of developed countries. Of course, we are not running away from European standards created for a decent human life. This is a way not to separate from our Kazakhs, our values. After all, The Kazakh people live in a young state that is reviving its historical worldview.

Values began to transform. It especially intensified during the formation of the national state. Interest in national values is increasing in the States that have achieved independence. Citizens began to live by values. They need a hierarchy of values necessary for everyday life. In this regard, we believe that our country needs simple values that unite the people, not a national ideology.

Conclusion

So, summing up, we see that Asan Kaigy's idea of «Jeruyk» and his political positions in his songs and poems contributed to the full-fledged formation of the Kazakh Khanate.

«It is not easy to withstand competition in the modern era of globalization. I believe it is necessary to revive national pride and courage to elevate the national spirit. To do this, we must be able not only to cook in our own cauldron but also to overflow through it and show the outside world our beautiful national values. The essence of modern Kazakh philosophy is intertwined with the problem of freedom and the formation of a free-thinking personality» (Sháýkenova, Nurmuratov, 2014: 47).

The well-known American psychologist and researcher Abraham Maslow also arranged human needs in the pyramid model: «The first is physiological needs, such as nutrition, the second is security needs for the protection and self-preservation of people, and the third is belonging needs for relationships with others, the need for love. Fourth, after satisfying the three basic needs, a person may develop a need for recognition, for example, self-knowledge and self-respect. Then a person needs self-knowledge to realize their goals and objectives. There is an aesthetic need» (Masloý, 1999: 44). Preserving such basic values, we notice the relevance of the thoughts of our political figures, who were complete thinkers before us, for the political and economic growth and prosperity of our country.

People's perception of time is such that it cannot be outside their consciousness. The appearance of society and the desire for it do not leave their minds for a minute. Humanity has integrated every phenomenon and change in society and has given the concept of «Zaman». In the understanding of the Kazakh people, time is existential. Researcher, Doctor of Philosophy, Professor Gulzhihan Nurysheva noted: «At its core, Kazakh philosophy is existential in nature, i.e. it is more devoted to the problems of the meaning of life and various aspects of being» (Nurysheva, 2002: 15).

Of course, the concept of time as a whole cannot be analyzed based on Western existentialism. However, it makes sense to study national existentialism along with its corresponding aspects.

In addition, unlike Western existentialism, as mentioned above, time is sometimes used optimistically. Therefore, based on the above analysis, we summarize the existential aspects of time as follows;

– a conditional measure of the space and time in which the Kazakh people live, its integrity within generations, the history of our people and the position of the meaning of life;

– recognizing time as destiny: death and life, existence and non-existence, therefore, it is only a chance given to people, and its becoming a reality is subject to a force that surpasses the will of people. That is, people should be ready for the gift of fate and the fate of time.

Therefore, the concepts of time and life are close concepts that complement each other. If you don't like the flow of time, we can find an example of how to protest against and correct it in the verses of Dospambet Zhyrau and Aktamberdy. In the history of Kazakhstan, there are many songs of poets-writers associated with that time.

Time gives people a bright future. Therefore, the idea that the coming time, the future time, will be a time full of hope has firmly entered the worldview of the Kazakh people. For example, Asan Kaikyn's «Jeruyik» is a political ideology that gives hope for the future. It is quite possible to compare the idea of Great Grief with the works of Utopian philosophers such as Thomas Campanella, Thomas More and Robert Owen and consider them separately. However, Asan Gorab is not a utopian, but as a realist, he is valuable to the Kazakh people for his search for a happy, comfortable place. The most important thing is that he found a blessed place. This is a Kazakh country – Kazakhstan!

The concept of «Zaman» is a multifaceted, comprehensive concept. A universal category that can be viewed not only from a literary but also from a historical, political, social, cultural and philosophical point of view. If we look at the concept of time from a political point of view, we can see the structure of power and the political system by looking at the values and the positions of thinkers and politicians who lived at that time. Thanks to this, we can determine the direction of time and make political decisions. This meaning is one of the ideas that justified the spiritual heritage of Asana Kaiga as the root of the formation of national and state consciousness.

Asan Kayga's political vision and the idea he raised became a reality in the 19th century, the idea of «Zaman» raised by him also grouped the geopolitical change of the world. The importance of the tesparal factor in the worldview, since the culture of the people preserves only the most valuable ideas that do not lose their historical significance over time. In this regard, the idea of «Zaman» announced the weakening of field democracy and called for internal political institutions to be renewed in accordance with the times. Thus, in the 19th century, a number of institutions of field democracy faced external administrative reform. At the same time, the political insight of Asan Kayga became the cornerstone of the political thoughts of later Kazakh intellectuals.

Funding

The work was carried out with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN No. BR21882308) within the framework of program-targeted funding «Evolution of political institutions and structures in the history of Kazakhstan (XIX–XXI centuries)»

References

Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1996. – 281 с.

Белл Д. Грядущее индустриальное общества. Опыт социального прогнозирование. – М.: Academia, 1999. – 786 с.

Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. Пер. с англ., отв. ред. М.А. Кронгауз, вступ. ст. Е. В. Падучевой. – М.: Русские словари,1996. – 416 с.

Ерғалиев І.Е., Телібаев. Ғ. Қазақ дүниетанымының негізгі ұғымдары // ҚР Ұлттық ғылым академиясының хабаршысы // Қоғамдық пәндер сериясы. – 1993. – №3 (189) май-июнь. – 35 б.

Есім Ғ. Ғұлама-наме. Ғылыми трилогия. – Нұр-Сұлтан: Хас-Сақ, 2019, – 640 б.

Колесов В.В. Концепт культуры: образ – понятие – символ // Вестник СПбГУ. – Сер.2. – Вып. 3 (№16). – 1992. – С. 6.

Концепт. [Электрондық ресурс]. – 2023. – URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/ (қаралған күні: 19.06.2023).

Краткая философская энциклопедия. – М.: Прогресс, 1994. – 576 с.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 7 Том / Құраст.: Б. Момынова, Б. Сүйеркұлова, А. Фазылжанова және т.б. – Алматы: Арыс, 2007. – 7 Т. – 752 б.

Қазақ философиясы тарихы (ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін) Қазақ философиясының қалыптасуы: ежелгі түркілік дәуір/ З.К.Шәукенова және С.Е.Нұрмұратовтың жалпы редакциясымен. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2014-400 б.

Қазақтардың рухани әлемі: әл-Фарабиден Абайға дейін. Ұжымдық монография / З.К. Шаукенова және С.Е. Нұрмұратовтың жалпы редакциясымен. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2016. – 460 б.

Қыдырәлі Д. Атымды адам қойған соң – Алматы: Таймас, 2008. – 216 б.

Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. – М.: Смысл. – 1999. – 425с.

Монтескье Ш.Л. О духе законов // Избранные произведения. – М.: Госполитиздат, 1955. – 803 с.

Морган Л.Г. Древнее общество, или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварства к цивилизаций. – Л.: Издательство Института народов Севера ЦИК СССР, 1935. – 368 с.

Мүсірепов Ғ. Тұтқын қыз. – Алматы: Балауса, 1993. – 512 б.

Нұрышева Г.Ж. Адам өмірі мәні мәселесінің қазақ философиясында көрінісі. Автореф.филос. док. – Алматы, 2002. – 28 с.

Нұрышева Г.Ж., Аташ Б. М. Ғылыми таным философиясы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 320 б.

Сапарғалиева С.Ж. Дала өркениеті: әлеуметтік-философиялық пайымдау. Ақтөбе: Полиграфия, 2007. – 192 б.

Сартр Ж.П. Экзистенциализм – это гуманизм // Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1990. – 398 б.

Сатершинов Б.М. Тарихи сана – тәуелсіздіктің рухани тұғыры. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФжСИ КБО, 2011. – 291 б.

Сейдімбек А., Әбжанов Х, Сарғараұлы Қ. Ұлттық идея: тарихи тағдыры мен болашағы. – Астана: Фолиант, 2012. – 248 б.

Телеуова Э. Тарихтағы саяси тәжірибелердің мемлекеттік саясатқа ықпалы болса // «Ақиқат» ұлттық қоғамдық-саяси журнал. – 2013. Б. 15.

Телия В.Н. Когнитивный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. –173 с.

Шелер М. Формализм в этике и материальная этика ценностей //Шелер М. Избранные произведения. – М.: Гнозис, 1994. – 301 б.

Шопенгауэр А. Избранные произведения // Сост., авт. вступ. ст. и примеч. И.С. Нарский. – М.: Просвещение, 1992. – 479 с.

Юнг К.Г. Архетип и символ. – Москва: Ренессанс, 1991. – 300 с.

Ясперс К. Осевое время. [Электрондық ресурс]. – 2023. – URL:
https://ru.wikipedia.org/wiki (қаралған күні: 20.06.2023).

Гаухар Ә. Әбдіразақова[1], Рауан А. Кемербай[2], Бауыржан М. Божбанбаев[3], Нурбек С. Пұсырманов[4]

[1]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
[2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
[3]Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан
[4]Мемлекет тарихы институтының директоры, Астана, Қазақстан

Қазақ саяси дүниетанымындағы Асан Қайғының мұрасы

Аңдатпа. Еліміз тәуелсіздік алғаннан бастап ұлттық философияны зерделеу тереңдей түсті. Әлемдікғылымиқауымдастықта Қазақфилософиясыдаөзгеелдерденкемтүспейтіндігіндүниежүзіне жария етті. Әр жылдар сайын ұлттық дүниетаным негізінде діліміздегі ой толғам ерекшеліктерін, оның төлтумалылығын ашып беруге арналған зерттеулер жүргізіліп келеді. Бастапқыда белгілі бір кезең тұтасымен зерттелсе, кейінгі уақытта бір ғана ойшылдың рухани мұрасы, саяси ұстанымы, шығармалары философиялық зерттеу объектісіне айналуда. Біз қарастырып отырған, зерттеуде Асан Қайғы бабамыздың «заман» туралы толғаулары мен саяси ойларын негізге алдық.

Асан Қайғының «Қилы заман» ұғымы мен саяси ойларын зерделеу ішкі мағынасын ашып көрсету ғылыми мақаламыздың мақсаты. Алдымызға қойылған зерттеу жұмысында, біз сол замандағы күн тәртібіндегі мәселені саралау үшін оған әр түрлі тұрғыдан келіп, бұл түсініктің мазмұнын теориялық түрде толығырақ байыптауды жөн көрдік.

Мақалада Қазақ хандығының негізін салушы Жәнібек пен Керей сұлтанның ақылгөйі болған, абыз, ойшыл Асан Қайғының жыр жолдарындағы елдің болашағы мен саяси ойларының даму эволюциясына мән беріледі. Заман ұғымына тек қана қазақи түсінікте емес, шет елдің белгілі ғалым, философтарының еңбектеріндегі анықтамамен салыстырмалы қарастыруға талпыныс жасалады. Тарихи сана тұрғысынан сол заман үшін Асан Қайғының ой, жырлары халықтың көңілінен шығып, Қазақ хандығының толыққанды өз алдына мемлекет болуына әсер еткендігі айтылады. Мақаланың мазмұнында сонау түркі дәуірінен басталған саяси ойлардың үздіксіз және бүгінгі күнге дейін жеткендігі көрініс табады.

Түйін сөздер: Асан Қайғы; жерұйық; заман; қазақ философиясы; саяси көзқарас; қазақ ойы; рухани мұра; тарихи сана; саяси ой; саяси институттар.

Гаухар А. Абдиразакова[1], Рауан А. Кемербай[2], Бауыржан М. Божбанбаев[3], Нурбек С. Пусырманов[4]

[1]Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан
[2]Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
[3]Казахская Национальная академия искусств им. Т. Жургенова, Алматы, Казахстан
[4]Институт истории государства Министерства науки и высшего образования, Астана, Казахстан

Наследие Асан Қайғы в казахской политической мысли

Аннотация. С момента обретения нашей страной независимости углубилось изучение национальной философии. В мировом научном сообществе Казахская философия не уступает другим странам. С каждым годом на основе национального мировоззрения проводятся исследования, направленные на раскрытие особенностей менталитета в нашей религии, его подлинности. В то время как первоначально определенный период изучался в целом, в более позднее время объектом философского исследования становится духовное наследие, политическая позиция, произведения только одного мыслителя. В исследовании, которое мы рассматривали, исходили из раздумий и политических мыслей о «времени» Асана Кайгы.

Цель нашей научной статьи раскрыть внутренний смысл изучения понятия «Қилы заман» и политических мыслей Асана Кайгы. В исследовательской работе, которая была поставлена перед нами, мы решили подойти к ней с разных точек зрения, чтобы дифференцировать проблему повестки дня того времени и более подробно осмыслить теоретически содержание этого понимания.

В статье особое внимание уделяется эволюции развития политической мысли и будущего страны в песнях Жанибека и Керей султана, основателя Казахского ханства, жреца, мыслителя

Асана Кайгы. Делается попытка сравнительного рассмотрения понятия времени не только в казахском понимании, но и в трудах известных ученых, философов зарубежных стран. В контексте исторического сознания отмечается, что для того времени мысли и песни Асана Кайгы были удовлетворены населением и оказали влияние на то, чтобы Казахское ханство стало полноценным самостоятельным государством. В содержании статьи отражено, что политическая мысль, зародившаяся еще в тюркские времена, была непрерывной и дошла до наших дней.

Ключевые слова: Асан Кайгы; земля; заман (время); казахская философия; политический взгляд; казахская мысль; духовное наследие; историческое сознание; политическая мысль; политические институты.

References

Babýshkın A.P. Tıpy kontseptov v leksıko-frazeologıcheskoı semantıke ıazyka. (Voronej: Izd-vo VGÝ, 1996, 281 p.), [in Russian].

Bell D. Grıadýee ındýstrıalnoe obestva. Opyt sotsıalnogo prognozırovanıe. (Moscow, Academia, 1999, 786 p.), [in Russian].

Erǵalıev I.E, Telibaev. Ǵ. Qazaq dúnıetanymynyń negizgi uǵymdary [QR Ulttyq ǵylym akademıasynyń habarshysy]. (Qoǵamdyq pánder serıasy. 1993. No.3 (189) maı-ıýn, P. 35, [in Kazakh].

Esim Ǵ. Ǵulama-name. Ǵylymı trılogıa [Scientific trilogy]. (Nur-Sultan, Has-Saq, 2019, 640 p.), [in Kazakh].

Kolesov V.V. Kontsept kýltýry: obraz – ponıatıe – sımvol [Concept culture: image - concept - symbol]. Vestnık SPbGÝ. Ser.2. Vyp. 3 (№16). 1992. P.6, [in Russian].

Kontsept [concept]. Available at: https://ru.wikipedia.org/wiki [in Russian]. (accessed 19.06.2023).

Kratkaıa fılosofskaıa entsıklopedıa [Brief philosophical encyclopedia]. (Moscow, Progress, 1994, 576 p.), [in Russian].

Qazaq ádebı tiliniń sózdigi. On bes tomdyq. [Steppe civilization: social and philosophical reasoning.]. (Almaty, Arys, 2007, Vol.7, 52 p.), [in Kazakh].

Qazaq fılosofıasy tarıhy (ejelgi dáýirden qazirgi zamanǵa deıin) Qazaq fılosofıasynyń qalyptasýy:ejelgi túrkilik dáýir [History of Kazakh philosophy (from ancient times to modern times) formation of Kazakh philosophy: the ancient Turkic era]. (Almaty, QR BǴM ǴK Fılosofıa, saıasattaný jáne dintaný ınstıtýty, 2014, 400 p.), [in Kazakh].

Qazaqtardyń rýhanı álemi: ál-Farabıden Abaıǵa deıin. Ujymdyq monografıa [The spiritual world of Kazakhs: from Al-Farabi to Abai. Collective monograph]. (Almaty, QR BǴM ǴK Fılosofıa, saıasattaný jáne dintaný ınstıtýty, 2016, 460 p.), [in Kazakh].

Qydyráli D. Atymdy adam qoıǵan soń. (Almaty:Taımas, 2008. – 216 p.), [in Kazakh].

Masloý A. Novye rýbejı chelovecheskoı prırody [New frontiers of human nature]. (Moscow, Smysl, 1999, 425 p.), [in Russian].

Monteske Sh.L. O dýhe zakonov. Izbrannye proızvedenıa [About the spirit of laws. Selected works]. (Moscow, Gospolıtızdat, 1955, 803 p.), [in Russian].

Morgan L.G. Drevnee obestvo, ılı ıssledovanıe lınıı chelovecheskogo progressa ot dıkostı cherez varvarstva k tsıvılızatsıı [Ancient society, or the study of the lines of human progress from poverty through barbarism to civilization]. (Leningrad, Izdatelstvo Instıtýta narodov Severa TsIK SSSR, 1935, 368 p.), [in Russian].

Músirepov Ǵ. Tutqyn qyz [Prisoner girl]. (Almaty, Balaýsa, 1993, 512 p.), [in Kazakh].

Nurysheva G.J. Adam ómiri máni máselesiniń qazaq fılosofıasynda kórinisi. Avtoref.fılos.dok. [Reflection of the problem of the meaning of human life in Kazakh philosophy. Autoref.philos.doc.] (Almaty, 2002, 28 p.), [in Kazakh].

Nurysheva G.J., Atash B. M. Ǵylymı tanym fılosofıasy: oqý quraly [Philosophy of scientific knowledge: textbook]. (Almaty, Qazaq ýnıversıteti, 2015, 320 p.), [in Kazakh].

Saparǵalıeva S.J. Dala órkenıeti: áleýmettik-fılosofıalyq paıymdaý [Steppe civilization: social and philosophical reasoning]. (Aqtóbe, Polıgrafıa, 2007, 192 p.), [in Kazakh].

Sartr J.P. Ekzıstentsıalızm – eto gýmanızm. Sýmerkı bogov [Existentialism is Humanism.Twilight of the Gods]. (Moscow, Polıtızdat, 1990, 398 p.), [in Russian].

Satershınov B.M. Tarıhı sana – táýelsizdiktiń rýhanı tuǵyry. (Almaty, QR BǴM ǴK FjSI KBO, 2011, 291 p.), [in Kazakh].

Seıdimbek A., Ábjanov H, Sarǵarauly Q. Ulttyq ıdeıa: tarıhı taǵdyry men bolashaǵy [National idea: historical fate and prospects]. (Astana, Folıant, 2012, 248 p.), [in Kazakh].

Sheler M. Formalızm v etıke ı materıalnaıa etıka tsennostei. Sheler M. Izbrannye proızvedenıia [Formalism in ethics and material ethics of values. Sheler M. Selected works]. (Moscow, Gnozıs, 1994, 301 p.), [in Russian].

Shopengaýer A. Izbrannye proızvedenıia // Sost., avt. vstýp. st. ı prımech. I.S. Narskıı. (Moscow, Prosveenıe, 1992, 479 p.), [in Russian].

Teleýova E. Tarıhtaǵy saıası tájirıbelerdiń memlekettik saıasatqa yqpaly bolsa [The influence of political experience in history on public]. Aqıqat» ulttyq qoǵamdyq-saıası jýrnal. 2013. P. 115, [in Kazakh].

Telıia V.N. Kognıtıvnyı aspekt semantıkı nomınatıvnyh edınıts [Cognitive aspect of the semantics of nominative units]. (Moscow, Naýka, 1986, 173 p.), [in Russian].

Şeler M. Formalizm v etike i materiälnaia etika senostei. İzbrannye proizvedenia [formalism in ethics and material ethics]. (Moscow, Gnozis, 1994, 301 p.), [in Russian]

Şopengauer A. İzbrannye proizvedenia [Selected works]. (Moscow, Prosveşenie, 1992, 479 p.), [in Russian].

Iung K.G. Arhetip i simvol [Archetype and symbol]. (Moskva, Renesans, 1991, 300 p), [in Russian].

Iaspers K. Osevoe vremä. [axial time]. Available at: https://ru.wikipedia.org/wiki [in Russian]. (accessed 20.06.2023).

Information about the authors/Авторлар туралы мәлімет/ Сведения об авторах:

Гаухар Абдуразакова – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Кемербай Рауан Амантайұлы – PhD, *Л*. Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «философия» кафедрасының доцентінің м. а., Астана, Қазақстан.

Бауыржан Мұратбекұлы Божбанбаев – «Қазақстан тарихы және әлеуметтік ғылымдар» кафедрасының доценті, Т. Жүргенов Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан.

Пусырманов Нұрбек Серікұлы – ғылым және жоғары білім министрлігі Мемлекет тарихы институтының директоры, Астана, Қазақстан.

Гаухар Абдуразакова – докторант Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан.

Кемербай Рауан Амантаевич – PhD, и.о. доцента кафедры «Философии» Евразийского национального университета имени *Л*.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Божбанбаев Бауыржан Муратбекович – доцент кафедры «История Казахстана и социальные науки» Казахской национальной академия искусств им. Темирбека Жургенова, Алматы, Казахстан.

Пусырманов Нурбек Серикулы – Директор Института истории государства Министерства науки и высшего образования, Астана, Казахстан.

Gaukhar Abdurazakova – PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Kemerbay Rauan Amantaevich – PhD, Assistant professor of the Department of Philosophy of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Bozhbanbaev Bauyzhan Muratbekovich – Associate Professor of the Department «History of Kazakhstan and Social Sciences», T. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan.

Pussyrmanov Nurbek Serikuly – Director Institute of State History of the Ministry of Science and Higher Education, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

ҒТАМР 02.01

Қазақ және түрік халықтарында жасалатын өлім ритуалдарындағы әйелдің рөлі

Инкар Б. Ахметова*, Каскырбек К. Калиев

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Корреспонденция үшін автор:
[1*]Inkarakhmetjanova@gmail.com
[2]kashonti@mail.ru
[1]https://orcid.org/0000-0002-5127-5835
[2]https://orcid.org/0000-0001-7610-1367
DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-193-204

Аңдатпа. *Адамзат өмірінде өлім мәселесі ертеден келе жатқан күрделі әрі түсініксіз мәселе. Өлім түсінігі қаншама халықтың мәдениеті мен әдет-ғұрпына, салт-дәстүрлеріне әсер етті. Қаншама ырымдардың шығуына себепкер болды. Тіпті кейбір діни ритуалдардың шығуында да осы өлім мәселесі жатыр. Бұл мақалада қазақ және түрік мәдени ландшафттарында байқалатын өлім ғұрыптарына салыстырмалы зерттеу жасалған. Бұл екі қоғамда өлімге байланысты қалыптасқан ритуалдар мен ырымдардың ұқсастығы мен айырмашылықтары сипатталатын болады.*

Мақалада қазақ және түрік ұлттарының өлім ғұрыптарын қалыптастырған мәдени, тарихи және діни ықпалдар зерттеледі. Ол осы мәдениеттердің өлімге және кейінгі өмірге деген көзқарастарын анықтайтын символдық элементтерді, жерлеу рәсімдерін және еске алу дәстүрлерін зерттейді.

Сонымен қатар, бұл зерттеу осы қоғамдардағы өлім ғұрыптарының эволюциясын зерттеп, модернизация, жаһандану және ауыспалы діни сенімдер сияқты факторлардың осы көне тәжірибелерге қалай әсер еткенін зерттейді. Ол сондай-ақ гендерлік рөлдерді, отбасылық құрылымдарды және осы рәсімдерге қоғамдастықтың қатысуын қарастырады.

Мақалада осы екі мәдениетті салыстыра отырып, қазақ және түрік қауымдастығының қазіргі әлемнің сын-қатерлеріне бейімделе отырып, өздерінің мәдени болмыстарын сақтап қалуының бірегей жолдарын жарыққа шығаруды мақсат етеді. Осы өлім рәсімдеріндегі дәстүр мен инновацияның өзара әрекеттесуі осы бай мәдени мұралардың тұрақтылығы мен бейімделгіштігін көрсетеді.

Сайып келгенде, бұл мақала өлім ғұрыптары туралы мәдениетаралық түсінікті ғана емес, сонымен қатар қазақ және түрік мәдениетінің әлеуметтік құрылымы мен рухани әл-ауқатын сақтаудағы осы тәжірибелердің мәңгілік маңызына шолу жасайды. Ол жаһанданған әлемде мәдениетті сақтаудың маңыздылығын және өзгермелі уақыт жағдайында да халық пен оның дәстүрлері арасындағы тұрақты байланыстың маңыздылығын көрсетеді.

Түйін сөздер: *өлім ритуалдары; діни ритуалдар; қазақ халқы; түрік халқы; жоқтау; әйелдің рөлі; рәсімдер; ырымдар.*

Received 10 September 2023. Revised 25 September 2023. Accepted 11 November 2023. Available online 15 December 2023.

For citation:

Akhmetova I.B., Kaliev K.K. The role of women in Kazakh and Turkish death rituals // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 145. – №. 4. – P. 193-204. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-193-204

Дәйексөз үшін:
Ахметова И.Б., Калиев К.К. Қазақ және түрік халықтарында жасалатын өлім ритуалдарындағы әйелдің рөлі // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы. – 2023. – Т. 145. – №. 4. – С. 193-204. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-193-204

Кіріспе

Өлімге қатысты әдет-ғұрыптар мен наным-сенімдер адамзат тарихында қоғамдардың мәдени ерекшеліктерін қалыптастыруда негізгі рөл атқарды. Қазіргі жаһанданған әлемде бұл рәсімдер ұлттардың құндылықтары мен тарихының және дүниетанымының күшті көрінісі ретінде қызмет етуде. Бұл мақала қазақ және түрік қоғамында сақталған өлім ғұрыптары мен салттарындағы әйелдің рөлін салыстырмалы түрде зерттей отырып, осы екі ерекше мәдениетті айқындайтын дәстүрлердің жан жақтылығын ашады.

Өлім ұғымына нақты бір анықтама беру өте қиын. Себебі өлім туралы түсініктер әр қоғамда, әр мәдениетте, әр кезеңде әртүрлі дамыды. Өлім мәселесі бірнеше ғылым саласында да талқыланып қарастырылған болатын. Өлімге қатысты тақырыптар көбіне дін ғалымдары мен философтардың көп қарастырған мәселесі болса да, әдебиет саласында да көп ақын жазушылардың өлеңдері мен романдарына тақырып болған мәселелердің бірі. Тіпті сурет өнері сияқты ғылым саласында да өлім мәселесі көрініс табады. Бұл тақырыптың өзектілігі соншалық, өлім тоқтамай өлім туралы көзқарастар мен талқылаулар да тоқтамайтын бір тақырыптардың бірі іспеттес.

Өлім – бұл глобалды адам тәжірибесі, бірақ оны түсіну және еске алу тәсілі әртүрлі мәдениеттерде айтарлықтай өзгереді. Өлім туралы зерттеулер көп болса да Қазақ және Түрік ұлттарының өлімге қатысты жасалатын ритуалдары туралы зерттеулер әлі де аз. Оның ішінде әйелдердің басшылығымен жасалатын ритуалдарға қатысты салыстырмалы зерттеулердің өте аз болуы да бұл тақырыптың маңыздылығын одан әрі аша түседі. Қазақ және түрік халықтары өздерінің бірегей тарихи, географиялық және діни контексттерімен өлім ғұрыптары саласындағы ұқсастықтары мен айырмашылықтарын зерттеу мәселесі сол себепті де маңызды әрі зерттеуді талап етеді.

Көшпелілер мәдениеті мен ислам дәстүрінің бай тарихына тұнып тұрған Қазақстанның кең байтақ, көшпелі кеңістігінде қазақ халқы қайтыс болғандарды ұлықтап, тірілерге жұбаныш беретін ритуалдар мен әдет-ғұрыптардың жиынтығын қалыптастырды. Бұл тәжірибелер ежелгі шамандық наным-сенімдердің тұрақты әсерін көрсетеді және осы исламға дейінгі дәстүрлер мен исламның өзі арасындағы өзара әрекеттестік қазақтардың өлім ғұрыптарына ерекше күрделілік қабатын қосады.

Керісінше, Еуропа мен Азияны байланыстыратын көпір саналатын Түркияда ғасырлар бойы қалыптасқан тарихтың нәтижесінде қалыптасқан күрделі мәдени ауқымдылық бар. Түрік халқының өлу рәсімдері олардың исламдық мұрасымен тығыз байланысты, елдің әр түрлі аймақтарында ерекше өзгерістерді көрсетеді. Исламдық жерлеу рәсімдерін бұрыннан бар Анадолы дәстүрлерімен біріктіру өлім рәсімдеріне әртүрлі және динамикалық көзқарасты тудырды.

Өлім, адам өміріндегі үш өтпелі кезеңнің бірі, олар *туу, үйлену* және *өлім*. Өтпелі кезеңдер әрдайым қиын және қауіпті болғандықтан, оның айналасында діни наным сенімдер, ритуалдар мен салт-дәстүрлер жүреді.

Өлім адам өмірінің бір бөлігі, өлімнен қашып құтылу мүмкін еместігі барлығымызға мәлім. Жер бетіндегі барлық тіршіліктің соңы өлімге келіп тіреледі. Жақын адамын жоғалтқан өзінің қайғысын қайғыру арқылы, қайғысын басқалармен бөлісу және ритуалдар арқылы жеңілдетеді (Роберсон және басқалары, 2018). Түркі халықтары болсын, басқа халықтар болсын, өлімнен кейін басқа әлем бар екендігіне сенген.

Қазақтарда ритуалдарды көбіне әйел кісілер орындайды. Отбасыда бала көтеруден бастап, туылып, белгілі бір жасқа жеткенше орындалатын әдет-ғұрыптарда әйелдің рөлі ерекше. Осы күнге дейін ұстанып келе жатқан ритуалдардың тамыры тереңде жатыр. Уақыт өте келе тілде де, дәстүрде де өзгерістер болатыны анық. Соған қарамастан еш нәрсе түбегейлі өзгеріп кетпейді, әр нәрсенің ізі қалады. Ал ритуалдарға келетін болсақ, бұл дәстүріміздің ажырамас бөлігі, ритуалдар түрік аты алғаш жазылған кезден бастап бар екендігі мәлім. Түркі халықтарына ислам діні келмей тұрып сіңіп кеткен ғұрыптар әлі күнге дейін аз болса да, өз жалғасын табуда.

Түрік қағанаты жайлы жазылған көне Қытай деректеріне сүйенеті болсақ, әр түрлі ритуалдарды орындайтын бақсылардың болғандығын, ол бақсылардың көбіне әйелдер екендігін көреміз. 信巫 Син у деген осы сөзді ғалымдардың көбі бақсыға сенеді деп аударған. 巫 сөзін ғалымдар биші әйел, ритуал орындаушы әйел деп аударған. Көріп отырғанымыздай шамандық дәстүрдегі ритуалдарда әйелдердің орны ерекше болғандығы байқалады.

Византия елшісі Земарх Батыс Түрік Қағанатына келген кезде, оларды отты айналып, қоңырау сыңғырлатып, тимпан (барабан) қағып арнайы бақсылар күтіп алғандығын мәлімдеген. Жергілікті халық келген қонақтармен бірге келген жындардан тазалайды деп сенген (Тишин, 2017: 78). Ритуалдар барлық халықтардың тұрмыс тіршілігінде орын алған. Үлкен арнайы жасалатын ритуалдар, уақыт өте келе күнделікті өмірде де қолданыла беретін болған. Баланы қорғау үшін жастығының астына пышақ қою, үйді жын шайтаннан сақтау үшін ақ шүберек байлап қою, басқа да заттар іліп қою сияқты ритуалдар жасалынған. Көріп тұрғанымыздай, адамдар ритуалды зиянын тигізетін әр түрлі тылсым күштерден қорғану үшін орындаған. Адамдар ритуал орындау үшін әр түрлі тас, металл, ағаш, жануар бөліктері сияқты материалдарды да пайдаланған. Тіпті қорғау үшін арнайы ағаштарды да үй сыртына, немесе үй ішіне отырғызған (Gazin-Schwarts, 2001: 265). Моңғол империясына елші болып барған Плано Карпинидің жазбаларында да келген қонақтарды алдымен оттың арасынан өткізіп, ағашты айналып ритуал жасатқандары мәлім (Дробышев, 2019: 93).

Көріп отырғанымыздай өлім мен ритуал бір-бірімен байланысты тақырып. Өлім, өлімнен қорқу сынды мәселелерден туындаған ритуалдар да баршылық. Қазақ пен Түрік мәдениетінің шығу тегі бір болғанымен географиялық аймақтарының өзгеруіне байланысты және оған әсер етуші көрші мемлекеттерінің әсері етуі сынды өзгерістер немесе қазақ халқының қаншама жыл бодандықта қалуы сынды тарихи, саяси оқиғалардан кейін көптеген ритуалдар ұмытылған болатын. Кейбір ритуалдардың жасалу себептерінің ұмытылуы сияқты мәселелер бар. Қазақ және Түрік ұлтының өлімге қатысты жасалатын ритуалдары оның ішінде әйел адамның басшылығымен жасалатын ритуалдарды салыстыра талдайтын боламыз.

Материалдар мен әдістер

Өлім ритуалдарын осы күнге дейін зерттеп келушілер аз емес. Анадолыдағы «өту кезеңдерде» (туу, үйлену, өлім) жасалатын ритуалдар жайлы мақалалар, кітаптар, диссертациялық жұмыстар жазылған. Мысалы түрік зерттеушісі Караагаш Малатья аймағындағы «өту кезеңдері» жайлы диссертациялық жұмыс жазған. Қазақ және түрік халықтарындағы өту кезеңдеріне байланысты салыстырмалы зерттеу жұмысын профессор Х.Четин жүргізген. Түркиядағы ритуалдардағы әйелдің рөлін бейнелейтін зерттеу жұмысы туралы ауқымды зерттеу жасап жүрген профессор Мехмет Ачаның жұмыстарынан көруге болады.

Қазақстандағы «өту кезеңдеріндегі» ритуалдарды Х. Арғынбаев, А.Т. Төлеубаев, Ш.Уалиханов, Ы.Алтынсариннның еңбектерінен көруге болады. Сондай ақ қазақ әйелінің қоғамдағы орны жайлы И.В. Стасевичтың «*Социальный статус женщины*» атты жұмысынан көруге болады.

Бұл мақалада негізінен бірнеше зерттеу әдістері қолданылған болатын. Теориялық бөлімде Қазақ және Түрік авторларының деректеріне сүйене отырып жасалған ақпараттарды талдау және синтездеу әдісі қолданылды. Сондай-ақ екі елдегі ритуалдардың айырмашылықтары мен ұқсастықтарын анықтау үшін салыстырмалы талдау әдісі де қолданылды. Зерттеудің сапалы шығуына әсер ететін әдістердің бірі ол әлеуметтанудағы сапалық әдіс. Қазіргі таңда көптеген ғылым салалары әлеуметтанулық әдістерге сүйене отырып зерттейді. Сол себепті бұл зерттеуде де әлеуметтанулық зерттеу әдістеріне жүгінген болатын. Нақтырақ айтатын болсақ әлеуметтанулық сұхбат әдісі қолданылды. Тақырып өлім ритуалдарындағы әйел адамның орны болғандықтан тек қана әйел кісілерден сұхбат алынып отыр. Ритуалдарды жастарға қарағанда үлкен жастағы кісілер жасайтындықтан, сұхбат 50-90 жас арасындағы қарт кісілерден алынған болатын. Аймақтық ерекшеліктеріне байланысты Алматы облысы, Жамбыл ауданында өмір сүріп жатқан қарт кісілерден алынған сұхбат материалдары қолданылды. Сұхбат 2023 жылдың маусым-тамыз айларында алынды. Зерттеуге жалпы 20 респондент қатысты. Респонденттердің сұрауы бойынша зерттеуге қатысқандардың есімдері көрсетілмеді. Есімдерінің орнына сандар қолданылды. Мысалы: «Респондент-1», «Респондент-2» т.б.

Талқылау мен нәтижелер

Адам өміріндегі маңызды үш өту кезеңдерінің соңғысы өлім. Бұл әлемді ата-бабаларымыз уақытша деп есептеген және өлімнен кейін өмір бар екендігіне сенген. Бұған сонау тас дәуіріне тиесілі қорғандарда жүргізілген археологиялық жұмыстардың нәтижесі дәлел. Адамды көмгенде жанына тіпті атын, қызметкерлерін, қымбат бұйымдары мен тұрмыс тіршілігіне қажет заттарды бірге көмген.

Қазақ айтады: «тумақ бар, өлмек бар». Барлық қоғамға ортақ бір мәселе, ол өлген адамның рухын құрметтеу және және соған лайық қып шығарып салу (Ибраев, 2021: 236). Ислам дінінде де адам өлген соң жаны жұмаққа немесе тозаққа барады деп айтады. Қазақ халқы мен Түрік ұлтының көптеген ырымдары ұқсас келеді. Әрине оның бірнеше себептері бар. Қазақ халқы да, түрік халқы да мұсылман халықтар болғандықтан, дәстүрімізде көнеден келе жатқан діни ритуалдардан бөлек, ислам дінімен бірге келген ритуалдар да бар. Қазіргі таңда ертеден келе жатқан түркі халықтарының ритуалдарын, исламмен байланыстырып жіберген сәттер де жетерлік.

Ең алдымен, өлім өту кезеңін – өлім алды, өлім сәті және өлімнен кейін деп үшке бөлеміз. Себебі жалпы өлімнің екі түрін айтуға болады, біріншісі аяқ астынан болған өлім, екіншісі өлімді күтіп барып қайту. Мысалы науқас адам немесе қарт кісі қайтатынын біліп жүреді және оған дайындалады. Сонымен қатар өлімді шақыратын, не өлім жақындағанын білдіретін белгілері де бар. Ондай ырым қазақтарда да түріктерде де бар. Мысалы иттің ұлуы. Қазақтар ит ұлыса жаман хабар келеді деп сенген, және итке тас лақтырып, тіпті атып тастауға дейін баратын адамдар бар. Түріктерде де ит ұлыса жаман хабар деп сенеді, ит ұлыса оған пияз немесе тас лақтырып, қуады (Büyükokutan, 2012: 428). Түрік халықтарында наным-сенімдер мен табулар көп және әлі күнге дейін кең қолданыста. Өлім шақыратын белгілерді тізіп жазатын болсақ:

– *Айнаның өзінен өзі сынып қалу (жамандықтың белгісі);*
– *Бесіктің бос тербелуі* (қазақтар да бос бесікті тербетпе дейді);
– *Біреуді сыпырғышпен ұрғанда сыпырғыштың шыбығы сынса, сол адамның өмірі қысқа болады деп ырымдайды* (қазақтарда да сыпырғышты жоғары көтеруге, адамды ұруға болмайды);
– *Нанды теріс төңкеруге болмайды (жамандықты шақыру);*
– *Иттің үйге қарап ұзақ ұлуы (өлімнің белгісі);*
– *Жұлдыз ақса біреу өледі деп сенеді;*
– *Түсінде тісітері түсіп қалса, тісін жұлдырса өлімге жориды;*
– *Түсінде өлген кісіні көріп, онымен сөйлессе немесе бірге алыс сапарға шықса өлімге жориды;* (Караагач, 2013).

Өлім ритуалдарындағы ер мен әйелдің рөліне келетін болсақ, ер мен әйелдің рөлі екі түрлі. Ең алдымен қарт кісінің өлімге дайындығы. Қазақтарда қарт әжелер сандығының ішін жаңа киімдермен, маталармен, орамалдар мен шапандарға толтыра бастайды. Тіпті кебінге шейін дайындап, салып қояды. Ер кісілерде бұл дәстүр аса қатты байқалмайды. Бұл баяғыдан қалыптасып келе жатқан дәстүр. Әйел кісі қайтқанда, алдымен оның сандығын ашып, жиған дүниесін қарайды. Жоқ болса, немесе жетпегенін бала-шағасы алып, дайындайды.

Кісі қайтқанда жасалатын ритуалдардың өз орны бар, және оның реті әрдайым сақталады. Ең алдымен ер кісілер атқа мініп, ауылды аралап, естірту айтатын болған. «Естірту – қайтыс болған адамның туған-туыстарына қазаны арнайы хабарлау үшін айтылатын ғұрыптық фольклордың түрі» (Ибраев, 2021: 237). Қазіргі таңда технологияның дамуымен байланысты, естіртуді телефон арқылы, әлеуметтік желі арқылы хабарлайды. Тек ауылдық жерлерде ғана ауыл ішін аралап хабар беретіндер әлі де бар. Қазаны естіген халық, өлік шыққан үйге *көңіл айтуға* келеді. Ер кісі қайтса, әйелі, қыздары, басқа да әйел туыстары отырып жылап, **жоқтау** айтады. Н. Зеландтың очеркіне сүйенетін болсақ, қазақтарда ері қайтқан әйел айғайлап, бетін кеудесін тырналап жылайтын болған (Зеланд, 1885: 32). Бүйірін таянып, шашын жайып, бетын тырнақпен жұлып жоқтау ең жақын әйел туыстың міндеті саналған (Ибраев, 2021: 242). Алайда шариғат бойынша олай жасау дұрыс емес болғандықтан, қазіргі таңда мұндай ғұрып қолданыстан шығып қалған. Әйелдің бетін тырнап, шашын жайып жылауын құп көрмеген. Айғайлап жылауды да дұрыс көрмеген. Ондай кезде сабырға шақырып, аруаққа ауыр тиеді деп ескертіп отырған (Жакибаева, 2022: 48). Алайда бұл әйел адамның мүлде жылап, қайғырмайды дегені емес. Ер адам қайтқанда әйелдің бірінші рөлі, ол жоқтау айтып жылау. Жоқтау қазақ мәдениетінде адам қайтыс болғанда әйелдер тарапынан жасалатын маңызды ритуалдардың бірі.

Жоқтау мәселесі бойынша әлеуметтанулық зерттеу, сұхбаттасу арқылы алынған ақапараттарымызға сүйене отырып Респондент-1-дің жауабын төменде беріп отырмыз.

Респондент – 1: «*Әйелдер іште жоқтау айтып отырады, сыртқа шықпайды, қорған (Зират, мола) басына да бармайды». Бірақ жоқтау айтатында азайып бара жатыр. Көбіне қарт кісілер айтады. Әйелдер білмейді».*

Респондент – 2: «*Жоқтауды әйелдер айтады. Жоқтау айтудың өз тәртібі мен талаптары болады. Жоқтау айту тек дауыс шығарып айғайлап жылау емес. Жоқтауда қайтқан адамның жақсылығын айтып, жоқтап жылау керек. Қазір де бар жоқтау айтып жылап отыратындар. Бірақ аз, бұрынғыдай емес. Жоқтау айтушылар азайып барады».*

Сұхбат берушілердің мәліметтеріне сүйенетін болсақ, әйел адамның қайтыс болған үйде өз тәртібімен атқаратын ритуалдары бар. Қазіргі таңда жоқтау айту азайып бара жатқандығын да респонденттеріміз айтып қалды. Көбіне жоқтауды қазір үлкен кісілер ғана айтады. Ол кісілер жастарға үйретіп кетпесе жоқтау айту дәстүрінің жоғалып кетуі мүмкін екенін де жоққа шығармаймыз.

Жылаудың да өз тәртібі айтылатын сөздері бар. Келесі Респондент – 3, сексеннен асқан әже, есінде қалған жоқтаумен бөлісті:

Есіктің алды күркедай
Күркеден атым үркедай (кеткен адамды айтып)
Қара жермен бетін бүркеді ай
Есіктің алды майырдай
Майырдан қойым қайырды ай
Айнанайын иманды адамым
Қара жерменен бетін бүркеді ай
Есіктің алды майырдай
Майырдан қойым қайырды ай
Иманды болып адамым
Алла сізден айырды ай
Есіктің алды бәйтерек
Бәйтерекке су керек
Сенен айрылған күн не керек (Респонденттің жауабынан).

Көріп отырғанымыздай жоқтаудың ұйқаспен айтылатын өз сөздері бар. Ол сөздердің өзінде бір мағына бар. Жоқтау арқылы ішіндегі қайғысын, ренішін шығарады. Оны жоғарыда айтылған «*Есіктің алды бәйтерек, Бәйтерекке су керек, Сенен айрылған күн не керек*» деп бәйтерекке су керектігі сияқты жақынның да су сияқты керек екенін осы жоқтауда жеткізіп отыр. Сондай-ақ айырлаған адамды қазақта «иманды болды» деп те айтады. Оны жоқтаудағы «*Иманды болып адамым, Алла сізден айырды-ай*» деген өлең жолдарынан білуге болады.

Түріктерде жоқтауға *ağıt (аыт)* дейді, жоқтау айтуды *ağıt yarma (аыт йарма)* деп айтады. Түркітанушы профессор Мехмет Ачаный айтуынша бұл рәсім қазіргі таңда өте аз кездеседі. Түріктерде де жоқтауды әйелдер айтады. Түріктерде де жоқтау айту ритуалының жоғалып бара жатқандығын көруге болады. Қазақтарға қарағанда жоқтау айту жоғалды деп айтуға болады. Тек кейбір аймақтарда ғана жасалатын ритуалдар ретінде қалды (Аça, 2019: 429). Түрік халықтарында *аытты* (яғни жоқтауды) тек кісі қайтқанда ғана емес, қыз бергенде де айтады. Бұл дәстүр қазақ халқында да бар, алайда оған *сыңсу* деп айтады. Екі ритуалға бірдей ат қоюдың да жөні бар, себебі бұл екі ритуал ұқсас, біреуінде кісіні о дүниеге кеткеніне күйінсе, екіншісінде қыздары басқа отбасыға кетіп, бір бірлерінен айрылғандығы үшін жоқтап жылайды.

Бұрынғы кезде қайтқан ксіге арнап бөлек кіиз үй тігіп, сол жерге жатқызып қоятын немесе өлікті киіз үйдің оң жағына қойып, шымылдықпен жауып қояды. Киіз үйдің оң жағы қонаққа арналған, үйге кісі келсе киіз үйдің оң жағына жататын болған. Қайтқан кісі неше түн жатқанын білгілері келсе, «неше түн қонақ болды?» деп сұрайды екен. Бұл жерде негізі терең мән жатыр, қайтқан кісі бұдан былай о дүниелік деп есептеледі, яғни ол бұл дүниеден кетті, енді ол жер қойнауына енгенше, қонақ статусында. Тіпті қазақта «Бәріміз бұл өмірде қонақпыз» деген сөзде осы дәстүрден шықса керек. Өлім бұл бақилық болған адам үшін өтпелі кезең. Екі әлемнің бір бірімен байланысқан сәті. Қайтқан адам қиналмай жеңіл кетсін деп, артынан қалған жақындарына басындағы бағын тастап кетсін деп, өзімен бірге артынан ешкімді алып кетпесін деп әйледер тарапынан ритуалдар орындалады.

Қайтқан адамды ислам бойынша тезірек жерлеуге тырысады. Араб және Африкадағы мұсылмандар дәл сол қайтқан күні жерлейді. Әрине бұл олардың географиялық ыстық аймақта болуымен байланысты. Орта Азияда бұл дәстүр өзгешелеу. Әсіресе суық аймақтарда қайтқан адамды алыстан келетін туыстары келіп, жақынымен қоштассын деп екі-үш күнге дейін жерлемей күтеді (Стасевич, 2011: 147).

Қазақтарда келген қонақтарға *қонақ асы* беріледі, қонақ асына арнап қой сояды. Қазақстанның Торғай аймақтарында бұл қонақ асыны «Шілдеханасы» деп атайды. Бала дүниеге келгенде де шілдехана жасайды. Сол сияқты адам қайтқанда да шілдехана асы беріледі. Өлім де келесі өмірге өту түсінігі болғандықтан осындай іс-шаралар болса керек. Әрине Қазақстанның әр аймақтарында кішігірім айырмашылықтар болуы мүмкін. Мысалы алыстан келетін кісілер көп болса, Алматы аймағында қонақ асын ауылдағы кісілер береді. Өлімге келген кісілер көңіл айтып, батасын жасаған соң қонақ асына басқа үйге кетеді. Бұл әдеттің қалыптасуының бір себебі, өлік шыққан үйде ас пісірілмейтін ырым да болған. Сол себепті асты көршілері, ауылдағы басқа үйлерде жасайтын болған. Түріктерде бұл рәсім әлі ұстанылуда. Өлік шыққан үйде үш күнге дейін қазандарды төңкеріп қояды да, тағамды көршілері пісіріп әкелетін болған. Қазақтардың қазанды жуған соң төңкеруге болмайды, жаман ырым деуінің астарында осы болуы ықтимал. Қазірігі таңда кафелер дамығандықтан, түрік халықтары пиде пісіретін кафелерге пидеге тапсырыс беріп, келген кісілерге таратады, сонымен қоса кісі қайтқанда міндетті түрде халва жасап таратады.

Жоқтаудан кейінгі тағы бір ритуалдардың бірі ол «мейрам суы». Қайтқан кісіге алдымен мейрам суы беріледі.

Респондент – 2: «*Мейрам суын береді, мейрам суы деген таза сумен жуындыру, сүртіндірмейді. Жерге ақ төсеп, бетін құбылыға қаратып, жастық та ештеме жастамайды, үстінен тағы бір ақ шүберекпен жауып қояды....*».

Респондент-2-нің сөзінен көріп отырғанымыздай, ең алдымен қайтқан адамды таза сумен бір сүртіп жатқызып қояды. Сол суға *мейрам суы* дейді.

Ислам дінінің негізі мақсаты, осы дүниеде де, ақыретте де адамның бақытты болуы. (Тоқтарбекова және басқалар, 2022: 168) Халықтың діни сенімінде күнә деген нәрсе бар, күнәң көп болса ақыретте қиналасың деп сенеді, сол себепті қайтқан кісінің жасап қойған күнәсін, Алладан жақындары күнәсін кешсін деп, шариғат бойынша дұға қылады. Алайда дұға оқудан бөлек, **жыртыс жырту**, әлі күнге дейін жалғасып келе жатқан ритуал. Қайтқан кісінің бас жағына тұрып, әйелдер матаны қолмен жыртады, матаны жыртқан сайын, бақилықтың күнәсі жыртылып жатыр деп сенеді. Жыртылған маталарды келген кісілерге таратады. Жыртысты тек үлкен кісілерде ғана жыртады, осы кісінің жасын берсін деп ырымдап таратады. Жыртыс үшін қазіргі таңда көбіне плюш мата алады. Қашқаридың еңбегіне сүйенсек, *бычыш* деген сөз кездеседі, ол сөздің мағынасын *үлкен кісінің өліміне барған кісілерге таратылатын жібек матаның бөлігі* (Kaşgarlı Mahmud, 2014: 585). Көріп тұрғанымыздай, бұл өте ертеден келе жатқан рәсім.

– Жыртысты не үшін жыртады?

Респондент-3: «*Үлкен адамдарға жыртыс жыртады, соны дайындайды. Жыртысты күнәсі жыртылсын деп жыртады. Өліктің басына барып, құлағына естіртіп тұрып жыртады.*

– Ол үшін қандай мата қолданады?

Қазір плюш мата, баяғыда плюш жоқ, атлас жыртатын, ал бала кезімде есімде, болатнай деп қоятын, сондай мата жыртып тарататын. Астары деп бір кішкентай беторамал беретін. Қазір енді молдаралар жыртыс жыртпаңдар деп жатады, бірақ халық бәрібір жыртып жатыр ғой...».

Жыртыс жыртып, тарату бізде әлі күнге дейін сақталған болса, түріктерде керісінше қолданыстан шығып қалған. Жыртыс жыртуды түріктер *fistan yırtma, bağır yırtma* (фистан йыртма, баыр йыртма) деп атайды, және қайтқан кісінің жанында отырып киімнің жағасы мен бауыр жағы жыртылады, жыртқан сәтте жылаған дыбыстар шығарады. (Аça, 2019: 428) Түріктерде бұл ритуал қолданыстан түсіп қалған. Түріктерде де қазақтарға ұқсас ритуалдар болған. Әрине Осман империясы болған кезде исламға дейінгі көптеген дәстүрлері ақырын азайып кеткен болатын. Сол сияқты Қазақтар да Ресей бодандығында болған кезде қаншама дәстүрлері, әсіресе осы діни ритуалдары ұмытылған болатын.

Респондент-4: «*Үйдің үлкен кісісі қайтып жатса, үйдегі келіні немесе қызы барып, ақ шүберекке қант, құрт, кәмпит сияқты жейтін заттарды орап, өлген кісінің бас жағына тұрып «жатқан жерің жайлы болсын, иманды бол. Сен осы ырысыңның бәрін көрге алып кетпе, артыңдағы бала-шағаларыңа тастап кет, олар жұтап қалмасын, байлығыңды, ырысыңды тастап кет» деп, басынан үш айналдырып, немерелерге бөліп таратып береді. Өзімнің енеме де жасадым, шешеме де жасадым. Үйдегі бақ пен ырыс бір адамда болады екен. Өлген адамда болса, өлгенде сол үйдің бағын алып кетеді екен. Соны алып кетпеуі үшін, осындай ритуал орындау керек...».*

Респондент-5-тің сөзінен көріп отырғанымыздай, қазақтар адамның басындағы бақ, ырыс, берекеге сенеді. Олар болмаса, отбасында ешқандай береке, байлық болмайды. Информанттың айтып отырғаны – құт. Құт ежелден түркі халқымен келе жатқан рухани код. Қазақ үшін құт деген ең мақызды нәрсе, құт мынадай концептілерде кездеседі: құтты болсын айту, құт-береке, құтты қонақ, құт келеді (Жанабаев, Тұрсынбаев, 2021). Құт сөзі түріктерде де сақталған, алайда қазақтардағы сияқты кең сақталмаған. Тек *kutlu olsun* (құтты болсын) және *kutsal* (құтты, киелі) сөзінде кездеседі, этимологиясын барлығы біле бермейді. Бұл сөздің өзін қазіргі таңда арап тілінен енген *тебрик* сөзі басуда, *kutlu olsun* (кутлу олсун) орнына *tebrik ederim* (тебрик едерим) деп құттықтау кеңінен тарауда.

Қайтқан кісі әйел болса, жуындыруға әйел кісілер кіреді. Әйел адам қайтқанда, қазақтарда да, түріктерде де күйеуі сүйекке кірмейді. Түріктер мұны өліммен бірге некесінің бұзылуымен түсіндіреді.

Егер қайтқан кісінің денесі немесе мойны қатпаса мұны жаманға жориды.

Респондент-4: «*Атам қайтқанда да, енем қайтқанда да, үйде денесін жатқызған жерге шеге қақтық, артынан ешкім кетпесін деп».*

Респондент-2: «*Өзімнің шешем қайтқанда мойны қатпай қойды, былқ сылқ етіп. Жерлеген соң артынан ауылдан қатар қатар 7 кісі қайтты, сосын ырымдап, бейіттің қақпасына барып, ауылдағы кісілер құлып салды. Содан соң тоқтады*».

Түрік халқында да бақилық болған адам өзімен бірге ешкімді алып кетпесін деп әр түрлі рәсімдер орындайды. Мысалы сондай рәсімдердің бірі Түркияда қайтқан кісінің денесін алып кеткен соң, жатқан жеріне тас қойылады. (Karagöz, 2006). Өлінің жатқан жеріне үлкен тас қояды, ол тасты *сабыр тасы* деп атайды. Сонымен қатар шеге де қағып қояды (Büyükokutan, 2012: 439). Шеге қағу дәстүрі Алматы аймағының кейбір ауылдарында аз болса да әлі күнге дейін жасалып келе жатқан дәстүрлердің бірі. Осы сынды екі ұлтт арасында ұқсастықтар кездесіп жатады. Әрине Қазақстандағы кейбір аймақтардағы дәстүрдің айырмашылықтары болатыны сияқты Түркияда да аймақтарына байланысты айырмашылықтар кездеседі. Мысалы Түркияның Малатьядағы халық дәстүрінде өлік жатқан тақтаның астына тас лақтырады. Егер жуындырған кезде өлінің денесі толық суымаған болса, артынан тағы өлік шығады деп қорқып, үстінен оқтау сындырады. Сондай-ақ ит ұлыса да жаманға жорып, аяқ киімді теріс төңкеріп қояды. Көр қазған күректі көшеде үш түн қалдырады. Сүйекті жуындыруға қолданған заттарды үш түнге далада қалдырады. Денесі қойылған соң, қара тауық сояды (Karaağaç, 2011).

Осыған ұқсас ритуалдардың қазақ қоғамында да болғандығы туралы Ш.Уалихановтың еңбектерінен көруге болады. Қайтқан кісіні бөлек жатқызып қою, рәсім үшін пайдаланған заттарды дереу пайдаланбаудың артында бір үрей бар, о дүниемен байланыспау, өліктің артынан кетіп қалу қорқынышы жатыр. Сонымен қатар жоралғылар дұрыс жасалса, аруақ риза болып, ұрпақтарын желеп жебеп жүреді, дұрыс болмаса қарғап-сілейді деп қорыққан (Уалиханов, 1985: 174).

Қазақ халықтарында да, түрік халықтарында да қайтқан кісіні түнде күзетеді. Қазақтарда балалары бар болса балалары шырақ жағып, түнімен жанында күзетеді. Түрік халықтарында өлік түнеген жағдайда, үйдің барлық жарығын жағып қояды да, жақындары жанында күзетеді. Сонымен қатар мәйіт жатқан бөлмеге су қойып қояды, егер де өлген кісі өлерінде шөлдеп, қиналып өлген болса, келіп сол судан ішеді деп сенеді.

Қазақтарда мәйітті көмуге тек ер кісілер барады, мәйітті көмуге алып бара жатқанда үй ішіндегі әйелдер жағы есіктен басын шығарып, босағада тұрып жабыла дауыс айтады. Мұны сүйекпен қоштасу деп айтады. Түрік халықтарының дәстүрінде де мәйітті көмуге тек ерлер барады, әйелдер үйде қалып, қайтқан кісіні жоқтап отырады.

Қайтқан кісіні көмгеннен кейін міндетті түрде жетілігін, қырқын, жылын береді. Түрік халықтарында одан бөлек үші және елу екісі деген еске алу күндері бар. Олардың сенімінде өлген кісінің жаны елу екінші күні тыныштық табады. Сол себепті елу екінші күні құран оқытады. Жетілігіне, қырқына, жылына келген кісілерге ас таратылып, өлген кісінің рухына бағыштап құран оқылады.

Қорытынды

Көбіне қазақ қоғамында ерлердің қызметтерінің басым болған байқалғанымен, дәстүр мен әдет-ғұрыптағы жасалатын ритуалдарда әйел затының атқаратын қызметі өте жоғары. Осы дәстүрдің ене мен келіннің байланысы арқылы ары қарай жоғалмай келесі ұрпаққа берілуінде де үлкен еңбек пен мән жатыр. Қазақ дәстүрінің, ритуалдары оның ішінде өлім кезінде жасалатын ритуалдардың жоғалмауын қамтамасыз ету үшін ене мен келін институтын сақтап қалу маңызды.

Жалпы қазақ халқы мен түрік халқының түбі бір екенін осы өлім кезінде жасалатын ритуалдардағы ұқсастықтар арқылы да көруге болады. Әрине қазақта да түрікте де кейбір айырмашылықтар кездеседі. Ол туралы жоғарыда ата өттік. Дегенмен де тек өлім кезінде жасалатын бірнеше ұқсастықтарды көргеніміздей, одан бөлек туу, үйлену сынды дәстүрлерде де көптеген ұқсастықтар кездесетіні анық. Тек негізгі мәселе екі халықта да қазіргі жаһандану кезінде кейбір дәстүрлер мен ритуалдардың жоғалып бара жатқандығы өкінішті.

Қорыта айтқанда, қазақ халқының да, түрік халқының да жерлеу рәсімдеріндегі әйелдердің рөлі бұл рәсімдердің мәдени маңызының тереңде жатқанын көрсетеді. Осы екі түрлі мәдениетте әйелдер марқұмның лайықты және құрметпен қоштасуын қамтамасыз етуде маңызды рөл атқаратындығын көруге болады. Марқұмның төңірегіндегі тыңғылықты дайындықтар мен салт-жоралардан бастап, қайғылы отбасына тұрақты қолдау көрсетуге дейін әйелдер өмірінің осынау маңызды сәттерінде айнымас күш пен жанашырлық танытты. Бұл жерлеу рәсімдері қайтыс болғандарды құрметтеп қана қоймайды, сонымен қатар осы қоғамдарды байланыстыратын дәстүрлердің бай екендігін еске салады. Осы жерлеу рәсімдерінің ортақ әдет-ғұрыптары мен ерекшеліктері туралы ойлана отырып, біз мәдени құндылықтар мен әйелдердің өздерінің мұраларын сақтау мен байытуға қосқан маңызды үлесін тереңірек түсінеміз. Тарихтың, дәстүрдің және әйелдердің өшпес рухының тоғысқан жерінде бұл жерлеу рәсімдері қазақ және түрік халықтарының ұжымдық жадының айшықты айғағы болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

Açа M., Yolcu M., Açа M., Kadın folkloru: Statü ve Famaj. – İstanbul, 2019. –386 s.

Amy Gazin-Schwartz. "Archaeology and Folklore of Material Culture, Ritual, and Everyday life", International journal of historical Archaeology. – 2001. – Vol.5. – No.4.

Büyükokutan A. Muğla yöresi kadın merkezli geleneksel uygulamalar ve işlevler. – Konya, 2012. – 817 s.

Karaağaç M., Malatya'da Geçiş Dönemleri. Cumhuriyet üniversitesi, yüksek lisans tezi. – Sivas, 2013. – 287 s.

Karagöz, Kenan. Hazreti Peygambere Yapılan Büyüler Ve Yahudilerde Büyücük. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi Ve Sanatları Anabilim Dalı, Erzurum. – 2006. 147-б.

Kaşgarlı Mahmut. Divanu Lugati't-Türk. – Hazırlayanlar: Ercilasun A.B., Akkoyunlu Z. – Ankara, 2014. – 995 s.

Yesbalayeva RZ, Sheriyeva GT. Description of the funeral ritual in Kazakh prose and ethnodeformation // Eurasian Journal of Philology: Science & Education. – 2022. – No.187(3).

Roberson K, Smith T, Davidson W. Understanding Death Rituals. International Journal of Childbirth Education. – 2018. – No.33(3).

Добрышев Ю.И. Монгольские ритуалы в русских летописях // Вестник. –2019. – No. 272. – С. 93.

Жакибаева К.А. Қазақ халқының жоқтау өлеңіндегі мұң мен зар // Вестник Казахского национального женского педагогического университета. – 2022. – №.(3). – С. 46-55.

Жанабаев З.М., Тұрсынбаева А.О. Дәстүрлі қазақ мәдениетіндегі «құт» мәселесі // Вестник КазНУ. Серия философии, культурологии и политологии. – 2021. – № 76(2). – Б. 41-51.

Зеланд Н. Киргизы. Этнологический очерк. – 1885. – Б. 78.

Ибраев Ш. Қазақтың ғұрыптық фольклор. – Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2021. – 254-б.

Кипиев М.К., Избасарова Г.Б., Аман Ә.Б. Каспий маңы қазақтарының жерлеу және аза тұту ғұрпы: жаназаға дейін жасалатын жосын-жоралғылар // Вестник КазНУ. Серия историческая. – 2022. – № 105(2). – С. 109-16.

Стасевич И.В. Социальный статус женщины у казахов: Традиции и современность. – Санкт-Петербург 2011. – 218 с.

Тишин В.В., Серегин Н.Н. К вопросу о существовании служителей культа у древних тюрков Центральной Азии. Этнографическое обозрение. – 2017. – № (3). – С. 76-96.

Токтарбекова Л., Сейтахметова Н., Бидахметова Ш. Христиан және ислам мәдениеттеріндегі дәстүр: салыстырмалы талдау. – 2022. – № 78(2). – Б. 167-83.

Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (19- начало 20 век). – Алма-Ата: Ғылым 1991. – 215-б.

Уалиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: «Жазушы», 1985. – 556-б.

Уалиханов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы, бірінші том. – Алматы, 2010. – 182 б.

Инкар Б. Ахметова, Каскырбек К. Калиев
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Роль женщины в ритуалах захоронения у казахского и турецкого народов

Аннотация. Эта статья представляет собой сравнительное путешествие в отличительные посмертные обряды и ритуалы, наблюдаемые в казахском и турецком культурном ландшафте. Освещая замечательные параллели и расхождения, которые характеризуют эти два общества, книга дает уникальное представление о том, как смерть понимается, празднуется и оплакивается.

В статье исследуются культурные, исторические и религиозные влияния, которые сформировали ритуалы смерти как казахской, так и турецкой общины. Он углубляется в символические элементы, погребальные церемонии, погребальные практики и поминальные традиции, которые определяют подходы этих культур к смерти и загробной жизни.

Кроме того, это исследование изучает эволюцию обрядов смерти в этих обществах, изучая, как такие факторы, как модернизация, глобализация и изменение религиозных убеждений, повлияли на эти вековые практики. Оно также учитывает роль пола, семейных структур и участия сообщества в этих ритуалах.

Сравнивая эти две культуры, статья призвана пролить свет на уникальные способы, с помощью которых казахская и турецкая общины сохранили свою культурную идентичность, адаптируясь к вызовам современного мира. Взаимодействие традиций и инноваций в рамках этих посмертных обрядов подчеркивает устойчивость и адаптируемость этого богатого культурного наследия.

В конечном счете эта статья не только предлагает межкультурное понимание обрядов и ритуалов смерти, но также дает представление о непреходящем значении этих практик в поддержании социальной структуры и духовного благополучия казахских и турецких общин. Она подчеркивает важность сохранения культуры в глобализованном мире и прочную связь между людьми и их традициями, даже перед лицом меняющихся времен.

Ключевые слова: посмертные ритуалы; религиозные ритуалы; казахи; тюрки; траур; роль женщины; обряды; суеверия.

Inkar B. Akhmetova, Kaskyrbek K. Kaliyev
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The role of women in Kazakh and Turkish death rituals

Abstract. This article embarks on a comparative journey into the distinctive death rites and rituals observed within the Kazakh and Turkish cultural landscapes. By illuminating the remarkable parallels and divergences that characterize these two societies, it provides a unique insight into the profound ways in which death is understood, celebrated, and mourned.

The article investigates cultural, historical, and religious influences that have shaped the death rituals of both Kazakh and Turkish communities. It delves into the symbolic elements, funeral ceremonies, burial practices, and commemorative traditions that define these cultures' approaches to death and the afterlife.

Furthermore, this study examines the evolution of death rites in these societies, exploring how factors such as modernization, globalization, and shifting religious beliefs have influenced these age-old practices. It also considers the roles of gender, family structures, and community involvement in these rituals.

By comparing these two cultures, the article aims to shed light on the unique ways in which the Kazakh and Turkish communities have preserved their cultural identities while adapting to the challenges of the contemporary world. The interplay between tradition and innovation within these death rites underscores the resilience and adaptability of these rich cultural heritages.

Ultimately, this article not only offers a cross-cultural understanding of death rites and rituals but also provides a glimpse into the enduring significance of these practices in maintaining the social fabric and spiritual well-being of Kazakh and Turkish communities. It highlights the importance of cultural preservation in a globalized world and the enduring connection between people and their traditions, even in the face of changing times.

Keywords: death rituals; religious rituals; Kazakh people; Turkish people; mourning; woman's role; rituals; superstitions.

References

Açа M., Yolcu M., Açа M., Kadın folkloru: Statü ve Famaj [Women's folklore: Status and Fame]. (İstanbul, 2019, 386 p.), [in Turkish].

Amy Gazin-Schwartz. "Archaeology and Folklore of Material Culture, Ritual, and Everyday life", International journal of Historical Archaeology, 2001. Vol.5. No.4.

Büyükokutan A. Muğla yöresi kadın merkezli geleneksel uygulamalar ve işlevler [Muğla region women-centered traditional practices and functions]. (Konya, 2012, 817 p.), [in Turkish].

Karaağaç M., Malatya'da Geçiş Dönemleri. Cumhuriyet üniversitesi, yüksek lisans tezi [Transition Periods in Malatya. Cumhuriyet university, master's thesis]. (Sivas, 2013, 287 p.), [in Turkish].

Karagöz, Kenan. Hazreti Peygambere Yapılan Büyüler Ve Yahudilerde Büyücük. -Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi Ve Sanatları Anabilim Dalı [The Magic of the Prophet And The Magic of the Jews. -Unpublished Master's Thesis, Ataturk University Institute of Social Sciences, Department of Islamic History And Arts]. Erzurum. 2006, [in Turkish]. 147-p.

Kaşgarlı Mahmut. Divanu Lugati't-Türk. Hazırlayanlar. Ercilasun A.B., Akkoyunlu Z. [Divanu Lugati't-Turk. Prepared by. Ercilasun A.B., Akkoyunlu Z].(Ankara, 2014, TDK, 995 p.), [in Turkish].

Yesbalayeva R.Z., Sheriyeva G.T. Description of the funeral ritual in Kazakh prose and ethnodeformation. Eurasian Journal of Philology: Science & Education. 2022. No.187(3).

Roberson K., Smith T., Davidson W. Understanding Death Rituals. International Journal of Childbirth Education. 2018. No.33(3).

Dobryshev Yu.I. "Mongolskiye Ritualy v Russkikh Letopisyah" Vestnik [Mongolian rituals in Russian chronicles. Bulletin], 2019. No. 272. P. 93.

Jakibaeva KA. Qazaq halqynyñ joqtau öleñındegı mūñ men zar. Vestnik Kazahskogo nasionälnogo jenskogo pedagogicheskogo universiteta [Sadness and sadness in the Kazakh folk song of mourning. Bulletin of the Kazakh National Women's Pedagogical University]. 2022. No (3). P. 46-55, [in Kazakh].

Janabaev Z.M., Tūrsynbaeva A.O. Dästürlı qazaq mädenietındegı «qūt» mäselesı. Vestnik KazNU. Seria filosofii, külturologii i politologii [The problem of "Kut" in traditional Kazakh culture. Vestnik kaznu. Philosophy, culture and politics]. 2021. No.76(2). P. 41-51, [in Kazakh].

Zeland N. Kirgizy. Etnologicheski ocherk [Kyrgyz. Ethnological essay]. 1885. P. 78, [in Russian].

İbraev Ş. Qazaqtyñ ğūryptyq fölklor [Kazakh folk]. (Nūr-Sūltan, L.N. Gumilev atyndağy EŪU, 2021, 254 p.), [in Kazakh].

Kipiev M.K., İzbasarova G.B., Aman Ä.B. Kaspi mañy qazaqtarynyñ jerleu jäne aza tūtu ğūrpy: janazağa deiın jasalatyn josyn-joralğylar. Vestnik KazNU. Seria istoricheskaia [Funeral and mourning rituals of the Kazakhs of the Caspian region: rituals performed before the funeral. Vestnik kaznu. Historical series]. 2022. No.105(2). P109-16, [in Kazakh].

Stasevich İ.V., Sosiälnyi status jeñşiny u kazahov: Tradisii i sovremenöst [Social status of women among Kazakhs: Traditions and modernity]. (Sankt-Peterburg, 2011, 218 p.), [in Russian].

Tişin V.V., Seregin N.N. K voprosu o suşestvovanii slujitelei külta u drevnih türkov Senträlnoi Azii. Etnograficheskoe obozrenie [On the question of the existence of cult ministers among the ancient Turks of Central Asia. Ethnographic Review], 2017. No. (3). P. 76-96, [in Russian].

Toktarbekova L., Seitahmetova N., Bidahmetova Ş. Hristian jäne islam mädenietterındegı dästür: salystyrmaly taldau. Äl-Farabi [Tradition in Christian and Islamic cultures: a comparative analysis]. 2022. No.78(2). P.167-83, [in Kazakh].

Toleubaev A.T. Relikty doislamskih verovanii v semeinoi obrädnosti kazahov (19- nachalo 20 vek) [Relics of pre-Islamic beliefs in Kazakh family rituals (19th- early 20th century).]. (Alma-Ata, Ğylym, 1991), [in Russian]. – 256 p.

Ualihanov Ş. Tañdamaly [Selected works]. (Almaty, Jazuşy, 1985), [in Kazakh]. 556-p.

Ualihanov Ş. Köp tomdyq şyğarmalar jinağy, bırınşı tom [Collection of multi-volume works, the first volume]. (Almaty, 2010, 182 p.), [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет / Information about authors / Информация об авторах:

Ахметова Инкар Берикбаевна – Түркітану кафедрасының докторанты, *Л*.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Калиев Каскырбек Кикбаевич – Ph.D., *Л*.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Дінтану кафедрасының аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Inkar Akhmetova – Ph.D. student of the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kaskyrbek Kaliyev – Ph.D., Senior Lecturer, Department of Religious Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Инкар Ахметова – докторант кафедры тюркологии, Евразийский национальный университет имени *Л*.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Каскырбек Калиев – Ph.D., старший преподаватель кафедры религиоведения, Евразийский национальный университет имени *Л*.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

МРНТИ 02.01, 13.11.25

«Космический» ландшафт Улытау

Лейла Б. Бакытова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

**Автор для корреспонденции:*
bakytova17leila@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-4077-7802
DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-205-225

Аннотация. *Исследование космического ландшафта является актуальной темой для междисциплинарных наук, таких, как астросоциология, антропология космоса и история развития науки и технологий (STS). В последние годы исследования космоса в Казахстане расширились, превысив рамки изучения только космодрома Байконур и его влияния на формирование космических ландшафтов в сопредельных регионах. Один из примеров такого расширения исследований – регион Улытау, где встречаются места космической инфраструктуры и «космические» места памяти, объединение которых может быть рассмотрено как отдельный кейс космического ландшафта Улытау.*
Целью данной статьи является предоставление первичного обзора космического ландшафта области Ұлытау[1], основанного на материалах полевых исследований города Жезказгана, сел Байконыр[2], Шалгинский, Улытау в период с 2020-2023 гг.
Основная часть исследования представлена в виде реестра – списка мест памяти, связанных с темой космоса. В реестр вошли места памяти, связанные с первым космодромом Байконыр, памятники историко-культурного наследия, расположенные рядом с космической инфраструктурой и места, связанные со встречами космонавтов. Реестр дополняется дескриптивным анализом, основанным на архивных и музейных материалах, а также на устных рассказах, собранных во время полевых исследований. Используемая методология, основанная на концепции Пьера Нора, позволяет рассмотреть видимость и невидимость мест памяти, а также проанализировать, как тема космоса сохраняет или теряет актуальность на институциональном уровне и в коллективной памяти местных жителей.
Ключевые слова: *космос, ландшафт; места памяти; космический ландшафт; Байконыр; Улытау.*

Received 10 August 2023. Revised 28 September 2023. Accepted 17 October 2023. Available online 15 December 2023.

For citation:

Bakytova L.B. *The «space» landscape of Ulytau* // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 145. – №. 4. – P. 205-225. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-205-225

Для цитирования:

Бакытова Л.Б. «Космический» ландшафт Улытау // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. 2023. – Т. 145. – №. 4. – С. 205-225. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-205-225

[1]Область Ұлытау – это официальное название новой области РК с 8 июня 2022 года, поэтому в некоторых местах использовано название «область Ұлытау», в других – регион/ландшафт Улытау.

[2]Байконыр – центр сельского округа в Улытауском районе, в области Ұлытау.

Введение

Исследование космического ландшафта – актуальная тема для междисциплинарных наук – астросоциологии, антропологии космоса, истории развития науки и технологий (STS). Современный исследователь Алиса Горман в своей статье «The cultural landscape of interplanetary space» ввела понятие – космический ландшафт, основанном на концепте культурного ландшафта (Gorman, 2005: 87). Космический ландшафт в понимании автора – это ландшафт, олицетворяющий космическую эру (Gorman, 2009: 331). Единственным отличием космического ландшафта от культурного ландшафта является то, что он простирается в трехмерном пространстве и включает различные элементы, связанные с космической деятельностью (Gorman, 2005: 87).

Алиса Горман классифицирует космические ландшафты, разделяя их на три типа. Первые расположены на Земле, к ним относятся космодромы, станции слежения, научно-исследовательские центры и места падения. Следующие объекты находятся на орбите – спутники, космические аппараты и обломки ракет. И последние – это ландшафты, находящиеся за пределами нашей Солнечной системы: зонды, космические аппараты и посадочные площадки (Gorman, 2005: 88, Gorman, 2009: 331).

Космический ландшафт имеет не только физическую природу, но и значение в политическом, социальном и эмоциональном аспектах (Gorman, 2005: 88). Он становится источником идентификации, воспоминаний и ценностей для человечества. Космические достижения, объекты и события связываются с различными материальными и нематериальными компонентами, которые формируют его культурное значение. Таким образом, изучение космического ландшафта открывает новые возможности для исследования взаимосвязей между космической деятельностью, культурой и обществом.

В последние годы антропологические исследования космического пространства в Казахстане, проведенные в рамках двух проектов «Космос в культурном ландшафте Казахстана: социальное и культурное измерение» и «Инфраструктура памяти: ревитализация культурных ландшафтов Казахстана», показали, что эта тема выходит за рамки изучения территории космодрома Байконур. Например, исследовательские кейсы в статье «Наследие и фронтир: репрезентация космоса в музеях Казахстана» отражают разнообразные экспозиционные практики, связанные с космосом в городах Алматы, Аркалык, Атырау, Байконур[3] (в Кызылординской обл.), Жезды, Жезказган, Казалинск, Караганда, Карсакпай, Кызылорда, Астана, Петропавловск, Темиртау (Медеуова, Сандыбаева, 2022: 44).

В обзорной статье «Космические места памяти Казахстана» представлены космические аспекты в памятниках «космических гаваней» и военных городов, которые связаны с космической инфраструктурой, таких, как Байконур (в Кызылординской обл.), Сары-Шаган, Приозёрск, Жезказган, Жезды, Караганда, Аркалык, Экибастуз, Междуречинск, Петропавловск (Медеуова и др., 2022: 65-66).

Имеются и развернутые описания «космических» мест памяти города и реконструкции истории некоторых объектов, например, уже несуществующего первого в республике Музея космонавтики, восстановленного Памятника Трем Героям, Бульвара Гарышкерлер, а также нового выставочного пространства «Истории развития космонавтики» Жезказганского историко-археологического музея (Бакытова, Медеуова, 2023).

В работе «Space as Soviet Heritage and a National Project for Kazakhstan» показаны возможности Казахстана для развития астротуризма и туризма, связанного с посещением космодрома, музеев, обсерваторий, особых мест памяти, где приземлялись космонавты, а также заброшенных космических объектов (Sandybayeva, 2021: 1358).

Есть еще одна оптика в исследовании космического — это анализ топонимики. Казахскую «космическую» топонимику проанализировали З. Наурзбаева и К. Медеуова,

[3]Байконур – космодром/город расположенный в Кызылординской области.

акцентируя внимание на названиях местностей Кызылординской области и области Ұлытау (Наурзбаева З., Медеуова К., 2021: 70-72).

Результаты исследования космического ландшафта Казахстана с 2020 по 2023 годы в рамках указанных проектов помогли выявить, как космодром в качестве центра космических полетов повлиял на формирование космической инфраструктуры в соседних регионах. Одной из таких уникальных и значимых является Улытау, известного своими историко-культурными памятниками – комплексами Жошы-хан, Алаша-хан, историческим ландшафтом Булантинской битвы и разновременными петроглифами.

Помимо идей А. Горман для анализа казахстанского контекста релевантны и идеи П. Нора о «местах памяти» (Нора, 1999), позволяющие через анализ материальных, символических и функциональных параметров расширить список мест памяти, демонстрирующие различные аспекты космического ландшафта Улытауского региона. В частности, идеи о «видимости» и «невидимости» мест памяти способствуют пониманию того, как тема космического сохраняет или теряет актуальность на институциональном уровне и в коллективной памяти местных жителей.

Целью данной статьи является предоставление первичного обзора космического ландшафта области Ұлытау. В статье акцентируется внимание на «космических» местах памяти в городах Жезказган, Сатпаев, Жезды, селах Карсакпай, Байконыр, Шалгинский, Улытау. Основная часть исследования будет представлена в виде реестра – списка мест памяти, связанных с темой космоса. В этот реестр войдут места памяти, связанные с первым космодромом Байконур, памятники историко-культурного наследия, расположенные рядом с космической инфраструктурой, и места, связанные со встречами космонавтов.

Исследование позволяет расширить наше понимание космического ландшафта Улытау и его социокультурного значения. Важным аспектом исследования является интерпретация влияния космической инфраструктуры на формирование регионального имиджа и его отражение в архитектуре и устных историях местных жителей, которые с течением времени превратились в настоящие местные легенды.

Материалы и методы

Методологическую основу статьи составляют концепции «места памяти» Пьера Нора и космического ландшафта Алисы Горман. С учетом расширения видов локации в общем реестре зафиксированы 63 «космических» мест памяти по области Ұлытау. Общий реестр состоит из мест памяти, таких, как места приземления, отдыха и посещения космонавтов, места падения космических обломков, мемориалы, памятные доски и музеи, которые были отмечены как «места памяти», связанные с темой космоса.

Для облегчения восприятия эти места памяти классифицированы следующим образом: места, связанные с первым космодромом в Байконыре; места нематериального культурного наследия, связанные со встречами космонавтов; памятники историко-культурного наследия, расположенные в космическом ландшафте региона; современные памятники, указатели и улицы, олицетворяющие историю и культуру космонавтики; локальные музеи, посвященные космической тематике; места падения первых ступеней ракет, которые отражают экологическую проблему в регионе.

Часть космических мест памяти, такие, как локальные музеи, современные памятники, архитектурные сооружения города Жезказган, связанные с «космосом», описаны подробно в работе «Космос» в музейном-мемориальном ландшафте Жезказгана» (Бакытова, Медеуова, 2023).

В этой статье будут представлены результаты полевых материалов по первому (ложному) космодрому в Байконыре и историко-культурные памятники, которые расположены близко к местам, связанным с космической инфраструктурой и местами официальных встреч космонавтов. Если истории о первом космодроме раскрываются через рассказы местных жителей и непосредственно связаны с космодромом, то вековые

памятники, связанные с космическими местами, являются такими же составными частями культурного и космического ландшафта области Ұлытау.

Исследование также опирается на подход культурной географии, который сочетает антропологические методы исследования с дескриптивными методами географических наук (Sauer, 1941: 6). Для проведения полевых исследований были использованы интервью с местными жителями, экспертные интервью с сотрудниками музеев, а также проведен анализ архивных документов и музейных экспозиций. Такой подход позволяет получить более полное представление о космическом ландшафте и его влиянии на коллективную память и местные сообщества.

Рисунок 1. Карта полевых исследований (ПМА).

Результаты исследования

Первый космодром Байконыр.

В области Ұлытау располагается удивительное место, известное как село Байконыр. Свое название село получило от реки Байконыр, которая является одним из важных водных источников степной зоны. В местности река известна под другим названием – Буланты. В работе археологов река описывается как место, которое связывало с маршрутами Великого Шелкового пути (Новоженов, 2002: 8) и кочевок представителей разных родов Среднего жуза. Гидроним Байконыр в топографической карте 1848 года является самым ранним упоминанием маркировки этого названия (Генеральная карта Западной Сибири, 1848).

Согласно устным историям местных жителей, здесь был создан первый космодром в мире. Они связывают появление космодрома с 1958 годом, когда стало заметно увеличение военной техники возле поселка Байконыр (Бакытова, Медеуова, 2023: 175). По их рассказам, стартовая площадка занимала значительную территорию и была ограждена по всему периметру. Внутренняя структура космодрома оставалась тайной, поскольку за проволоку никто не проникал (Респ 1).

Ссылки на историю с Байконыром в контексте космодрома встречаются в исследованиях Жака Виллена и Азифа Сиддики, которые в своих работах упоминают использование координат Байконыра вместо первого космодрома (Villain, 1996: 130; Siddiqi, 2011: 47-76).

Байконырцы называют первый космодром – подземным. Многие из них слышали о случаях исчезновения самолетов у них на глазах, а также о наличии подземных бункеров на этой территории. Существовали слухи о существовании подземных домов для допросов людей, случайно попавших на закрытую площадку (Респ 2).

Один из респондентов вспоминает, как старейшины аула рассказывали о первом полете Юрия Гагарина с этого космодрома, а учитель истории шепотом рассказывал об этом с гордостью, добавляя: «…но вы никому об этом не говорите» (Респ 1). Местные жители предполагают, что первые несколько космонавтов и первые животные, отправленные в космос, стартовали с космодрома Байконыр (Бакытова, Медеуова, 2023: 175). Эта легенда хорошо запомнилась людям, которые застали это время или слышали от родителей, поэтому не сомневаются в правдивости своих рассказов.

Место первого космодрома некоторые жители смогли увидеть после дислокации в Торетам и расформирования военной базы. Некоторые жители даже смогли зафиксировать эти места и хранили фотографии в своих семейных архивах. Они рассказывают, что стартовая площадка представляла собой большую яму с цементированным фундаментом. Согласно рассказам некоторых жителей, во время дислокации военные взорвали космодром, и поэтому никто не смог проникнуть во внутрь (Респ 3).

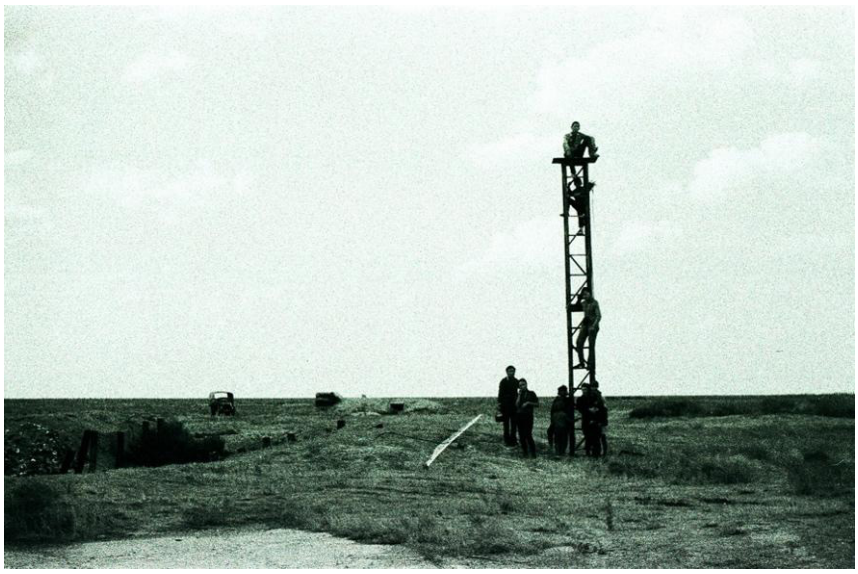

Рисунок 2. «Первый космодром», 1970-е годы (ПМА).

Причина дислокации космодрома является одной из интересных тем бесед с местными жителями. Они считают, что это произошло из-за раскрытия секретных координат Байконыра. На вопрос о том, кто раскрыл секрет, жители дают разные ответы: одни называют Никиту Хрущева во время его официального визита в США (Респ 3), некоторое упоминают различных анонимных «шпионов», задержанных в окрестностях Байконыра. Один из этих шпионов, задержанный в поселке Байконыр, привлек особое внимание.

В Байконыре искали киномеханика для работы в местном клубе. «Молодой Миша, возможно, немец или латыш, был принят на работу и несколько лет жил в поселке, ведя обычную сельскую жизнь, заводя новых друзей. В один день военные окружили поселок и забрали Мишу с собой. После этого о нем больше ничего не слышали» (Респ 1).

Согласно рассказу местных, военная база и стартовая площадка были расформированы после рассекречивания космодрома шпионом Мишей. Эта история продолжается рассказами о том, как топоним «Байконур» стал использоваться для нового космодрома, расположенного в Кызылординской области (Респ. 1). Тем временем, местность Байконыр

в области Ұлытау оставалась резервным космодромом для обеспечения военной секретности космической деятельности. С течением времени Байконыр стал известен как «ложный космодром», даже на карте Яндекс местность маркирована таким образом.

Также на территории области имеются измерительные пункты (ИП), которые использовались для слежения за траекториями полетов с космодрома Байконур. Некоторые из них располагались между Байконыром области Ұлытау и Байконуром Кызылординской области: ИП-4 и ИП-5, которые находились в пустыне на расстоянии 170 километров от Торетам. Также некоторые измерительные пункты были размещены рядом с городом Жезказган, включая станцию Теректы (ИП-7Т), а также Базу №1 в поселке Кенгир.

Единственной сохранившейся частью космической инфраструктуры является База №1, которая занимается встречей космонавтов и сбором первых ступеней ракет (Бакытова, Медеуова, 2023).

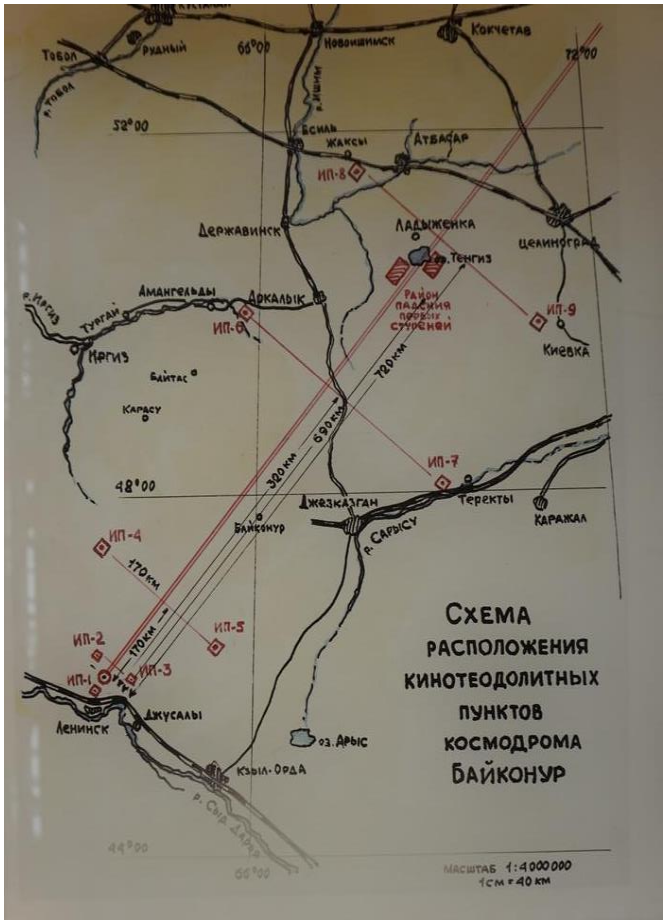

Рисунок 3. Схема измерительных пунктов (ПМА).

Памятники историко-культурного наследия рядом с «космическими» местами памяти области Ұлытау

Одной из особенностей космического ландшафта Улытау является то, что «космические» места памяти расположены поблизости от историко-культурных памятников, среди которых чаще всего встречаются петроглифы. Например, вдоль реки Байконыр (Буланты) рядом с первым космодромом встречается группа петроглифов и место Булантинского сражения. В районе комплекса памятников Теректы-Аулие были

обнаружены руины измерительного пункта 7Т (или ИП-7Т). Рядом с местом памяти трагической гибели экипажа «Союза-11» расположены наскальные изображения Калмак-кырган, а с петроглифами Кишитау – места падения первых ступеней ракеты.

Среди перечисленных памятников более изученными среди археологов считаются петроглифы Байконыр (Маргулан, 2003; Новоженов, 1993; Новоженов, 2002; Бедельбаева 2015; Рогожинский, 2018) и Теректы-Аулие (Маргулан, 2003; Самашев, др., 2013; Сагындык, 2001; Бедельбаева, 2010; Полякова, 2007; Султанова, 2017; Бедельбаева, др., 2015).

Байконыр. Наскальные изображения, расположенные вдоль реки Байконыр (Буланты) и Билеути протяженностью 65 км, локализованы в разных скалах. Алькей Маргулан, исследовавший эту местность во время Центрально-Казахстанской экспедиции, дал им отдельные обозначения, используя топонимический язык местных жителей. Для этого археолог ориентировался на местные маркеры, к которым относились ближайшие зимовки, каменные сооружения и места захоронений (мазары).

Археолог Виктор Новоженов обобщил памятники долины реки Байконыр и назвал их «байконурскими петроглифами» (Новоженов, 2002: 47). Согласно мнению современных археологов, эти петроглифы являются самым большим скоплением наскальных рисунков. На археологической карте региона Сарыарки насчитывается 518 изображений, включающих охоту, скотоводство, колеса, человека и другие сюжеты (Бедельбаева и др., 2015: 33). Среди множества изображений особенное внимание привлекают изображения солнцеголового человека (Новоженов, 2002: 47), интерпретация которых часто становится предметом дискуссии среди исследователей.

Коллектив исследователей выделяет алтарную зону байконырских петроглифов, которая считается местом ритуальных практик. Это место также называют «маяком» в степи во время перекочевок. Оно отличается богатыми травяными пастбищами и наличием воды в речных долинах (Бедельбаева, 2015: 59).

Исторический ландшафт Булантинской битвы (1727) – это второй памятник, расположенный вдоль берега реки Байконыр (Буланты). Место Булантинской битвы приобрело символическое значение и стало важным элементом формирования регионального имиджа Улытау как места победы, которое объединило казахские жузы в борьбе против джунгарского нашествия. В 2015 году в честь празднования 550-летия Казахского Ханства был установлен современный мемориал в этом ландшафте с плитами в память о батырах, которые сражались во время битвы (Булантинская битва: История исследований, 2015: 56-57). Ежегодно в мемориале проводятся практики, включающие установление каменной плиты с доблестями батыров-предков и поминальные обеды (ас беру).

Бывшая военная база на измерительном пункте 7-Т расположена всего в 2 км от историко-культурного комплекса *Теректы-Аулие*. Из общей информации известно, что этот измерительный пункт был сформирован в 1956 году и функционировал до 1970 года. На этом пункте проводилось радиолокационное слежение за космическими кораблями. Необходимо отметить, что специалисты измерительного пункта даже сопровождали первый запуск Ю. Гагарина в космос.

Однако проблемы с водными ресурсами и дальнее расстояние от города привели к расформированию этого измерительного пункта, и вместо него появился новый в пригороде Жезказгана (Кудряшев, 2011: 227). В этом году удалось запечатлеть руины измерительного пункта на комплексе Теректы-Аулие (Рис. 4).

Рисунок 4. Руины ИП-7Т (ПМА).

Комплекс Теректы-Аулие включает в себя гранитные сопки с петроглифами, древними кладбищами и стоянками бронзового века, а также священный родник Тасбулак (Бедельбаева и др., 2015: 37-38). Местные гиды-экскурсоводы рассказывают, что петроглифы пользуются особым спросом среди паломников и местных жителей как святое место (От Алтая до Каспия. Атлас памятников и достопримечательностей природы, истории и культуры Казахстана, 2011: 569).

Археолог Марина Бедельбаева описывает ритуалы на сопках с петроглифами, выделяя гибридные обряды с элементами языческих культов и мусульманских традиций, которые происходят в комплексе Теректы-Аулие. Согласно древним легендам, выполнение этих обрядов духовно очищает человека, даруя исцеление от многих болезней, исполнение желаний и долголетие (Бедельбаева, 2010: 10).

В Теректы-Аулие на петроглифах можно найти изображения мифических и хищных животных, а также лошадей. Среди них особое внимание привлекает композиция из 12 козлов, расположенных в спиральном порядке. Многие исследователи видят в этом изображении символическое значение, сравнивая его с двенадцатью месяцами года, зодиакальными созвездиями, а также с двенадцатилетним циклом, обозначающим период человеческой жизни (Байтилеу 2000: 48).

Еще одним интересным астро-археологическим изображением является представление Млечного Пути и небесных тел. Это изображение занимает центральную часть сопки и содержит наиболее плотное скопление изображений. Для подтверждения этой интерпретации, археологи указывают на ритуал семикратного спускания с горки на плоскость, где находится космогоническая композиция петроглифов, пересекаемая Млечным Путем (Бедельбаева, 2010: 8).

Поселок Шалгинский, также известный как Шалкия, связан с двумя значимыми историческими памятниками: монументом «Трем героям» и петроглифами Калмак-Кырган.

Место, где расположен монумент, связано с трагической гибелью экипажа космического корабля «Союз-11», в котором находились Георгий Добровольский, Владислав Волков и Виктор Пацаев. Изначально местные жители установили мемориальную плитку и звездное знамя в этом месте. Впоследствии, в 1974 году, был установлен памятник экипажу космического корабля «Союз-11» по решению Совета министров СССР. С течением времени памятник стал местом посещения для школьников и родственников погибших космонавтов (Бакытова, Медеуова, 2023: 161-162).

Однако в результате акта вандализма в 2000-х годах памятник был разрушен. В ответ на это была установлена мемориальная доска с надписью «Жезказган помнит» в 2014 году, а также новый памятник «Трем героям» в 2016 году (там же:162).

Петроглифы Калмак-кырган, находящиеся в шести километрах от поселка, представляют собой второй памятник историко-культурного наследия. Согласно исследованию Марины Бедельбаевой, данные петроглифы являются малоизвестными и требуют детального изучения. В описаниях петроглифов Сарыарки особое внимание уделяется археологическим исследованиям Алькея Маргулана и Леонида Семенова. Современные исследования указывают на присутствие изображений караванов с двугорбыми верблюдами, маралов, горных баранов (таутеке) и антропоморфных фигур. Особое внимание привлекает многофигурная сцена охоты на животных, где изображены лучник и человек с палицей. Предполагается, что петроглифы датируются эпохой бронзы и ранним железным веком (Бедельбаева, др., 2015: 56).

Горный хребет Кишитау, помимо своей природной значимости, также имеет историческое значение, связанное с наличием наскальных изображений и местами падения ракет. На картах место падения отработавших ступеней ракет называется «Стандарт». Местный житель рассказывает, что использование частей ракет в его детстве было обыденным делом. В его воспоминаниях местные жители ждали, когда упадет ракета, чтобы разобрать космический мусор (Респ 4).

Вначале пользовались спросом драгоценные металлы – золото, серебро и другие, кому-то доставались менее ценные металлы, такие, как алюминий. Кишитау стал единственным местом в нашем исследовании, когда нам рассказали подробные детали использования космического мусора. Например, для плавки цветных металлов из остатков ракеты местные соорудили специальную печь. Еще одним важным моментом стало то, что в этой местности можно еще встретить остатки ракет, несмотря на сбор космического мусора в степи. Согласно его словам, жители поселка до сих наблюдают за падениями ракет и ощущают неудобства. Так в 2021 году была проведена полная эвакуация жителей поселка из-за посадки ракеты-носителя (Респ 4).

Рисунок 5. Частицы ракеты в Кишитау (Респ 4).

Петроглифы Кишитау так же, как и петроглифы Калмак-кырган, являются малоизученными. Единственная информация о них встречается у Алькея Маргулана, который задокументировал их во время известной экспедиции Центрального Казахстана. В описании археолога среди сюжетов встречаются солярный знак, зооморфное изображение, сцены жизни казахов (Маргулан, 2003: 53) и требуют более детального изучения.

Некоторые из перечисленных памятников являются примерами сакрализации объектов: петроглифы Теректы-Аулие и историческое место Булантинской битвы вошли в общенациональный список Сакрального Казахстана (Ученые презентовали список 100 сакральных мест Казахстана, 2017) в рамках программы «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» и занесены в Реестр природных, культурных и этнографических объектов Сакральной географии Казахстана (Сакральная география Казахстана, 2017: 483). Также памятники активно участвуют в массовой туристификации региона. По местности Теректы-Аулие и Байконыр существуют действующие туристические маршруты, за исключением Кишитау и Шалгинский.

Встреча космонавтов в Жезказгане

Если рассматривать историю первого космодрома, наиболее очевидной связью является связь с Байконуром. Однако, когда речь заходит о встречах с космонавтами, больше ассоциаций вызывает город Жезказган. После приземления в степи космонавты приезжали в этот город для отдыха и проведения официальных встреч с местными жителями. На протяжении длительного времени эти официальные встречи стали неотъемлемой частью имиджа города (Бакытова, Медеуова, 2023).

В то же время посещение «космических объектов», связанных с памятными местами, стало традицией для космонавтов с 1973 года. В эпицентре церемониальных практик, связанных с космонавтами, занимают значимое место аэропорт города Жезказган и Бульвар Космонавтов. Аэропорт был первым и последним местом маршрута космонавтов. Бульвар Космонавтов – юбилейный объект, построенный к 65-летию Советского Союза, место проведения официальных торжеств и шествия. Сегодня Бульвар занимает центральное концептуальное значение в представлении города как космической гавани.

В советский период из особенных красных дней календаря выделялись праздники – «День космонавтики», «Торжественные шествия/митинги с космонавтами», День улиц «Ю. Гагарина» и «Бульвара Космонавтов». Из традиций – встречи космонавтов «с хлебом и солью», обязательная посадка молодых елей в Жезказгане, вручение звания «Почетный гражданин Джезказгана», официальные встречи с местными металлургами и торжественное дарение подарков. Этот период в истории часто называется постсталинским периодом или «оттепелью», характеризующимся появлением новых идеологических решений по конкретизации понятия «государственности» и созданием новых обрядов и специальных дней (Сиротинина, 2008: 260).

В то же время каждый полет космонавта и его возвращение на Землю тщательно документировались, а объекты, посещаемые в городе Жезказган, заранее протоколировались. В подготовке к юбилейному празднованию годовщины первого полета в космос участвовала ответственная комиссия с государственными служащими, а также разрабатывался сценарий программы празднования.

Во время полета космонавтов местные предприятия старались перевыполнить план – их в народе называли подготовкой трудовых подарков к завершению космических полетов «… трудовые коллективы на минувшей неделе отстояли ударную вахту… повысилось производство на хлебной стратегии гагаринцев-комбайнеров совхозов имени 40-летия Октября… все механизаторы досрочно завершили сезонную работу…» и от результатов работы передавали друг другу переходящий вымпел Ю. Гагарина (Тышлер, 1979).

Маршрут космонавта на Земле начинался со встречи поисковиков и журналистов в степи. Траектория и район приземления устанавливались с точностью. Первыми космонавтов встречали поисковой отряд, корреспонденты и журналисты, медицинские

работники. После медицинского осмотра им вручали букеты из полевых цветов, джезказганскую дыню, алматинский апорт, отталкиваясь индивидуально от членов экипажа. Космонавты фотографировались и раздавали автографы с эмоциональными фразами «Космическое спасибо джезказганцам за встречу и мягкую Землю!».

По маршруту космонавтов торжественно встречали в аэропорту жители города. На митингах участвовали официальные лица – Первый секретарь обкома Компартии Казахстана, председатели облисполкома, секретарь обкома партии, первый секретарь горкома партии. По традиции космонавтам вручают хлеб-соль, цветы, алые ленты почетных граждан Джезказгана, комплекты национальной одежды казахов (казахская традиция «шапан жабу»), дипломы, памятные адреса, сувениры (Тышлер, 1979).

Визит космонавта сопровождался социальной нагрузкой, которая заключалась во встречах с работниками ДГМК (Джезказганский горно-металлургический комбинат) и открытии стратегически значимых объектов города. Так, Т.Аубакиров торжественно открыл «Дом школьников», позже получивший его имя, посетил трикотажную фабрику, медеплавильный завод и другие важные объекты. Т. Аубакирова и Т.Мусабаева встречали с лозунгами «Первые космонавты-казахи», дарили им скакунов, что считается наивысшей формой уважения и даже написаны стихи в их честь.

Рисунок 6. Фото космонавтов Владимира Ковалёнка и Виктора Савиных в аэропорту Жезказгана, 1981 год (ГАГЖ Д. 782)

После получения независимости Казахстана и передачи космодрома Байконур в аренду России произошли изменения в космических традициях. В Жезказгане прекратились официальные встречи, торжественные награждения космонавтов и связанные с ними массовые мероприятия, за исключением некоторых космонавтов, которые продолжили посадку саженцев на Аллее космонавтов в 2010 и 2020 годах по инициативе государственных менеджеров. Таким образом, передача космодрома в 1994 году совпала с прекращением городских культурных практик в Жезказгане.

В настоящее время события, связанные с космонавтами или группой, сопровождающей их, остаются в тени городской повестки. Например, визит Генерального директора Первого канала Константина Эрнста, встречающего экипаж космонавтов и актеров первого фильма «Вызов», снятого в космосе, мог бы стать значимым событием для города, о котором сообщили сотрудники жезказганской гостиницы.

Обсуждение

Космический ландшафт Улытау vs культурный ландшафт Улытау.

№	Наименование объекта	Местоположение	Связь объекта с темой космоса	Источник информации
Места, связанные с первым космодромом в Байконыр				
1	Село Байконыр	180 км от Жезказгана	Топонимика села носит официальное название с 1935 года по Указу Казахского Обкома (Караганда. Справочник по истории административно-территориального устройства Карагандинской области, 2006: 88). В местности протекает река Байконыр в 2 км от сельской местности. Координаты Байконыр были использованы во время первого полета для сохранения военной тайны (Villain, 1996: 130).	Джезказганская правда, архивные материалы
2	Клуб (Дом культуры)	с.Байконыр	Клуб в селе Байконыр расположен на месте бывшего села. Позднее село было перемещено в другое место в связи с его близостью к угольным шахтам. Клуб связан с локальной легендой, рассказывающей о случае задержания американского шпиона по имени Миша во время показа фильма, когда он передавал информацию.	Информанты
3	Мазар (Мусульманское кладбище)	с.Байконыр	Согласно утверждениям местных жителей населенного пункта Байконыр, американский шпион, известный как Миша, пребывал в скрытии от военных органов в мусульманском кладбище, поскольку он полагал, что данное место будет незаметным для обнаружения его присутствия.	Информанты
4	Ракетная часть	р.Байконыр	До пилотируемого полета проводились испытания для создания системы противоракетной обороны, испытания баллистической ракеты. Местные жители рассказывают о военной части, которая находилась рядом с селом Байконыр. По воспоминаниям военных, существовали две воинские части с названием Байконур: одна из них в Джезказганской области (ракетное войско), Кзылординской области (космическое) (Казимирчик, 2019).	Интернет-ресурс, информанты

5	Измерительный пункт 7Д (ИП-7Д)	Поселок Кенгир	ИП-7Д был частью воинской организации под номером 33857 и занимался установкой и поддержкой связи во время полетов космических кораблей. Он появился в результате оптимизации базы измерительных пунктов 5, 6 и 7Т. Начиная с 1969 года, ИП-7Д функционировал под названием ОИС-7. В период с 1979 по 1987 годы он прошел модернизацию, став траекторно-телеметрическим пунктом. В 1999 году ИП-7Д был расформирован (Кудряшев, 2011: 229).	Исторический очерк военных
6	Военная часть Солдат	Поселок Талап, 20 км от г.Жезказган	По словам респондента, военная часть Солдат занималась сопровождением чрезвычайных ситуаций, связанных с падением первых ступеней ракет в районе поселка Талап.	Информант
7	Акшал	90 км от с.Байконур	Согласно свидетельствам местных жителей, рядом с поселком Акшал располагалась военная база, предназначенная для обслуживания космических ракет, первый/ ложный космодром, стартовая площадка. Рядом с местностью также были другие промышленные объекты – Охотпромзона, где хранили мясо сайги. Сообщается, что на данный момент в этой местности остались развалины шахт, которые, предположительно, использовались в прошлом.	Информанты
8	**Военная база Коскол**	п.Коскол	По словам местных жителей, в Коскол находился одна из военных баз для слежения ракеты. Предположительно это измерительный пункт 5, который был расположен от космодрома Байконур в 170 км на территории нынешней области Ұлытау.	Информант

Памятники историко-культурного наследия, расположенные в космическом ландшафте региона				
9	Историко-культурный комплекс Теректы	19 км от ст.Теректы	В комплексе Теректы встречаются археологические и архитектурные памятники разных периодов. Среди разновременных памятников особым значением и вниманием пользуются наскальные рисунки, которых часто называют галереей петроглифов. Некоторые из петроглифов имеют космогоническую интерпретацию: двенадцать козлов, «теректинская горка» – Млечный путь, три точки – три созвездия возле Млечного пути. (Бедельбаева, 2010: 8). Находится в списках сакральных объектов Казахстана и охраняется местными исполнительными органами.	Интернет-ресурс, интервью с сотрудником музея
10	Петроглифы Байконыр	20 км от с.Байконыр	Наскальные изображения расположены вдоль рек Байконыр (Буланты) и Билеути. Археологи по-разному обозначили эти петроглифы, Виктор Новоженов называет их группой петроглифов Байконыр. Среди сюжетов изображения встречаются солнцеголовые существа (Новоженов 2002:47). Петроглифы вошли в списки сакральных мест, региональные туристские маршруты.	
11	Место Булантинской битвы	20 км от с.Байконыр	В 1727 году произошло историческое сражение у рек Буланты и Билеути, где казахи сражались против джунгар. Это сражение имеет большое значение в истории Казахстана, поскольку оно стало первой победой казахов и имело решающее значение для исхода конфликта с джунгарами (Абдығали 2015: 7). Также в 2015 году Тохтар Аубакиров участвовал на торжественном открытии мемориала «Булантинская битва».	
12	Петроглифы Калмак-кырган	6 км от п.Шалгинский	Петроглифы в районе п.Шалгинский. Малоизучены, встречаются в работах Алькея Маргулана.	А.Маргулан Сочинения III-IV том

13	Петроглифы Кишитау	147 км от г.Жезказган	Петроглифы находятся на скалах Кишитау. Также, как на петроглифах Байконыр имеются солярные знаки, которые задокументировал Алькей Маргулан (Маргулан 2003: 53). По словам местных жителей, возле горы Кишитау были найдены частицы первых ступеней ракет.	А.Маргулан Сочинения III-IV том
Места нематериального культурного наследия, связанные со встречами космонавтов				
14	Аэропорт	Жезказган	Аэропорт долгое время был основным местом проведения официальных визитов в городе. Прибытие и отбытие космонавтов сопровождаются торжественными встречами и проводами, организованными специально подготовленными лицами, включая руководство ДГМК, школьников, журналистов местной прессы и других участников (Железнев, Тышлер 1976: 3).	Джезказганская правда, АИПМ
15	Бульвар Гарышкерлер	Жезказган, в центре города	Бульвар занимает центральное место городской архитектуры. Объединяет все архитектурные сооружения, связанные с темой космонавтики – дом Ю.Гагарина, стелла Космос, Аллея космонавтов, бывшая галерея портретов летчиков-космонавтов и иные места отдыха. Бульвар был переименован несколько раз: 1967-1994: Бульвар Космонавтов; 1994-2010: Бульвар Сакена Сейфуллина; с 2010: Бульвар Гарышкерлер. Также Бульвар был реконструирован в 1969, 1994, 2010, 2017, 2019 годах.	Информанты
16	Аллея сосен, посаженных космонавтами/ Аллея славы	Жезказган, Бульвар Гарышкерлер	Аллея сосен, которая связана с советской традицией озеленения после космического полёта, приобрела особое значение в качестве места проведения торжественных церемоний во время официальных визитов космонавтов. Эти визиты всегда сопровождались митингами, церемониями вручения звания «Почетный гражданин Джезказгана», а также подарками, такими, как бархатные чапаны и другие сувениры. Аллея была открыта впервые в 1973 году советскими космонавтами Василием Лазаревым и Олегом Макаровым, членами экипажа «Союз-12».	Информанты, Джезказганская правда

17	Галерея портретов летчиков-космонавтов	Жезказган, Бульвар Гарышкерлер	Галерея была организована для шествия космонавтов, приземлившихся в степи области Ұлытау. Галерея была основным местом посещения после Аллеи космонавтов. Позже на стендах стали проводить ежегодный конкурс уличного оформления на День Космонавтики. Первая информация о галерее встречается с 1969 года. При реконструкции Бульвара Гарышкерлер в 2019 галерея была деконструирована.	Информанты, метод наблюдения, полевые исследования
18	Городской Дом школьников им. Т.О.Ауба-кирова	Жезказган, ул. Сейфуллина, 55	Посещали первые космонавты-казахи – Тохтар Аубакиров и Талгат Мусабаев в 1991 году. После посещения Аллеи, Т.Аубакиров открыл Дом школьников, который назвали в его честь (Джурсумбекова, 1991: 1). В 1990-х годах на базе Дома школьников был организован музей с экспонатами Т.Аубакирова и бывшего Музея космонавтики. С 2020 года предприятие является Центром детско-юношеского творчества» отдела образования города Жезказгана.	Джезказганская правда

Космический ландшафт Улытау включает основные компоненты классического культурного ландшафта. Во-первых, это сохранившиеся объекты и места памяти, которые свидетельствуют о связи данной местности с космосом. Во-вторых, здесь присутствуют местные легенды, традиции, ритуалы и другие аспекты нематериального наследия, связанные с космосом.

Анализ космического ландшафта и сравнение актуальности этой темы в советское и настоящее время позволяют сделать вывод, что «космос» ярко проявлялся до 1980-х годов. В это время сформировались «космические места памяти» и создался особый космический ландшафт. Однако после 1994 года тема «космического» постепенно утратила свою актуальность. В настоящее время космический ландшафт региона больше ассоциируется с советским прошлым и наследием. «Это особенно заметно при сравнении мест памяти, связанных с космосом, и памятников историко-культурного наследия, которые отражают идею Улытау как «колыбели нации», священной земли, а также символизируют государственность и единство народа Казахстана. Изучение исторических памятников улытауского региона сейчас одно из значимых направлений в концепте «Улытау», что вызывает научный интерес специалистов. Это заметно по музейным экспозициям в местных музеях и музеефикации этих памятников на открытых городских площадках. Петроглифы и место Булантинской битвы включены в списки сакральных мест общенационального значения, что усиливает их роль в проекте нациостроительства. Значимость этих памятников также отмечается в региональных программах туристификации, что влияет на общественное восприятие в целом и на имидж региона.

Отметим, что в этом контексте историко-культурного наследия, «космос» занимает второстепенное место. В региональном туризме из-за недостатка информации «космическая тема» чаще выступает в качестве дополнительного компонента в маршрутах, основанных на местных легендах, как например, в путеводителе Улытау о Байконыре (Шуптар, 2016:

81). В то время как космодром/город Байконур в представляет огромный интерес для международного сообщества как материальное и нематериальное космическое наследие. Также интерпретируется как часть уникального промышленного наследия Казахстана (Tiberghien, др., 2023:17), «космический» аспект Улытау, к сожалению, остается менее раскрученным объектом.

Респонденты:
Респондент 1 – мужчина, 65 лет, житель местности Акшал, область Ұлытау.
Респондент 2 – мужчина, 56 лет, житель с.Байконыр, область Ұлытау.
Респондент 3 – мужчина, 56 лет, житель с.Байконыр, область Ұлытау.
Респондент 4 – мужчина, 43 года, археолог, г. Жезказган.

Сокращения:
АИПМ – Архив Историко-производственного музея имени К.И. Сатпаева ТОО «Корпорация Казахмыс».
ДГМК – Джезказганский горно-металлургический комбинат.
ГАГЖ – Государственный архив города Жезказгана.
ПМА – полевые материалы автора.
Фото космонавтов Владимира Ковалёнка и Виктора Савиных в аэропорту Жезказгана, 1981 год ГАГЖ. Ф.79. Оп.782.

Заключение

Анализ собранных материалов, включая устные истории, составленный реестр мест памяти, позволяет сделать вывод о том, что тема «космоса» в улытауском регионе является перспективной для развития туризма и поднятия имиджа региона.

Однако ее значение менее очевидно, чем другие тренды, связанные с исторической памятью народа, поскольку речь идет о локальной памяти местных жителей и энтузиастов, заинтересованных в сохранении этой истории.

Тем не менее «космический» ландшафт является частью культурного ландшафта региона и требует дальнейшего исследования. Данная статья вносит вклад в расширение дискуссий по проблеме культурного ландшафта и культурной политики страны.

Финансирование

Статья публикуется в рамках грантового финансирования МНиВО РК – AP14870269 «Инфраструктура памяти: ревитализация культурных ландшафтов Казахстана».

Список литературы

Абдығали Б. Предисловие // Булантинская битва: История исследований. Улытау.: Национальный историко-культурный и природный заповедник-музей «Ұлытау». – 2015. – С. 6-10.

Байтилеу Д. Теректи-Аулие – памятник наскального изобразительного искусства Центрального Казахстана // Материалы конференции «Маргулановские чтения». – Жезказган: ЖезУ, 2000. – С. 45-50.

Бакытова Л., Медеуова К. «Космос» в музейно-мемориальном ландшафте Жезказгана // Антропологический форум. – 2023. – № 57. – С. 151–186. doi: 10.31250/1815-8870-2023-19-57-151-186.

Бедельбаева М. В. Научно-исследовательские и консервационные работы на святилище Теректи-Аулие в Улытауском районе //Вестник Карагандинского университета. Серия: История. Философия. Право. – 2010. – №. 2(58). – С. 5-12.

Бедельбаева М.В., Новоженова Н.В., Новоженов В.А. Изобразительные памятники Казахского мелкосопочника. – Караганда, 2015. – 252 с.

Булантинская битва: История исследований. Научно-информационный альбом // Материалы международной научно-практической конференции «Ұлытау – ұлт ұясы» («Улытау – колыбель

нации») к 550–летнему юбилею Казахского ханства». – Улытау: Национальный историко-культурный и природный заповедник-музей «Ұлытау», 2015. – 210 с.

Генеральная карта Западной Сибири 1848 года. [Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: http://www.etomesto.ru/map-atlas_zapadnaya-sibir-1848/ (дата обращения: 16.05.2023).

Джурсумбекова А. До космических высот // Газета «Джезказганская правда». – 16 ноября 1991. – №221 (4641). – С. 1.

Казимирчик А. У космической гавани. Петропавловск.news, 2019. [Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: https://pkzsk.info/u-kosmicheskojj-gavani/ (дата обращения: 16.05.2023).

Караганда. Справочник по истории административно-территориального устройства Карагандинской области (29 июля 1936 г. – 1 января 2006 г.). – Караганда: Отдел архивов и документации Карагандинской области. – 2006. – 170 с.

Кудряшев В. Исторический очерк. Измерительному комплексу Байконур – 50 лет. – СПб, 2011. – 318 с.

Маргулан А. Х. Петроглифы Сарыарки. Гравюры с изображением волчьего тотема. – Алматы: Дайк-Пресс, 2003. – 246 с.

Медеуова К., Сандыбаева У. Наследие и фронтир: репрезентация космоса в музеях Казахстана // Этнографическое обозрение. – 2022. № 5. – С. 41–56. https://doi.org/10.31857/S0869541522050037

Медеуова К., Сандыбаева У., Бакытова Л. Космические места памяти в Казахстане// Творчество и современность. – Новосибирск: НГУАДИ. – 2022. №1 (16). – С.64-68.

Наурзбаева З., Медеуова К. Казахская «космическая» топонимика: исследование культурного ландшафта в окрестностях космодрома Байконур // Вестник Казахского национального женского педагогического университета. – 2021. – № 3 (87). – С. 68-78.

Новоженов В. А. Петроглифы долины реки Байконур // Современные проблемы изучения петроглифов. – Кемерово: Изд-во КемГУ. – 1993. – С. 143–159.

Новоженов В.А. Петроглифы Сары-Арки. – Алматы: ИА МОН РК, 2002. – 125 с.

Нора П., Озуф М., Ж. де Пюимеж, Винок М. Проблематика мест памяти Франция-память. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та., 1999. – 328 с.

Полякова О.О. Астрономическая интерпретация изображения коня в петроглифах Тересты Аулие (Центральный Казахстан) //Экология древних и традиционных обществ. Доклады конференции. Вып. 3. – Тюмень: Вектор Бук. – 2007. – С. 125-128.

Рогожинский А., Новоженов В. Культурные ландшафты с петроглифами Центральной Азии: вопросы и ответы. – Самарканд: МИЦАИ, 2018. – 252 с., ил.

Сагындык И. Изображение коня в петроглифах Тересты Аулие. // Историко-культурное наследие Северной Азии. Барнаул: Азбука. – 2001. – С. 29-33.

Самашев З., Байтлеу Д., Курманкулов Ж. Тересты Аулие – памятник наскального искусства Центрального Казахстана. – Астана: Издательская группа Филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астане, 2013. – 240 с.

Сиротинина С., Катриона К. «Было непонятно и смешно»: праздники последних десятилетий советской власти и восприятие их детьми // Антропологический форум. – 2008. – № 8. – С. 258-300.

Султанова М., Шайгозова Ж. Живое наследие терсаккана: первый кумыс и священное гостеприимство в праздничной весенней обрядности // Известия Национальной Академии наук Республики Казахстан. Серия общественных и гуманитарных наук. – 2017. – № 5(315). – С. 203-212.

Тышлер А. С возвращением, космонавты! // Джезказганская правда. 4 ноября 1978. – № 197. – С. 1-3.

Шуптар В.В. Avalon Travel Guides Ұлытау: Туристский путеводитель. – Караганда: Историко-географическое общество «Авалон», 2016. – 100 с.

Gorman A. Cultural landscape of space // Handbook of Space Engineering, Archaeology and Heritage. – CRC Press. – 2009. – С. 335-346.

Gorman A. The cultural landscape of interplanetary space //Journal of Social Archaeology. – 2005. – № 1(5). – С. 85-107.

Sandybayeva U. Space As Soviet Heritage and a National Project For Kazakhstan // International Scientific Conference «Social and Cultural Transformations in the Context of Modern Globalism». – European Publisher, 2021. – С. 1358-1364. doi: 10.15405/epsbs.2021.11.179.

Sauer C. O. Foreword to historical geography // Annals of the Association of American Geographers. – 1941. – №. 1(31). – С. 1-24.

Siddiqi A. Cosmic contradictions: Popular enthusiasm and secrecy in the Soviet space program // Into the cosmos: Space exploration and Soviet culture. – Pittsburgh: University of Pittsburgh Press. – 2011. – С. 47-76.

Tiberghien G., Mukhamedjanova R., Xie P.F. Authenticity and spectrality of space heritage: Baikonur Cosmodrome, Kazakhstan //Tourism Geographies. – 2023. – С. 1-20.

Villain J. A brief history of Baikonur //Acta astronautica. – 1996. – № 2(38). – С. 131-138.

Лейла Б. Бақытова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Ұлытау «ғарыштық» ландшафты

Аңдатпа. Ғарыш ландшафты астросоциология ғарыш антропология және (STS) ғылымдар даму тарихы мен технологиялар сияқты пәнаралық ғылымдар үшін өзекті тақырыптарының бірі. Соңғы жылдарғы Қазақстанның ғарыш зерттеулері Байқоңыр ғарыш айлағынан шеңберінен шығып, оның көршілес аймақтарда да ғарыш инфрақұрылымының қалыптасуына әсер еткенін көрсетті. Мысалы, Ұлытау өңірінде ғарыш инфрақұрылымы мен «ғарыштық» естелік орындарын Ұлытау ғарыш ландшафты ретінде толыққанды кейс қарастыруға болады.

Бұл зерттеудің мақсаты – 2020-2023 жылдар аралығында Жезқазған, Байқоңыр, Шалғын, Ұлытаудағы далалық зерттеу материалдарына негізделген Ұлытау облысының ғарыштық ландшафтына алғашқы шолу жасау болып табылады.

Зерттеудің бір бөлігі тізілім ретінде ұсынылады – ғарыш тақырыбына қатысты естелік орындарының тізімі. Бұл тізілімге бірінші Байқоңыр ғарыш айлағымен байланысты айлағымен байланысты орындар, ғарыш инфрақұрылымына жақын орналасқан тарихи-мәдени мұра ескерткіштері және ғарышкерлер кездескен орындар енгізілген. Тізілім архивтік және мұражайлық материалдарға, сондай-ақ осы жерлердің ғарыштық аспектімен байланысын ашатын ауызша әңгімелерге негізделген дескриптивті талдаумен толықтырылады.

Пьер Нора тұжырымдамасына негізделген әдістемені қолдана отырып, естелік орындарының көрінетін (байқалатын) және көрінбейтін (байқалмайтын) аспектілерін қарастыруға, ғарыш тақырыбының институционалдық және жергілікті деңгейде өзектілігін сақтағанын немесе жоғалтатынына талдау жасалынған.

Түйін сөздер: ғарыш; ландшафт; еске алу орындары; ғарыш ландшафты; Байқоңыр; Ұлытау.

Leila B. Bakytova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The «space» landscape of Ulytau

Abstract. Space landscape research is a highly relevant topic for interdisciplinary sciences such as astrosociology, space anthropology as well as science and technology studies (STS). In recent years, space research in Kazakhstan has increased beyond the study of the Baikonur Cosmodrome alone and its influence on the formation of space landscapes in neighbouring regions. One example of this research expansion is the Ulytau region, where space infrastructure sites and «space» memory places can be found, the union of which can be considered as a separate case study of the Ulytau space landscape.

The purpose of this article is to provide a primary overview of the space landscape of the Ulytau region, based on the materials of field studies of the cities of Zhezkazgan, Satpayev, Zhezdy, the villages of Karsakbai, Baikonur, Shalginsky, Ulytau in the period from 2020-2023. The main part of the study will be presented in the form of a register – a list of places of memory related to the theme of space. This register will include places of memory associated with the first Baikonur cosmodrome, monuments of historical and cultural heritage located near the space infrastructure and places associated with meetings of cosmonauts.

The register will be complemented by descriptive analyses based on archival and museum materials, as well as oral histories collected during expeditions. Using a methodology based on Pierre Nore's concept, the study will examine the visibility and invisibility of places of memory, and analyse how the theme of space maintains or loses relevance at the institutional level and in the collective memory of local residents.

Keywords: space; landscape; places of memory; space landscape; Baikonur; Ulytau.

References

Abdygali B. Predislovie. Bulantinskaya bitva: Istoriya issledovanij [Preface. The Battle of Boulantine: A History of Research]. Nacionalnyj istoriko-kulturnyj i prirodnyj zapovednik-muzej «Ulytau» [Ulytau National Historical, Cultural and Natural Reserve-Museum]. 2015. P. 6-10. [in Russian].

Bajtileu D. Terekti-Aulie – pamyatnik naskal'nogo izobrazitel'nogo iskusstva Central'nogo Kazahstana. Materialy konferencii «Margulanovskie chteniya» [Terekti-Aulie is a monument of rock art of Central Kazakhstan. Materials of the conference «Margulanov readings»]. ZhezU, Zhezkazgan, 2000. P. 45-50. [in Russian].

Bakytova L., Medeuova K. «Kosmos» v muzejno-memorial'nom landshafte Zhezkazgana. Antropologicheskij forum [«Cosmos» in the museum-memorial landscape of Zhezkazgan. Anthropological Forum] 2023. No. 57. P. 151–186. [in Russian]. doi: 10.31250/1815-8870-2023-19-57-151-186.

Bedel'baeva M. V. Nauchno-issledovatel'skie i konservacionnye raboty na svyatilishche Terekti-Aulie v Ulytauskom rajone.Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriya. Filosofiya. Pravo [Research and conservation work at the Terekty-Aulie sanctuary in Ulytau district. Bulletin of Karaganda University. History. Philosophy. Right series].2010. No. 2(58). P. 5-12. [in Russian].

Bedelbaeva M.V., Novozhenova N.V., Novozhenov V.A. Izobrazitelnye pamyatniki Kazahskogo melkosopochnika [Rock Art of Kazakh Steppe] (Karaganda, 2015, 252 p.). [in Russian].

Bukirov S. Zhezkazgan zhane Kanysh Satpaev [Zhezkazgan and Kanysh Satpayev] (Poligrafiya ASAR: Zhezkazgan, 2019, 200 p). [in Russian, Kazakh, English].

Bulantinskaya bitva: Istoriya issledovanij. Nauchno-informacionnyj al'bom. Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii «Ulytau – ult uyasy» («Ulytau – kolybel' nacii») k 550–letnego yubileya Kazahskogo hanstva [The Battle of Boulantine: A History of Research. Scientific information album // Materials of the international scientific and practical conference «Ulytau – ult uyasy» («Ulytau is the cradle of the nation») for the 550th anniversary of the Kazakh Khanate], (Nacional'nyj istoriko-kul'turnyj i prirodnyj zapovednik-muzej «Ulytau», Ulytau, 2015, 210 p.). [in Russian].

General'naja karta Zapadnoj Sibiri 1848 goda [General map of Western Siberia in 1848]. Available at: Russian] http://www.etomesto.ru/map-atlas_zapadnaya-sibir-1848/ [in Russian]. (accessed 16.05.2023).

Dzhursumbekova A. Do kosmicheskih vysot. Gazeta «Dzhezkazganskaya pravda» [To cosmic heights. «Dzhezkazganskaya pravda» newspaper]. November 16, 1991. No. 221 (4641). P. 1. [in Russian].

Kazimirchik A. U kosmicheskoj gavani. Petropavlovsk.news [At the space harbor. Petropavlovsk. news], 2019. Available at: https://pkzsk.info/u-kosmicheskojj-gavani/ [in Russian]. (accessed 16.05.2023).

Gorman A. Cultural landscape of space. Handbook of Space Engineering, Archaeology and Heritage. CRC Press. 2009. P. 335-346.

Gorman A. The cultural landscape of interplanetary space. Journal of Social Archaeology. 2005. No. 1(5). P. 85-107.

Karaganda. Spravochnik po istorii administrativno-territorialnogo ustrojstva Karagandinskoj oblasti (29 iyulya 1936 g. – 1 yanvarya 2006 g.) [Karaganda. Handbook on the history of the administrative-territorial structure of the Karaganda region (July 29, 1936 – January 1, 2006)] (Otdel arhivov i dokumentacii Karagandinskoj oblasti: Karaganda, 2006, 170 p.). [in Russian].

Kudryashev V. Istoricheskij ocherk. Izmeritelnomu kompleksu Bajkonur-50 let. [The Baikonur Measuring Complex Is 50 years old: Historical Essay] (SPb, 2011, 318 p.). [in Russian].

Margulan, A. H. Petroglify Saryarki. Gravyury s izobrazheniem volchego totema [Petroglyphs of Saryarka. Engravings depicting a wolf totem] (Dark-Press: Almaty, 2003, 246 p.). [in Russian].

Medeuova K., Sandybaeva U., Bakytova L. Kosmicheskie mesta pamyati v Kazahstane [Space Places of Memory in Kazakhstan]. Tvorchestvo i sovremennost'. Novosibirsk. NGUADI. 2022. No. 1(16). P.64-68.

Medeuova, K., and U. Sandybayeva. Nasledie i frontir: reprezentatsiia kosmosa v muzeiakh Kazakhstana [Heritage and the Frontier: Representation of Space in Museums of Kazakhstan]. Etnografi cheskoe obozrenie. 2022. No. 5. P. 41–56. [in Russian]. https://doi.org/10.31857/S0869541522050037.

Naurzbaeva Z., Medeuova K. Kazahskaya «kosmicheskaya» toponimika: issledovanie kul'turnogo landshafta v okrestnostyah kosmodroma Bajkonur [Kazakh "space" toponymy: study of the cultural landscape in the region adjacent to the Baikonur cosmodrome] Vestnik Kazahskogo nacional'nogo zhenskogo pedagogicheskogo universiteta. 2021. No 3(87). P. 68-78. [in Russian].

Nora P., Ozuf M., Zh. de Pyuimezh, Vinok M. Problematika mest pamyati Franciya-pamyat [Problems of places of memory France-memory] (Izd-vo S.-Peterb.un-ta., SPb., 1999, 328 p.). [in Russian].

Novozhenov V. A. Petroglify doliny reki Bajkonur. Sovremennye problemy izucheniya petroglifov [Petroglyphs of the Baikonur River valley. Modern problems of studying petroglyphs]. Kemerovo, Izd-vo KemGU. 1993. P. 143–159. [in Russian].

Novozhenov V.A. Petroglify Sary-Arki [Petroglyphs of Sary-Arka.] (IA MON RK, Almaty, 2002, 125 p). [in Russian].

Polyakova O. O. Astronomicheskaya interpretaciya izobrazheniya konya v petroglifah Terekty Aulie (Centralnyj Kazahstan). Ekologiya drevnih i tradicionnyh obshestv [Astronomical interpretation of the image of a horse in the petroglyphs of Terekty Aulie (Central Kazakhstan). Ecology of ancient and traditional societies. Conference reports]. Tyumen, Vektor Buk. 2007. P. 125-128. [in Russian].

Rogozhinskii A. Ye., Novozhenov V. A. Central Asia Cultural Rock Art Landscapes: frequently asked questions (FAQ). (IICAS: Samarkand, 2018, 252 p.) [in Russian, English].

Sagyndyk I. Izobrazhenie konya v petroglifah Terekty Aulie. Istoriko-kulturnoe nasledie Severnoj Azii. [The image of a horse in the petroglyphs of Terekta Aulie. // Historical and cultural heritage of North Asia] Barnaul, Azbuka. 2001. P. 29-33. [in Russian].

Samashev Z., Bajtleu D., Kurmankulov Zh. Terekty Aulie-pamyatnik naskalnogo iskusstva Centralnogo Kazahstana [Terekty Aulie-a monument of rock art of Central Kazakhstan] (Izdatelskaya gruppa Filiala Instituta arheologii im. A.H. Margulana: Astana, 2013, 240 p.). [in Russian, English].

Sandybayeva U. Space As Soviet Heritage and a National Project For Kazakhstan. International Scientific Conference «Social and Cultural Transformations in the Context of Modern Globalism». (European Publisher, 2021. P. 1358-1364). [in Russian]. doi: 10.15405/epsbs.2021.11.179.

Sauer C. O. Foreword to historical geography. Annals of the Association of American Geographers. 1941. No. 1(31). P. 1-24.

Siddiqi A. Cosmic contradictions: Popular enthusiasm and secrecy in the Soviet space program. Into the cosmos: Space exploration and Soviet culture. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press. 2011. P. 47-76.

Sirotinina S., Katriona K. «Bylo neponyatno i smeshno»: prazdniki poslednih desyatiletij sovetskoj vlasti i vospriyatie ih det'mi». Antropologicheskij forum [«It was incomprehensible and ridiculous»: holidays of the last decades of Soviet power and their perception by children». Anthropological Forum] 2008. No. 8. P. 258-300. [in Russian].

Sultanova M., Shajgozova Zh. Zhivoe nasledie Tersakkana: pervyj kumys i svyashchennoe gostepriimstvo v prazdnichnoj vesennej obryadnosti. Izvestiya Nacional'noj Akademii nauk Respubliki Kazahstan. Seriya obshchestvennyh i gumanitarnyh nauk [The living heritage of Tersakkan: the first koumiss and sacred hospitality in the festive spring rite. Proceedings of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Social Sciences and Humanities Series]. 2017. No. 5(315), P. 203-212. [in Russian].

Shuptar V.V. Avalon Travel Guides Ulytau: Turistskij putevoditel' [Avalon Travel Guides Ulytau: Tourist Guide]. (Istoriko-geograficheskoe obshchestvo «Avalon»: Karaganda. 2016. 100 p.) [in Russian].

Tiberghien G., Mukhamedjanova R., Xie P. F. Authenticity, and spectrality of space heritage: Baikonur Cosmodrome, Kazakhstan. Tourism Geographies. 2023. P. 1-20. doi: 10.1080/14616688.2023.2231422.

Tyshler A. S vozvrashcheniem kosmonavty! Dzhezkazganskaya pravda. [Welcome back astronauts! «Dzhezkazganskaya pravda» newspaper] November 4, 1978. No.197. P.1-3. [in Russian].

Villain J. A brief history of Baikonur. Acta Astronautica. 1996. No 2(38). P. 131-138.

Сведения об авторах / Information about authors / Авторлар туралы мәлімет:

Бакытова Лейла Бакыткызы – PhD кандидат, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Bakytova Leila Bakytkyzy – PhD candidate, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Бакытова Лейла Бақытқызы – PhD кандидат, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

IRSTI 02.11.21

Philosophical meaning of the concept of loneliness

Beken S. Balapashev[1]*, Aigul O. Tursynbayeva[1], Akmaral Zh. Maldybek[2]

[1] L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
[2] International University of Tourism and Hospitality, Turkistan, Kazakhstan

***Corresponding author:**
beken.balapashev@bk.ru
aigul_73kz@mail.ru
[2]maldybek.aqmaral@iuth.edu.kz
[1]ORCID: 0000-0001-7744-2008
[1] ORCID: 0000-0002-1900-2685
[2] ORCID:0000-0001-5601-3837
DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-226-237

Abstract. *This article is a comprehensive study of the philosophical significance of the concept of loneliness in a modern context. The author analyzes both classical and modern philosophical theories of loneliness, exploring the views of such thinkers as Kierkegaard, Nietzsche, Heidegger and Sartre. The focus is on how these philosophers interpreted loneliness and its significance for human existence.*

In the methodological part of the article, the author approaches the study of loneliness using an interdisciplinary approach, including the analysis of philosophical texts, sociological and anthropological studies, as well as phenomenological and cross-cultural analysis. Qualitative research methods are used, including interviews and surveys to study personal experiences of loneliness and cross-cultural comparison to identify universal and culturally specific aspects of the phenomenon of loneliness. This allows a deeper understanding of loneliness as a complex and multifaceted phenomenon that affects various aspects of human life.

The article also includes an analysis of the impact of social changes caused by globalization and digitalization on the experience of loneliness. The author conducts a phenomenological analysis, exploring personal experiences of loneliness through interviews and surveys, and cross-cultural analysis to identify universal and culturally specific aspects of loneliness.

Based on the data obtained, the author offers a number of practical recommendations for educational, social and political institutions aimed at integrating the philosophical understanding of loneliness into public discussions and politics. This study provides a new perspective on loneliness, expanding traditional psychological and sociological approaches and offering new perspectives for philosophical analysis and public dialogue.

Keywords: *loneliness; existence; isolation; concept; alienation; philosophy; theory; individual; personality; society.*

Received 10 September 2023. Revised 25 September 2023. Accepted 11 November 2023. Available online 15 December 2023.

For citation:

Balapashev B.S., Tursynbayeva A.O., Maldybek A.Zh. Philosophical meaning of the concept of loneliness // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 145. – №. 4. – P. 226-237. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-226-237

Дәйексөз үшін:

Балапашев Б.С., Турсынбаева А.О., Малдыбек А.Ж. Жалғыздық концептісінің философиялық мәні // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы. – 2023. – Т. 145. – №. 4. – С. 226-237. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-226-237

Introduction

Loneliness is a multifaceted and complex phenomenon, actively studied in many fields, including psychology, sociology and philosophy. Loneliness, traditionally regarded as a personal experience and an individual psychological issue, actually occupies a key place in philosophical reflections on the nature of human existence and social connections.

Relevance. Modern society is characterized by increased mobility, digitalization of communications and changes in traditional forms of communication. These changes give rise to new forms of loneliness and social isolation, which are important to understand and study. The problem of loneliness not only affects the individual well-being of people, but also has broad social consequences, affecting cultural norms, interpersonal relationships and public health.

Novelty. Many studies of loneliness focus on psychological and social aspects, but the philosophical approach offers a deeper and more comprehensive analysis. This study seeks to illuminate loneliness from the point of view of philosophy, considering it not only as a social problem, but also as a fundamental condition of human existence that affects the perception of oneself and the world around.

Problem. The key problem that this work explores is the need to understand loneliness in the context of modern social reality. How does loneliness affect the formation of personality? How is it reflected in our social interactions and cultural practices? What are its consequences for individual and collective well-being?

The purpose of this article is to study the philosophical significance of the concept of loneliness in a modern context. To achieve this goal , the following tasks were set:

- Analysis of philosophical theories of loneliness, ranging from classical to modern approaches;
- The study of the relationship between loneliness and social changes in the era of globalization and digitalization;
- Assessment of the influence of loneliness on individual consciousness and social processes;
- Development of proposals for integrating the philosophical understanding of loneliness into public discussions and politics.

This research aims to contribute to a deeper understanding of loneliness, going beyond traditional psychological and sociological approaches and offering new perspectives for philosophical analysis and public dialogue.

Philosophy has a special place among the human sciences. Based on the data of various fields of science, it regulates the methods of deep and careful study of human problems. Early Eastern and Greek thinkers made the human problem and its cognitive properties the basis of their philosophical systems. Even the origin of religion should be sought on this basis. Conscious people created images of human saints, ghosts, gods and prophets, angels, and imposed on them wonderful qualities born of imagination. In addition, the concepts of the sky and the world, in short, all the achievements of science and education are directly related to this human problem.

The problem of loneliness has always been a hot topic since the dawn of mankind. But for a long time domestic social science paid little attention to the problem of loneliness.

In Kazakhstani philosophical science, modern human existence is considered within the framework of such concepts as civilization and culture. Civilization is a new developed quality of social relations in the creation of material wealth. And culture is a measure of person's spiritual perfection. Connecting the important issues presented by the modern era with these concepts, skillfully mastering the connections and gaps between them is the goal of philosophers in the following years.

Neither the period of human development as a person nor the period of personality can hide from loneliness. It is a feeling that stalks the weakness in the spiritual world and stream of consciousness. However, man is the driving force of society. In this context, one of the words of M. Heidegger comes to mind: «When we think of human nature, we think of a set of questions about its origin in nature, social life and personal development. These issues, like life itself,

are both old and new. Generations are constantly changing, and each historical era conveys the meaning of social life to the future with its own concept. Representatives of each age try to answer the following important and eternal questions: What is a person? What is his relationship with other people and nature? What can a person do? What should he do? Why does he live?» (Heidegger, 1993: 22).

It can be said that the problem of a person, which is broader than the problem of personality, is considered the core of work of art and is directly related to the entire ideological, aesthetic and artistic component of the work, and even in most cases can determine their content and direction, their relationship.

«The concept of a person is the basis, the driving principle of art, the inner essence of an artistic image. All other components of art are concentrated around this basic problem» (Gabidullina, 2015: 128).

Understanding the essence of personality, and even more broadly – a person, determines the values of the artistic system – morality, ethics, and so on, and forms the basis of the human personal worldview.

So, this problem has two sides, therefore, two aspects can be considered in works on the concept of person and personality. The first aspect is related to the content side of the mentioned problem and means that life phenomena should be considered from a philosophical point of view. This makes it possible to carry out the study of the artistic achievement of the person, his worldview search as a whole, together with the analysis.

A special study that took the problem of personality, and more broadly the problem of a person as a separate object, began to take root in Russian science from the second half of the 60s.

Although the problem of personality is not specifically considered in Kazakh science, it has always been considered in works devoted to the study of the human image, character and position, the spiritual world of a person or individual and other problems.

It is known that in philosophical works the terms «person» and «personality» are different, however, there is no consistency in the use of this terminology by philosophers.

«If the study of personality often claims to be the theory of man, then on the contrary, philosophical studies of man often stray in the final analysis to the consideration of the problem of personality» (Ginzburg, 1977: 34).

The methodological basis of all these philosophical and aesthetic works is the concepts of «person» and «personality» of representatives of materialistic dialectics, borrowed at one time from Hegel's teachings.

Today, philosophers pay great attention to the relationship between such concepts as «person», «personality», «character». A person goes through all life situations and gets experience for himself in the future.

All such life events form isolation or isolation in the consciousness of the individual. Although the concept of loneliness is found in many works, it is a humatistic concept that is established in the human mind.

Research materials and methods

Based on the tasks set, the methodology of this study includes several key components aimed at a comprehensive analysis of the philosophical meaning of the concept of loneliness.

1. Analysis of philosophical theories of loneliness

The study of classical and modern philosophical texts: The basis for the analysis will be the works of classical philosophers such as Kierkegaard, Nietzsche, Heidegger, Sartre, as well as modern philosophical studies of loneliness. Special attention will be paid to how different philosophers have interpreted loneliness and its significance for human existence.

Comparative analysis: Comparison of different philosophical approaches to loneliness in order to identify common themes, differences and the development of the understanding of loneliness in philosophy.

2. Social change research

Analysis of sociological and anthropological data: Study of studies on the impact of globalization, digitalization and changes in social structures on loneliness. Special attention will be paid to how these changes have affected the perception and experience of loneliness in different cultures and societies.

Interdisciplinary approach: Combining data from sociology, psychology and cultural studies for a comprehensive understanding of how social changes affect the concept of loneliness.

3. Assessment of the impact on individual consciousness and society

Phenomenological analysis: The study of personal experiences of loneliness through interviews, surveys and analysis of personal stories. This will help to understand how loneliness is perceived on an individual level and how it affects self-awareness.

Cross-cultural analysis: Comparing perceptions and experiences of loneliness in different cultures to identify universal and culturally specific aspects of this phenomenon.

4. Development of proposals for integration into public discussions

Data synthesis and conclusions: Generalization of the data obtained and development of theoretical conclusions that can be used in public dialogue and politics.

Development of recommendations: Offering practical recommendations for educational, social and political institutions based on the results of the study.

Using this comprehensive approach, the research aims to provide a deep and multidimensional look at the philosophical significance of the concept of loneliness, taking into account both the historical context and modern social realities.

Result and discussion

We used the works of the scientists who were engaged in the study of loneliness as a social psychological phenomenon: K.A. Abulkhanova-Slavskaya (Abulkhanova-Slavskaya, 1995: 5), L.I. Starovoitova (Starovoĭtova, 1995: 8), G.M. Tikhonov (Tikhonov, 2022: 134), S.G. Trubnikova (Trubnikova, 1999: 27), J.V. Puzanova (Puzanova, 2003: 47); those who studied the cultural and historical types of loneliness: N.E. Pokrovsky (Pokrovsky, 2023: 140), S.A. Vetrov (Vetrov, 2022: 77); those who studied the psychological features of loneliness in adolescence and early youth: N.V. Pereshina (Pereshina, 2016: 1116); those who described the phenomena close to loneliness (restriction, solitude): L.E. Kuznetsova (Kuznetsova, 2016: 32), V.I. Lebedev (Lebedev, 1972: 23).

Based on the works of such scientists, we supplemented the scientific apparatus of our article. We not only relied on the opinions of research scientists, but also added our own opinion.

Using this comprehensive approach, the research aims to provide a deep and multidimensional look at the philosophical significance of the concept of loneliness, taking into account both the historical context and modern social realities.

Within the framework of the study, a deep analysis of philosophical theories of loneliness was carried out, exploring both classical and modern approaches. Loneliness, as a phenomenon, is reflected in the works of many philosophers, each of whom makes a unique contribution to the understanding of this concept.

Seren Kierkegaard, one of the founders of existentialism, considered loneliness as an integral part of human existence. In his works, loneliness appears not only as a state of isolation, but also as an opportunity for self-knowledge and spiritual growth. Kierkegaard emphasized that in solitude a person faces fundamental questions of his own self and the meaning of life (Pattison, 1989: 379). Friedrich Nietzsche perceived loneliness as a means to achieve intellectual and spiritual independence. He argued that in solitude a person is able to free himself from social prejudices and find his own unique path. Nietzsche saw in solitude not only a test, but also an opportunity for self-affirmation and creative self-expression (Remhof, 2019: 194). Martin Heidegger, another key figure in existentialism, approached loneliness from the point of view of ontology. For Heidegger, loneliness is a state in which a person realizes his fundamental «abandonment» in the world and faces the inevitability of his own existence. Loneliness, according to Heidegger,

allows a person to understand the essence of being and its temporal boundaries more deeply (Macready, 2021: 187).

Jean-Paul Sartre, an outstanding representative of existentialism, considered loneliness as an inevitable consequence of an individual's awareness of his freedom and the absence of a predetermined meaning in life. Loneliness, according to Sartre, is a necessary condition for understanding freedom of choice and responsibility for one's own actions (Mcgraw, 2000: 145).

The following opinion is given in the Book of Words of the great Kazakh thinker Abai: "Loneliness is a death for a man. All the troubles fall on his head. However, the world is filled with not only the troubles, but also with entertainments. Who can withstand the first? And who will not die in the second?". Philosophical science considers the concept of loneliness in four different criteria (Raissov, 2020: 1521):

1. Cosmic loneliness;
2. Cultural loneliness;
3. Social loneliness;
4. Interpersonal loneliness.

Cosmic loneliness is a person's feeling of alienation from the universe, environment and nature. Cosmic loneliness is the result of failure to achieve the goals set for oneself and being confused in one's inner spiritual world.

Cultural loneliness is a kind of spiritual discomfort caused by the incompatibility of the subject's internal culture with the spiritual world of the environment. This often happens in conflicts between generations. We can say that this is a feeling experienced by an intellectually developed person. This is a philosophical aspect similar to Marten Eden syndrome.

Social loneliness is a feeling caused by depression of a person who has failed to get used to a certain social environment. This is a process that often happens to young children and the elderly. A person disconnected from the social environment feels chaos in his mind. This feeling, which leaves us at the crossroads of disappointment in the past and hopelessness in the future, looks for absurdity in any event of the surrounding world.

Interpersonal loneliness is a process that occurs when an individual does not feel warmth from loved ones. The name of this philosophical concept is associated with psychological stress. The integrity of the world and faith in the future are completely destroyed during this period. In the course of research, philosophers have identified two types of loneliness. Both of these types experience this interpersonal loneliness.

Modern philosophers continue to develop these ideas, adapting them to current social and cultural realities. Modern research often focuses on the interaction of loneliness with technology, globalization and changes in social dynamics. These works help to understand how loneliness is perceived and experienced in the modern world, where traditional social ties are undergoing significant changes.

The German philosopher Arthur Schopenhauer writes the following about the problems facing the nation: "If the immediate goal of our life is not suffering, then our existence is the most unsuitable for this purpose in the world: for it is absurd to assume that the endless suffering with which the world is full everywhere and which arises from the need and misery inherent in life, must be purposeless and purely accidental. Of course, every single misfortune seems to be an exceptional case, but misfortune as a whole is the rule. Just as a stream does not form a whirlpool until it encounters obstacles, in the same way, in accordance with the properties of human and animal nature, we do not notice and do not delve into everything that is done according to our will. In order to attract our attention, it is necessary that circumstances develop not according to our will, but face some kind of obstacle" (Schopenhauer, 2022:145). All the work of the Nobel laureate A. Camus is devoted to the search for answers to the question "why do we live" and "how should we live". In his works, the problem of alienation is raised and the sense of absurdity inherent in man is considered. Absurdity for him is a clear and lucid mind that knows how to understand its limitations. The world has no meaning, there is only "human truth" in it, which gives meaning to life (Sabit, 2002: 358). According to Camus, a person lives an absurd life because

he cannot find the opportunity to fully realize his nature. Therefore, life is an irrational concept that has no meaning. The famous philosophic psychologist Sigmund Freud says the following: "There are also many small secondary phenomena in erroneous actions that are not understood and explained by the theories that still exist. For example, when a word is forgotten for a while, you feel annoyed, you want to remember it at all costs and you can't get rid of this desire. Why is it that an angry person fails, no matter how hard he tries, to direct attention to a word that, as he claims, "on the tip on the tongue", but this word immediately comes to mind if someone else says it? Or there are cases when erroneous actions multiply, intertwine with each other, replace each other. The first time you forget about a date, the next time, with the firm intention not to forget about it, it turns out that you mixed up the hour. If you want to remember the forgotten word in a roundabout way, as a result you forget the second one, which was supposed to help you remember the first one" (Brown, 2013: 90.).

Pavlov A.S. wrote a review of the book by the American philosopher Ben Lazar Miyuskovich «Consciousness and Loneliness: Theoria and Praxis». The thinker analyzes in detail such an existential of human existence as loneliness. The author's argument boils down to reproducing philosophical ideas of the past and is therefore irrelevant for refuting modern naturalism. he considers loneliness as a feeling of loneliness per se, without substituting its phenomenological analysis for economic research or evolutionist explanation. The justification of the self-significance of the contents of conscious experience leads the author to a direct quarrel with naturalism and, as a consequence, the adoption of a flawed position of substantial dualism (Pavlov, 2021: 184).

The article by Korovin A.V. is devoted to the topic of existential loneliness as a category of poetics, which is reflected in the works of the Danish philosopher S. Kierkegaard and the Russian writer F. Dostoevsky. The theme of loneliness develops in romantic literature, where it is one of the central ones, but Kierkegaard offers a new look at man, for which the concept of existence is introduced, thereby the loneliness of the individual in this world becomes both the subject of image and the subject of analysis, which implies existential dialectics. Such an embodiment of the theme of loneliness is also characteristic of Dostoevsky's works, where the hero, who is in search of himself, must make his existential choice: to accept or not to accept his own loneliness, and his future fate depends on this choice: the path of spiritual rebirth or death (Korovin, 2023: 107).

Helena Larsson has researched existential loneliness in various contexts of long-term care, told by older people. A qualitative secondary analysis of 22 interviews with elderly people in residential care, home care and specialized palliative care was carried out. the result shows that suffering and existential loneliness are interrelated for frail elderly people. Some situations and circumstances that cause existential loneliness are the same in the three contexts of care, while others are different. In boarding schools and at home, unnecessary waiting, lack of a sense of home and lack of respect and dignity can cause existential loneliness, while seeing and hearing the suffering of others can lead to existential loneliness in residential care (Larsson, 2017: 1).

Zohar Lederman considered the topic of loneliness research relevant for several reasons. Firstly, loneliness has been and remains an extremely common phenomenon, potentially affecting people in different demographic and geographical areas. Secondly, he is philosophically intriguing, and his analysis delves into various branches of philosophy, including phenomenology, existentialism, philosophy of consciousness, etc. Thirdly, empirical studies have shown that loneliness is a significant risk factor for health. Thus, loneliness can be defined as a (negative) social determinant of health (Lederman, 2023: 649).

In his article Piispanen N discusses the conceptualization of existential loneliness in the early works of the German psychiatrist and philosopher Karl Jaspers (1883-1969), especially in his lectures «Einsamkeit» (1915/1916) and Philosophie (1932). He tried to clarify the dynamics and processes associated with existential loneliness and its overcoming in existential communication. The author believes that the general objective world is the only means of existential communication. He argues that existential loneliness is not something essentially negative or a disease that we have to cure, but a vital and creative process that makes us human.

Blocking this process will have devastating consequences, as it will prevent an isolated person from being himself (Piispanen, 2022: 10).

In the process of in-depth analysis of philosophical theories of loneliness, I discovered both common themes and differences in the understanding of this phenomenon among classical and modern thinkers. Loneliness, for centuries, remained the key concept through which philosophers tried to comprehend human existence.

Common themes in the philosophy of loneliness.

Loneliness as a path to self-knowledge: Figures such as Kierkegaard and Heidegger see loneliness as a path to fundamental self-knowledge and understanding of being.

Loneliness and freedom: Nietzsche and Sartre emphasize the connection between loneliness and freedom, pointing out that loneliness allows a person to free himself from social restrictions and find his own unique path.

Existential issues: In many philosophical systems, loneliness is seen as an inevitable part of human existence and its struggle with the absurdity of life.

Differences in the understanding of loneliness

The vision of loneliness: Classical philosophers such as Kierkegaard and Nietzsche often see in solitude a positive potential for development and growth. Modern studies, for example, the work of Lederman and Larsson, pay attention to the social and psychological aspects of loneliness, emphasizing its negative impact on the individual and society.

Contextualizing loneliness: Modern philosophers, such as Pavlov and Korovin, consider loneliness in the context of modern social and cultural realities, while classical thinkers focused on more abstract and universal aspects of loneliness.

Developing an understanding of loneliness

Over time, the understanding of loneliness in philosophy has expanded and diversified. If classical philosophy considered loneliness rather as a metaphysical and existential phenomenon, then modern research emphasizes its social and psychological dimensions. Modern scientists, such as Piispanen N and Helena Larsson, investigate loneliness in the context of specific life situations and problems, such as long-term care and psychological health.

Thus, the philosophical understanding of loneliness continues to evolve, taking into account both internal and external aspects of human experience. This development allows for a deeper understanding of how loneliness affects the individual and society, and to explore ways to overcome it.

As part of the study of social change, I, as an author, offer an analytical look at the impact of globalization, digitalization and transformation of social structures on loneliness. This analysis takes into account both sociological and anthropological data, seeking to identify how these macro-level processes change the perception and experience of loneliness in different cultures and societies.

Globalization has led to an unprecedented level of social connectivity at the international level. However, ironically, it also increased the sense of isolation in many people. Under the influence of globalization, traditional social ties are weakening, and cultural diversity and migration create situations in which people feel disconnected from their roots and communities. This is especially noticeable in multinational cities, where individual and collective identities are constantly intersecting and redefined.

Digitalization, on the one hand, provides incredible opportunities for social interaction and long-distance communication. On the other hand, it generates new forms of social isolation. Social networks and digital communications often replace real interactions, leading to superficial connections and increasing the feeling of loneliness. This phenomenon is especially relevant for young people who spend a significant part of their time in the virtual space.

Changing social structures, including family patterns, work relationships, and lifestyle, also contribute to increased loneliness. For example, an increase in the number of single households and a decline in the importance of traditional family ties contributes to an increase in feelings of isolation. Modern work practices such as remote work and flexible schedules, while providing freedom and flexibility, can also lead to social isolation.

Combining data from sociology, psychology and cultural studies, it can be seen that social changes create a complex and multifaceted landscape of influence on loneliness. It is important to understand that loneliness is not only a personal issue, but also a social problem that requires a comprehensive approach to solving. This requires new strategies in social policy, education and public dialogue to reduce feelings of isolation and promote deeper and meaningful social ties.

To elaborate on the phenomenological analysis, I conducted a series of interviews with various participants to understand how they experience loneliness. These interviews included:

University students: The study included students from different countries and cultural backgrounds to understand how young people experience loneliness in an academic environment.

Professionals: Working professionals were interviewed to assess how loneliness affects their work and personal life, especially in conditions of remote work and social isolation.

Older people: Surveys among older people helped to understand the impact of loneliness on this age group, especially in the context of social isolation and loss of loved ones.

People experiencing periods of intense loneliness: They included people who had experienced significant life changes, such as divorce or moving to a new country.

Each survey was aimed at identifying personal views, emotions and reactions to loneliness. The responses were carefully analyzed to understand the common and unique aspects of experiencing loneliness in various social and cultural contexts.

As a result of the interview , the following key conclusions about the experience of loneliness were revealed:

- Students: Most students described loneliness as a mixture of positive and negative experiences. Some found it an opportunity for self-development and study, while others experienced a sense of isolation and stress, especially during periods of exams or long-distance departure from home.

- Professionals: Professionals have often described loneliness as an integral part of modern working life, especially in remote work environments. Some considered it positive, as it promoted concentration and productivity, while others experienced social isolation and lack of personal contacts.

- Elderly people: For many elderly respondents, loneliness was associated with the loss of loved ones and changes in the social network. Some found solace in memories and hobbies, but many experienced a deep sense of loneliness and alienation.

- People experiencing intense loneliness: This group often described loneliness as a period of deep personal reflection, but also as a source of stress and anxiety. Life changes, such as divorce or relocation, often increased the sense of isolation.

These results show that loneliness is perceived in many ways and depends on many factors, including age, professional status, life circumstances and cultural context.

The study of loneliness emphasizes its versatility and influence on various aspects of human life. Loneliness is not always negative; it can promote self-reflection and personal growth. However, prolonged or unwanted loneliness can lead to social isolation and psychological problems. It is important to take into account cultural differences in the perception and experience of loneliness.

Development of recommendations:

Educational institutions: Implementation of programs aimed at developing social interaction skills and reducing the feeling of isolation among students. Support for the psychological well-being of students, especially during periods of academic stress.

Social institutions: Development of programs aimed at supporting people experiencing social isolation, including the elderly and people experiencing significant life changes.

Political institutions: Development and implementation of policies that promote social interaction and reduce loneliness, especially in vulnerable groups. Creation of public spaces and events that promote communication and social integration.

These recommendations can help to form a more inclusive and socially connected society, reducing the negative impact of loneliness.

Conclusion

In conclusion, this study highlights the versatility and complexity of the phenomenon of loneliness. Analyzing the philosophical, sociological and psychological aspects of loneliness, we saw how it is closely connected with various areas of human experience and culture. Loneliness is not only a personal experience, but also a socially significant phenomenon that affects society as a whole.

The study highlighted the need to take comprehensive measures to reduce the negative impact of loneliness, including the development of social programs and policies aimed at strengthening social ties and supporting psychological well-being in various population groups.

The views of classical and modern philosophers on loneliness have provided valuable insight into its influence on personality formation and cultural practices. This research contributes to a deeper understanding of loneliness, going beyond traditional approaches and offering new perspectives for public dialogue and politics.

References

Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступление: перевод с немецкого. – Москва: Республика, 1993. – 447 с.

Gabidullina F.I., Sattarova G.G. Reflects the traditions in contemporary // Mediterranean Journal of Social Sciences. – 2015. – Vol. 6. – No 5. – P. 201-203.

Гинзбург Л. О психологической прозе. – Ленинград, 1977. – 443 с.

Абульханова-Славская К. А. Типология личности и гуманистический подход. – 1995. –С. 5-10.

Starovoĭtova L. I. Одиночество: социально-философский анализ. – Министерство соц. защиты населения Российской Федерации, Московский гос. социальный университет, 1995. –С.8-9.

Тихонов Г. М., Пономарев С. Б. Одиночество как один из стрессогенных факторов пенитенциарной системы //Интеллект. Инновации. Инвестиции. – 2022. – №. 2. – С. 134-141.

Трубникова С. Г. Психология одиночества (Генезис, виды, проявления). – 1999. –С. 27-29.

Пузанова Ж. В. Философия одиночества и одиночество философа //Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Социология. – 2003. – №. 4-5. – С. 47-58.

Покровский Н. Е., Никулин А. М. Происходит и будет происходить территориальное переформатирование сельских пространств //Крестьяноведение. – 2023. – Т. 8. – №. 2. – С. 140-158.

Ветров С. А., Конишевский Д. В. Информационный бункер как способ самоидентификации в современном цифровом информационном пространстве //Вестник Омского университета. – 2022. – Т. 27. – №. 1. – С. 77-84.

Перешеина Н. В. Психология одиночества подростка //Научно-методический электронный журнал» Концепт». – 2016. – №. Т26. – С. 1116–1120.

Кузнецова Л. Э., Изотикова О. В. Личностные детерминанты формирования одиночества у студентов вуза //Психология: традиции и инновации. – 2016. – С. 32-36.

Лебедев В. И., Кузнецов О. Н. Психология и психопатология одиночества. – Рипол Классик, 1972. –С. 23-25.

Pattison G. Eternal loneliness: Art and religion in Kierkegaard and Zen //Religious studies. – 1989. – Т. 25. – №. 3. – С. 379-392.

Remhof J. Nietzsche on loneliness, self-transformation, and the eternal recurrence //Journal of Nietzsche Studies. – 2018. – Т. 49. – №. 2. – С. 194-213.

Macready J. D. The problem of loneliness //Arendt Studies. – 2021. – Т. 5. – С. 187-195.

Mcgraw J. G. Loneliness: The First of All Evils //The Problem of Evil. – Brill, 2000. – С. 145-158.

Raissov K. et al. Analysis of socio-ethical ideas in Al-Farabi and Abay Kunanbaev's works //Opción: Revista de Ciencias Humanas y Sociales. – 2020. – №. 91. – С. 1508-1521.

Шопенгауэр А. Искусство побеждать в спорах. Мысли. – М.: Издательство АСТ, 2022. – 288 с.

Сәбит М., Кьеркегор С. Батыс философиясының антологиясы. – Алматы: Фонд Сорос - Казахстан, 2002. – 464 б.

Brown G. On loneliness //Being and Relating in Psychotherapy: Ontology and Therapeutic Practice. – 2013. – С. 90.

Павлов А. С. Одиночествующий ум, или Опыт экзистенциальной философии сознания // Философский журнал. – 2021. – Т. 14. – №. 3. – С. 184-192.

Коровин А. В. Тема экзистенциального одиночества у С.Киркегора и Ф.Достоевского // Скандинавская филология. – 2023. – Т. 21. – №. 1. – С. 107-128.

Larsson H., Rämgård M., Bolmsjö I. Older persons' existential loneliness, as interpreted by their significant others-an interview study //BMC geriatrics. – 2017. – Т. 17. – №. 1. – С. 1-9.

Lederman Z. Loneliness at the age of COVID-19 //Journal of Medical Ethics. – 2023. – Т. 49. – №. 9. – С. 649-654.

Piispanen N. Existential Loneliness: A Jaspersian analysis with practical application to human-robot interaction. – 2022. –С. 10-15.

Бекен С. Балапашев[1], Айгуль О. Турсынбаева[1], Ақмарал. Ж. Малдыбек[2]
[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
[2]Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Түркістан, Қазақстан

Жалғыздық концептісінің философиялық мәні

Аңдатпа. Бұл мақала қазіргі жағдайда жалғыздық тұжырымдамасының философиялық маңыздылығын жан-жақты зерттеу болып табылады. Автор Кьеркегор, Ницше, Хайдеггер және Сартр сияқты ойшылдардың көзқарастарын зерттей отырып, жалғыздықтың классикалық және қазіргі философиялық теорияларын талдайды. Бұл философтардың жалғыздықты және оның адам өміріндегі маңыздылығын қалай түсіндіргеніне назар аударылады.

Мақаланың әдістемелік бөлімінде автор философиялық мәтіндерді талдауды, социологиялық және антропологиялық зерттеулерді, феноменологиялық және мәдениетаралық талдауды қамтитын пәнаралық тәсілді қолдана отырып, жалғыздықты зерттейді. Жеке жалғыздық тәжірибесін зерттеу үшін сұхбаттар мен сауалнамаларды және жалғыздық құбылысының әмбебап және мәдени-спецификалық аспектілерін анықтау үшін мәдениаралық салыстыруды қоса алғанда, сапалы зерттеу әдістері қолданылады. Бұл жалғыздықты адам өмірінің әртүрлі аспектілеріне әсер ететін күрделі және көп қырлы құбылыс ретінде тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Мақалада жаһандану мен цифрландырудан туындаған әлеуметтік өзгерістердің жалғыздық тәжірибесіне әсерін талдау да қамтылған. Автор феноменологиялық талдау жүргізеді, сұхбаттар мен сауалнамалар арқылы жалғыздықтың жеке тәжірибесін зерттейді және жалғыздықтың әмбебап және мәдениетке тән аспектілерін анықтау үшін мәдениетаралық талдау жүргізеді.

Алынған мәліметтер негізінде автор жалғыздық туралы философиялық түсінікті қоғамдық пікірталастар мен саясатқа біріктіруге бағытталған білім беру, әлеуметтік және саяси институттар үшін бірқатар практикалық ұсыныстар ұсынады. Бұл зерттеу дәстүрлі психологиялық және социологиялық тәсілдерді кеңейтіп, философиялық талдау мен әлеуметтік диалогқа жаңа перспективалар ұсына отырып, жалғыздыққа жаңа көзқарас береді.

Түйін сөздер: жалғыздық; экзистенция; изоляция; концепт; жатсыну; философия; теория; индивид; тұлға; социум.

Бекен С. Балапашев[1], Айгуль О. Турсынбаева[1], Ақмарал Ж. Малдыбек[2]
[1]Евразийский национальный университет им. Н. Гумилева, Астана, Казахстан
[2] Международный университет туризма и гостеприимства, Туркестан, Казахстан

Философское значение концепции одиночества

Аннотация. Эта статья представляет собой всестороннее исследование философского значения концепции одиночества в современном контексте. Автор анализирует как классические, так и современные философские теории одиночества, исследуя взгляды таких мыслителей, как Кьеркегор, Ницше, Хайдеггер и Сартр. Основное внимание уделяется тому, как эти философы интерпретировали одиночество и его значение для человеческого существования.

В методологической части статьи автор подходит к исследованию одиночества с использованием междисциплинарного подхода, включающего анализ философских текстов, социологические и антропологические исследования, а также феноменологический и кросс-культурный анализ.

Используются качественные методы исследования, включая интервью и опросы для изучения личных переживаний одиночества и кросс-культурное сравнение для выявления универсальных и культурно-специфических аспектов феномена одиночества. Это позволяет глубже понять одиночество как сложное и многогранное явление, оказывающее влияние на различные аспекты человеческой жизни.

Статья также включает анализ влияния социальных изменений, вызванных глобализацией и цифровизацией, на переживание одиночества. Автор проводит феноменологический анализ, исследуя личные переживания одиночества через интервью и опросы, и кросс-культурный анализ, чтобы выявить универсальные и специфические для разных культур аспекты одиночества.

На основе полученных данных автор предлагает ряд практических рекомендаций для образовательных, социальных и политических институтов, направленных на интеграцию философского понимания одиночества в общественные дискуссии и политику. Это исследование предоставляет новый взгляд на одиночество, расширяя традиционные психологические и социологические подходы и предлагая новые перспективы для философского анализа и общественного диалога.

Ключевые слова: одиночество; экзистенция; изолированность; концепт; принадлежность; философия; теория; индивид; личность; социум.

References

Heidegger M. Vremya i bytie: Stat'i i vystuplenie: per. s nemeck [Time and Being: Articles and speech: translation from German] (Moscow, Respublika, 1993, 447 p.). [in Russian].

Gabidullina F.I., Sattarova G.G. Reflects the traditions in contemporary. Mediterranean Journal of Social Sciences. 2015. Vol. 6, No 5 S2. P. 201-203.

Ginzburg L. O psihologicheskoj proze [About psychological prose] (Leningrad, 1977, 443 p.). [in Russian].

Abul'hanova-Slavskaja K. A. Tipologija lichnosti i gumanisticheskij podhod [Personality typology and humanistic approach], 1995, 5-10p. [in Russian]

Starovoĭtova L. I. Odinochestvo: social'no-filosofskij analiz [Loneliness: a socio-philosophical analysis] (Ministry of Social Protection of the Population of the Russian Federation, Moscow State Social University, 1995, 8-9p.). [in Russian]

Tihonov G. M., Ponomarev S. B. Odinochestvo kak odin iz stressogennyh faktorov penitenciarnoj sistemy [Loneliness as one of the stress factors of the penitentiary system] (Intelligence. Innovation. Investment, 2, 2022, 134-141p.). [in Russian]

Trubnikova S. G. Psihologija odinochestva (Genezis, vidy, projavlenija) [Psychology of loneliness (Genesis, types, manifestations)], 1999, 27-29p. [in Russian]

Puzanova Zh. V. Filosofija odinochestva i odinochestvo filosofa [Philosophy of loneliness and loneliness of the philosopher] (Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia. Series: Sociology, 2003, 4-5, 47-58 p.). [in Russian]

Pokrovskij N. E., Nikulin A. M. Proishodit i budet proishodit' territorial'noe pereformatirovanie sel'skih prostranstv [Territorial reformatting of rural spaces is taking place and will continue to take place] (Peasant studies, 2023. 8(2), 140-158p.). [in Russian]

Vetrov S. A., Konishevskij D. V. Informacionnyj bunker kak sposob samoidentifikacii v sovremennom cifrovom informacionnom prostranstve [Information bunker as a way of self-identification in the modern digital information space] (Bulletin of Omsk University, 2022, 27(1), 77-84p.). [in Russian]

Peresheina N. V. Psihologija odinochestva podrostka [Psychology of adolescent loneliness] (Scientific and methodological electronic journal «Concept», 2016, 26, 1116-1120p.). [in Russian]

Kuznecova L. Je., Izotikova O. V. Lichnostnye determinanty formirovanija odinochestva u studentov vuza [Personal determinants of loneliness formation in university students] (Psychology: Traditions and innovations, 2016, 32-36p.). [in Russian]

Lebedev V. I., Kuznecov O. N. Psihologija i psihopatologija odinochestva [Psychology and psychopathology of loneliness] (Ripoll Classic, 1972, 23-25p.). [in Russian]

Pattison G. Eternal loneliness: Art and religion in Kierkegaard and Zen. Religious studies. – 1989. – Т. 25. – №. 3. – С. 379-392.

Remhof J. Nietzsche on loneliness, self-transformation, and the eternal recurrence. Journal of Nietzsche Studies. – 2018. – Т. 49. – №. 2. – С. 194-213.

Macready J. D. The problem of loneliness. Arendt Studies. – 2021. – T. 5. – C. 187-195.

Mcgraw J. G. Loneliness: The First of All Evils. The Problem of Evil. – Brill, 2000. – C. 145-158.

Raissov K. et al. Analysis of socio-ethical ideas in Al-Farabi and Abay Kunanbaev's works. Opción: Revista de Ciencias Humanas y Sociales. – 2020. – №. 91. – C. 1508-1521.

Schopenhauer A. Iskusstvo pobezhdat' v sporah; Mysli [The Art of winning disputes; Thoughts] (Moscow, AST Publishing House, 2022, 288 p.). [in Russian]

Sabit M., Kierkegaard S. Batys filosofiyasynyn antologiyasy [Anthology of Western philosophy] (Almaty, Fund Soros-Kazakhstan, 2002, 464 p.). [in Kazakh].

Brown G. On loneliness //Being and Relating in Psychotherapy: Ontology and Therapeutic Practice. – 2013. – C. 90.

Pavlov A. S. Odinochestvujushhij um, ili Opyt jekzistencial'noj filosofii soznanija [The lonely mind, or the experience of the existential philosophy of consciousness] (Philosophical Journal, 2021, 14(3), 184-192p.). [in Russian]

Korovin A. V. Tema jekzistencial'nogo odinochestva u S.Kirkegora i F.Dostoevskogo [The theme of existential loneliness in S. Kierkegaard and F.Dostoevsky] (Scandinavian philology, 2023, 21(2), 107-108p.). [in Russian]

Larsson H., Rämgård M., Bolmsjö I. Older persons' existential loneliness, as interpreted by their significant others-an interview study. BMC geriatrics. – 2017. – T. 17. – №. 1. – C. 1-9.

Lederman Z. Loneliness at the age of COVID-19. Journal of Medical Ethics. – 2023. – T. 49. – №. 9. – C. 649-654.

Piispanen N. Existential Loneliness: A Jaspersian analysis with practical application to human-robot interaction. – 2022. –C. 10-15.

Information about the authors / Авторлар туралы мәлімет/ Информация об авторах:

Balapashev Beken Sarsengalievich – Ph.D. student in Philosophy and Ethics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Tursynbayeva Aigul Omirbekkyzy – Candidate of Philosophical Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Maldybek Akmaral Zhumagulkyzy – Candidate of Philosophical Sciences, Associate, Professor, International University of Tourism and Hospitality, Turkistan, Kazakhstan.

Балапашев Бекен Сарсенгалиевич – «Философия және әдеп» мамандығының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Турсынбаева Айгуль Омирбеккызы – философия ғылымдарының кандидаты, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Малдыбек Ақмарал Жұмағұлқызы – философия ғылымдарының кандидаты, доцент, Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Түркістан, Қазақстан.

Балапашев Бекен Сарсенгалиевич – докторант кафедры философии и этики, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Турсынбаева Айгуль Омирбеккызы – кандидат философских наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Малдыбек Акмарал Жумагулкызы – кандидат философских наук, доцент, профессор, Международный университет туризма и гостеприимства, Туркестан, Казахстан.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

МРНТИ 02.11

Философские дискуссии на страницах журналов «Адам әлемі» и «Тамыр» в период с 1999 по 2022 гг.

Динара С. Килыбай

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

E-mail:
dinara_kilybay@inbox.ru
https://orcid.org/0000-0003-1150-8793
DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-238-254

Аннотация. *В статье проанализированы и систематизированы публикации философской проблематики дискуссионной компонентной в журналах «Адам әлемі» и «Тамыр» за период 1999 по 2022 гг. Одной из классификаций научных статей является та, которая принимает во внимание цели, поставленные автором. В зависимости от этого в контенте научных публикаций выделяются статьи по результатам научно-исследовательской и опытно-конструкторской работы, собственно-научные, историко-научные, научно-публицистические; обзорные, передовые, рекламные и дискуссионные. Выбор для исследования именно дискуссионных статей представляется актуальным уже в связи с тем, что позволяет более широко и объемно представить комплекс философских проблем, выносимых на платформу публичной дискуссии, способной отразить многочисленные и нередко разнополярные мнения и взгляды. Дискуссия наиболее органично вписывается в само содержание философского знания как полемического, постоянно направленного на преодоление догмы. Дискуссионная форма научного поиска предполагает и особенную организацию исследований философской проблематики и обязательное раскрытие отношения самого автора к тем или иным философским теориям.*

Проведенное исследование позволило выявить, во-первых, как формировались темы, наиболее актуальные для современной институциональной казахстанской философии после распада Советского Союза. Во-вторых, установлены объем и уровень дискуссионной составляющей как важного компонента философского исследования в публикациях двух ведущих казахстанских журналов, сфокусированных на философской проблематике. В-третьих, анализ выявил, как происходил процесс «открытия» новых тем, исследовательских кейсов, отличных от диалектических.

Полученные результаты свидетельствуют, что наиболее актуальными темами отечественной институциональной философии стали темы интердисциплинарной направленности на стыке философии с историей, социологией, политологией, религией, мифологией. Значителен и контент философских исследований, посвященных казахской истории и проблемам современной казахстанской философии, ее месту в общемировом философском континууме.

Ключевые слова: *философия; философские исследования; дискуссионный контент; казахстанские журналы; казахстанская философия; казахская философия; интердисциплинарные исследования.*

Received 10 July 2023. Revised 25 September 2023. Accepted 11 November 2023. Available online 15 December 2023.

For citation:

Kilybay D.S. Philosophical discussions on the pages of the magazines «Adam alemi» and «Tamyr» in the period from 1999 to 2022 // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 145. – №. 4. – P. 238-254. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-238-254

Для цитирования:

Килыбай Д.С. Философские дискуссии на страницах журналов «Адам әлемі» и «Тамыр» в период с 1999 по 2022 гг. // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 145. – №. 4. – С. 238-254. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-238-254

Введение

Современные казахстанские философские нарративы стали активно формироваться в конце прошлого столетия после распада Советского Союза на волне оптимизма в результате обретения Независимости в 1991 году. В статье проведен анализ о том, как постепенно расширялось предметное поле интерпретации философии для нового независимого Казахстана; как через увлечение восточной философией расширялась проблематика и для казахской философии; как новые экономические, политические реформы приводили к переосмыслению классических и национальных этических и социальных проблем, и как происходило появление новых тем, раннее не изученных.

Журнальные публикации философской тематики с конца прошлого столетия и по настоящее время являются своеобразным зеркалом, в котором отражаются и преломляются тенденции научного философского поиска.

В журнальных публикациях представлены различные вариации философской рефлексии, направленной на осмысление проблем, связанных с перспективами развития отечественной философии, ее метаисторическим заданием. В формате дискуссии Б.И. Карипбаев говорит об особой, спасительной, роли философии в наиболее критические моменты истории, указывает на то, что современные философы зачастую концентрируются на незначительных, частных проблемах, в то время как реальность требует осмысления вечных вопросов бытия, человека в постоянно меняющемся мире. Расширяющееся поле философии, по убеждению ученого, вовсе не предполагает уход от решения фундаментальных философских проблем, а, напротив, предопределяет необходимость самого пристального их исследования. Р.С. Сартаева причину кризиса академической философии усматривает в духовном кризисе всего человеческого сообщества. Поэтому дискуссии об упадке бесполезны по определению. Актуальными становятся философский подход, философская рефлексия, применяемые ко всем сферам человеческой деятельности. Одним из примеров подобной позиции могут служить работы Г.Ж. Нурышевой в сфере философии общественного национального сознания, философских категорий, проецируемых на национальный язык. С.Ю. Колчигин, размышляя о судьбах философского знания в современном мире, сущности философии в Казахстане, говорит о ряде позитивных тенденций в развитии казахстанской философской мысли. В частности, на передний план выходят этические проблемы в сфере философской антропологии. Появляются и новые методологические подходы к изучению формирования и развития отечественной философской науки.

Выбор для настоящего исследования журналов «Адам әлемі» и «Тамыр» не является случайным. Во-первых, оба журнала стали издаваться с одного и того же года – 1999-го. Во-вторых, они изначально позиционировали себя как интеллектуальные журнальные платформы для широкой представленности современных философских исследований. В-третьих, характер большинства публикаций имеет действительно полемическую составляющую. В-четвёртых, на страницах этих журналов представлены работы казахстанских исследователей, что даёт возможность проследить направленность институциональной отечественной философской науки в её различных областях, систематизировать эти исследования, оценить степень дискуссионности публикаций как один из важнейших признаков целостности и эволюционности казахстанской философской школы.

Отсюда основная цель работы – выявить направления и содержание философских дискуссий в казахстанских журналах «Адам әлемі» и «Тамыр» (1999-2022).

Материалы и методы

В соответствии с целью и объектом исследования основным методом стал *контент-анализ*, позволивший установиться связь содержания журнальных философских дискуссий с контекстом социальных, политических изменений, происходящих в Казахстане. Также для анализа общих тенденций развития казахстанской институциональной философии необходимо было дать оценку качеству и уровню философской полемики. Вторым методом является *сравнительно-сопоставительный метод*, интерпретированный как система приёмов исследования, цель которого – выявление сходства и различия анализируемых публикациях в журналах «Адам әлемі» и «Тамыр» в подходах к одним и тем же философским темам и проблемам. При обработке данных применялся также *статистический метод*.

Результаты исследования

Обращаясь к проблеме полемичности любого научного высказывания, будь то статья, выступление на форуме и т.п., необходимо остановиться на следующих моментах, или характеристиках, такого высказывания, исследования, которые и позволяют признать его дискуссионным. Дело в том, что, например, далеко не любая статья является дискуссионной. В классическом формате конструкт такой статьи состоит из элементов, взаимосвязанных и взаимообусловленных, посредством которых и образуется полемическое наполнение. По отношению к статье философской проблематики содержание и последовательность этих элементов выглядит следующим образом (рис.1):

Рисунок 1. Структура философской дискуссии.

Принимая во внимание предложенную структуру, и был проведён анализ журнальных публикаций.

Журнал «Адам әлемі» является одним из ведущих отечественных философских и общественно-гуманитарных периодических изданий, на страницах которого печатаются статьи известных казахстанских учёных-философов – представителей современной казахстанской философской школы: Ж.М. Абдильдина, Г. Барылбаевой, Т.Х. Габитова, С.Ю. Колчигина, В.Д.Курганской, Г.Курмангалиевой, А.Г. Косиченко, А.Н. Нысанбаева, Р.Сартаевой, Б.М. Сатершинова, Н.Л. Сейтахметовой и др. К участию в публикациях привлекаются и зарубежные философы, в частности, российской философской школы: А.Ф. Зотов, В.А. Лекторский, Ж.Т. Тошенко и др. За период 1999-2022 гг. в журнале опубликовано 376 статей философской направленности; из них на русском языке – 236, на казахском языке – 115, на английском языке – 25.

На страницах журнала обсуждаются в формате дискуссии философские категории в применении к общенациональной идее (редакторская статья по материалам «круглого стола», 2004, 1; Судьба философии в современном мире (редакторский обзор), 2015, 2), перспективы развития казахской и казахстанской институциональной философии, философии как науки, проблемы философии в интердисциплинарных аспектах (В. Кожухов, 2002, 1, 2004, 1; И. Зарипова, 2005, 1, 2007, 4; М. Габдсаттарова, 2006, 4, 2008, 1; Б. Сатершинов, 2003, 3; 2011, 7; Г.Барлыбаева, 2011, 2; 2012, 4; Г.Курмангалиева, 2008, 4; 2011, 3; С. Колчигин,1999, 1, 2001, 2; 2006, 4; 2016, 3,2018, 1; С.Апашов, 2018, 2; Г. Соловьёва (2018, 3, 4; А. Хамидов, 2022, 2; С. Нурмуратов, 2005, 1; Р. Сартаева, 2005, 4; 2016, 4; 2021, 3; Ж. Сагимбаева 1999, 3; 2004, 1; Н. Сейтахметова, 2016, 3).

При этом полемический компонент публикаций более ярко начинает проявляться с середины двухтысячных годов. Присутствие дискуссионного компонента выявлено в 113 статьях, распределённых в соответствии с тематикой публикаций по следующим направлениям (рис.2).

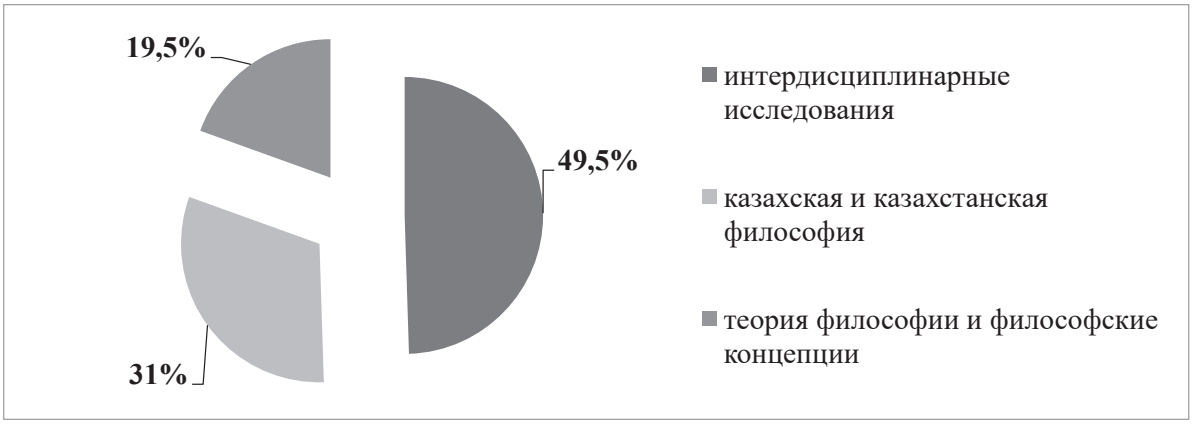

Рисунок 2. Структура публикаций философской тематики журнала «Адам әлемі» с дискуссионным компонентом (1999 – 2022).

Статистический анализ показал, что главенствующее место среди 113-ти публикаций с дискуссионным компонентом принадлежит интердисциплинарным исследованиям – 56 статей (49,5%). Далее следуют статьи, посвящённые казахской и казахстанской философии – 35 статей (31%). 22 статьи (19,5%) посвящены проблемам теории философии и философским концепциям.

Итак, выделены следующие направления публикаций философской тематики, наиболее последовательно презентируемые в дискуссионном дискурсе журнала «Адам әлемі»:

– теория философии и философские концепции (Н. Карпова. Об особенностях эмпирического подхода к субъектности человека в западной философии XIX-XX вв.,

2004, 1; С. Босынов. Исторические коллизии в исследованиях проблем аксиологии, 20054; В. Курганская. Учение Вл.Соловьёва о Софии, 2006, 4; С.Колчигин. Мартин Хайдеггер: онтология ускользающего света, 2014, 2; С.Альмуханов, Н.Кулумжанов. Корреляция бытия и сущего в экзистенциализме М. Хайдеггера, 2014, 2; А.Хамидов. Философская компаративистика: назначение и границы возможностей, 2022, 2) и др.;

– казахская и казахстанская философия (С.Нурмуратов. О состоянии и тенденциях развития казахской философии, 2005, 1; Г.Барлыбаева. Этическая идея толерантности в философии Абая и Шакарима, 2012, 1; К. Улжан. Этико-онтологические аспекты мироздания и человека в творчестве жырау, 2013, 4; Н.Мусаева. Асқар Сүлейменовтің философиялық көзқарастарының ерекшеліктері, 2013, 4; С. Колчигин. Философия в Казахстане: сущность и метаисторическое задание, 2016, 3; Г. Барлыбаева. Казахская философия XX века: опыт осмысления вечных вопросов бытия, 2016, 3) и др.

Как отмечалось выше, яркой чертой философских журнальных публикаций этого издания является интердисциплинарность: философские проблемы рассматриваются на стыке истории, политологии, социологии, теологии, этики, эстетики и др.:

– философия – религия (Г.Курмангалиева. Философская мысль в исламском мире: движение Реформации, 2012, 1; Б.Сатершинов.Исламдағы дінаралық келісім мен сұхбат мәселелері, 2012, 1; Н. Сейтахметова, Ж.Турганбаева. Инклюзивный гуманизм адаба в формировании идентичности человека; от Ибн Рушда к Сардару, 2019, 2; Интеллектуальный дискурс Зияуддина Сардара: опыт современной исламской философии, 2020, 4) и др.;

– философия – история, социология, политология (Б. Кожухова. Методологические особенности аристотелевской социальной рефлексии, 2004, 1; Д.Умуркулова. О диалектике общего и индивидуального в правосознании, 2004, 1; А.Мирзабекова. Цивилизационная идентичность как социально-философская проблема, 2006, 2; А.Нысанбаев. Мультикультурализм в постсоветском Казахстане: итоги, проблемы, перспективы, 2013, 2; А.Нысанбаев, Г.Курмангалиева. Философия и демократия: к вопросу об их взаимосвязи, 2014, 3; Ж.Абдильдин. Свобода как начало логики современной демократии, 2014, 4; А.Капышев. Драматизм философии истории, 2014, 4) и др.;

– философия – культура, искусство (И.Зарипова. Летние письма, или к вопросу о реальном философствовании, 2005, 1; С.Колчигин. Искусство и действительность: к философии реализма, 2005, 2; Г.Шалабаева. Детерминизм и индетерминизм в культуре, 2005, 2; С.Бояринов. Проблема дискурса в антиномической диалектике Сергея Булгакова, 2005, 1; Е.Нуртазин. Философия личности: проблема актерского творчества в театре, 2014, 1; Г.Соловьёва. Об онтологии и герменевтике прекрасного. Гегель и казахская философия, 2019, 3;

В качестве иллюстрации организации философской дискуссии обратимся к ряду публикаций журнала.

Значительный пласт публикаций журнала – это статьи, посвящённые казахской и казахстанской философии. Внимание казахстанских учёных приковано к философским идеям Абая, Д.Бабатайулы, Ш. Канайулы, Шакарима.

В первом номере журнала за 2004 г. печатается материал «круглого стола», организованного на страницах журнала Институтом философии и политологии МОН РК [19]. Тема дискуссии – «Общенациональная идея: философия консолидации». К участию в дискуссии были привлечены казахстанские учёные-философы К.У.Улжан, Р.К.Кадыржанов, Ф.К.Бисенбаев, С.Е.Нурмуратов, М.С.Шайкемелев, Р.С.Сартаева. Выбор темы «круглого стола» уже сам по себе не случаен и связан с полемикой вокруг одного из актуальнейших вопросов современного казахстанского общества – проблемы выработки национальной идеи. Р.К.Кадыржанов, открывая дискуссию, озвучивает два подхода: первый – этнонациональная идея (идея «титульной нации») и второй – гражданско-национальная идея. Однако, на наш взгляд, дискуссия затем становится неконкретной, уклоняется в сторону обсуждения не самого качества вариантов, а поиска, как представляется, не существующего ни в природе практической философии, ни в

законах социологии и политологии компромисса между этими типами национальной идеи.

Вообще проблемы этноидентификации, национального кода, общенациональной идеи, рассмотренные в контексте философии – одни из наиболее обсуждаемых в публикациях журнала. Такова, например, статья А.Нысанбаева «Мультикультурализм в постсоветском Казахстане: итоги, проблемы, перспективы» (Нысанбаев, 2013: 8-13). В небольшой по объёму публикации учёный, обращаясь к теории мультикультурализма, предельно точно обрисовывает возможности её реализации в условиях современного Казахстана, акцентирует внимание на спорных суждениях и оценках казахстанского опыта мультикультурализма, обозначает проблемно-смысловой контекст, исследование которого, на взгляд учёного, может служить триггером философски и политически релевантной постановки проблемы мультикультурализма в современных условиях, даёт характеристику возможным вариантам создания общенационального единства и межконфессионального согласия в социально-философском аспекте. Учёный выступает с критикой неплодотворных с точки зрения позитивных перспектив развития казахстанского общества интерпретаций мультикультурализма, существующих в политической практике и гуманитарном дискурсе современного общества. По сути дела, эта статья представляет собой пример организации дискуссии на основе философско-политологического анализа.

Чётко обрисованы автором две основные модели межнационального согласия. Первая модель – модель так называемого гражданского национализма сориентирована на формирование единой казахстанской нации, которая должна вырасти из полиэтнического по своему составу социума. Основу этой стратегии составляют общность гражданства, понимаемая, как не только фиксация гражданской принадлежности юридически, но и как «высокий уровень гражданской самоидентификации представителей разных этнических групп» (Нысанбаев, 2013: 11).

Напротив, модель «этнокультурного национализма» выстраивается на основе особой роли титульной казахской нации в государственном строительстве, поэтому и фундаментом казахстанского общества становится казахская культура, вокруг которой объединятся культуры всех национальных диаспор. Автор выдвигает идею объединения гражданской и этнокультурной моделей, поскольку предпочтение одной перед другой может привести к пагубным последствиям в сфере межнациональных отношений, что окажет и негативное влияние на судьбу государства. При этом А.Нысанбаев подчёркивает, что каждая из этих моделей базируется на различном понимании социальной онтологии и методологии социального познания, системах политических ценностей, что переводит и саму дискуссию, и проблему выбора модели в социально-философский аспект. В частности, он пишет: «дискурс и праксис мультикультурализма органически, сущностно связан с проблемой философско-онтологических оснований концепции синтеза гражданской и этнокультурной идентичности» (Нысанбаев, 2013: 12).

Статья А.Нысанбаева в соавторстве с Г.Курмангалиевой «Философия и демократия: к вопросу об их взаимосвязи» (Нысанбаев, Курмангалиева, 2014: 37-46) посвящена рассмотрению проблемы изменения этой взаимосвязи в современном обществе, когда роль философии в социально-политических, культурных реалиях становится всё менее значительной. Поиск причин этого заставляет обращаться авторов к мнениям известных философов нового и новейшего времени (Р.Ротри, Р.Генон, Ж.Маритен, Г.Марсель, Н.Бердяев), зачастую противоречивым и непоследовательным, сопоставляя и противопоставляя их базовым положениям казахской философии.

Размышляя об этической составляющей идеи толерантности, отразившейся в философском мировоззрении Абая и Шакарима, Г.Барлыбаева (Бижанов, Барлыбаева, 2020: 96-102) рассматривает её в связи со специфическими геополитическими условиями жизни казахов и подчёркивает, что сама толерантность – это результат взаимодействия и диалога, сформировавшихся между многонациональными цивилизациями и культурами

Запада и Востока. Это взаимодействие, как справедливо утверждает автор, ссылаясь на исследования современных казахстанских и зарубежных учёных М.С.Орынбекова, А.Кекильбаева, А.Н.Нысанбаева, М.П.Мчедлова, В.А.Лекторского, взаимно обогащали и Восток, и Запад.

Обращаясь к проблеме содержания толерантности в современной философии и реальности, автор обоснованно указывает на её (толерантности) обратную связь с интеллектуальной основой нетерпимости: истинная толерантность противопоставлена культурному релятивизму, репрессивности какой-то одной истины, отвергающей уникальность иных истин, идей и ценностей, в том числе ценностей каждой этнической культуры. Г.Барлыбаева пишет: «Логична тем самым связь толерантности с ненасилием, т. е. с тем, что не уменьшает свободы действия, не является фактором, разрушающим жизнь» (Барлыбаева, 2012: 53)

Развивая далее мысль, автор обоснованно не ставит знак равенства между толерантностью и ненасилием: первое понятие значительно шире второго и более прогрессивно, поскольку толерантность одновременно идея и действие, и ответственность за его результаты. Она требует внутренней душевной силы, способности к решительному действию или противодействию.

Именно толерантность вместе с духовностью, нравственностью, милосердием положена в основу философских идей Абая и Шакарима, у которых слово выступает силой, способной стать вызовом, противостоять лжи и иллюзиям, одновременно предлагая варианты более совершенного и гармоничного мира.

Утверждение не бесспорное и, как показывает современное состояние мира, глобализация и толерантность – отнюдь не панацея и не способ преобразования мира и его совершенствования. Однако уже сама постановка проблемы в статье Г.Барлыбаевой содержит ярко выраженный дискуссионный компонент, который содержится и в других её публикация на страницах журнала «Адам әлемі». Так, в статье «Национальный код и философское наследие казахов» (Барлыбаева, 2019: 32-39) полемическое начало реализуется в осмыслении понятия «национальный код». Автор включает в него понимание образа и картины мира, народное мировоззрение, что логически приводит к утверждению необходимости изменения подходов в понимании национальной философии, которую следует рассматривать не только эволюционно, в хронологической последовательности, но и выявлять базовые, философско-мировоззренческие концепты.

Одним из таких фундаментальных философских концептов, является, по утверждению А.Бижанова и Г.Барлыбаевой (Бижанов, Барлыбаева, 2020: 96-102), философско-этическое учение Абая «Толық адам», в котором дан идеал «человека универсального» – высоконравственного, целостного, обновлённого. Всем ходом рассуждений авторы стремятся ответить на вопрос о ценности этого учения для своих современников-соотечественников.

Р.С.Сартаева (Сартаева, 2021: 76-91), также обращаясь к этому учению, рассматривает его с позиций интерсубъективного бытия, в центре которого и стоит целостный человек Абая, на формирование образа которого оказали, в частности, влияние труды восточных мыслителей аль-Фараби, Х.А.Ясави, Ю.Баласагуни, С.Бакыргани. Автор весьма широко трактует применимость философии «Толық адам» к современным условиям духовной жизни, считая, например, что синергетика включает принцип целостности. В свою очередь, единство синергетического и социокультурного подходов дают импульс к пониманию человеческого общества как нелинейной и саморазвивающейся системы, в которой, по мысли исследователя, «от поведения каждого из нас может зависеть сценарий будущего мирового развития».

Статья Б.Кожуховой «Методологические особенности аристотелевской социальной рефлексии» (Кожухова, 2004: 28-33) посвящена сочинению Аристотеля «Политика», основные положения которого автор примеряет к реалиям современного казахстанского общества. Полемическое содержание статьи связано с интерпретацией положений древнего

философа, касающихся государства, государственного устройства, понятий «гражданин», «общение» «закон». Рассмотрение социально-политических взглядов Аристотеля в таком контексте, как утверждает автор, даёт возможность осмыслить методологию культуры социальной рефлексии казахстанского общества, понять, насколько правомерно традиционное соотношение интуитивного и рационального в современной социальной рефлексии.

Западные концепции философии антропологии привлекают внимание Н.Карповой (Карпова, 2004: 39-45), рассматривающей их в контексте наследуемости традиций эмпиризма, возможности приложения их к анализу объектов действительности и идей реформирования эмпиризма в новейшей философии.

В жанре философского эссе решена статья И.Зариповой «Летние письма, или к вопросу о реальном философствовании» (Зарипова, 2005: 86-95), посвящённая философским взглядам М.Мамардашвили. Своеобразие его философских теорий рассматривается автором на широком пространстве философского континуума, образованного идеями Декарта, С.Графа, С.Франкла, Д.Шарпа, Ж.Делёза, А.Арсеньева, С.Рубинштейна.

В статье «Философская мысль в исламском мире: движение Реформации» Г.Курмангалиева (Курмангалиева, 2012: 23-30) заостряет внимание на специфике философских дискуссий и в самом факте их появления и обострения в период, начавшийся во второй половине XIX в. и продолжающийся уже в новейшей истории философии и религии.

Концептуализация понятия «духовность» становится предметом размышлений Н. Пирназарова. Проведя экскурс современных исследований духовности (И.Бокачев, Н.Бородина, О.Елханова, Н.Конапатский, Л.Конивецкий, С.Токарева и др.) автор приходит к выводу о наличии различных точек зрения в понимании этого концепта как одного из ключевых для современной философии. Однако в трактовках духовности существует и общее: личное пространство человека – это некая символическая зона, в которой рождается, творится духовность, а вектор ее развития направлен к универсальным ценностям. Исследователь выдвигает предположение о «пространстве виртуальной реальности», в котором она (духовность) и находится. Само же это пространство определяется им как «видимое за пределами существования».

Б.Паридинова образается к основным идеям прагматизма в их эволюции, наиболее ярко отразившиеся во взглядах Ч.Пирса, У.Джеймса и Дж.Дьюи (Паридинова, 2017: 36-46). Выбор автором это проблематики не случаен, поскольку прагматизм как философское течение не только весьма популярен, прежде всего, в западноевропейском обществе, но и весьма агрессивен. Однако авторы обнаруживают в нем позитивное основание для организации современного образовательного процесса: «Сондықтан тек прагматикалық тұрғыдан ойлайтын реалист мамандар даярлаумен қатар, олардың рухани құндылықтар қалыптастырған азамат ретінде тәрбиелеуге ерекше назар аударғанымыз жөн» (Паридинова, 2017: 46).

Статья О.К.Бекежан (Бекежан, 2017: 28-35) посвящена проблемам антропологического статуса человека в контексте одного из новых философских направлений – трансгуманизма. «Постчеловек» как новы тип человека в результате технико-логической интеграции исследуется в этико-гуманистических аспектах. Автор делает экскурс в историю формирования этого философского направления, комментируя философское наполнение понятия «постадам» у М.Мора, Дж.Хаксли, Дж.Б.С.Холдейна, Ф.Вилларда, русских космистов, в т.ч. Н.Ф.Федорова, Л.Е.Балашова, И.В.Вишева. Весьма спорным положением теории «постчеловека» является, с точки зрения автора, неизбежный факт того, что будущее человечества определить по антрополого-социальному действию будет невозможно, как и невозможно предсказать каким вообще будет этот новый человек.

В той же последовательности были проанализированы публикации журнала-альманаха «Тамыр», издававшегося с 1999 по 2021 гг. За этот период на его страницах опубликовано 66 статей философского содержания. Среди авторов публикаций –

казахстанские и российские учёные философы А.Кодар (редактор журнала), А.Абишева, Ж.Баймухаметов, Д.Есимхан, Г.Мямишева, Б.Нуржанов, А.Хамидов, А.Грякалов.

Особенностью подхода к философским проблемам в «Тамыре» стало обсуждение западноевропейских философских теорий, в частности, Декарта, Фуко, Юма, Ф.Ницше, А. де Сент-Экзюпери, Ф.Джеймисона, Р.Кевина Хилла, Хайдеггера, Ж.Деррида, Ж.Бодрияра, Ж.Делеза, Ф.Гваттари и др.

Это направление разрабатывается, например, в публикациях Г.Мямишевой (2014, 2; 2017, 46; 2018, 47). Обращение к теории ценностного разума Ф.Ницше, с точки зрения автора, актуально для современного мира, в котором всё более усиливаются нигилистические тенденции, происходит обесценивание наиболее фундаментальных, капитальных высших ценностей, таких, как Бог, Истина, Добро, Красота (Мямишева, 2017: 54-67). Автор рассматривает различные точки зрения на ницшеанский нигилизм, выделяя, в частности, ту, которая принадлежит Н.Исмагамбетовой, утверждающей, что теория Ницше амбивалентна и направлена лишь на критику диалектической парадигмы и классических паттернов философствования. Одновременно философ, по мнению автора, выступает за гибкое мышление и утверждает их в своей теории. Но полемика вокруг философского проекта Ницше как проекта классического нигилизма не утихает и до сих пор. Подтверждение тому – мнение А.Б.Наурзабаевой, определившей Ницше как антигуманиста, выступившего, в частности, против религиозного гуманизма и за гуманизм «высшего человека». Отношение современной философии к оппозиции Ницше человеческое/нечеловеческое, «высший человек»/»низший человек» стало, по сути, полемическим центром этой статьи.

А.Абишева фокусируется на проблемах западноевропейской философии Декарта, Юма, Шпенглера (2004, 1, 13). В поле зрения Ж.Баймухаметова философские категории жизни, истины в философии экзистенциализма (2012, 30) и культурологии (2011, 29; 2012, 32).Этому же автору принадлежат статьи, посвящённые феномену сакрального (2006, 17). Темы статей Д.Есимхана– постмодернистская философия и современность (2001, 4), философия мифа (2002, 2).

Философский мир Ж.Делёза не раз становился объектом исследований, печатавшихся на страницах «Тамыра». Во втором выпуске журнала за 2017 г. напечатаны сразу две статьи: Л.Турарбековой «Роль математической метафоры в произведениях Жиля Делёза» и А.Зеленского «Нейтральность инаковости. Почему Делёза нельзя считать модернистом?».

Л.Турарбекова (Турарбекова, 2017: 49-53) анализирует одну из наиболее оригинальных черт философии Ж.Делёза – применимость математических идей в философском тексте. Автор статьи размышляет над сущностью теории Идеи-Проблемы, которую он разрабатывал, и в основу которой положил ряд математических закономерностей. Статья интересна, в частности, тем, как исследователь устанавливает глубинные связи между философскими категориями Истина-Проблема и, например, механизмом образовательного процесса. Так, она пишет, что если версия о существовании эпистемологической программы, возникающей из самого характера делезианской философии как постмодернисткой, верна, то здесь – один из ее постулатов: необходимо перевернуть тандем «решение– проблема». Модель «учитель – ученик», таким образом, превращается в устаревшую модель в условиях, когда ученик воспринимает проблему лишь в тех пределах, в которых с нею знаком сам учитель. Автор делает совершенно логический вывод, что утеря негативного характера при такой перевернутости отношений «проблема-незнание», приводит к тому, что и сами эти отношения перестают быть негативными и становятся определяющим условием процесса обучения.

Иные стороны философии Делёза затронуты А.Зеленским. Автор в жанре эссе размышляет по поводу справедливости причисления Ж.Делёза к постмодернистам, приводит аргументы как «за», так и «против» этого утверждения и предлагает компромиссное решение: для современных интеллектуалов, пришедших после эпохи постмодернизма, именно философия Делёза и в первую очередь она становится актуальной и «даёт больше возможностей для мысли» (Зеленский, 2017: 75).

Привлекает внимание отечественных исследователей и философское мировоззрение немецкого философа-экзистенциалиста и феноменолога М.Хайдеггера, автора собственной онтологии и одного из влиятельных философов прошлого века. Одним из первых о мировоззренческой позиции Хайдеггера заговорил журнал «Тамыр». Ж. Баймухаметов обращается к герменевтике и проблеме понимания категории истины М.Хадеггером (Баймухаметов, 2000: 79-82). Автор выдвигает тезис, что Хайдеггер, говоря об изначальном феномене истины, истолковывает её в до-сократическом понимании: само слово «алтейа», которое переводилось ранее как «истина», философ предлагает переводить как «несокрытость», что, с точки зрения Ж.Баймухаметова гораздо более верно, поскольку в семантике этого слова уже содержится указание на изначальное понимание истины как феномена. Подробно останавливаясь на герменевтических интерпретациях понятии истины Хайдеггером, автор указывает и на существующую взаимосвязь между истиной и временем, истиной и мышлением, осмыслением прошлого и действительности. Именно эти корреляции, обнаруженные и зафиксированные Хайдеггером, его герменевтика фактичности, по мнению автора, предоставляет возможность для осмысления многообразия культурно-исторического опыта.

С.Колчигин, С.Альмуханов, Н.Кулумжанов в журнале «Адам әлемі» (2014, 2) также рассматривают некоторые аспекты философии Хайдеггера, но уже не с позиций открытых им закономерностей, которое можно применить к осмыслению истории и культуры, а в онтологическом и антропологическом планах.

С.Колчигин в своей статье «Мартин Хайдеггер: онтология ускользающего света» (Колчигин, 2014: 28-36) организует полемику вокруг идеи немецкого философа, касающейся наполнения понятия «человек», которое определено им как «просвет бытия». Автор статьи предлагает подойти к этой проблеме иначе и рассматривать человека не как просвет бытия, а как просвет в бытии, внутри самого бытия. Если, пишет он, полностью согласиться с Хайдеггером, то эта позиция вполне умещается в рамки традиционной философии, которая представляет человека как существо биологическое, как «пастуха бытия», в котором присутствует некое нематериальное начало, существо экзистенциальное, лишённое собственного активного духовного начала. Он лишь сохраняет гармонию жизни, но не создаёт её. Следовательно, существование человека бессмысленно, поскольку бытие в таком случае может вполне обойтись и без него.

Обращаясь к этой сложной и одновременно «вечной» онтологической проблеме, С.Колчигин видит зерно дискуссии по поводу теории Хайдеггера в том, какое значение для того имеет понятие «гуманизм»: в человеке он видел не просто данность, но существо как часть бытия. Автор пишет: «Что это значит? Это значит, что человек един с бытием, более того – что он и есть мировое бытие. Об этом свидетельствует универсальная способность человека – сознание. Недаром в истории философии мощное развитие получило именно то направление, которое отстаивало принцип тождества бытия и сознания, бытия и мышления. Достаточно вспомнить в этой связи декартовское cogito ergo sum. Действительно, что такое сознание? Оно, прежде всего остального, означает «я есть», следовательно, полагает сам феномен бытия (Колчигин, 2014: 29). Следствием такого понимания человека становится, по мнению автора, углубление Хайдеггером онтологии философии. Каким образом это было достигнуто, автор показывает, разбирая отдельные положения основного труда философа «Бытие и время», останавливаясь как на его наиболее новаторских умозаключениях, так и на ряде выводов, с которыми сам автор не согласен.

Канва статьи – это заочный спор с Хайдеггером. Эта полемика имеет строгую и ясную структурную организацию, а сама статья в полной мере может быть признана действительно дискуссионной.

С.Альмуханов и Н.Кулумжанов проблему человека и бытия в философии Хайдеггера рассматривают в ином ракурсе: авторы ставят целью проследить эволюцию философского понимания категории бытия (Альмуханов, Кулумжанов, 2014: 48-53). Эту

задачу авторы решают в процессе сравнительно-сопоставительного анализа, обращаясь к античной философии, религиозной философии Средневековья и современной философии, где категория бытия была окончательно дифференцирована и разграничена на духовное, материальное, социальное и человеческое. Хайдеггер, как подчёркивают авторы, раскрыл глубинную связь человеческого бытия с объективной реальностью – материальным бытием, а, следовательно, по их утверждению, в этом и заключается основный смысл экзистенциальной философии Хайдеггера, «ибо для человека, как чувствующего, мыслящего существа, Бытие медиально. Это сфера «сакрального», между человеком (микрокосмом) и Сущим (макрокосмом), где только и становится возможным метафизическое осмысление собственного существования» (Альмуханов, Кулумжанов, 2014: 49). Важнейшим отличием понимания бытия Хайдеггером от понимания этой же категории традиционной философией заключается, по мнению исследователей, в диалектическом единстве простого и сложного, в уподоблении понятия бытия понятию «ничто». И, таким образом, Хайдеггер переводит корреляцию бытия, сущего из онтологической плоскости в антропологическую.

Продолжая анализ дискуссионных публикаций на страницах журнала «Тамыр», следует отметить ещё одно значительное направление проблемных философских исследований – тюркская философия и – шире – философия степи как культурное целое степной цивилизации (Н.Оспанулы «Тюркский опыт мира: сплавление горизонтов», 1999, 1; А.Акишев. Сакский митраизм, 2000, 1; С.Утемисулы. Мандоки Иштван Қоныр жөнінде естелік, 2000, 1). Эти статьи имеют ярко выраженный интердисциплинарный характер.

Статья А.Акишева (Акишев, 2001: 25-33) рассматривает структурно-историческую модель мифологии кочевых племён Казахстана и Центральной Азии в период раннего Средневековья в связи с формированием в ней первоосновных идей, касающихся натурфилософских понятий, в том числе и религиозных. «Сакский митраизм», считает автор, оказал значительное влияние на религиозное сознание и «степную философию» кочевых племён.

Ряд утверждений статьи имеют полемическую заострённость, особенно там, где философия митраизма как философия толерантности (по определению автора) смыкается с историей. Так, А.Акишев говорит о всемирности империи Чингисхана, что на самом деле вряд ли может быть признано историческим фактом. Исторически неверной следует признать авторскую трактовку событий, касающихся казни русского князя Бориса в связи с его отказом следовать религиозным обычаям монголов, которые, по утверждению автора, были весьма толерантными в вопросах религии, что определялось влиянием философии митраизма. В подтверждение тому А.Акишев приводит слова Чингисхана, что «каждый волен следовать дорогой своих отцов и дедов» как утверждение толерантности монгольского завоевателя по отношению к другим религиям, верованиям и обычаям. Но если этот так, то христианин князь Борис не должен был быть предан казни за то, что отказался выполнить нехристанский ритуал. Но, по размышлению автора, русский князь повёл себя не толерантно и не вежливо, отказавшись поклониться предкам монголов. Более того, в этом поступке русского князя автор видит проявление примитивного этнического и религиозного снобизма, который есть проявление антикультуры и невежества. В то же время монголы и тюрки, по утверждению А.Акишева, были гораздо более развитыми в культурном, философско-религиозном плане, чем русичи.

Автором рвутся логические цепочки: если Чингисхан был толерантным, то он должен был уважать догматы чужой религии и не принуждать иноверца выполнять обряд, который его религия не позволяет выполнять. А это именно обряд, и именно связанный с верованиями. Кроме того, толкование поступков исторических личностей, допущенное автором, – сплошной анахронизм: эти поступки следует рассматривать именно в данной исторической среде и в данном историческом времени, а не с позиций современной «толерантной» идеологии. Это не корректно, как исторически, так и философски. И, наконец, сверх того: придумывание, интерпретация истории, её подгонка под современные

тренды – дело бесперспективное и даже вредное, а в философском отношении отрицающее значение категории истины и, по сути, само бытие.

Следует отметить также публикации, связанные с историей казахской и номадской философии, рассматриваемой с позиций методологии и перспектив развития (*Л*.Турарбекова. Методологические проблемы номадологии в современной философии, 2006, 17; В.Тулешов. Об истоках, этапах и перспективах казахской философии, 2015, 2; теологии (Ж.Амребаева. Интерпретация Единого Бога в метаафизике Жусупа Баласагына, 2012, 33).

Научные интересы А.Кодара лежат в области философии казахской и тюркской истории, в т.ч. в культурологическом аспекте (Коркут как горизонт казахского мифа, 1999, 1; Истоки Степного Знания (опыт философии казахской истории), 2000, 1; Түркі философиясы, 2001, 4; Тенгри как духовный стержень казахского самосознания, 2011,27; Тенгрианство в свете номадологии Делеза-Гваттари, 2009, 23-24; Хайдеггер мен Қорқыт, 2011, 28).

Более подробно остановимся на статье А.Кодара «Истоки Степного Знания (опыт философии казахской истории)» (Кодар, 2000: 34-43), которая, на наш взгляд, является декларативной именно в плане решения проблем, связанных с восприятием и оценкой, с философской точки зрения, философии казахской истории, определением её (казахской истории) места в мировой философии истории, которое представляется автору совершенно отличным в сравнении с историей философии западной. Западная история философии, по определению А.Кодара, всегда была по преимуществу телеологичной, т.е. стремилась объяснить картину мира, его развитие, оперируя конечными причинами, пытаясь ответить на вопрос «зачем, с какой целью?». Напротив, казахскую историю автор характеризует как «островки нарратива», «в основе которых не смыслопорождение, а «вечное возвращение подобного», т.е. идея кольца, а не спирали» (Кодар, 2000: 34).

Автор размышляет о путях тюркского этногенеза, восприятия номадами различных верований (митраизма, зороастризма, манихейства, буддизма, несторианства). Но ни одно из них не оказало значительного влияния на формирование их восприятия окружающего мира и движение их истории. Ни одна из этих религиозных философских концепций, ни одно учение не стало для тюркской среды всеобъемлющей доминантой, определившей уровень общественного развития, уровень материальной и духовной культуры в историческом континууме. Этот факт, по утверждению А.Кодара, есть свидетельство уникальности динамизма тюркского сознания, на которое иная сакральность оказывала лишь поверхностное и неустойчивое воздействие.

Анализируя движение тюркской истории в историофилософском аспекте, автор приходит к выводу (может быть, не бесспорному), что тюркская и тюрко-мусульманская историофилософия стала истоком пантюркизма и панисламизма, а они, в свою очередь, легли как компоненты в основу казахского культургенеза конца XIX – начала XX в.

Эта, как и большинство статей журнала «Тамыр», интердисциплинарны по своему содержанию: философская проблематика тесно переплетена с другими областями знания. Значительный корпус публикаций связан с презентацией и разбором различных, зачастую дискуссионных, направлений историко-, культур-, социо-, этикофилософского содержания, а также онтологией и аксиологией. Так, современные философские идеи в образовательном поле рассматриваются Г.Мямишевой (2019-2020, 48). Б.Нуржанов анализирует грамматологию Деррида в контексте культуры (2002, 1), особенности культурной логики Ф.Джеймисона (2011, 28) и философии постмодернизма (2011, 7).

Статистический анализ публикаций с дискуссионным элементом позволил выявить следующие направления философских исследований, авторами которых являются казахстанские учёные (рис.3).

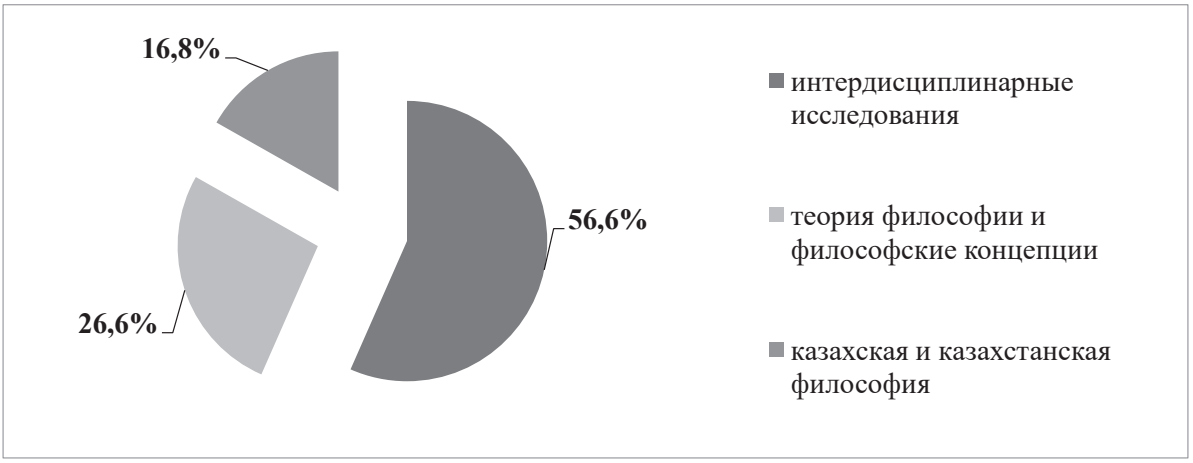

Рисунок 3. Структура публикаций философской тематики журнала «Тамыр» с дискуссионным компонентом (1999 – 2021)

Ярко выраженное дискуссионное начало присутствует в 38-и статьях философского содержания, в т.ч. отечественных исследователей – 30 (всего статей философской тематики – 66). Интердисциплинарным исследования (в особенности историофилософским) принадлежит ведущее место в публикациях журнала на философские темы с дискуссионным компонентом (17 статей, или 56,6%). Второе место по числу публикаций занимают статьи, посвящённые проблемам теории философии и философским концепциям (в основном европейской философии) – 8 статей (26,6%). На третьем месте – дискуссионные статьи, посвящённые казахской и казахстанской философии (5 статей, или 16,8%).

При этом следует подчеркнуть, что в корпусе статей интердисциплинарного характера значительное место принадлежит публикациям, в том или ином плане связанным с вопросами развития отечественной философской науки, казахской историофилософией, современными проблемами казахстанского общества в области философского осмысления национальной истории, в сфере культуры, искусства, образования.

Заключение

Редакторская политика обоих изданий за анализируемый период концентрировалась вокруг трёх направлений философских исследований: интердисциплинарных, в сфере теории философии и философских концепций и казахской и казахстанской философии. Однако приоритетность этих направлений в журналах различна в отношении двух последних направлений: если в журнале «Адам әлемі» предпочтение отдаётся исследованиям, посвящённым казахской и казахстанской философии, то редакторские интересы журнала «Тамыр» вращаются (после интердисциплинарных исследований) вокруг проблем теории философии и философских концепций, в первую очередь, европейских.

В целом же для философского контента журналов и дискуссионных статей в частности, характерен интердисциплинарный подход, что, как представляется, свидетельствует о присутствии в организованном общественном и научном сознании Казахстана потребности осмысления новых явлений в различных общественных сферах при помощи неких общих начал, категорий, принадлежащих именно философскому континууму.

Список литературы

Pirnazarov N. Scientific and Philosophical Analysis of the Concept of «Spirituality» // Адам Әлемі. – 2020. – №1. – С. 3-9.

Акишев А. Сакский митраизм // Адам әлемі. – 2001. – №1. – С. 25-33.

Альмуханов С. Кулумжанов Н. Корреляция бытия и сущего в экзистенциализме М. Хайдеггера // Адам әлемі. – 2014. – Т. 2. – № 60. – С. 48-53. [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: https://adamalemijournal.com/archive (дата обращения: 03.05.2023).

Баймухаметов Ж. Проблема истины в хайдеггеровской герменевтике // Тамыр. – 2000. – №1(2). – С. 79-82.

Барлыбаева Г. Национальный код и философское наследие казахов // Адам әлемі. – 2019. – Т. 3. – № 81. – С. 32-39. [Электрон.ресурс] – 2023. – URL: https://adamalemijournal.com/archive (дата обращения: 02.04.2023).

Барлыбаева Г. Этическая идея толерантности в философии Абая и Шакарима // Адам әлемі. – 2012. – Т. 1 – № 51. – С. 44-54. [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: https://adamalemijournal.com/archive (дата обращения: 02.04.2023).

Бекежан О.К. Трансгуманизм философиясы және «Postадам» антропологиялық парадигмасы // Адам Әлемі. – 2017. – №2. – С. 28-35.

Бижанов А. Барлыбаева Г. Философское наследие Абая и современность //Адам әлемі. – 2020. – Т. 1. – № 83. – С. 96-102. [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: https:/ adamalemijournal.com/archive (дата обращения: 02.04.2023).

Зарипова И. Летние письма, или к вопросу о реальном философствовании // Адам әлемі. – 2005. – №1. – С. 86-95.

Зеленский А. Нейтральность инаковости. Почему Делёза нельзя считать модернистом? // Тамыр. – 2017. – Т. 2. – № 46. – С. 68-75. [Электрон. ресурс] –2023. – URL: https://tamyr.org (дата обращения: 07.05.2023).

Карпова Н. Об особенностях эмпирического подхода к субъектности человека в западной философии XIX– XX вв. // Адам әлемі. – 2004. – №1. – С. 39-45.

Кодар А. Истоки Степного знания (опыт философии казахской истории) // Тамыр. – 2000. – №1. – С. 34-43.

Кожухова Б. Методологические особенности аристотелевской социальной рефлексии // Адам әлемі. – 2004. –№1. – С. 28-33.

Колчигин С. Мартин Хайдеггер: онтология ускользающего света // Адам әлемі. – 2014. – Т. 2. – № 60. – С. 28-36 [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: https://adamalemijournal.com/archive (дата обращения: 03.05.2023).

Курмангалиева Г. Философская мысль в исламском мире: движение Реформации // Адам әлемі. – 2012. – Т. 1. – № 51. – С. 23-30. [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: https://adamalemijournal.com/archive (дата обращения: 02.04.2023).

Мямишева Г. Ценностный разум Фридриха Ницше // Тамыр. – 2017. – Т. 2. – № 46. – С. 54-67. [Электрон. ресурс] – 2023. – URL:.-https://tamyr.org (дата обращения: 07.05.2023).

Нысанбаев А. Курмангалиева Г. Философия и демократия: к вопросу об их взаимосвязи // Адам әлемі. – 2014. – Т. 3. – № 61. – С. 37-46. [Электрон.ресурс] – 2023. –URL: https:// adamalemijournal.com/archive (дата обращения: 02.04.2023).

Нысанбаев А. Мультикультурализм в постсоветском Казахстане: итоги, проблемы, перспективы (выступление на XII Международных Лихачёвских научных чтениях) // Адам әлемі. – 2013. – Т. 2. – № 56. – С. 8-13. [Электрон.ресурс] – 2023. – URL: https:// adamalemijournal.com/archive (дата обращения: 02.04.2023).

Общенациональная идея: философия консолидации // Материалы «круглого стола» Института философии и политологии МОН РК. – Адам әлемі, 2004. – 3-8 с.

Паридинова Б. Прагматизмның негізгі идеялары: Ч.Пирс, У.Джеймс және Дж Дьюи көзқарастары // Адам Әлемі. – 2017. – №2. – С. 36-46.

Сартаева Р.С. Учение Абая «Толық адам» и современные тенденции в решении проблемы целостного человека // Адам әлемі. – 2021. – Т. 3. – № 89. – С. 76-91. [Электрон. ресурс] – 2023. – URL: https://adamalemijournal.com/archive (дата обращения: 02.04.2023).

Турарбекова Л. Роль математической метафоры в произведениях Жиля Делёза // Тамыр. – 2017. – Т. 2. – № 46. – С. 49-53. [Электрон.ресурс] – 2023. –URL: https://tamyr.org (дата обращения: 07.05.2023).

Динара С. Қилыбай
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

1999-2022 жылдар аралығындағы «Адам әлемі» және «Тамыр» журналдарының беттеріндегі философиялық пікірталастар

Аңдатпа. Мақалада 1999-2022 жылдар аралығындағы «Адам әлемі» және «Тамыр» журналдарындағы пікірталас құрамды философиялық мәселелер бойынша жарық көрген мақалалар талданып, жүйеленген.

Өткізілген зерттеу, біріншіден, қазіргі заманғы институционалдық қазақстандық философияға ең өзекті тақырыптардың Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін қалай қалыптасқанын анықтауға мүмкіндік берді. Екіншіден, философиялық мәселелерге бағытталған екі жетекші қазақстандық журналдың жарияланымдарындағы философиялық зерттеулердің маңызды құрамдас бөлігі ретінде пікірталас компонентінің көлемі мен деңгейі белгіленеді. Үшіншіден, өткізілген талдау, диалектикадан өзгеше жаңа тақырыптарды, зерттеу кейстерін «ашу» процесі қалай өтткенін анықтады.

Алынған нәтижелер отандық институционалдық философияның өзекті тақырыптары философияның тарих, әлеуметтану, саясаттану, дін және мифологиямен тоғысқандағы пәнаралық бағыттылық тақырыптары екенін көрсетті. Қазақ тарихы мен қазіргі қазақстандық философиясының мәселелеріне арналған философиялық зерттеулердің мазмұны, оның жаһандық философиялық континуумдағы алатын орны да ерекше.

Түйін сөздер: философия; философиялық зерттеулер; талқылау мазмұны; қазақстандық журналдар; қазақ философиясы; отандық философиясы; пәнаралық зерттеулер.

Dinara S. Kilybay
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Philosophical discussions on the pages of the magazines «Adam alemi» and «Tamyr» in the period from 1999 to 2022

Abstract. In an article on philosophical issues with a debatable component in the journals as «Adam Alemi» and «Tamyr» for the period 1999 to 2022.

The conducted research formed most allowed to reveal themes, firstly, as a modern institutional Kazakh philosophy after the collapse of the Soviet Union. Secondly, a component as established important volume ans level discussion component of philosophical research in publications of two leading Kazakhstan journals, which are focused on philosophical issues. Thirdly, the analysis revealed how the process of «discovery» of new topics, research cases that different than dialectic.

The results obtained indicate that the most relevant topics of domestic institutional philosophy are interdisciplinary and interdisciplinary topics at the intersection of philosophy with history, sociology, political science, religion, and mythology. The content of philosophical studies devoted to Kazakh history and the problems of modern Kazakh philosophy, its place in the global philosophical continuum is also significant.

Keywords: philosophy; philosophical research; discussion content; Kazakh magazines; domestic philosophy; Kazakh philosophy; interdisciplinary research.

References

Pirnazarov N. Scientific and Philosophical Analysis of the Concept of «Spirituality». Adam Alemi. 2020. No.1. P. 3-9.

Akishev A. Sakskij mitraizm. Adam әlemi [Saks mitraism]. 2001. No.1. P. 25-33, [in Russian].

Al'muhanov S. Kulumzhanov N. Korreljacija bytija i sushhego v jekzistencializme M. Hajdeggera. Adam әlemi [Correlation of being and being in M. Heidegger's existentialism]. 2014. Vol. 2. No. 60. P. 48-53. Available at: https://adamalemijournal.com/archive (accessed 03.05.2023).

Bajmuhametov Zh. Problema istiny v hajdeggerovskoj germenevtike. Tamyr [The Problem of Truth in Heidegger's Hermeneutics]. 2000. No.1(2). P. 79-82, [in Russian].

Barlybaeva G. Nacional'nyj kod i filosofskoe nasledie kazahov. Adam әlemi [National code and philosophical heritage of Kazakhs]. 2019. Vol. 3. No. 81. P. 32-39. Available at: https://adamalemijournal.com/archive [in Russian]. (accessed 02.04.2023).

Barlybaeva G. Jeticheskaja ideja tolerantnosti v filosofii Abaja i Shakarima. Adam әlemi. 2012. Vol. 1 No. 51. P. 44-54. Available at: https://adamalemijournal.com/archive [in Russian]. (accessed 02.04.2023).

Bekezhan O.K. Transgumanizm filosofijasy zhәne «Postadam» antropologijalyқ paradigmasy. Adam Әlemi [The Philosophy of transhumanism and «Postman» anthropological paradigm]. 2017. No.2. P. 28-35.

Bizhanov A. Barlybaeva G. Filosofskoe nasledie Abaja i sovremennost'. Adam әlemi. 2020. Vol. 1. No. 83. P. 96-102. Available at: https:/ adamalemijournal.com/archive[in Russian]. (accessed 02.04.2023).

Zaripova I. Letnie pis'ma, ili k voprosu o real'nom filosofstvovanii. Adam әlemi [Summer letters, or to the question of real philosophizing]. 2005. No.1. P. 86-95. [in Russian].

Zelenskij A. Nejtral'nost' inakovosti. Pochemu Deljoza nel'zja schitat' modernistom? Tamyr [Neutrality of otherness. Why can't Deleuze be considered a modernist?]. 2017. Vol. 2. No. 46. P. 68-75. Available at: https://tamyr.org (accessed 07.05.2023).

Karpova N. Ob osobennostjah jempiricheskogo podhoda k sub#ektnosti cheloveka v zapadnoj filosofii XIX– XX vv. Adam әlemi []. 2004. No.1. P. 39-45. [in Russian].

Kodar A. Istoki Stepnogo znanija (opyt filosofii kazahskoj istorii) Tamyr [The origins of Steppe knowledge (the experience of the philosophy of Kazakh history)]. 2000. No.1. P. 34-43, [in Russian].

Kozhuhova B. Metodologicheskie osobennosti aristotelevskoj social'noj refleksii. Adam әlemi [Methodological features of Aristotelian social reflection]. 2004. No.1. P. 28-33, [in Russian].

Kolchigin S. Martin Hajdegger: ontologija uskol'zajushhego sveta. Adam әlemi [Martin Heidegger: The ontology of the elusive light]. 2014. Vol. 2. No. 60. P. 28-36. Available at: https://adamalemijournal.com/archive. [in Russian]. (accessed 03.05.2023).

Kurmangalieva G. Filosofskaja mysl' v islamskom mire: dvizhenie Reformacii. Adam әlemi [Philosophical thought in the Islamic world: movement Reformations]. 2012. Vol. 1. No. 51. P. 23-30. Available at: https://adamalemijournal.com/archive (accessed 02.04.2023).

Mjamisheva G. Cennostnyj razum Fridriha Nicshe. Tamyr [Friedrich Nietzsche's Value mind]. 2017. Vol. 2. No. 46. P. 54-67. [Available at: https://tamyr.org (accessed 07.05.2023).

Nysanbaev A. Kurmangalieva G. Filosofija i demokratija: k voprosu ob ih vzaimosvjazi. Adam әlemi [Philosophy and democracy: on the question of their relationship]. 2014. Vol. 3. No. 61. P. 37-46. Available at: https:// adamalemijournal.com/archive (accessed 02.04.2023).

Nysanbaev A. Mul'tikul'turalizm v postsovetskom Kazahstane: itogi, problemy, perspektivy (vystuplenie na XII Mezhdunarodnyh Lihachjovskih nauchnyh chtenijah). Adam әlemi [Multiculturalism in post-Soviet Kazakhstan: results, problems, prospects (speech at the XII International Likhachev Scientific Readings)]. 2013. Vol. 2. No. 56. P. 8-13. Available at: https:// adamalemijournal.com/archive (accessed 02.04.2023).

Obshhenacional'naja ideja: filosofija konsolidacii. Materialy «kruglogo stola» Instituta filosofii i politologii MON RK. Adam әlemi [Nationwide idea: philosophy of consolidation. Materials of the «round table» of the Institute of Philosophy and Political Science of the Ministry of Educati], 2004. P. 3-8, [in Russian].

Paridinova B. Pragmatizmnyң negizgi idejalary: Ch.Pirs, U.Dzhejms zhәne Dzh D'jui kөzқarastary. Adam Әlemi [The main ideas of pragmatism: Ch.Dewey views]. 2017. No.2. P. 36-46, [in Kazakh].

Sartaeva R.S. Uchenie Abaja «Tolyқ adam» i sovremennye tendencii v reshenii problemy celostnogo cheloveka. Adam әlemi [Abai's teaching «Tolyk adam» and modern trends in solving the problem of an integral person]. 2021. Vol. 3. No. 89. P. 76-91. Available at: https://adamalemijournal.com/archive (accessed 02.04.2023).

Turarbekova L. Rol' matematicheskoj metafory v proizvedenijah Zhilja Deljoza. Tamyr [The role of mathematical metaphor in the works of Jules Iron]. 2017. Vol. 2. No. 46. P. 49-53. Available at: https://tamyr.org (accessed 07.05.2023).

Сведения об авторах / Information about authors / Авторлар туралы мәлімет:

Килыбай Динара Саттаровна – докторант, Философия кафедрасы, *Л*.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Kilybay Dinara Sattarovna – Ph.D. student, Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Килыбай Динара Саттаровна – докторант кафедры философии Евразийского национального университета им. *Л*.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

ҒТАМР 02.01

Философиялық мәтіндерді аударудың кейбір мәселелері

Әсет А. Құранбек[1], Тайыржан О. Оразхан[2]*, Айгүлім Б. Айтбаева[3], Сәуле М. Алтыбаева[4]

[1]*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан*
[2]*Қазақстан-Ресей медициналық университеті, Алматы, Қазақстан*
[3,4]*«Narxoz» университеті, Алматы, Қазақстан*

Корреспонденция үшін автор:
[1]akuranbek@gmail.com
[2]*taiyrzhan@list.ru
[3]aba-abd@mail.ru
[4]altybayevasaule@gmail.com
[1]https://orcid.org/0000-0002-3801-0752
[2]*https://orcid.org/0000-0002-5636-7835
[3]https://orcid.org/0000-0001-7024-6602
[4]https://orcid.org/0000-0001-7935-2102
DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-255-270

Аңдатпа. *Әлемде сан түрлі ұлттар мен тілдер бар дегенімізбен, күллі адамзат баласы жаралғалы бері бір әлемде өмір сүреді. Олардың дүние және ондағы орны, бір-біріне деген қарым-қатынасы, жалпыадамзаттық құндылықтар туралы танымы мен түсінігі көп жағдайда сыртқы формасы ғана болмаса, мазмұны жағынан ортақ, бір-біріне ұқсас болып келеді. Бірақ соған қарамастан, әр құрлықты не климаттық белдеуді мекендеген халықтардың өмір сүру салты, шаруашылығы, діни наным-сенімдері, экономикасы, мәдениетіне байланысты да олардың бір-біріне ұқсамайтын төл әдет-ғұрыптары, салт-дәстүрлері, ойлау жүйесі мен тілі қалыптасқан. Аударма ісі осы саналуандықты жинақтап, бір қарағанда бір-біріне ешбір ұқсамайтын, арасында ешқандай байланыс жоқ сияқты көрінетін көптүрлілікті біріктіру, мәдениеттер арасында байланыс орнату, қарым-қатынас жасау үшін пайда болған адамның саналы қарекетінің ең бір ерекше түрі.*

Мақалада әдебиеттану ғылымы мен лингвистикадағы, мәдениеттану мен тіл философиясындағы қалыптасқан көзқарастар жүйесі мен тұжырымдамалар негізінде, аударманың тарихы, теориясы мен практикасына қатысты мәселелерге шолу жүргізіліп, әлем мәдениетіндегі орны, аударманың ғылым әрі өнер және философияның да өзекті мәселесі ретіндегі қазіргі ғылымдағы зерттелу деңгейіне сараптама жасалады. Ғылыми әдебиеттер мен философиялық мәтіндерді әлемнің түрлі тілдерінен орыс және қазақ тілдеріне аудару тәжірибесі талданып, оның қазіргі заманғы қоғамның өзекті мәселелерімен байланысы, аударманың мәдениеттер арасындағы сұхбат, синтездің жүзеге асуына ықпалы, сондай-ақ ғылым мен философияның дамуына тигізетін әсері зерделенеді. Аудармаға деген философиялық көзқарастың өзіндік ерекшелігі бағамдалады.
Түйін сөздер: *аударма; көркем аударма; ғылыми әдебиет; мәтін; философиялық мәтін; тіл; түсіну; герменевтика; Бабыл мұнарасы; деструкция; деконструкция; интермәтінділік; гипермәтін.*

Received 10 July 2023. Revised 25 September 2023. Accepted 11 November 2023. Available online 15 December 2023.

For citation:

Kuranbek A.A., Orazkhan T.O., Aitbaeva A.B., Altybaeva S.M. Some Problems of Translating Philosophical Texts // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 145. – №. 4. – P. 255-270. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-255-270

Дәйексөз үшін:

Құранбек Ә.А., Оразхан Т.О., Айтбаева А.Б., Алтыбаева С.М. Философиялық мәтіндерді аударудың кейбір мәселелері // *Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы.* – 2023. – Т. 145. – №. 4. – С. 255-270. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-255-270

Кіріспе

Ерте кездерден бастап бір ел мен бір елдің, бір халық пен екінші халықтың, рутайпалардың, кейіндеп іргелес жатқан мемлекеттер арасындағы бірін-бірі тану, ұғысу, тәжірибе алмасу, қарым-қатынас жасау, бір сөзбен айтқанда өзара түсінісу, мәдени қатынастар қажеттілігі аударма ісін дұрыс жолға қоюды талап етті. Бастапқыдағы қарапайым ымдап түсінісуден басталған аудармаға деген қажеттілік, келе-келе ауызша және жазбаша аударманың сан алуан түрлерін дүниеге әкелді. Нәтижесінде ел мен ел, мәдениет пен мәдениет арасындағы байланыс тереңдеп, ғылым-білімнің дамуы арқасында аударманың теориялық және практикалық өлшемдері қалыптаса бастады. Ғылым талаптарына сәйкес, аударма ісінің әдебиеттану және тіл білімімен етене жақын, бірақ олардан елеулі айырмашылығы да бар өз алдына дербес жүйесі өмірге келді. Аударма мәселесін зерттеу арнайы сала ретінде бертінде ғана қалыптасқанымен, аударма ісінің өзі есте жоқ ерте замандардан бастау алады. Ақылдың жетіліп, білім мен ғылымның өркендеуінің белгілі бір кезеңдерінде аударма ісімен айналысқан қауым өз тәжірибелерін ой елегінен өткізу, талдау жасау, жинақталған тәжірибе нәтижелерін ғылыми тұрғыда қорытындылау арқылы ой түйіндеп, тәржімә ісінің заңдылықтары мен нормаларын да анықтап отырған.

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеудің мақсаты мен міндеттерін жүзеге асыруда, әдебиеттану ғылымы мен тіл білімі, философия мен мәдениеттануда қалыптасқан аударматанудың теориялық және әдіснамалық негіздерін бағдарға ала отырып, философиялық мәтіндерді тәржімәлаудың өзекті мәселелерін талдау, дүниетанымдық болмысын зерделеуде мәтіннің семиотикалық мән-мазмұнын бағамдауға мүмкіндік беретін герменевтикалық тәсілге сүйендік. Тәржімада бара-барлыққа жету үшін әртүрлі тіларалық өзгертулер жасай білу, тілдік мазмұнды ғана емес, сөйленім мазмұнын түсіндіріп, түпкі мағынаға жетуге мүмкіндік беретін трансформалау әдісінің көмегімен, әлемдік ғылым мен философиядағы аударма теориясы мен практикасына қатысты өзге тілдерде жарық көрген бірқатар ғылыми еңбектердегі маңызды тұжырымдамалар мен деректерді қолдануға мүмкіндік алдық. Сонымен қатар зерттеуде салыстырмалы-компаративистік, логикалық пен тарихилықтың бірлігі, абстрактіліктен нақтылыққа өрлеу, мифсіздендіру, сондай-ақ анализ, синтез, индукция, дедукция, салыстырмалы-тарихи әдіснама, құрылымдық-функционал талдау әдістері мен принциптері де басшылыққа алынды.

Талқылаулар мен нәтижелер

Аударма және оның тарихы.

Әлемдегі геосаяси, экономикалық, демографиялық ахуалдың өзгеріп, қоғамның саяси-экономикалық, әлеуметтік-мәдени дамуының деңгейі артып, ғылым мен технология өрістеген сайын, ел мен ел арасындағы қарым-қатынас, байланыс түрлері де күннен күнге күрделеніп, өзгеріп, жаңғыру үстінде. Томаға-тұйық, өзімен-өзі оқшауланған жабық қоғамдардың өзі өзгелермен саяси, экономикалық байланыстарды арттыруға

талпынуда. Сондықтан да қазіргі таңда тіл арқылы өзара вербал түсінісудің қай мемлекет үшін де маңызы аса зор. Ол үшін аударманың көпшілікке мәлім ауызша және жазбаша, көркем әдеби және ғылыми әдебиеттерді тәржімалау сияқты түрлерінен бөлек, техника құралдары арқылы жүзеге асатын ілеспе, синхронды, автоматты сияқты түрлерінің дамуы да аса өзекті мәселе болып отыр. Саясат, экономика, әлеуметтік даму, білім беру мен ғылым саласындағы интеграциялық үдерістер де аударманға деген сұранысты арттыруда.

Аударма түрлерінің ішіндегі ең жауаптысы әрі жүйелі ғылыми көзқарас пен әдіснамалық тұрғыны қажет ететіні әдеби көркем шығармалар мен ғылыми әдебиеттерді, философиялық мәтіндерді тәржімалау. Аударманың бұл түрлері ежелгі дәуірлерден бастау алып, бүгінгі таңда да өзектілігін жоғалтпай келеді.

Бұл мақалада біз философиялық әдебиеттер мен мәтіндерді тәржімалаудың бірқатар мәселелері жөнінде сөз қозғаймыз. Әлем елдерінің барлығында да мәдениеттер мен өркениеттер арасындағы өзара байланыс пен қарым-қатынастың басты құралы әрі әмбебап кілті ретіндегі аударма ісінің өзіндік тәжірибесі қалыптасқан. Ешбір ел, ешбір мәдениет, тіпті ешбір ғылым мен білім беру саласы ешқашан да өзімен-өзі тұйықталып, тек өз жолымен ғана жүріп келе жатқан жоқ. Кез келген ғылым, мәдениет, білім, тіпті діндердің өзі бір-бірінен үйрену, өзара байланыс, сабақтастық арқылы қазіргі даму деңгейіне көтерілген. Әйтсе де әр елдегі аударманың даму деңгейі әртүрлі. Еліміздегі аударма ісі мен аударматану мәселелеріне келсек, оның да тарихының әріден басталатынын бағамдаймыз. Зерттеушілер орыс тілінен аударма жасау тарихының өзі жүз жылға жуықтап, өзге араб, парсы тілдерінен жасалған көркем шығарма, діни әдебиеттер аудармасы тарихының одан да әріге кететінін айтады. Ал, Қазақстандағы аударманың жүйелі түрде қолға алынып, оған деген ғылыми көзқарастың қалыптасуы XIX ғасырдан, яғни, Шоқан Уәлиханов пен Абай Құнанбайұлы, Ыбырай Алтынсарин еңбектерінен және XX ғасырдың 30 жылдарындағы Мұхтар Әуезов және Алаш зиялыларының шығармашылығынан бастау алады.

Өнер мен ғылымның тізгінін тең ұстап, шебер суреткерлік пен сұңғыла зерттеушілікті теңдей ұштастыра білген ғұлама ғалым Мұхтар Әуезовтің XX ғасырдың 30-50 жылдары аударма теориясына қатысты айтқан сындарлы ой-пікірлері бүгін де өзекті. Ол сол кездегі аударма жайын зерделей келіп, әдеби көркем туындылар мен қоғамдық-саяси, ғылыми-көпшілік шығармаларды қазақ тіліне аударудағы жетістіктер мен кемшіліктерді талдап береді. Пушкиннің прозасын өлеңмен аударудың кейбір жеке тәжірибесін сынап, онда ақын суреткерлігінің тамтығының да қалмайтынын көрсетсе, қоғамдық-саяси шығармалар аудармасының аудармадан гөрі, өзім түсіндірем деген тілмаштыққа көбірек ұқсап кеткенін жазады. Абай аудармаларындағы кейбір түпнұсқадан ауытқып кеткен тұстарын дәл тауып, оның тәлім-тәрбиелік мақсатта орын алғандығын түсіндіреді. Соған қарамастан Абайдың еркін аудармадағы шығарманың рухын, көркемдігі мен әсерлілігін берудегі шеберлігін, аударманың ақынның өз шығармашылығына да оң әсер етіп, шеберлігін шыңдай түскенін атап өтеді (Құлманов, 2015).

Сонымен қатар сол кездегі де, кейінгі совет дәуіріндегі де аударманың басымы көбінесе көркем әдебиет саласына, сондай-ақ ағартушылық және тәлім-тәрбиелік мазмұндағы қоғамдық-саяси мәселелер мен идеологияға қатысты болатын. Аудармалар көп жағдайларда түпнұсқадан емес, орыс тілінен жасалды. Зерттеуші С.М. Керимова өзінің «Мәдениаралық қатысымның лингвистикалық аспектілері» тақырыбындағы диссертациясында «Қазақстандық аударматану, – деп жазады, – XX ғасырдың ортасына дейін көбінесе әдебиеттану ғылымымен ұштасады, сол кездегі совет идеологиясы бойынша ұлттық ақындардың шығармаларын орыс тіліне аудару арнайы тапсырыс бойынша іске асқан. Сондықтан да мақалалардың көбісі аударманың әдеби аспектісін қамтитын. Орыс классикасын қазақ тіліне аудару теориялық мәселелері Ахмет Байтұрсынұлы, Мұхаметжан Сералин, Жүсіпбек Аймауытұлы, Мұхтар Әуезов, Мұхамеджан Қаратаев, Әбен Сатыбалдиев, Сәйділ Талжанов, Сағынғали Сейітов, Герольд Бельгер, Қалсім Қанафиева-Кереева еңбектерінде қарастырылған. Оған А. Құсайынов, Ш. Сарыбаев құрастырған «Аударма мәселесі» атты библиографиялық көрсеткіш дәлел (Керимова, 2019: 95).

Дегенмен совет дәуірі әдебиетінде көркем әдебиет саласында аудармаға қатысты жақсы бір дәстүрдің де қалыптасқаны белгілі. Сол заманда шығармашылықпен айналысқан кез келген ақын-жазушылардың еңбектерін қарасаңыз, барлығынан да әлем әдебиетінен жасалған аудармаларды таба аласыз. Бұл өз кезегінде сол замандағы әдебиетіміздің көркеюіне өз үлесін қосты. Филология ғылымының кандидаты, профессор Г.Қ. Қазыбек пайымдағандай, «Аударма – бір жағынан, шеберліктің де мектебі. Аудару үстінде жазушы автордың шығармашылық сырына қанады, оның көргенін көріп, білгенін біледі, сол арқылы өзінің ой-өрісін ұлғайтумен қатар, авторша машақаттанып үйренеді. Бұл жағдай шын талант иесінің бойынан шығармашылық қайнардың жаңа көздерін ашуға себепші болады» (Керимова, 2019: 4).

Ал Батыс елдеріндегі аудармаға келсек, оның Көне Грекия мен Ежелгі Римнен бастау алып, Ортағасырлар мен Қайта Өрлеу, Жаңа заман және Ағартушылық дәуір, XIX-XX ғ. түрлі ғылым саласы мен философияда, әдебиет пен өнерде кең қанат жайғанын көреміз. Олар өздеріне дейінгі күллі адамзатқа ортақ бүкіл әдеби, мәдени, ғылыми, философиялық мирас пен мұраны әр заманда түрлі жаңа қырларынан, жаңа әдіснамалық және дүниетаным тұрғысынан жаңаша зерттеп, зерделеп отырды.

Философиялық мәтіндерді аудару тәжірибесі.

Жоғарыда атап көрсеткеніміздей, тәржіма түрлерінің ішіндегі көркем аударма мен философиялық мәтіндерді аударудың ең қиын да, жауапты іс екені белгілі. Әйтпесе кез келген сауатты, екі немесе үш тілді жетік білетін адам қиындық деңгейі орташа құжаттама, есеп-қисап, түсіндірме, жарнама т.б. сынды жеңіл мәтіндерді ешбір қиындықсыз аудара беруі мүмкін. Ал көркем әдебиет пен философиялық мәтіндерді тәржімалауда тілді ғана жетік меңгеру аздық етеді. Оған қоса аудармашының сол сала бойынша да терең білімі, мол тәжірибесі болғаны жөн. Жан-жақты ізденісі, еңбекқорлығы да аса маңызды. Өйткені әдебиет пен философия дегеніміз өмірдің өзіндей күрделі, болмыстың өзіндей жұмбақ, онда ғылымдағыдай нақтылық пен публицистикадағыдай түсініктілік болмауы мүмкін. Бір сөздің өзі контекске қарай әртүрлі мағынада қолданылуы ықтимал. Мысалы, Абайдағы «кербез» сөзі мен Махамбеттегі «изен» сөзін өзге ұлт, өзге мәдениет өкілінің бір дегеннен түсіне қоюы екіталай. Себебі, «бейтаныс жердің ойлы-шұқыры көп болатыны» сияқты, әрбір мәдениеттің де өзге мәдениет өкілі түсінбейтін немесе қабылдай алмайтын өз ерекшеліктері жеткілікті.

Осы сияқты әрбір тілдің де, әдеби шығарма, философиялық мәтіннің де өзіне ғана тән лексикалық-грамматикалық, синтаксистік, стильдік ерекшелігімен қатар жанрлық айрықша бедері де болуы мүмкін. Ал осылардың барлығын да дұрыс түсініп, бір тілден екінші тілге шығарманың формасымен қатар, мазмұнын да толықтай аударып беру, автордың айтпақ ойы мен сөз саптау мәнерін, тілдік оралымы мен бейнелі, астарлы ойын, сөз кестесін тура мағынасында жеткізу немесе қарадүрсіндікке салмай, көркемдік қуатын кемітпей жеткізу, яғни туындының әріп, сөздерін ғана емес, мән-мағынасын дұрыс беру, рухын аудару асқан шеберлік пен мол ізденісті талап етеді.

Отандық зерттеуші Зейнолла Тұрарбеков 1973 жылы шыққан «Қазақ аудармасының теориясы мен практикасы» атты еңбегінде: «Аударма дегеніміз – бір тілде ауызша айтылған ой-пікірді иә болмаса жазылған текстi тыңдаушыға, оқушыға екінші тілде түсінікті етіп жеткізу» деп аудармаға қысқаша анықтама беріп, оның күрделілігі туралы: «түпнұсқадағы мазмұн мен форманың бірлігін бейнелеп беретін тіл құралдарын үнемі іздестіретін және оларды жеткізетін мүмкіндіктердің ішінен ең қажетті дегенін таңдап алатын аударма өнері соншама күрделі де қиын жұмыс (Тұрарбеков, 1973:11) деп жазады.

Сонымен бірге аударманың қиындығы тек көркем туындыларға ғана емес, философиялық туындыларға, мәтіндерге де қатысты екені белгілі. Өйткені философиялық шығармалар көп жағдайда ғылыми трактаттар түрінде ғана емес, көркем проза түрінде де жазылады. Сондықтан аударма мәселесі әдебиеттану ғылымы, лингвистиканың ғана емес, философияның да маңызды проблемасы қатарынан саналады. Философияның

өзі қай заманда да аударма ісімен қатар дамып, тығыз байланысты болып келген. Көне дәуірдегі болсын, өзіне дейінгі де философиялық ой-пікірлермен жіті танысып, ғылыми-философиялық тәжірибені меңгеру үшін де, тұжырымдамаларды дамытып, сұхбат құруға да, пікірталасқа түсіп, дәстүрді жалғастыруға да, ойларды құптау мен теріске шығару үшін де аударма ісіне деген қажеттілік жоғары болды. Атап айтқанда, грек ойшылдарының қос өзен аңғарындағы елдер, қара құрлық пен Көне Бхарат жеріне саяхаттап, ілім үйренуі, Ортағасырлық ислам философиясы өкілдерінің байырғы антиктің ғылыми-философиялық мол мұрасын зерттеп-зерделеуі, шәрхтер жазуы да аудараманың қатысуынсыз еш мүмкін емес еді. Сондықтан да қай замандағы философияны алмасақ та, өзге тілдерден аударма жасаудың философия үшін қашанда өзекті болғанын көреміз. Әсіресе ортағасырлық ислам әлемінің әл-Кинди, әл-Фараби, Ибн Сина, Ибн Рушд сынды өкілдері антик дәуірінен жеткен мол ғылыми-философиялық мұраны игеру үшін фәлсафалық мәтіндерді кейде өздері аударып, кейде еңбектерді түпнұсқалармен салыстыра отырып, аудармашылар тарапынан кеткен кемшіліктер мен өзгерістерді толықтырып, оларға шәрхтер жазумен айналыса жүріп, өздерінің де философиялық жүйелерін қалыптастырды.

Антик дәуірі мәдениеті, ғылымы, философиясын игерудің ислам мәдениеті, мұсылман халықтарының философиясында мәдениеттер синтезі, сұхбат нәтижесінде мүмкін болғаны белгілі. Ислам әлемінің ойшылдары бір кездері гүлденген мәдениет жәдігерлерін замана желі үрлеп, шаң-тозаңның астында көміліп, ұмыт бола бастаған кезінде өнер, ғылым, философияға арналған шығармаларды тәржімалау, түсініктемелер беру, яғни зерттеу арқылы тарих қатпарларынан аршып алды. Класик ислам философиясының тарихын, сенім мен білім мәселесін, рационал сипатының ерекшелігін зерттеуші ғалым Елена Фролова, осы кезеңдердің бәрінде, гректерден әдебиет, жаратылыстану ғылымдары, философия болсын, ислам дініне қайшы келмейтін жаратылыстану (математика, астрономия, физика, медицина), поэтика (бірақ поэзия емес!), логикаға байланысты еңбектердің іріктеліп алынғанын дәйектейді (Фролова, 1995: 54). Қазақстандық зерттеушілер де, әл-Фарабидің «Поэзия өнерінің бұлжымас заңдары туралы трактатында» Аристотель «Поэтикасындағы» кейбір маңызды мәселелерді (трагедия жанры, ондағы «қайғыға ортақтасу мен қорқыныш сезімі, тазару» ретінде түсіндірілетін катарсиске байланысты) айналып өтеді, немесе жекелеген ережелерін келтірумен шектеледі (Сейтахметова, 2009: 288) деп жазады. Демек ислам әлемінің ойшылдары грек философиясындағы шығыс дүниетанымына, Ислам құндылықтарына қайшы келетін бірқатар мәселелерді айналып өткен. Бұл ислам ойшылдарының шығыс мәдениетіне жат кейбір дүниелерді айтудан сақтанғанын көрсетеді.

Ал батыс философиясының өкілдері, нақтырақ айтқанда философиялық герменевтика, аналитикалық философия, постмодернизмнің өкілдері, Вильгельм Дильтей, Фридрих Шлейермахер, Поль Рикер, Ханс-Георг Гадамер, Мартин Хайдеггер, Людвиг Витгенштейн, Жак Деррида, сондай-ақ мәдениеттанушы, аудармашы, тіл білімінің теоретиктері Вальтер Беньямин мен Вильгельм Гумбольт, ресейлік ғалымдар Юрий Лотман, Владимир Бибихин, Михаил Гаспаров, Наталия Автономова, Валерий Подорога және тағы басқалар, өздері де философиялық еңбектерді көптеп аудара отырып, тіл философиясы, лингвистика және мәтін философиясымен қатар аударманың да теориялық және әдіснамалық, философиялық мәселелеріне қатысты жан-жақты зерттеулер жүргізді. Атап айтқанда бұл ойшылдар, ең бірінші, аударма мен түпнұсқа арақатынасын анықтап, «аударма еңбегін түпнұсқаға қатысты алғанда, дербес жеке шығарма деп тану керек пе, жоқ оны түпнұсқаның бір тілден екінші тілге, қалай бар, сол күйінде ғана аударып берген көшірмесі деп тану керек пе? Аудармадағы алғы түсіну мен түсінудің арақатынасы қандай? Аударманың толық жүзеге асуы мүмкін бе, жоқ па?» деген сауалдарға жауап бергенде, бір тілден екінші тілге аударудың қашанда жан-жақты дайындықты қажет ететін шығармашылық үдеріс екенін айтып, аударма еңбектің де түпнұсқадан ешбір кем емес туынды болуы мүмкін екенін құптайды. Мәтінді бір тілден екінші тілге аудару дегеніміз, оны ең бірінші түсіну деп есептейді. Сондай-ақ герменевтикада әрбір түсінудің алдында алғы түсіну жүреді.

Яғни мәтінді аударуда мәтіннен тыс білім болып есептелетін түсінуге дейінгі түсіну, сол мәдениет, оның тарихы немесе тілге қатысты білім, түсінік яки тәжірибе болғаны жөн. Сондықтан да герменевтика, және оның әдіснамалық принципі герменевтикалық шеңберге сәйкес, мәтінді бір тілден екінші тілге толықтай аудару ешқашан да мүмкін емес.

Осы сияқты аударманың толық жүзеге асуына күмән келтірудің өзге де себептеріне тоқталсақ, Гадамер пайымдағандай, «Аудармашы түсінілуге тиіс мағынаны пікірлесуші өмір сүретін контекске аударуы керек. Бірақ ол аудармашы әңгімелесушінің айтпақ ойын, мағынаны бұрмалайды дегенді білдірмейді. Керісінше, мағына сақталуға тиіс; алайда, оны жаңа тілдік әлем контексінде түсіну керек болғандықтан, ол енді мүлде басқаша айтылады» (Гадамер, 1988: 447).

Сондай-ақ Гадамер, «кез келген тілді үйренуде, – дейді, – біз ол тілге әрбір сөзді ана тіліміздің, немесе, сол тілден өз тілімізге аударып отырмаймыз, сол тілде ойлаймыз» (Гадамер, 1988: 448). Демек адам тіл үйренгенде сол тілде ойлай да бастайды. Ол бір жағынан тіл үйренуді де жеңілдетеді. Бірақ ол сол тілдегі сөз немесе сөз тіркесінің, идиоманың өз тіліне қалай және қандай сөздермен нақты аударылуы керек екенін білмеуі мүмкін.

Немесе орыстың белгілі философы, аудармашы В.В. Бибихинді алайық. Оның пікірінше, «Әр алуан халықтар қолданатын сан түрлі ұғымдық құрылымдар ортақ бір мақсатқа жету үшін қолданылатын әртүрлі ғылыми әдістер сияқты. Әрбір тіл әлемге өз дүниетанымы көкжиегінің мұнарасынан қарайды, сондықтан да одан әрқашан басқалар үшін қолжетімсіз, жаңа нәрсені көреді» (Бибихин, 2010). Сондай-ақ Бибихин «Түпнұсқаға қатысты алғанда аударма, – дейді, – шығарманы оның бір тіл шеңберінде тұйықталып қалған шектеулігінен құтқарады». Сонымен қатар түпнұсқа шығарманың, мейлі ол жапон не абхаз тілінде жазылсын, оның ең бірінші жалпыадамзатқа ортақ тілде дүниеге келген туынды екенін байыптайды. Сондықтан да аудармашы түпнұсқаны сол шектеулігінен құтқара отырып, оған өз тілінде екінші жаңа өмір сыйлайды деп тұжырымдайды. Осы арқылы өзінің ана тілін жалпыадамзатқа ортақ тіл ретінде ұғынуға және бекітуге мүмкіндік алатынын, осылайша, жеке тілдерге аударма жасаудың жапыадамзатқа ортақ тілдің өмір сүру тәсілі болып шығатынын пайымдайды. «Жалпыадамзатқа ортақ тіл» деп жазады, ол – бұл біздің ана тіліміз, өйткені біз оның жалпыадамзаттық ақыл-ойдың құралы болу мүмкіндігін ашамыз және жүзеге асырамыз» (Бибихин, 2010).

Бибихин, жалпыадамзатқа ортақ тіл дегенде бір жағынан оның өз ана тіліміз екенін айтса, екінші жағынан оны болашақта пайда болатын тіл немесе жүзеге асуы мүмкін жоба ретінде де алға тартады. Бірақ әрбір ұлттың дүниені тануы мен қабылдауының өзіне ғана тән төл ерекшеліктері болатынын, олардың сол елдің ұлттық айдентикасы, физиологиясы, тіпті климаттық ерекшеліктерімен де байланысты екенін тұжырымдап, барлық тілдердің орнына жалпы адамзатқа ортақ бір тілдің келуі, барлығын бір стандартқа, ортақ өлшемге күштеп ауыстыру болып, адамзат болашағына орасан қауіп төндіретінін де атап көрсетеді. Ғалымның мұндағы жалпыадамзатқа ортақ тіл дегені, әлемде бір-біріне ұқсамайтын көптеген ұлт және тіл бар дегенімізбен, олардың барлығының да әр нәрсені, мейлі әр түрлі сөздермен белгілеп, дыбыстаса да, жалпы адамзатқа тән дүниені тану мен қабылдауының, әсіресе қастерлейтін жалпыадамзаттық құндылықтарға қатысты ортақ түсініктер иеленетінін айтып отыр деп есептейміз. Бұл мәселелердің аударма проблемасына қатысты Жак Дерриданың «Бабыл мұнаралары төңірегінде» еңбегінде қозғаған ойларымен де байланысты екені аңғарылады.

Деррида бұл еңбегінде деконструкция әдісін басшылыққа ала отырып, өзі мифтің мифі, метафораның метафорасы, баяндаудың баяндауы, аударманың аудармасы т.б. деп атаған Бабыл мұнарасы һақындағы аңыздың адамзат тілінің бастауы әрі аударма мәселесіне де қатысты астарлы ойы мен терең сырын пайымдайды. Көнеден жеткен бұл аңыз бойынша, бір замандарда адамдар өздерінің даңқын асыру үшін үлкен шаһар салып, онда биіктігі көкпен тіресken мұнара тұрғызбақшы болады. Құрылыс басталып, алып мұнара да бой көтере бастайды. Бірақ мұндай астамшылыққа салынған пенделеріне қаһарланған Жаратушы (кейде Яхве деп те айтылады), еңселеніп келе жатқан құрылысты

бұзып, адамдардың бір-бірін түсінбейтіндей етіп тілдерін ауыстырып, жер бетіне бытыратып шашып жібереді. Содан бастап адамдар арасында тілдік әралуандық орнап, аудармаға деген қажеттілік туындаған.

Жак Деррида аталған еңбегінде осы аңыздағы Бабыл сөзінің мағынасын түсіндіруден бастап, Қасиетті мәтіндерде айтылған бұл оқиғаның жай-жапсарына үңіледі. Вольтердің «Философиялық сөздігіндегі» Бабыл сөзінің шығыс халықтарының тілінде «Ва» – әке, «Bel» – Құдай [Bavel] деген қос сөзден құралған атау болғанымен, оның Інжілдегі мағынасы «араластыру» екені туралы ойларына тоқталады (Деррида, 2012: 11). Құдай әкенің өз есімін берген шаһары адамзаттың бастапқы тілдік бірлігі туралы жорамалға да негіз болады. Яғни Бабыл сөзі әрі атау есім болғанымен (аударуға болмайтын), әрі жалпы есім (аударуға болатын). Деррида осыған орай, аңыздың атау есімдер мен жалпы есімдердің мидай араласып («Атау есімдер ғана болған уақытта бір-біріңді түсіне алмадыңдар, олар жоқ болған кезде де – түсінбейсіңдер») (Деррида, 2012: 12), адамдардың ендігі жерде бір-бірін аударма көмегінсіз түсіне алмайтын жағдайға түскенін, осыдан бастап аударма әрі керек, әрі толық жүзеге асуы да мүмкін емес әрекетке айналғанын жазады.

Аңызда айтылатын Нұһ пайғамбар ұрпақтарының мұнара салу барысында күйдірген кірпішті – тас орнына, шайырды – әк немесе өзге де сұйық материалдар орнына пайдалануының өзінің, аударманы еске түсіріп, аударманың аудармасына сілтеп тұрғанын айтады (Деррида, 2012: 14).

Сондай-ақ бұл аңыздың, адамдар арасында «жалпыадамзаттық мұнара» сияқты ешбір ортақ құрылыстың болуының немесе ондайдың түбегейлі жүзеге асуының мүмкін еместігін астарлайтын метафора екенін тұжырымдайды. Өйткені бұл аңыздағы адамдардың даңқ иелену жолындағы астамшылығы, жалпы адамзатқа ортақ тілдің болуы және бірегей генеалогия иелену сияқты жалпыға ортақ өлшем туралы түсініктер семиттердің бүкіл әлемді ақыл-ойдың күшімен уысында ұстамақ болған әрекеті мен импершілдік ниетінің ишараты болуы мүмкін екенін болжамдайды. Құдай Тағала осыған қарсы өзінің аударуға болатын әрі болмайтын «Құдай әке» әрі «араластыру» мағынасындағы есімін қарсы қою арқылы тыйым салады. Бұл тыйым әртүрлі елдер мен ұлт-ұлыстарды бір ортақ өлшемге күштеп ауыстыруға болмайтындығы және отаршылдық езгі мен тілдік (лингвистикалық) импершілдіктің үстемдігінен құтқаруды да астарлайтынын түсіндіреді. Сондай-ақ тілдердің әртүрлі болуы әр елдің өз айдентикасын, дербестігін, еркіндігі мен қауіпсіздігін де сақтауының кепілдігі екенін бағамдайды.

«Мәтіннен тыс ғана емес, аудармадан да тыс ешнәрсе жоқ».

Философиялық мәтіндерді аудару мен оның теориялық және практикалық мәселелеріне қатысты ресейлік философ, аудармашы Н.С. Автономованың да зерттеулері мазмұндылығымен, тереңдігімен назар аударарлық. Көптеген философиялық шығармаларды, соның ішінде санаға салмақ салатын, түсінуге ауыр Жак Деррида, Мишель Фуко сынды ойшылдардың мәтіндерін орыс тіліне аударумен қатар, философияның тарихы, теориялық мәселелеріне қатысты жеке еңбектер де жазған, сондай-ақ философиялық мәтіндерді аудару тәжірибесімен тығыз байланысты аударманың теориялық және практикалық мәселелеріне арналған зерттеулері де баршылық, философ, аудармашы әрі филолог ғалым Н.С. Автономова 2008 жылы шыққан «Таным және аударма. Тіл философиясының тәжірибелері» (Познание и перевод. Опыты философии языка) (Автономова, 2008) атты еңбегінде аударманың ең бірінші танымен байланысты екеніне тоқтала отырып, аударма мәтінді бір тілден екінші тілге ғана аудару емес, Якобсон бойынша ол тілішілік (перифраза), таңбааралық (семиотикааралық, мысалы, романнан фильмге аудару», концепцияаралық т.б. да болып бөлінетінін айтады. Жак Дерриданың «мәтіннен тыс ешнәрсе де жоқ, барлығы мәтін» деп пайымдағанындай, кез келген ойдың өзін түсінуді аударма деуге болатынын, сондықтан да өзінің «мәтіннен ғана тыс емес, аудармадан да тыс ешнәрсенің жоқ екенін» айтқысы келетінін түсіндіреді. Мәдениеттегі кез келген нәрсені ешкім де, ешқашан да, «оны мен айтқан едім, ол айтып еді» деп иелене

алмайтынын, өйткені олардың әрқашан да болғанын айта келіп, адамдардың әсіресе философиялық мәтіндерді оқып отырғанда, олардың көп жағдайларда аударма екеніне мән бермейтінін еске алады. Деррида еңбектерінің де аудармашысы әрі зерттеушісі болғандықтан Н.С. Автономова осындай тұжырым жасайды. Өйткені Деррида батыс метафизикасындағы сөйлеудің жазудан, дауыстың хаттан басымдығын терістегенде хаттың басымдығын көрсетіп, оны жай ғана ақтап алғысы келмейді. Хаттың сол арқылы бастапқы мағынаны табуға, белгіге қайта оралуға мүмкіндік беретін құрылым екенін бағамдады. Ол үшін Деррида хатқа дейінгі, бірақ өзі ешқандай жазу да, хат та болып табылмайтын, алғы мәтін ретіндегі «көне жазу» яғни «архи-хат» ұғымын ендіреді. Бұл алғымәтін, хат ретіндегі көне жазу бәрінен бұрын болған хаттың бар болуының алғы мүмкіндігі. Бұл мүмкін жазуды Сократ көрсеткен. Демек ол ештеңе жазбаған. Басқаша айтқанда, Сократ өзінің ештеңе білмейтіндігін ғана білетінін айтады. Бірақ ол ештеңе дегенде мүлде надан, көрсоқырлығын емес, әлденені білетінін айтып тұр. Яғни ол білім дегеніміздің не екенін, және ол қандай болуы керектігін біледі. Демек ол жалпыға бірдей білім дегеніміз не деген сауалға жауап болатын білім критерийін біледі. Сол арқылы ол заманындағы шынайы білім деп саналған білімді деконструкциялайды. Яғни Сократтан бастап батыстық ойлау білім мен білімсіздікті ажырату арқылы мәдениетті деконструкциялауды бастайды (Штегмайер, 1999).

Сократ, мысалы, пікірталастарында өзінің диалектикалық тәсіліндегі ирониясы, майевтикасы және индукциясы арқылы сұхбаттасушыны ақыр соңында өзінің алдыңғы ойларына қайшы келетіндей қорытындыға келуге мәжбүр етіп, тығырыққа тіреп отырған. Бұл Сократтың пікірлесуші білімін деструкциялауы. Яғни Сократ сұхбаттасушының білімін, әлдене жайлы қалыптасып кеткен түсінігінің құрылымын сөгіп, бөлшектейді. Осыдан кейін бастапқы мән-мағынаға қайта оралу мүмкін болмайды, себебі құрылым өзгеріске ұшырайды, бар нәрсе бірін-бірі ығыстырып әкетеді. Деррида осы әу баста болып, кейіннен ығысып кеткен, және оны қайтару ешқандай мүмкін емес бастапқы мағынаны «із» деп атайды. Кейінгі мағыналар да өз кезегінде шынайы мән-мағына бола алмайды, себебі олар да сан мәрте осындай өзгеріске ұшырайды. Сондықтан да Дерриданың ойынша, шынайы мән-мағына деп ойлағанымыз тек сол уақытта, сол жерге ығыса отырып келіп қалған мағына болуы мүмкін. Деррида осы өзгешеленуді differranse, және кеңістіктегі сейілу dissemination деп атайды.

Деррида бойынша тілдің екі формасы да, яғни сөйлеу де, жазу да – символдар, белгілер болып саналады. Ол белгілер де өзіндік шынайы мән-мағынаны иеленеді деп есептеді. Бірақ сол мән-мағынаның ақиқаттығын дәл басып анықтау ешқандай мүмкін емес. Себебі, біз белгілер арқылы ойлаймыз, әр нәрсеге мән-мағына береміз. Бірақ ол белгілер бірін-бірі үздіксіз алмастырып жатады. Соңында келіп, белгінің бастапқыда білдірген шынайы мағынасынан адасып қаламыз. Ал ол шынайы мағынаны бәріне бірдей түсінікті, мәңгі өзгермейтін етіп бір белгіге таңып қоя алмаймыз. Сондай-ақ белгінің өзі өзгермейтін, тұрақты болғанымен ол білдіретін мән-мағына өзгеріп кетуі мүмкін. Сөйтіп бәріне бірдей ортақ білімнің болуын айқындау мүмкін емес болып шығады. Бұл деконструкциядағы ең негізгі парадокс деуге болады.

Сондай-ақ Н.С. Автономова, барлық ғылыми, философиялық мәтіндердің көбінесе өзге тілдерден жасалған аударма болып келетінін, кейде тіпті, адам, өзге тілде айтылған сөзді, жазылған еңбектерді ғана емес, өз тілінде жазылса да түсінуге қиын түрлі жанрлық стильдерді, баяндауларды, метафораларды, астарлы сөздерді, символдарды ең бірінші өз ойында қорытып, мағынасын ұғынып барып түсінетінін, бұл негізде семиотикалық, дискурстық, мәтінаралық байланыстардағы астарлы мән-мағыналарды да атауға болатынына тоқталады.

Мартин Хайдеггер еңбектерін аудару тәжірибесі.

Н.С. Автономова аталған еңбектің «Хайдеггермен бір тайталас жөнінде» (Об одном состязании с Хайдеггером) (Автономова, 2008) атты бөлімінде М. Хайдеггердің

бірнеше мақалаларын орыс тіліне аударған зерттеуші, аудармашы Татьяна Вадимовна Васильеваның философиялық мәтіндерді аудару тәжірибесі негізінде аударманың философиялық мәселелері және философиялық мәтіндерді аударудың өзіндік ерекшелігі, Хайдеггер шығармаларының поэтикасы хақындағы құнды ойларымен бөліседі. Атап айтқанда, Т.В. Васильеваны Хайдеггердің философиялық-экзистенциалдық ойлары онша қызықтырмағанымен, басты қиындықтың ойшылдың тіл туралы, оның ішінде тіл барлығы туралы, көне грек және неміс тілдері туралы ойлары болғанын айтады. Барша батыстық ойлау мен мәдениетті көне бастауларынан бастап қайта қарап, деструкциялауды талап еткен Хайдеггер өзінің барлық шығармаларында грек тіліндегі сөздердің өзін немісше құбылтып берудің де, ойын астарлап та, бейнелі түрде жеткізудің, аз сөзге көп мағына сыйдыру мен ойды жалпылаудың да шебері болғаны белгілі. Зерттеуші Т.В. Васильева Хайдеггер шығармаларының осы қырлары мен терең философиялық мағынасын жай ғана емес, оның барлық интеллектуал-философиялық тереңдігі мен поэтикалық қуатын, көркемдік шеберлігі мен сөз саптау ерекшеліктерін сақтай отырып, орыс тіліне аударуды, яғни Хайдеггерді таза орысша сөйлетуді өзіне мақсат етеді. Мұндай тәжірибенің оңайлықпен келмейтіні белгілі. Ол үшін ұшан-теңіз біліммен бірге поэтикалық ойлау, ақындық өнерден де құралақан емес, шығармашыл тұлға болуың керек.

Оның мысалына біз өзіміздің отандық философиядан 2006 жылы «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша жүзеге асқан әлемдік философиялық мұраны қазақ тіліне аударуға атсалысқан мәденеттанушы, аудармашы, ақын Әуезхан Қодар шығармашылығын айтсақ болады. Ол еңбектер көбінесе орыс тілінен аударылды десек те, грек философиясына көп сілтеме жасайтын Хайдеггер сияқты ойшылдардың еңбегін грек тілін қосымша меңгермей де толық аудару мүмкін емес. Жасында тілі орысша шығып, өз ана тілін кейіндеп үйренсе де оның барша заңдылықтары, сөздік қоры, поэтикалық қуатына дейін терең меңгерген ғалым көне грек тілін де білетін еді. Осылардың арқасында Әуезхан Қодар Мартин Хайдеггердің «Философия дегеніміз не?» еңбегін қазақ тіліне аударады. Аударғанда да зерттеуші Т.В. Васильева орысша таза сөйлетуді мақсат еткендей, Хайдеггерді таза қазақша сөйлетеді. Аудармашының сөз кестесінен бірқатар мысалдар келтірейік.

«Егер грек сөзін грекше тыңдаса, онда оның legein-іне, оның тікелей баяндауышына бағынасың. Оның баяндайтыны – көз алдындағы. Грекше тыңдалған сөз арқылы, біз сөздің жалаң мағынасы емес, көз алдымыздағы заттың өзіне еншіленеміз» (Хайдеггер, 2006: 135).

«Сірә, philosophia сөзі Гераклит нақыштауынан өткен. ... «Гераклит бойынша phelein – сүю дегеніміз logos айтқанымен сөйлеу (homologein), яғни logos-қа сәйкес болу». «Бұл арадағы сәйкестік – үндестік, гармониямен тең. Гераклиттегі «En panta» – «Бір (арқылы) бәрі». Оның мағынасы жалғыз ғана бір өзі, бүкіл бәрін біріктіруші. Бүкіл тірлік дегеніміздің мағынасы – бірболмысты. Бүкіл тірлік болмыста, анығырақ айтқанда, болмыс дегеніміз – тірлік, бар болу. Ол тірлік ара құбылыс арқылы сөйлейді және сөйлегені жинақтаумен тең. Болмыс дегеніміз жинақтау, яғни логос. Гректер бірінші болып тірліктің болмыста жинақталатынын, тірліктің тек болмыс көрінісінде паш етілетінін таңырқай жорамалдады. «Тірлік болмыста» – бұл гректер үшін өте таңғажайып көрінеді. ...Дегенмен гректердің өзі осы таңғажайыптың ғажаптығын барлық құбылыстарға әркімге түсінікті түсініктемесі дайын софистикалық ақыл-естің тықсыруынан құтқарып және сақтап қалуға мәжбүр болды. Тірлік болмыста деген таңғажайыптың құтқарылуы кейбіреулердің осы таңғажайып бағытына, яғни sophon-ға беттеп, жолға шығуы арқылы жүзеге асты. Осылайша олар sophon-ға қызығып және өзінің әуестігі арқылы басқа адамдарда да sophon-ға деген зарығу оятатындарға айналды» (Хайдеггер, 2006: 136).

«Деструкция дегеніміз философия тарихы жөніндегі историографиялық тұжырымдарды күйрету емес, бірақ күй қаланысын бұзу, талан-таражға түсіру, бейтарап қалыпқа қою. Деструкция дегеніміз бізге тірлік болмысы ретінде атой салып жатқан нәрсеге құлағымызды түру, немесе, босату. Осы атойды есту арқылы біз сәйкестікке жетеміз». «Себебі, біз әрқашан және барлық жерде тірлік болмысына сәйкестікте дамылдасақ та, болмыс атойына сирек құлақ түреміз» (Хайдеггер, 2006: 138).

Мәтін талдаудың постмодернистік әдіснамасы.

Келесі кезекте мәтін талдаудың постмодернистік әдіснамасы жайына тоқталсақ. Өйткені осы арқылы әдеби көркем туындылар мен философиялық мәтіндерді дәл аударудың не себепті қиын болатынының бірқатар себептерін жаңа қырынан бағамдауға болады. Мәтін және одан туындайтын контекст (қосмәтін), интермәтінділік, әсіремәтін (гипертекст) постмодернизм мен посмодернистік эстетиканың орталық түсініктеріне жатады. Мәтінді талдаудың семиотикалық қағидалары болса, постмодернизмнің басым әдіснамасын құрайды. Осы тұрғыда өнер өзінің арнайы ережелері, грамматикасы мен синтаксисі, белгілеудің өзіндік жүйесі, өзінің жасырын долбары мен арғышарттарын иеленген дискурстардың бір түрі ретінде қарастырылады. Мұндай жағдайда Дерриданың «Мәтіннен басқа ештеңе де жоқ» деп пайымдағанындай, өнер туындысы да мәдениеттің өзге түрлері сияқты, тек олардан өзінің грамматикасы, синтаксисі, белгілеу жүйесінде ғана айырмашылығы бар мәтін. Сондықтан «постмодернистік эстетиканың басты мәселесі, – дейді, философ Бекет Нұржанов, – көркем шығарманың идеологиясы (поэтика, образдар жүйесі, стиль, көркемдегіш тәсілдер) емес, мағына туындату, мағына өндірісі. Садтың, Лотреамонның, Кафканың, Джойстың, Прусттың, Беккеттің мәтіндері реализм үстемдік еткен дәуірде (мейлі, метафоралық реалистік-ақ болсын) реалистік шығармалар ретінде, экзистенциализм кезінде экзистенциалистік шығармалар ретінде оқылды. Қазір олар тағы да басқаша, яғни постмодернистік мәтіндер ретінде оқылады, өйткені олар ауқымды мәтіндердің контекстердің фрагменттері және олардың мағынасы сол квази-өзінежеткілікті мәтіндердің ішінде емес, мәдени және әлеуметтік контекстерде жасырынып жатыр. Бұл, шамасы, «данышпан» мәтіннің (шығарманың) қарабайыр мәтіннен жалғыз ғана айырмасы – әрқилы мағыналы мәтіндерде әрқилы мағыналар туындатуында болуы керек» (Нуржанов, 2012: 184).

Бұл арадағы «мағына туындату», «мағына өндірісінің» ең алдымен постмодернизмдегі интермәтінділікпен байланысты екенін ескеру қажет. Интермәтінділік – мәтін орналасқан кеңістікте үнемі көптеген басқа мәтіндерде айтылған ойлар, жазылған сөздер бір-бірінің үстінен қабатталып орналасқан дегенді білдіреді. Бұл концепцияны Михаил Бахтин мен Фердинанд де Соссюрдің тұжырымдамалары негізінде постмодернистік әдіснамаға Юлия Кристева енгізген. Егер интермәтінділік туралы айтпастан бұрын мәтіннің өзіне келсек, тіл ғылымының мамандары «мәтін» түсінігінің ертеден болғанымен, терминологиялық ұғымда бертінде қолданыла бастағанын айтады. Зерттеушілер О.Қ. Жармакин мен Қ.Б. Мағзұмов «Мәтін» (текст) сөзінің этимологиясы, латынның texo – «тоқимын», «тігемін», «өремін» етістігіне ұштасады, textus – «мата» дегенді білдіреді (орыстың текстиль сөзін еске алайық). Басқаша айтқанда, «мәтін» (текст) сөзі семантикасының негізінде «тігу», «өру» метафорасы жатыр, – дей келіп, – Мәтіннің стиль түрлеріне қарай: *ғылыми, көсемсөз, іскерлік, көркем мәтін*, ақпаратты тасмалдау түрі бойынша: *ауызша, жазбаша, электронды т.б.*, көлеміне қарай: *макро, микромәтін, күрделі синтаксистік тұтастық т.б.*, қарым-қатынас тақырыбы мен сөйлеу тәсіліне қарай: *гуманитарлық, тарихи, танымдық, аргуметтік т.б.*, берілу тәсіліне қарай: *диалог, монолог, полилог*» (Жармакин және басқалар, 2011:84) болып бөлінетінін атап көрсетеді.

Филология ғылымының докторы Алмагүл Әділова В.В. Лукиннің: «Мәтін – формал байланысқа, мазмұндық тұтастыққа ие таңбалардың және олардың формал-семантикалық құрылыммен өзара әрекеттесуінен туындайтын бірізділігінен тұратын хабар» деген тұжырымын қуаттай отырып, «Әдеби-көркем мәтін – мәтіннің идеялық-көркем мазмұнында күрделі тұтастық болып біріктірілген заттық-логикалық, эстетикалық, эмоционал және бағалауыштық ақпарды көркем әдебиет арнасы арқылы беруге қызмет ететін вербал хабар» деп анықтама береді. Көркем мәтіннің басқалардан мейлінше бөлек пішімімен, тілімен айрықшаланатынын айтады. «Ол тек тіл жүйесінің түрлі деңгейлеріндегі бірліктердің ұйымдасуы негізінде пайда болатын жай ғана күрделі тілдік бірлік емес, өнер туындысы, яғни сөз, сөйлем, күрделі синтаксистік тұтастық ерекше байланыстары,

бір-бірін дамытуы, бір-бірімен іліктесе келуі, нәтижесінде қалыптағы мағынасынан өзгеше, жаңа мән, әсер тудыратын эстетикалық құрылым» деп жазады. Көркем мәтіннің жай ғана ақпараттық, коммуникативтік, эстетикалық, куммулятивтік құрылым емес, ол сол ерекшеліктері негізінде жаңа мән-мағына тудыратын, мәдени тұрғыда бұрыннан жинақталған білімді жандандыратын, жаңғыртатын және жаңа білім немесе танымды туындататын, қалыптастыратын (генерациялық) қасиетке ие екенін көрсетеді. Сол себептен де жалпы мәтін, оның ішінде көркем мәтіннің түрлі ғылым салаларында әр қырынан қарастырылуы заңды екенінін атап өтеді.

«Әрбір көркем мәтін, – дейді ғалым, – адамзат қоғамындағы ұзақ уақыттар бойы қалыптасқан, орныққан мәдениеттің құрамдас бөлігі және оған сол өзі өмір сүріп отырған қоғамның әсері қайтсе де болады, сондай-ақ мәтіннің өзі де қоғам мүшелеріне ықпал ететіні сөзсіз, өйткені кез келген адам өз білімінің көбін мәтін арқылы қабылдап, жинақтайды. Жалпыадамзаттық қасиеттер мен құндылықтарды уағыздайтын көркем әдебиет ғасырлар бойы адамзат баласының сана-сезімін тәрбиелеп, бағыттап отырғаны сөзсіз. Лингвистикалық тұрғыдан, мәтін – коммуникативтік, мақсаттарына қарай біріктірілген сөйлемдердің белгілі бір тәртіппен ұйымдастырылған жинтығы. Дискурс – ақиқат қарым-қатынас жағдайындағы, яғни өзінің туындауы мен құрылуы кезеңдеріндегі – мәтін, үдеріс, демек, көркем мәтін автор және оқырман тұрғыларынан алғанда дискурс нәтижесі болып есептеледі».

Интермәтінділік туралы ғалым: «XXI ғасырдың басында-ақ пародия табиғаты туралы пікірінде сыншы Юрий Тынянов белгілі бір мәтін трансформалануы негізінде жаңа мәтін туындайтыны және оның семантикасы бұрынғы мәтіннің семантикасын дамытатынын, яғни мүлде жаңа мазмұнды мәтін автордың өз сөзі мен бөгденің сөзін кезектестіруі нәтижесінде туындайтынын айтқан еді», – дей келіп, – Юлия Кристеваның (1941 жылы дүниеге келген) «Интертекстуалдылық әр шығармадан, текстен алынған цитаталардың жиынтығы емес, алайда ол түрлі цитаталы сөздердің тоғысу кеңістігі. Ал цитаталы сөз дегеніміз – басқа шығармалардан алынған нақты деректер, абзацтар немесе пассаждар емес, бірақ мүмкіндігінше барлық дискурстар, өйткені мәдениет солардан құралады және кез келген автор өз еркінен тыс сол атмосфераға тәуелді болады» (Әділова, 2014) деп тұжырымдағанын жазады.

Сондай-ақ ғалым, өзінің «М. Әуезов шығармалары және мәтінаралық байланыстар» атты зерттеуінде «көркем мәтіннің тілдік құрылымына, – деп жазады, – оның өзінен бұрын жазылған шығармалардың образдар жүйесін, жалпы мазмұнын, концептуал, астарлы ақпарын еске түсіретін әр түрлі үзіктер таңба ретінде кіргізіліп, алғашқы туындының, яғни претекстің, семантикасында қатталған ақпармен ассоциация жасалады. Бұл ақын-жазушының саналы немесе өз еркінен тыс басқа шығармалардан алып қолдануы таза психологиялық, тұлғалық ұстанымдарға байланысты болады. Өзі оқыған мәтіннен жадында қалған сәтті, ұшқыр сөз, сөз тіркестерін, сөйлемді қаламгер қажеттілік туған кезде өз туындысына әр қилы мақсатта кіргізеді. Ондай келтірінді элементтер оқырмандар үшін де аса маңызды, өйткені олар көркем мәтіннің өзіне түсініксіз деген тұстарын басқа көркем шығармалармен байланыстыру арқылы ашып, қабылдай алады» (Әділова, 2013).

Бұл орайда талантты күйші, өнертанушы, жазушы Таласбек Әсемқұловтың (1955-2014) мына бір ойларына назар аударған жөн. Ғалым Гадамер мен Барттың интермәтінділік туралы, алғашқысының: «Қандай да болмасын сөздің мағынасы оның өзінде ғана емес... сондай-ақ, ол сөз өзіне дейінгі айтылған сөзге және айтылмаған сөзге сілтеме жасайды, осылай болғанда ғана сөз өзінің шын мағынасына жетеді» десе, соңғысының: «Текст дегеніміз... өзінің шыққан тегін ұмытқан көптеген мәтіннің бір-бірімен астасуы болып табылады. Осылайша әрбір мәтін шындығында интертекст болып шығады... әрбір текст ескі цитаталардан құрастырылған жаңа бітім, себебі, қашан болсын, текст, әртүрлі жаралған, әр тараптан келген басқа текстердің қоршауында тұрады» – деген ойларын келтіріп, – сол себепті, деп жазады, – постмодернистік ойлау стилі кейде «цитаталық ойлау» (цитатное мышление) деп, ал постмодернистік текстер «цитаталық әдебиет» деп бағаланады».

Сонымен бірге Таласбек Әсемқұлов: «Аталған (интертекстуальділік) посмодернистік концепцияның басты ұғымы палимпсест. Таратып айтсақ, – дейді, – палимпсест (грекше «қайта жонып, тазарту»), көне жазуда, көне сурет өнерінде көп пайдаланылған технология. Бұрынғы сурет, көне графика, қағаздың орнына арнайы өңделген, пергамент деп аталатын (бізше – сірі) теріні пайдаланған. Міне, кейбір жағдайларда (оның себебі өте көп) бұрынғы сурет, яки бұрынғы жазуды үстінен бір қабат арнайы желіммен сылап тастап, желімнің үстіне жаңа текст жазады, немесе жаңа сурет салады. Кейде палимпсест бір-бірімен қабаттасқан жиырма-отыз суреттен немесе жазудан тұруы мүмкін. Қазіргі нарратологияның негізін қалағандардың бірі, белгілі француз әдебиеттанушысы Жерар Женеттің айтуынша, кез келген текст – палимпсест болып табылады: қандай да болмасын текст бұрыннан бар текстердің үстінен жазылады. Бұрынғы текстердің семантикасы, соңғы жазылған текстің мағынасының астынан сәуле шашып көрініп тұрады. Бір-бірімен қабаттасқан интертекстуальділік семантикалардан тыс жазу – мүмкін емес. Бұл жерде «таза парақ» деген ұғымның ешқандай мағынасы жоқ. Жазатын адам (ол кім болса да мейлі) қашан болсын «таза параққа емес», қисапсыз шимайланған, есепсіз көшірілген ескі теріге жазады. Демек, кез келген текст, бұрыннан бар, қанша жаста екенін ешкім білмейтін цитаталардан тұрады, олай болса, «постмодернистік мәдениеттің символы – тырнақша» деген анықтама бар. Әлбетте, ешкім де цитатаны тырнақшаға алмайды. Тырнақша, типографиялық белгі ретінде қойылмайды. Цитатаны тану үшін оқырманда «текстен тыс білім» болуы керек (Умберто Эко). «Текстен тыс білім» дегеніміз оқырманның эрудициясы, бұрынғы-соңғы әдебиетті жақсы білуі... Бүгінде көркем шығарманың заңдылықтарын оның өзінен шығару қиындап барады. Өзі пайымдамақ, зерделемек шығарманы әлемдік мәдениеттен бөлектеп алып кетіп, ештеңе оқымай, ештеңе білмей-ақ, сол шығарманың қыр-сырын аша салған сыншыны көрген емеспін. Себебі әлем мәдениетінің бірде бір құбылысына қатысы жоқ, өз бетінше бейтарап тұрған шығарма болмайды. Қандай да болмасын шығарма Борхес айтқан «әлемдік кітапханадағы» тұрған тұрысымен ғана, орнымен ғана қымбат. Осы шағын тараушаның соңында мынадай бір нәрсені ескертіп кеткім келеді. Кейбір жағдайда, текстің сыры өзіне мүлде ұқсамайтын, қиыспайтын, тіпті, десеңіз мүлде қайшы келетін цитатаның бойынан танылуы мүмкін. Бұдан кейінгі айтылатын ойларды дұрыс түсіну үшін керек» (Әсемқұлов, 2014).

Қорытынды

Қорыта келсек, жалпы философтар қауымы аударманың толықтай жүзеге асуына қашанда күмәнмен қараған. Бірақ бұл бір тілден екінші тілге аударма жасауды мүлде теріске шығару немесе қарсы болу, керегі жоқ деп есептеу емес. Бұл жалпы философиялық танымға тән әдіснамалық қағида десек болады. Оған сәйкес, әйгілі Зенон пайымдағандай, желаяқ Ахиллес жайбасар тасбақаны қуып жете алмайды. Атылған жебе ешқашан нысанаға жетпейді. Неге жетпейді? Көз алдымыздағы бүгін, қазір көріп, біліп тұрған нәрселеріміздің бәрі де рас емес пе? Бәрі де қозғалып бара жатқан жоқ па? Бірақ оның барлығы да тек сезімдік әлемге ғана тән, солай болып көрінетін уақытша, алдамшы нәрселер. Ал ой әлемінде жағдай мүлде басқаша. Онда қозғалыс жоқ. Өйткені әлем шексіз. Мүмкіндіктердің де шегі жоқ. Ешбір адам, ешқашанда арманым толық орындалды, мақсатыма толық жеттім деп айта алмайды. Қолында дипломы тұрсын, том-том кітаптары шықсын, бағындырған белестері болсын, бәрібірде, толықтай бәріне қолым жетті, арманым орындалды, межемді бағындырдым деп айта алмайды. «Әттегенайларын» тек өзі ғана біледі. Осы сияқты аударма жасаудың да ешбір қалдықсыз толықтай жүзеге асуы ешқашан мүмкін емес. Бұл аударманы мүлде жоққа шығару немесе мәнсіз деп есептеу емес, қайта оған асқан жауапкершілікпен қарау. Яғни әлемнің шетсіз де шексіз екенін көріп, таным мүмкіндігінің шектеулі екенін түсінген Иманнуил Канттың таным теориясы мен трансцендентал сыни философиясы да танымның жолын шорт кесу емес, қашанда танылмаған көкжиектер мен ашылмаған тылсымдардың бола беретінін ұғындырып, жаңа ізденістерге шақыру деп білеміз.

Қаржыландыру

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігі Ғылым комитетінің AP19679556 – «Қазақстандағы өзекті аударматану: теориясы және практикасы» гранттық қаржыландыру ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған.

Әдебиеттер тізімі

Автономова Н.С. Познание и перевод. Опыты философии языка / Н.С. Автономова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – 704 с.

Әділова А.С. Әуезов шығармалары және мәтінаралық байланыстар // Қарағанды университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2013. – №1 (69). – 13-17 б.

Әділова А.С. Қазіргі қазақ көркем шығармаларындағы интертекстуальдылықтың репрезентациясы, семантикасы, құрылымы: филол. ғыл. док. ... дис.: 10.02.02. – Алматы, 2009. – 244 б.

Әсемқұлов Т. Интертекст. [Электрон. ресурс]. – 2014. – URL: www.otuken.kz/index.php/criticstalas/325-2014-03 (қаралған күні: 19.03.2023).

Бибихин В.В. К проблеме определения сущности перевода. [Электрон. ресурс]. – 2010. – URL: http:// www.bibikhin.ru/k_ probleme_ opredeleniya_ sushnosti_ perevoda (қаралған күні: 23.03.2023).

Гадамер Х.Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики: Пер. с нем. / Общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова. – М.: Прогресс, 1988. – 704 с.

Деррида Ж. Вокруг Вавилонских башен. Пер. с франц. и коммент. В.И. Лапицкого. – 2-е изд. – СПб: Machina, 2012. – 118 с.

Жармакин О.Қ., Мағзұмов Қ.Б. Мәтін лингвистикасы: филология мамандығының студенттеріне арналған оқу құралы. – Павлодар: Кереку, 2011. – 84 б.

Керимова С.М. Мәдениаралық қатысымның лингвистикалық аспектілері. Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2019. – 156 б.

Құлманов С. Аударманың өзекті мәселелері / құрастырған С. Құлманов. – Алматы: Palitra-Press, 2015. – 308 б.

Нуржанов Б.Г. Модерн. Постмодерн. Культура. – Алматы: Өнер, 2012. – 336 с.

Сейтахметова Н. Мұсылман философиясы // «Әлемдік философиялық мұра». Шығыс философиясы. Оқу құралы. – Алматы: Жазушы, 2009. – 480 б.

Тұрарбеков З. Қазақ аудармасының теориясы мен практикасы: Қаз. ун-ті журналистика фак. студенттеріне арн. оқу құралы 1-бөлім. – Алматы, 1973. – 68 б.

Фролова Е.А. История средневековой арабо-исламской философии. – М: Наука, 1995. – 175 с.

Хайдеггер М. Философия дегеніміз не? // Әлемдік философиялық мұра. Жиырма томдық. 13-том. Классикалық емес батыс философиясы. Аударған Ә. Қодар. – Алматы: Жазушы, 2006. – 528 б.

Штегмайер В. Жак Деррида: деконструкция европейского мышления. Баланс. [Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: http://anthropology.ru/ru/text/shtegmayer-v/zhak-derrida-dekonstrukciya-evropeyskogo-myshleniya-balans (қаралған күні: 25.03.2023).

Асет А. Куранбек[1], Тайыржан О. Оразхан[2], Айгулим Б. Айтбаева[3], Сауле М. Алтыбаева[4]

[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
[2]Казахстанско-российский медицинский университет, Алматы, Казахстан
[3,4]Университет Нархоз, Алматы, Казахстан

Некоторые проблемы перевода философских текстов

Аннотация. Несмотря на то, что существует множество различных наций и языков, можно говорить об единообразии человеческих начал в мире с истоков времен. Не просто похожими друг на друга, а общими и по внешней форме, и по содержанию являются конфигурации человеческого познания, понимания мира и своего места в нем, своих взаимоотношений друг с другом, общечеловеческих ценностей. Тем не менее, народы, проживающие на каждом континенте или климатической зоне, обладают и своими уникальными обычаями и традициями, строем мышления

и языка в зависимости от образа жизни, хозяйства, религиозных убеждений, экономики и культуры. Переводческая работа – это уникальнейшая форма творческой деятельности человеческого сознания, направленная на то, чтобы собрать и объединить это, лишь на первый взгляд не имеющее ничего общего многообразие, установив контакт и возможность общения между культурами.

В статье на основе сложившейся системы взглядов и концепций в литературоведении и лингвистике, культурологии и философии представлен подробный анализ уровня изученности перевода как актуальной проблемы науки, искусства и философии, а также дается обзор вопросов истории, теории и практики перевода, его места в мировой культуре. Анализируется опыт перевода научной литературы и философских текстов с мировых языков на русский и казахский языки, изучена его связь с актуальными проблемами современного общества, в том числе влияние переводов на реализацию синтеза и межкультурного диалога, на развитие науки и философии. В работе дается оценка своеобразия философского подхода к феномену переводов.

Ключевые слова: перевод; художественный перевод; научная литература; текст; философский текст; язык; понимание; герменевтика; Вавилонская башня; деструкция; деконструкция; интертекстуальность; гипертекст.

Asset A. Kuranbek[1], Tairzhan O.Orazkhan[2], Aygulim B. Aitbayeva[3], Saule M. Altybayeva[4]
[1]Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
[2]Kazakh-Russian Medical University, Almaty, Kazakhstan
[3,4]Narkhoz University, Almaty, Kazakhstan

Some problems of translating philosophical texts

Abstract. Despite the fact that there are many different nations and languages, it is possible to speak about the uniformity of human beginnings in the world since the beginning of time. Not just similar to each other, but common both in external form and content are the configurations of human cognition, understanding of the world and their place in it, their relationships with each other, universal values. Nevertheless, the people living in each continent or climatic zone have their own unique customs and traditions, ways of thinking and language, depending on their way of life, economy, religious beliefs, economy and culture. Translation work is the most unique form of creative activity of the human mind, aimed at gathering and uniting this seemingly unrelated diversity, establishing contact and the possibility of communication between cultures. Based on the established system of views and concepts in literary studies and linguistics, cultural studies and philosophy, the article presents a detailed analysis of the level of study of translation as an urgent problem of science, art and philosophy, as well as provides an overview of the history, theory and practice of translation, its place in world culture. The experience of translating scientific literature and philosophical texts from world languages into Russian and Kazakh languages is analyzed, its connection with actual problems of modern society is studied, including the influence of translation on the implementation of synthesis and intercultural dialogue, on the development of science and philosophy. The paper evaluates the originality of the philosophical approach to the phenomenon of translation.

Keywords: translation; fiction translation; scientific literature; text; philosophical text; language; understanding; hermeneutics; Tower of Babel; destruction; deconstruction; intertextuality; hypertext.

References

Avtonomova N.S. Poznanie i perevod. Opyty filosofii yazyka [Cognition and translation. Experiments in the philosophy of language]. (Moscow, Rossijskaya politicheskaya enciklopediya (ROSSPEN), 2008, 704 p.), [in Russian].

Adilova A.S. Auezov shygarmalary zhane matinaralyq baylanystar [Auezov's creativity and intertextual connections]. (Qaragandy universitetinin Habarshysy. Filologiya seriyasy, №1 (69), 2013, P. 13-17), [in Kazakh].

Adilova A.S. Qazirgi qazaq korkem shygarmalaryndagy intertekstualdylyqtyn reprezentaciyasy, semantikasy, qurylymy: filol. gyl. dok. ... dis.: 10.02.02 [Representation, semantics, structure of intertextuality in modern Kazakh art]. (Almaty, 2009, 244 p.), [in Kazakh].

Asemqulov T. Intertekst. [Intertekst]. Available at: https:// www.otuken.kz/index.php/criticstalas/325-2014-03 / [in Kazakh]. (accessed 19.03.2023).

Bibihin V.V. K probleme opredeleniya sushchnosti perevoda. [On the problem of determining the essence of translation]. Available at: http:// www.bibikhin.ru/k_ probleme_ opredeleniya_ sushnosti_ perevoda / [in Russian]. (accessed 23.03.2023).

Gadamer H.-G. Istina i metod: Osnovy filos. germenevtiki: Per. s nem. / Obshch. red. i vstup. st. B. N. Bessonova [Truth and method. Fundamentals of philosophical Hermeneutics]. (Moscow, Progress, 1988, 704 p.), [in Russian].

Derrida Zh. Vokrug Vavilonskih bashen. Per. s franc. i komment. V.I. Lapickogo. – 2-e izd. [Around the Towers of Babel] (SPb, Machina, 2012, 118 p.), [in Russian].

Zharmakin O.Q., Magzumov Q.B. Matin lingvistikasy: filologiya mamandygynyn studentterine arnalgan oqu quraly [Text linguistics]. (Pavlodar, Kereku, 2011, 84 p.), [in Kazakh].

Kerimova S.M. Madeniaralyq qatysymnyn lingvistikalyq aspektileri. Filosofiya doktory (PhD) darezhesin alu ushin dajyndalgan dissertaciya [Linguistic aspects of intercultural communication. Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD)] (Almaty, 2019, 156 p.), [in Kazakh].

Qulmanov S. Audarmanyn ozekti maseleleri. qurastyrgan S. Qulmanov [Actual problems of translation. Compiled by S. Kulmanov]. (Almaty, Palitra-Press, 2015, 308 p.). [in Kazakh].

Nurzhanov B.G. Modern. Postmodern. Kultura [Modern. Postmodern. Culture]. (Almaty, Oner, 2012, 336 p.). [in Russian].

Seitahmetova N. Musylman filosofiyasy. «Alemdik filosofiyalyq mura». Shygys filosofiyasy. Oqu quraly [Islamic philosophy "World Philosophical Heritage". Eastern philosophy. Textbook]. (Almaty, Zhazushy, 2009, 480 p.), [in Kazakh].

Turarbekov Z. Kazak audarmasynyn teoriyasy men praktikasy: Kaz. un-ti zhurnalistika fak. studentterine arn. oku kuraly 1-bolim. / Z. Turarbekov [Theory and practice of Kazakh translation: a textbook for students of the Faculty of Journalism of the Kazakh University, Part 1.]. (Almaty, 1973, 68 p.), [in Kazakh].

Frolova E.A. Istoriya srednevekovoj arabo-islamskoj filosofii [History of medieval Arab-Islamic philosophy] (Moscow, Nauka, 1995, 175 p.), [in Russian].

Hajdegger M. Filosofiya degenimiz ne? Alemdik filosofiyalyk mura. Zhiyrma tomdyk. 13-tom. Klassikalyk emes batys filosofiyasy. Audargan A. Kodar. (Almaty: Zhazushy, 2006, 528 p.) [What is philosophy?]. [in Kazakh].

Stegmaier W. Zhak Derrida: dekonstrukciya evropejskogo myshleniya. Balans [Jacques Derrida: deconstructing European thinking. Balance]. http://anthropology.ru/ru/text/shtegmayer-v/zhak-derrida-dekonstrukciya-evropeyskogo-myshleniya-balans / [in Russian]. (accessed 25.03.2023).

Авторлар туралы мәлімет / Information about authors / Информация об авторах:

Құранбек Әсет Абайұлы – философия ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Философия кафедрасының меңгерушісі, Алматы, Қазақстан.

Оразхан Тайыржан Оразханұлы – магистр, Қазақстан-Ресей медициналық университетінің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан.

Айтбаева Айгүлім Борангалықызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, «Narxoz» университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан.

Алтыбаева Сәуле Мағазқызы – философия ғылымдарының докторы, «Narxoz» университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан.

Kuranbek Asset Abayuly – Candidate of Philosophical Sciences, Head of the Department of Philosophy, Al Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Orazkhan Tairzhan Orazkhanuly – Master, Senior Lecturer, Department of History of Kazakhstan and Social and Humanitarian Disciplines, Kazakh-Russian Medical University, Almaty, Kazakhstan.

Aitbayeva Aygulim Borangalikyzy – Candidate of Pedagogical Sciences, Professor, Narxoz University, Almaty, Kazakhstan.

Altybayeva Saule Magazkyzy – Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Narxoz University, Almaty, Kazakhstan.

Куранбек Асет Абайулы – кандидат философских наук, заведующий кафедрой философии Казахского национального университета имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Оразхан Таиржан Оразханулы – магистр, старший преподаватель кафедры истории Казахстана и социально-гуманитарных дисциплин Казахско-Российского медицинского университета, Алматы, Казахстан.

Айтбаева Айгулим Борангаликызы – кандидат педагогических наук, профессор, Университет Нархоз, Алматы, Казахстан.

Алтыбаева Сауле Магазкызы – доктор философских наук, профессор, Университет Нархоз, Алматы, Казахстан.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

МРНТИ 02.41.41

Religious «Nones», секулярность и виртуальность: философский анализ

Сергей А. Лифанов[1*], Татьяна Ю. Лифанова[2], Бахытжан А. Оразалиев[3]

[1,2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
[3]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

***Corresponding author:**
lifanov.sergey.a@gmail.com
lifanova.tatiyana@gmail.com
orazali_ba@mail.ru
[1*]https://orcid.org/0000-0002-2716-4254
[2]https://orcid.org/0000-0003-2269-1255
[3]https://orcid.org/0000-0002-6834-7612
DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-271-285

Аннотация. *Процессы политической трансформации современного общества и социально-экономические перипетии и кризисы оказали значительное влияние на изменение религиозности эпохи постмодерна. На смену секулярным тенденциям и исследованиям приходит теория постсекуляризма, основанная не только на оценке значения религии, но и на поиске критериев исследования изменения содержания религиозного сознания.*

В статье представлен обзор и оценка основных положений классической теории секуляризма, которые, по мнению авторов, являются основанием разработки подходов к пониманию процессов трансформации религии под влиянием виртуализации религии. Для современных обществ характерно существенное изменение структуры индивидуального религиозного сознания, которое становится сегментарным, плюралистичным и синкретичным, сочетая в себе элементы религиозных верований, научных представлений, обыденного и мифологического сознания и многого другого. Однозначные формы религиозной идентичности встречаются, по мнению исследователей, уже достаточно редко, особенно в западных общества. Сочетание элементов традиционных религий, современной мифологии, мистицизма обеспечивает в первую очередь разнообразные социальные потребности «пользователя». В статье раскрываются вопросы о специфике постсекуляризма в контексте расширяющихся возможностей современной информационной среды и тенденциях изменения религии как социального института. Данные вопросы в целом приводят к постановке вопроса о так называемых «non-religion studies» как исследовательских областей, которые стремятся выйти за пределы концептуальной бинарности религии и не-религии (non-religion), чтобы отобразить новые формы религиозного сознания.

Ключевые слова: *религия, религиозность; духовность; секуляризация; постсекуляризация, цифровизация; виртуальность.*

Received 10 July 2023. Revised 25 September 2023. Accepted 11 November 2023. Available online 15 December 2023.

For citation:

Lifanov S.A., Lifanov T.Yu., Orazaliyev B.A. Religious «Nones», secularity and virtuality: philosophical analysis // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 145. – №. 4. – P. 271-285. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-271-285

Для цитирования:
Лифанов С.А., Лифанов Т.Ю., Оразалиев Б.А. Religious «Nones», секулярность и виртуальность: философский анализ //Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 145. – №. 4. – С. 271-285. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-271-285

Введение

Оценка социальных следствий интенсивного развития науки и техники в ближайшие два столетия в целом сопряжена с утверждением о снижении влияния религии на общественное сознание. Частью этих процессов являются тенденции цифровизации и виртуализации. Здесь важно отметить, что функция оценки (фильтрации) и передачи информации раньше принадлежала религии или государству. Это связано с закрытостью системы коммуникации, где недостаток информации и желание его заполнить оставался высоким, а возможность нести знания и передавать вести (новости) была привилегией. Эта привилегия длительное время принадлежала лишь религии. Вместе с научным прогрессом она утрачивается, а догматизм как принцип познания подвергается критике. И формируется первоначальный иллюзорный образ, что секуляризационные тенденции обретают здесь свою полноту и завершенность. Интересен и тот факт, что виртуальность, или виртуальная реальность, смогла принять на себя такие потребности, как общение или социальное принятие, идентификация с сообществом или группой, при этом затронув еще одну важную функцию религиозного сознания – иллюзорно-компенсаторную. Вопрос, на который мы должны ответить, – это вопрос о том, насколько религия необходима при наличии и возрастании роли виртуальности и сможет ли она, перестроившись, сохранить свои старые позиции?

Любая религия сама по себе является консервативной, или консерватором. Хрестоматийный конфликт религии и науки, метафорически выраженный в постулате ранней средневековой патристики – «Credo quia absurdum», указывает как на иррациональную природу веры, так и на ее абсолютный приоритет. С XV века современный мир и религия, в частности, католицизм, начинают меняться, но на изменения уходит длительное время. Религиозное (сакральное) не отделимо от социального очень длительное время, что определяет понимание процессов секуляризации как возникновения бинарной оппозиции религии и «нерелигии». Здесь необходимо пояснить, что религия не просто связана с широким спектром социально желаемого поведения (Zeve, 2021: 167), но и на глубинном уровне определяет и структурирует важнейшие сферы жизни общества.

Убедительность прихода науки на смену религиозных представлений о мире является ошибочным основанием предположения о необратимом снижении роли религии в обществе в целом. Исследователи отмечают, что с середины двадцатого века роль религии в обществе меняется и одновременно возрастает. Секуляризационные тенденции сменяет нечто, определенное как «возрождение религии» и постсекулярность, однако данная оценка не является однозначной, поскольку религиозные ценности трансформируются как под влиянием социально-политических процессов, так и в силу внутренних тенденций модернизации религии. В отличие от классического противостояния науки и религии Нового времени, современные религиозные институты уже не нуждаются в отрицании технологий. Скорее, наоборот, традиционные и нетрадиционные религии XXI века оценивают положительнее для себя значение цифровизации, едва ли не быстрее самих процессов распространения виртуальных технологий. Глубокой внутренней причиной данных явлений выступает понимание виртуальности как первичного, самостоятельного духовного бытия, превалирующего в своем значении над материальным.

Возможно также отметить, что формируется новая институциональная форма религии и индивидуальные религиозные мировоззрения становятся синкретичными образованиями, гармонично сочетающими противоречивые элементы. Таким образом, социально-философский анализ религии и религиозного сознания как важнейшего социального института и влиятельной формы общественного сознания сталкивается, начиная с середины XX века, с новыми сложностями, определенными как внутренними тенденциями развития религии, так и экстерналистскими факторами.

Методология исследования

Философский анализ изменений религиозного сознания под влиянием развития цифровых технологий, предполагает не только междисциплинарное видение, но и различную интерпретацию религиозности/нерелигиозности как дихотомической переменной в оценке уровня влияния религии на современное общество. Феномен «секуляризации» в современной научной теории рассматривается чаще всего как следствие развития и распространения научных технологий. В определенный период исторического развития спор науки и религии как бы утрачивает свою актуальность в контексте модернизации религии, а, начиная с середины прошлого века видоизмененное, в том числе и под влиянием цифровизации религиозное сознание вновь занимает значительное место в системе ценностных ориентаций.

В первую очередь, актуален анализ секуляризации в контексте поиска критериев религиозности/духовности. В статье на основе использования междисциплинарной методологии представлена оценка основных тенденций и специфики развития современного религиозного сознания в контексте взаимовлияния секуляризации, постсекуляризации и религиозного возрождения. Проведен анализ понятия религиозности как характеристики общественного сознания, отличной от классического институционального понимания религии, выявлены и описаны различные формы религиозности, а также проведен сравнительный анализ тенденций развития «Religion-like phenomena» и формирования условной социальной группы – Religious «Nones».

Результаты и обсуждение

Определение, этимология и классический тезис о секуляризации.

Секуляризация – это многослойное понятие, имеющее как минимум четыре смысловых слоя. Во-первых, секуляризация этимологически происходит от латинского слова «*saeculum*», означающего «столетие» в мирском времени, в отличие от «*eternitas*», вечной жизни, где человеческие, мирские представления о времени не имеют значения, или *eschaton*, конец времен. Во-вторых, в средневековом каноническом праве *saecularizatio* относится к выходу монаха из монастыря и его возвращению в мир. Третий слой относится к периоду Реформации, когда протестантские лидеры захватили церковную собственность. Таким образом, концепция секуляризации впервые появляется как французский неологизм в шестнадцатом веке, в теолого-литературном эссе Пьер Креспет (1543-1594). В 1690 году это понятие вновь появляется в словаре Антуан Фюретьер (1619-1688) в несколько ином значении. Там запись относится к преобразованию церковных владений, например, к преобразованию монастырей в больницы или университеты, или к продаже церковных товаров для гражданских целей. Этот материальный смысл процесса секуляризации преобладает в XVII-XVIII вв., когда церковные блага обретают мирской статус в результате Вестфальского мира в 1648 году. Пока что последний смысловой слой возникает в конце XIX века: секуляризация как политический проект секуляристского движения. Следовательно, секуляризация всегда будет означать переход от религиозного к более мирскому уровню.

Все эти смысловые оттенки просвечивают в так называемом классическом тезисе о секуляризации, то есть в идее о том, что модернизация по некой внутренней необходимости

в конце концов приведет к исчезновению религии. Сторонники классического тезиса о секуляризации считали религию и секуляризацию резко противоположными друг другу. Не только с исторической точки зрения – сначала была религия, а потом пришла секуляризация, – но и с идеологической точки зрения и то, и другое обычно представлялось антиподами. С этой точки зрения религия считалась иррациональной, тогда как секуляризация считалась продуктом рационального прогресса.

Для Э. Дюркгейма старые боги состарились или уже умерли, а дисфункциональные исторические религии не смогли бы конкурировать с новым функциональным порядком и светскими моральными устоями, которые должны были породить современные общества. Для М. Вебера процесс интеллектуальной рационализации, доведенный до кульминации современной наукой, завершился полным расколдованием мира, а функциональная дифференциация секулярных сфер вытеснила старый интегративный монотеизм, заменив его современным политеизмом ценностей, и их непрекращающаяся и непримиримая борьба. Старые церкви остаются лишь убежищем для тех, «кто не может по-человечески выносить судьбу времени» и готов принести неизбежную «интеллектуальную жертву».

Только в 1960-х годах можно найти первые попытки разработать более систематические и эмпирически обоснованные формулировки теории секуляризации в работах П. Бергера (1967), Т. Лукмана (1963) и Р. Вильсона (1966). Именно тогда, в тот самый момент, когда философы переживали смерть Бога и окончательную победу светского города, стали заметны первые недостатки теории и были выдвинуты первые систематические критические теории. Социологам удалось отделить теорию секуляризации от ее идеологических истоков в просветительской критике религии и отличить теорию секуляризации как теорию современного автономного разграничения секулярной и религиозной сфер от тезиса, что конечным результатом процесса современной дифференциации будет прогрессирующая эрозия, упадок и, в конечном счете, исчезновение религии. Новый эмпирический образ секуляризации общества уже никоим образом не означал конец церковной религиозности, появление «светского человека» или социальную неуместность религии в современных секулярных обществах. Тем не менее, спустя полвека дебаты о секуляризации не утихают. Защитники теории, как правило, указывают на секуляризацию общества и упадок церковной религиозности в Европе в качестве подтверждающих доказательств, в то время как критики склонны подчеркивать сохраняющуюся религиозность в Соединенных Штатах, а также возрастающую в восточных странах и странах бывшего социалистического лагеря, где широко распространены признаки религиозного возрождения.

Вслед за современными исследователями возможно дать более чем двойственную трактовку как историческим тенденциям секуляризации, так и современному феномену постсекуляризма. Секуляризационные тенденции в обществе, получившие развитие с эпохи позднего Средневековья касались скорее общественно-политических процессов, чем индивидуального сознания. Для отдельного человека принадлежность к религиозной общине долгое время остается атрибутивным свойством. Несмотря на внешнюю противоречивость, можно утверждать, что это и общественная обязанность, и индивидуальная потребность даже для человека, исповедующего «легкий» атеизм или идеологию свободомыслия.

Поясним причины данного феномена. Во-первых, какими бы ни были общественные тенденции, за религией остается «неприкосновенная область» конечности и смертности человека. Объяснить этот феномен, сняв противоречие, возможно посредством следующего примера: даже в условиях преобладания атеистического мировоззрения в момент соприкосновения с феноменом смерти человек так или иначе обращается к «своей» религии, поскольку даже самые светские традиции проводов человека в последний путь, похорон не свободны от элементов религиозной символики, обрядности. Но чаще всего таковые и не требуются, поскольку религия в данной ситуации самодостаточна и универсальна.

«Вера» в религию как в важнейший положительный социальный фактор была всегда и даже имеет современные эмпирические подтверждения. В работах Зив Дж., Маркус-Михаэль Е., МакКаллог М. (Zeve, 2021) представлены эмпирические подтверждения по результатам лонгитюдных исследований, что, например, ритуалы (в первую очередь, молитва) наряду с воздействием религиозной среды и институтов в реальном мире (например, религиозное образование) положительно влияют на самоконтроль и личностные качества респондентов, включая более низкий уровень преступности и правонарушений, лучшую успеваемость и др.

Исторически практически все феномены жизни общества, требующие легитимизации, сначала сакрализируются: от политики до приватной сферы семьи и семейных ценностей, будь то власть китайского императора – «Сына Неба», или богопомазанного законного царя (императора и т.д.) или просто «брак» – в устаревшей терминологии «священный союз мужчины и женщины, заключенный на небесах». Пример с теократическими государствами, существующими и в современном мире, вообще не нуждается в развернутых комментариях, поскольку здесь религия определяет практически все.

Таким образом, в определенном смысле основу как религии, так и социального взаимодействия составляет ритуал, регламентирующий порядок социальных действий. Ритуал изначально сакрален, и лишь сближает два несовместимых мира – сакрального (религиозного, нуминозного) и профанного. Одним из основных авторов, раскрывающих природу «сакрального» после У.Джеймса, является французский философ Ж. Батай.

«Слишком много религии» – так можно определить интеллектуальный настрой многих авторов, стоящих у истоков проекта современности, как, например, Ф. Ницше как предтечи постмодерна, К. Маркс или Ж. Батай, хотя многие из них не были атеистами. «Теории секуляризации по сути достигли «истинно парадигмального статуса в социальных науках»: «(Его) разделяли все отцы-основатели. Действительно, (…) все воспринимали это как должное». Парадоксально, но консенсус был таков, что более века теория секуляризации оставалась не только неоспоримой, но и непроверенной. Даже работы Дюркгейма и Вебера, послужившие основой для более поздних теорий секуляризации, предлагают скудный эмпирический анализ современных процессов секуляризации, особенно того, как эти процессы влияют на место, природу и роль религии в современном мире (Casanova, 2011).

Меняются человеческие общества. Постепенно процессы секуляризации как выхода отдельных сфер из-под гегемонии институциональных форм религии расширяются. Первой нерелигиозной сферой становится политика, уже начиная с периода Реформации. Средневековый архетип, или «*Res Publica Christiana*», установил четыре принципа. Во-первых, вера и разум или религия и политика не были антагонистами, а идеально сотрудничали. Во-вторых, вся власть принадлежит церкви и государству, производным от Бога. В-третьих, временное политическое и правовое правление представляло собой смешение пересекающихся властей и юрисдикций. И в-четвертых, цивилизация ассоциировалась с христианским миром. Но Реформация сломала средневековый архетип и заменила его современным архетипом, заимствованным из протестантского богословия и основанным на четырех новых принципах. Во-первых, вера и разум несовместимы, потому что религия считается разделяющей и разрушительной. Во-вторых, власть больше не исходит исключительно от Бога. В-третьих, временное политическое и правовое правление жестко ограничивается суверенными государствами. И в-четвертых, религиозная близость теперь привязана к территориальному государству, а не к транснациональной церковной иерархии.

Можно отметить на основании анализа теорий и феноменов секуляризации в работах Карел Доббеларе наличие следующих системоообразующих аспектов секуляризации как процесса в современных обществах. Во-первых, изменение институционального статуса религии от всепроникающей идеологии, влияющей почти на все (образование, гражданское общество, политика, право и т.д.), до равнопорядковой системы среди других элементов

культурного ландшафта современного общества. Во-вторых, постепенное смещение значения религии как базового социального идентификатора. В-третьих, модернизация внутренних элементов религии как культа.

Завершение этого процесса должно было охватить общественное сознание так и не ставшее окончательно атеистическим ни в XX, ни в XXI веке. Отсюда следует, что одним из самых противоречивых споров о социальных изменениях остается вопрос о том, исчезает ли в последние годы значимость религии – явление, известное как секуляризация (Stolz, 2020). В рамках влиятельного исследования ценностей Р. Инглхарт, В.А. Бекер (2000) приходят к выводу, что религия ослабевает, когда условия жизни людей улучшаются благодаря экономическому богатству (Inglehart, Baker, 2000). Хотя религия обеспечивает моральную этику, экзистенциальную безопасность и смысл жизни, удовлетворение этих потребностей через экономическое развитие заменяет религиозные убеждения секулярно-рациональными ценностями. В то время как большинство западных обществ следуют этому прогнозу, критики задаются вопросом, применима ли секуляризация через модернизацию к незападным обществам (Stark, Finke 2000). Можно отметить, что через 10 лет Р. Инглхарт высказывает критическое предположение – не полагаются ли доказательства против гипотезы секуляризации «слишком сильно на отдельные аномалии» (Norris, Inglehart, 2011)? Или исследования XX века упускали из виду систематическую изменчивость? В первую очередь, необходимо отметить, что секулярная оппозиция утрачивает свою актуальность в 80-х гг. прошлого века благодаря постановке вопроса о новых формах религиозного сознания в эмпирических социологических исследованиях. Среди критических оценок данной методологии можно отметить отсутствие данных для изучение различных конфессиональных направлений для изучения религиозных изменений в более широком смысле (Tromp et al., 2021).

Это затрагивает исследователей, заинтересованных в понимании разнообразных интерпретаций нерелигии. Действительно, данные эмпирических исследований, проводимых в различных регионах мира, подтверждают как сохранение влияния религии, так и рост «нерелигиозных» форм социальной идентичности (Norris et al., 2011).

Данная проблема указывает, в первую очередь, на выход за рамки двоичной системы «религия-нерелигия». Что на самом деле означает идентифицировать себя как «нерелигиозный» в наши дни? (Bullivant et al., 2012). Таким образом, новые формы религиозного сознания требуют и новых исследовательских подходов к оценке уровня религиозности через призму духовности, традиции, взаимовлияния религии и «non-religion» (Smith et al., 2019).

Анализ теорий секуляризации представляется важным основанием разработки подходов к пониманию виртуализации религии, как внутренне противоречивому феномену, сочетающему развитие науки и технологий (которое, казалось, совсем недавно вытеснит религию как отчужденную форму общественного сознания) и тенденций роста религиозности в ее новых – цифровых, нетрадиционных, виртуальных и др. формах.

Ключевые вопросы в новой области изучения общественного сознания сформулированы различными исследователями следующим образом:

1) На каких индикаторах должна базировать оценка/самооценка себя людьми как религиозными «в силу традиции или стремления к духовности» (Ammerman, 2013);

2) изменялся ли исторически сложившийся образ религии (как формы общественного сознания, социального института и т.д.) и соответственно исторический состав субъектов религиозных объединений (Houtman et al., 2018; Voas et al., 2005);

3) влечет ли за собой изменение содержания «религиозной идентичности» нечто большее, чем «нечеткий» шаг на исторической траектории от религии к «не-религии» (Storm, 2009; Marshall et al., 2018).

В рамках данной работы основное внимание сосредоточено на корреляциях, возникающих относительно данных вопросов с феноменом виртуализации и цифровизации как общих тенденциях развития современного общества. А именно (1)

влияет ли развитие цифровых технологий на характер трансформации религиозной идентичности и духовности; (2) как трансформируются религии под влиянием виртуальной реальности и какие новые религии возникают; (3) способствует ли виртуализация религий распространению религиозности/ нерелигиозности в общественном сознании.

Учитывая, что представление об уровне религиозности не ограничивается прямым вопросом о том «Верите ли Вы в Бога?», а представляет собой анализ многоуровневой структуры общественного сознания, нередко сочетающей противоречивое утверждение от «отсутствия личной веры в бога» с уверенным отнесением себя к представителям определенной конфессии, возможно привести выводы американского исследователя Д. Белазка и др. в работе «Как big data могут повлиять на область нерелигиозных исследований?» /»How can big data shape the field of non-religion studies? (2021).

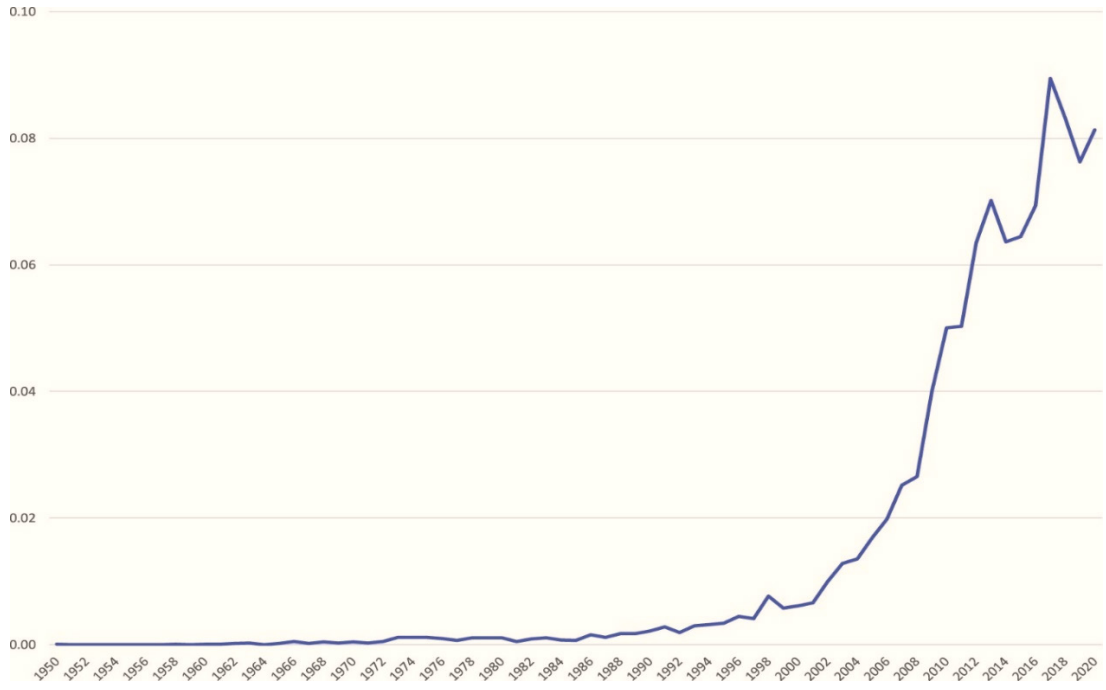

Рисунок 1. Количество научных статей, посвященных нерелигиозным вопросам (в процентах от общего числа), Scopus 1950-2020 гг., (N = 12 082) (Balazka et al., 2021).

Автор задается вопросом об использовании в исследовательских статьях, обзорах и т.д. характеристик секулярного сознания, используя контент-анализ, включивший поиск слов «религия», «религиозный» или «религиозность» («religion,» «religious,» or «religiosity), а также понятий: иррелигиозный, неверие, «не религия», «нерелигиозный», агностицизм или атеизм и др. (рисунок 1). Исследователи приходят к выводу, косвенным образом подтверждающему рост нерелигиозного мировоззрения. Так, в период с 1950 по 1972 год тема секуляризации и «нерелигиозных» форм мировоззрения почти не обсуждалась учеными в этой области социальных и гуманитарных наук. Интерес к «нерелигиозным» исследованиям активизируется с 1990-х годов прошлого века. Фактически по сравнению с 1950-1972 гг. среднегодовой интерес к феномену «не-религии» увеличился за этот период более чем в 25 раз. Наконец, примерно 85% всей научной продукции по нерелигиозным вопросам в базе данных Scopus было опубликовано за последние 14 лет.

Таким образом, для анализа религиозных тенденций в современном обществе необходимо рассмотрение двух противоречивых утверждений, составляющих нерешенные ограничения эмпирического исследования секуляризма.

Первым ограничением является отсутствие анализа исторических контекстов, которые отличают несветские общества от светских обществ. Здесь наиболее интересна так называемая культурно-эволюционная теория религии, предполагающая, что религия процветает, когда общество модернизируется, поскольку люди испытывают большую потребность в религии для поддержания социальной, политической и экологической стабильности (Norenzayan et al., 2016). Исследователи отмечают, что, хотя многие развивающиеся общества продемонстрировали экономический рост в последние годы, движение к модернизации действительно может увеличить религиозность, в зависимости от исторических контекстов, в которых решаются потенциальные проблемы модернизации. Культурная эволюция западных институтов предполагает, что западная модернизация уходит корнями в культурную эволюцию индивидуализма, капитализма и демократии (Schulz et al., 2019; Henrich, 2020).

Как только эти институты созданы, модернизация действительно способствует секуляризации через (1) всеобщее доверие людей, обеспечивающее широкомасштабное сотрудничество, и (2) институты, эффективно реагирующие на потребности общества и обеспечивающие экзистенциальную безопасность. В таких обществах хорошо функционирующие институты заменяют роль религии в обеспечении экзистенциальной безопасности. Другие общества без такой истории и институтов могут бороться за обеспечение экзистенциальной безопасности, несмотря на стабильный экономический рост.

Во-вторых, в продолжающихся дебатах относительно гипотезы секуляризации отсутствует аналитический инструмент для интеграции процессов внутри общества с процессами между обществами. Процесс внутри общества относится к лонгитюдному процессу, который происходит в каждом локальном контексте с течением времени; межсоциальный процесс относится к устойчивым различиям между обществами. Несмотря на разные последствия, вытекающие из каждого уровня анализа, обычно именно на межсоциальном уровне исследователи предоставляют доказательства гипотезы секуляризации. Межсоциальный анализ показывает, что богатые общества в среднем имеют тенденцию быть светскими, независимо от изменений с течением времени, но он не показывает, как изменение благосостояния объясняет лонгитюдные различия в религиозности. Только когда мы интегрируем процессы внутри общества с процессами между обществами,

Таким образом, культурно-эволюционная теория религии методологически сочетается с многоуровневым моделированием как внутристрановых, так и межстрановых различий в религиозных изменениях. Тем самым изменчивость процесса секуляризации проясняется с помощью набора данных World Values Survey, объясняя, почему секуляризация наиболее характерна для экономически стабильных обществ, с одной стороны, и что модернизация связана с ростом религиозности среди бывших бедных, посткоммунистических стран или стран с христианским меньшинством, с другой (Kusano, Jami, 2022). Такой анализ на индивидуальном уровне показывает, что именно более молодые когорты могут со временем стать более религиозными. Таким образом, основной вопрос социологического анализа тенденций изменения религиозности – выявление социальных факторов, определяющих нарастание/снижение уровня религиозности.

Для сравнения можно отметить, что, к примеру, в исследовании Стивена Виндмуллера «*The Religious «NONES»: Analyzing American Jews Who Describe Themselves as Without Religion*» констатируется, что сегодня американцев, не исповедующих никакой религии, почти столько же, сколько католиков (24%). Если этот рост продолжится, через несколько лет крупнейшей «религией» в этой стране вполне могут быть люди, которые вообще не исповедуют никакой религии.

Различные исследования подтверждают, что более трети американцев (34%) никогда не посещают богослужения (кроме свадеб и других церемоний).

В целом неаффилированные более сконцентрированы среди молодых людей, чем среди других возрастных когорт – 35% миллениалов (родившихся в 1981-1996 гг.) идентифицированы как «The Religious «Nones».

Автор при этом апеллирует к исследованию Гленн М. Вернон (1968) под названием «The Religious «Nones»: A Neglected Category», в котором утверждается, что социальная группа «religious none» – явление, достойное изучения. Данная социальная группа нарастает в обществе, но для своей идентификации требует исследований корреляции между формальной принадлежностью к религиозной общине и другими религиозными переменными, такими, как убеждения, религиозный опыт и участие в религиозных собраниях и ритуалах, иное социальным поведением и т.д. Методологические и теоретические соображения, вытекающие из этого анализа, еще в 70-х гг. прошлого века актуализируют данный вопрос и его перспективность не утрачена и в современное время. На основании этих данных делается предположение, что религиозный «никто», или независимый, представляет собой расширяющийся тип мировоззрения (Glenn, 1968).

На вопрос об их взглядах на организованную религию эта когорта обычно высказывает конкретную критику:

- Религиозные организации считаются основанными на деньгах и власти;
- Некоторые указывают, что эти организации слишком вовлечены в политику;
- Другие отмечают, что религиозные институты слишком зациклены на правилах;
- Жадность и безнравственность некоторых священнослужителей;
- Восприятие некоторых религиозных типов как безразличных и лицемерных;

Таким образом, объяснение процессов секуляризации так или иначе связано с двумя социальными теориями: (1) теория модернизации и (2) концепция культурной эволюции религии.

Теория модернизации фокусируется на функции религии как культурной системы, которая служит для снятия экзистенциальной тревоги (Inglehart, 2021). Эта теория согласуется с другими теоретическими взглядами, которые рассматривают религию как систему общих значений, выраженную в символах, ценностях, институтах или практики (Koenig et al., 2010). Именно эта культурная природа религии реагирует на последствия модернизации. Модернизация представляет собой экономическое развитие наряду с массовым образованием, глобальным капитализмом и общественными услугами, которые повышают экзистенциальную безопасность (Inglehart, Baker, 2000).

Гипотетически, когда люди приобретают альтернативные средства для обеспечения выживания, они начинают подчеркивать светско-рациональные ценности – индивидуальную автономию и самовыражение – как свои руководящие принципы жизни в ущерб религиозным убеждениям. В этом смысле большая индивидуальная свобода превращает религию в менее важную систему выживания и полноценной жизни. Таким образом, теория модернизации предсказывает, что рост благосостояния (модернизация) вызывает снижение религиозности.

Большая часть доказательств теории модернизации сосредоточена на западноевропейских обществах (Storm, 2017).

Тем не менее, другой набор данных указывает на то, что религиозность сохраняется или даже возрождается в некоторых обществах, даже несмотря на то, что экономическое богатство постоянно растет во всем мире (Norris et al., 2011). Но почему некоторые общества отклоняются от предложенного пути секуляризации, несмотря на наступление модернизации? Сторонники теории модернизации признают, что характер секуляризации зависит от исторических факторов. Тем не менее, в литературе отсутствуют достаточные объяснения различных моделей религиозных изменений, что побуждает критиков утверждать: «Что необходимо, так это совокупность теорий, чтобы объяснить религиозные различия, чтобы сказать нам, когда и почему различные аспекты религиозности возникают и исчезают или остаются стабильными. В этом отношении теория секуляризации так же бесполезна, как гостиничный лифт, который идет только вниз» (Stark et al., 2000).

Теория культурной эволюции религии. Культурно-эволюционный взгляд на религию предполагает, что религиозность преобладает, когда крупномасштабное сотрудничество становится насущной проблемой из-за возросшей политической и экономической нестабильности (Norenzayan et al., 2016). Практически в духе марксистской теории религии как отчужденного сознания возможно отметить, что когда реальность становится враждебной (сложной, нестабильной и т.д.), именно ритуалы становятся важными в достижении масштабного сотрудничества.

Таким образом, верой в Бога (богов), сверхъестественные силы или загробную жизнь управляют крупномасштабные социальные взаимодействия, когда небольшое общество испытывает последствия расширения социальных сетей (Whitehouse et al., 2014).

Действительно, доказательства культурной эволюции исходят из доиндустриальных обществ, показывая, что присутствие морализирующих богов коррелирует с характеристиками модернизации – юрисдикционной иерархией, большим размером сообщества, абстрактной формой денег и разнообразной экономикой (Johnson, 2005; Underhill, 1975).

Культурно-эволюционный взгляд на религию подразумевает, что модернизация сопровождается усложнением социальной, политической и экономической общественных подструктур, что, в свою очередь, увеличивает потребность в религии. Сосредоточившись на адаптивной роли религии, этот взгляд контрастирует с теорией модернизации, которая прямо приравнивает модернизацию к повышению экзистенциальной безопасности. Дж. Хенрич приписывает происхождение обществ WEIRD (Western, Educated, Industrialized, Rich, and Democratic (западных, образованных, индустриальных, богатых и демократических) появлению неродственных организаций, которые привели к историческому преимуществу экономического процветания и демократизации, выводя социальные отношения из системы родственных или иных близких связей, характерных для религиозной общины (Henrich, 2020).

Заключение

В заключении возможно отметить, что отношения между наукой и религией продолжают обсуждаться в публичном и научном дискурсе. Большая часть дискурса в обеих областях может быть описана как приверженность «тезису войны» – что наука и религия делают конкурирующие утверждения об истине и не могут быть одинаково авторитетными (Evans, Evans, 2008).

Известные ученые, с одной стороны, иногда позиционируют свою работу – и саму науку – как прямой вызов религии. Например, по словам Стивена Вайнберга, лауреата Нобелевской премии по теоретической физике, «преподавание современной науки разъедает религиозные убеждения, и я полностью за это! Одна из вещей, которая на самом деле двигала мной в моей жизни, – это ощущение, что это одна из великих социальных функций науки – освобождать людей от суеверий» [56]. Теоретики секуляризации часто указывали на научное знание как на один из факторов, который в конечном счете подрывает религиозную веру и секуляризирует на общественном, организационном и индивидуальном уровнях (М. Вебер, П. Бергер, Р. Вильсон). Систематизация классических аргументов в пользу секуляризации, включая сциентизацию, глубоко сопряжена и с развитием информационных технологий. Виртуализация современного информационного общества представляет собой непосредственный итог развития науки и технологий, хотя и обретает статус самостоятельной реальности. И именно в религиозном мировоззрении виртуальная реальность трактуется как отдельная реальность, а не заимствование.

Однако, поскольку религия доказала свою устойчивость, по крайней мере на совокупном уровне к научному прогрессу и остается активной силой среди людей и в общественной жизни, отдельного изучения именно с позиции эмпирической методологии заслуживают тенденции религиозного «возрождения», или постсекуляризма (Habermas, 2008). Кроме

того, постсекулярные теоретики предположили, что уменьшенная функциональная роль религии и все более индивидуализированный характер не означают, что она менее влиятельна, в личной жизни людей эти процессы действуют на разных уровнях (т. е. социальном и индивидуальном), которые связаны между собой, но различны.

Финансирование

Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта грантового финансирования на 2023-2025 гг. Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан по проекту AP19679699 «Религиозность/духовность, благополучие и идентичность казахстанской молодежи: сравнительное страновое исследование».

Список литературы

Ammerman N.T. Spiritual but not religious? Beyond binary choices in the study of religion // Journal for the Scientific Study of Religion. – 2013. – Vol. 52. – P. 258-278.

Balazka D., Houtman D., Lepri B. How can big data shape the field of non-religion studies? And why does it matter? // Patterns. – 2021. – Vol. 2. – Is.6.

Bullivant S., Lee L. Interdisciplinary studies of non-religion and secularity: the state of the union. // Journal of Contemporary Religion. – 2012.– No. 27. – P. 19-27.

Casanova J. Public religions in the modern world. – Chicago: University of Chicago press, 2011. – 280 p.

Evans J.H., Evans M. S. Religion and science: beyond the epistemological conflict narrative // Annual Review of Sociology. – 2008. – Vol. 34 . – P. 87-105

Glenn M. Vernon The Religious «Nones»: A Neglected Category // Journal for the Scientific Study of Religion. Published By: Wiley. – 1968. – Vol. 7, No. 2. – P. 219-229. [Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: https://www.jstor.org/stable/ 1384629 (дата обращения: 15.09.2023).

Habermas J. Secularism's crisis of faith: notes on post-secular society // New Perspectives Quarterly. – 2008. – Vol. 25. – P. 17-29

Henrich J. The weirdest people in the world: How the west became psychologically peculiar and particularly prosperous. – London: Farrar, Straus and Giroux, 2020. – 704 p.

Houtman D., Mascini P. Why do churches become empty, while new age grows? Secularization and religious change in the Netherlands // Journal for the Scientific Study of Religion. – 2018. – Vol. 41(3). – P. 455 – 473.

Inglehart R. Religion's sudden decline: What's causing it, and what comes next? – Oxford University Press, 2021. – 384 p.

Inglehart R., Baker W.E. Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values // American Sociological Review. – 2000. – Vol. 1 – P. 19-51.

Johnson D.D. God's punishment and public goods // Human Nature. – 2005. – Vol. 16 (4). – P. 410-446

Koenig H.G., Büssing A. The Duke University Religion Index (DUREL): a five-item measure for use in epidemiological studies // Religions. An Open Access Journal from MDP. – 2010. – Vol. 1(1). – P. 78-85

Kusano K., Jami W.A. Selected anomalies or overlooked variability? Modernization is associated with secularization in countries with high historical wealth but is associated with increasing religiosity in post-communist or Christian-minority countries // Current Research in Ecological and Social Psychology. – 2022. – Vol. 3, 100036, [Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: https://doi.org/10.1016/j.cresp.2022.100036 (дата обращения: 15.09.2023)

Marshall J., Olson D.V.A. Is 'spiritual but not religious' a replacement for religion or just one step on the path between religion and non-religion? // Review of Religious Research. – 2018. – Vol. 60. – P. 503-518.

Norenzayan A., Shariff A.F., Gervais W.M., Willard A.K., McNamara R.A., Slingerland E., Henrich J. The cultural evolution of prosocial religions // Behavioral and Brain Sciences. – 2016. – Vol. 39. – P. 1-65.

Norris P., Inglehart R. Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide. – Cambridge University Press, Cambridge, 2011. – 360 p.

Schulz J.F., Bahrami-Rad D., Beauchamp J.P., Henrich J. The Church, intensive kinship, and global psychological variation // Science. – 2019. – Vol. 366. – P. 64-66

Smith J.M., Cragun R.T. Mapping religion's other: a review of the study of nonreligion and secularity // Journal for the Scientific Study of Religion. – 2019. – Vol. 58. – P. 319-335. [Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: https://doi.org/10.1111/jssr.12597 (дата обращения: 15.09.2023)

Stark R., Finke R. Catholic religious vocations: Decline and revival // Review of Religious Research. – 2000. – Vol. 42 (2). – P. 125-145

Stolz J. Secularization theories in the twenty-first century: Ideas, evidence, and problems. Presidential address // Social Compass. – 2020. – Vol. 67 (2). – P. 282-308

Storm I. Does economic insecurity predict religiosity? Evidence from the European social survey 2002–2014 // Journal Sociology of Religion. – 2017. – Vol. 78 (2). – P. 146-172.

Storm I. Halfway to heaven: four types of fuzzy fidelity in Europe // Journal for the Scientific Study of Religion. – 2009. – Vol. 48. – P. 702-718. [Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: https://doi.10.1111 /j.1468-5906.2009.01474. (дата обращения: 15.09.2023).

Tromp P., Kulkova A., Houtman D. 'Believing without belonging' in twenty European countries (1981–2008): de-institutionalization of Christianity or spiritualization of religion? // Review of Religious Research. – 2020. – Vol. 62. – P. 509-531. [Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: https://doi.org/10.1007/ s13644-020-00432-z. (дата обращения: 15.09.2023)

Underhill R. Economic and political antecedents of monotheism: A cross-cultural study // American Journal of Sociology. – 1975. – Vol. 4. – P. 841-861 – h[Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: ttps://hraf.yale. edu/ehc/documents/772 (дата обращения: 15.09.2023).

Voas D., Crockett A. Religion in Britain: neither believing nor belonging // Sociology of Religion. – 2005. – Vol. 39 (1). – P. 11-28. [Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: https://doi.10.1177/ 0038038505048998 (дата обращения: 15.09.2023).

Whitehouse H., Lanman J.A., Downey G., Fredman L.A., Swann W.B., Lanman J.A. The ties that bind us: Ritual, fusion, and identification // Current Anthropology. – 2014. – Vol. 55 (6). – P. 674-695

Zeve J. Marcus Michael E. McCullough Does religion make people more self-controlled? A review of research from the lab and life // Current Opinion in Psychology. – 2021. – Vol. 40. – P. 167-170.

Сергей А. Лифанов[1], Татьяна Ю. Лифанова[2], Бахытжан А. Оразалиев[3]

[1,2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Казахстан

[3]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Казахстан

Religious «Nones», секулярлық және виртуалдық: философиялық талдау

Аңдатпа. Постмодерн дәуіріндегі діндарлықтың өзгеруіне қазіргі қоғамның саяси трансформациясы үдерістері және әлеуметтік-экономикалық қиындықтар мен дағдарыстар айтарлықтай әсерін тигізді. Секулярлық үрдістер мен зерттеулерді діннің маңызын бағалаумен қатар діни сана мазмұнындағы өзгерістерді зерттеу өлшемдерін іздеуге негізделген постсекуляризм теориясы алмастыруда.

Мақалада секуляризмнің классикалық теориясының негізгі қағидаттарына шолу жасалып, баға берілген, авторлардың пікірінше олар дінді виртуалдандыру әсерінен жүріп жатқан діннің трансформациялану үдерістерін түсіну тәсілдерін байыптауға негіз болып саналады. Заманауи қоғамдар діни нанымдар, ғылыми идеялар, күнделікті және мифологиялық сана және т.б. көптеген элементті біріктіретін сегменттік, плюралистік және синкреттік сипаттағы жеке діни сана құрылымының елеулі өзгерісімен сипатталады. Зерттеушілердің пікірінше діни айдентиканың бір мәнді формалары, әсіресе батыс қоғамдарында өте сирек кездеседі. Дәстүрлі дін, қазіргі мифология және мистицизм элементтерінің үйлесімі, ең алдымен, «пайдаланушының» әртүрлі әлеуметтік мұқтаждықтарын қамтамасыз етеді. Мақалада қазіргі ақпараттық орта мүмкіндіктерінің кеңеюі және діннің әлеуметтік институт іспетіндегі өзгерістер үрдістері контексіндегі постсекуляризмнің ерекшеліктері жайындағы сауалдар ашықталады. Әдетте, бұл сауалдар діни сананың жаңа формаларын көрсету үшін дін мен бей-діннің (non-religion) концептуал бинарлығының аясынан шығуға ұмтылатын зерттеу салалары ретіндегі «non-religion studies» деп аталатын мәселеге әкеледі.

Түйін сөздер: дін, діндарлық; руханилық; секуляризация; постсекуляризация, цифрландыру; виртуалдық.

Sergey A. Lifanov[1], Tatiana Y. Lifanova[2], Bakhytzhan A. Orazaliyev[3]
[1,2]Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
[3]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Religious «Nones», secularity and virtuality: philosophical analysis

Abstract. The processes of political transformation of modern society and socio-economic vicissitudes and crises have had a significant impact on the change in religiosity of the postmodern era. Secular trends and research are being replaced by the theory of post-secularism, based not only on an assessment of the significance of religion, but also on the search for criteria for studying changes in the content of religious consciousness.

The article presents an overview and assessment of the main provisions of the classical theory of secularism, which, according to the authors, are the basis for the development of approaches to understanding the processes of transformation of religion under the influence of virtualization. virtualization of religion. Modern societies are characterized by a significant change in the structure of individual religious consciousness, which becomes segmental, pluralistic and syncretic, combining elements of religious beliefs, scientific ideas, everyday and mythological consciousness and much more. Unambiguous forms of religious identity are, according to researchers, quite rare, especially in Western societies. The combination of elements of traditional religion, modern mythology, and mysticism provides, first of all, the various social needs of the «user». The article reveals questions about the specifics of post-secularism in the context of the expanding capabilities of the modern information environment and trends in changes in religion as a social institution. These questions generally lead to the question of so-called «non-religion studies», as research areas that seek to go beyond the conceptual binary of religion and non-religion to reflect new forms of religious consciousness.

Keywords: religion, religiosity; spirituality; secularization; post-secularization, digitalization; virtuality.

References

Ammerman N.T. Spiritual but not religious? Beyond binary choices in the study of religion. Journal for the Scientific Study of Religion. 2013. Vol. 52. P. 258-278 https://doi.org/10.1111/jssr.12024 (accessed 15.09.2023).

Balazka D., Houtman D., Lepri B. How can big data shape the field of non-religion studies? And why does it matter? Patterns. 2021.Vol. 2. Is. 6. 11.

Bullivant S., Lee L. Interdisciplinary studies of non-religion and secularity: the state of the union. Journal of Contemporary Religion. 2012.No. 27. P. 19-27 Available at: https://doi.org/10.1080/13537903.2012.642707 (accessed 15.09.2023).

Casanova J. Public religions in the modern world. (Chicago, University of Chicago press, 2011, 280 p.).

Evans J.H., Evans M.S. Religion and science: beyond the epistemological conflict narrative. Annual Review of Sociology. 2008. Vol. 34. P. 87-105.

Glenn M. Vernon The Religious «Nones»: A Neglected Category. Journal for the Scientific Study of Religion. Published By: Wiley.1968. Vol. 7. No. 2. P. 219-229. Available at:https://doi.org/10.2307/1384629 https://www.jstor.org/stable/ 1384629 (accessed 15.09.2023)

Habermas J. Secularism's crisis of faith: notes on post-secular society. New Perspectives Quarterly. 2008. Vol. 25. P. 17-29.

Henrich J. The weirdest people in the world: How the west became psychologically peculiar and particularly prosperous. (London, Farrar, Straus and Giroux, 2020, 704 p.).

Houtman D., Mascini P. Why do churches become empty, while new age grows? Secularization and religious change in the Netherlands. Journal for the Scientific Study of Religion. 2018. Vol. 41(3). P. 455 – 473.

Inglehart R. Religion's sudden decline: What's causing it, and what comes next?. (Oxford University Press, 2021, 384 p.).

Inglehart R., Baker W.E. Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values. American Sociological Review. 2000. Vol. 1, P. 19-51.

Johnson D.D. God's punishment and public goods. Human Nature. 2005. Vol. 16 (4). P. 410-446.

Koenig H.G., Büssing A. The Duke University Religion Index (DUREL): a five-item measure for use in epidemiological studies. Religions. An Open Access Journal from MDP. 2010. Vol. 1(1). P. 78-85.

Kusano K., Jami W.A. Selected anomalies or overlooked variability? Modernization is associated with secularization in countries with high historical wealth but is associated with increasing religiosity in post-communist or Christian-minority countries. Current Research in Ecological and Social Psychology. 2022. Vol. 3. Available at:https://doi.org/10.1016/j.cresp.2022.100036 (accessed 15.09.2023)

Marshall J., Olson D.V.A. Is 'spiritual but not religious' a replacement for religion or just one step on the path between religion and non-religion? Review of Religious Research. 2018. Vol. 60. P. 503-518.

Norenzayan A., Shariff A.F., Gervais W.M., Willard A.K., McNamara R.A., Slingerland E., Henrich J. The cultural evolution of prosocial religions. Behavioral and Brain Sciences. 2016. Vol. 39. P. 1-65.

Norris P., Inglehart R. Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide. (Cambridge University Press, Cambridge, 2011, 360 p.).

Schulz J.F., Bahrami-Rad D., Beauchamp J.P., Henrich J. The Church, intensive kinship, and global psychological variation. Science. 2019. Vol. 366. P. 64-66.

Smith J.M., Cragun R.T. Mapping religion's other: a review of the study of nonreligion and secularity. Journal for the Scientific Study of Religion. 2019. Vol. 58. P. 319-335. Available at:https://doi.org/10.1111/jssr.12597 (accessed 15.09.2023).

Stark R., Finke R. Catholic religious vocations: Decline and revival. Review of Religious Research. 2000. Vol. 42 (2). P. 125-145.

Stolz J. Secularization theories in the twenty-first century: Ideas, evidence, and problems. Presidential address. Social Compass. 2020. Vol. 67 (2). P. 282-308

Storm I. Does economic insecurity predict religiosity? Evidence from the European social survey 2002–2014. Journal Sociology of Religion. 2017. Vol. 78 (2). P. 146-172.

Storm I. Halfway to heaven: four types of fuzzy fidelity in Europe // Journal for the Scientific Study of Religion. 2009. Vol. 48. P. 702-718. Available at:https://doi.10.1111/j.1468-5906.2009.01474. (accessed 15.09.2023).

Tromp P., Kulkova A., Houtman D. 'Believing without belonging' in twenty European countries (1981–2008): de-institutionalization of Christianity or spiritualization of religion? Review of Religious Research. 2020. Vol. 62. P. 509-531 https://doi.org/10.1007/s13644-020-00432-z. (accessed: 15.09.2023).

Underhill R. Economic and political antecedents of monotheism: A cross-cultural study. American Journal of Sociology.1975. Vol. 4. P. 841-861. Available at: https://hraf.yale.edu/ehc/documents/772 (accessed 15.09.2023).

Voas D., Crockett A. Religion in Britain: neither believing nor belonging // Sociology of Religion. 2005.Vol. 39 (1). P. 11-28. Available at: https://doi.10.1177/ 0038038505048998 (accessed: 15.09.2023).

Whitehouse H., Lanman J.A., Downey G., Fredman L.A., Swann W.B., Lanman J.A. The ties that bind us: Ritual, fusion, and identification. Current Anthropology. 2014. Vol. 55 (6). P. 674-695.

Zeve J. Marcus, Michael E. McCullough. Does religion make people more self-controlled? A review of research from the lab and life. Current Opinion in Psychology. 2021. Vol. 40. P. 167-170.

Сведения об авторах / Information about authors/ Авторлар туралы мәлімет:

Лифанов Сергей Алексеевич – магистр социологии, докторант кафедры философии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Лифанова Татьяна Юрьевна – кандидат философских наук, доцент кафедры философии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Оразалиев Бахытжан Асетилдаевич – кандидат философских наук, директор научной библиотеки, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Lifanov Sergey Alekseevich – Ph.D. student, Department of Philosophy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Lifanova Tatiyana Yurievna – Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Department of Philosophy, Al Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Orazaliyev Bakhytzhan Asetildaevich – Candidate of Philosophical Sciences, Director of the Scientific Library, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Лифанов Сергей Алексеевич – әлеуметтану магистрі, философия кафедрасының докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Лифанова Татьяна Юрьевна – философия ғылымдарының кандидаты, философия кафедрасының доценті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Оразалиев Бақытжан Әсетілдайұлы – философия ғылымдарының кандидаты, ғылыми кітапхананың директоры, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана, Қазақстан.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

IRSTI 02.01, 13.91

Philosophy of the intertextuality as a method of studying the Kyz Zhibek opera

Diana B. Rakisheva[1]*, Manifa S. Sarkulova[2], Nilyufar Sh. Agzamova[3]

[1,2] L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
[3]National University of Uzbekistan Mirzo Ulugbek, Tashkent, Uzbekistan

***Corresponding author:**
fdrakishevi@gmail.com
manifa.s@mail.ru
nilyufar_agzamova@mail.ru
https://orcid.org/0009-0007-9526-0217
https://orcid.org/0000-0002-5992-2814
https://orcid.org/0000-0001-6814-8544
DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-286-299

Abstract. *This article examines the first Kazakh opera 'Kyz Zhibek' is considered from the point of view of the philosophy of intertextuality. Intertextuality is a concept first outlined in the works of poststructuralism theorists Julia Kristeva and Roland Barthes, and refers to the emergence and understanding of any single text from the vast network of discourses and languages that make up culture. No text, in the light of intertextuality, stands alone; all texts, including musical ones, are interconnected with the preceding texts, while the author of the text, determining in the process of creativity the relation of his text to others, not only enters into the dialogical context of the preceding, present and subsequent culture, but also develops his aesthetic and ideological position and artistic forms that most adequately allow it to be expressed. The concept of intertextuality goes back to the fundamental idea of postmodern non-classical philosophy, which allows us to consider the phenomenon of opera not only from purely musicological, but also from philosophical, cultural, linguistic positions. Opera is considered as a system of signs: a combination of songs, different types of arias, dances, as well as various storylines and musical framing. The use of the concept of intertextuality as an expression of the highest theoretical achievements of Western philosophy in relation to the national domestic musical and artistic material allows us to take a fresh look at the famous opera work and prove that the opera 'Kyz Zhibek' is a unique product of the era, based on both the Kazakh musical and Western European opera tradition.*
Keywords: *«Kyz Zhibek»; E. Brusilovsky; G. Musrepov; Kazakh opera; opera traditions; intertext; intertextuality; opera plots; opera composition; opera music.*

Received 10 July 2023. Revised 25 September 2023. Accepted 11 November 2023. Available online 15 December 2023.

For citation:

Rakisheva D.B., Sarkulova M.S., Agzamova N.Sh. Philosophy of the intertextuality as a method of studying the Kyz Zhibek opera // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 145. – №. 4. – P. 286-299. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-286-299

Дәйексөз үшін:

Ракишева Д.Б., Саркулова М.С., Агзамова Н.Ш. Интертекстуалдылық философиясы «Қыз Жібек» операсын зерттеу әдісі ретінде // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Тарихи ғылымдар. Философия. Діntану сериясы. – 2023. – Т. 145. – №. 4. – С. 286-299. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-286-299

Introduction

Opera belongs to one of the main places in the system of genres of musical art. The opera itself has a double basis. On the one hand, this is, of course, musical art, and on the other, we must not forget about the theatrical and dramatic genesis of opera. Since its inception, the opera borrows plots, genres, and composition from theatrical productions. It is enriched by them, constantly evolving. It is worth noting that the opera does not just borrow certain elements that you like, but processes them, adjusts them to itself, creating an amazing synthesis of drama and music.

The world opera heritage is replenished by masterpieces created by national opera schools. Moreover, schools constantly interact and influence each other. Any specific elements that are reflected only in the works of one of the schools, after a while manifest themselves in others.

The Kazakh Opera School was no exception. Having appeared in the thirties of the XX century, it is constantly developing in accordance with the world opera traditions, while maintaining a bright national identity, manifested both in plot and musical solutions.

Although the opera traditions of Kazakhstan are actively researched in various research and methodological literature, there are still almost no works concerning intertextuality, that is, how much Kazakh opera quotes and expands both foreign operas and works of art that are far from opera. Yes, of course, today there are several remarkable studies on opera in Kazakhstan, there are studies on individual opera elements. These are the works of Kuzembayeva S.A., Bakaeva I., Abulgazina G.K. and others, but these works do not cover the problem of intertextuality. In this work, the problem of intertext will be considered on the example of the famous Kyz Zhibek opera and important conclusions are drawn regarding its place in both the Kazakh and world opera traditions.

But before proceeding to the coverage of this particular opera, it is necessary to say in the introduction what intertextuality is.

The term 'intertextuality' has now been expanded to include all types of interconnected media. Initially, it was used specifically for literary texts, and it is generally accepted that this theory originates in linguistics of the early XX century.

The word 'intertextual' was coined in the 1960s by Yulia Kristeva in her analysis of Bakhtin's concepts of dialogism and carnival. This term comes from the Latin word 'intertexto', which translates as 'intertwine during weaving'. She believed that all texts are 'in dialogue' with other texts and cannot be read or understood completely without understanding their relationship.

Kristeva formulated her concept of intertextuality based on the reinterpretation of M. Bakhtin's work «The problem of content, material and form in verbal artistic creativity» (1924), where the author noted that in addition to the reality given to the artist, he also deals with previous and contemporary literature with which he is in constant «dialogue».

The idea of «dialogue» was perceived by Kristeva purely formalistically, as limited exclusively to the sphere of literature, dialogue between texts, i.e. intertextuality.

In the end, everything began to be considered as a text: literature, culture, society, history, the person himself.

An important consequence of the assimilation of consciousness to text was the «intertextual» dissolution of the sovereign subjectivity of man in the texts-consciousnesses that make up the «great intertext» of cultural tradition. The author of any text – artistic or any other – «turns into an empty space of the projection of an intertextual game». Kristeva emphasizes the unconscious nature of this «game», defending the postulate of impersonal «impersonal productivity» of the text, which is generated as if by itself, in addition to the conscious volitional activity of the individual: «We will call intertextuality this textual interaction that occurs within a separate text. For the cognizing subject, intertextuality is a concept that will be a sign of the way the text reads the story and fits into it».

L. Perron-Moises stated that in the process of reading, all three: the author, the text and the reader – turn into a single «endless field for the game of writing». The processes of «blurring» of human consciousness and its creativity were reflected in various theories put forward by post-structuralists.

Since then, intertextuality has become the main characteristic of both postmodern works and analysis. It is worth noting that the practice of creating intertextuality has existed for much longer than the recently developed theory of intertextuality.

In fact, literary intertextuality is when a text refers to other texts or to its cultural environment. This term also implies that texts do not exist without context. In addition to being a theoretical way of reading or interpreting texts, in practice references to other texts also add additional levels of meaning. These author-created links can be intentional, accidental, direct (as a quote) or indirect (as an indirect hint).

Another way to look at intertextuality is to no longer see anything unique or original. If all texts are made up of previous or co-existing contexts, ideas or texts, are any texts original?

As Graham Allen wrote, «intertextuality seems to be such a useful term because it highlights the concepts of relativity, interconnectedness and interdependence in modern cultural life. In the postmodern era, theorists often argue, it is no longer possible to talk about the originality or uniqueness of an artistic object, be it a painting or a novel, since each artistic object is so clearly assembled from pieces of already existing art» (Graham, 2000: 45).

An author or poet may intentionally use this technique for a number of reasons. They would probably choose different ways to emphasize intertextuality depending on their intention. They can use links directly or indirectly, for example, they can use a link to create additional semantic layers, emphasize the essence or put their work in a certain framework.

A writer can also use a link to create a humorous situation, highlight inspiration, or even create a reinterpretation of an existing work. The reasons and ways of using intertextuality are so diverse that it is worth considering each example to establish why and how this method was used.

Types and examples of intertextuality.

There are several levels of potential intertextuality. To begin with, there are three main types: mandatory, optional, and random. These types deal with the significance, intent, or lack of intent behind the relationship, so they are a good place to start.

Mandatory intertextuality.

This is when an author or poet intentionally refers to another text in his work. This can be done in various ways and for a variety of reasons, which we will consider. The author intends to use external links and wants the reader to understand something about the work he is reading as a result. This usually happens when the reader simultaneously catches the link and understands the other work being referenced. This creates supposed semantic layers that are lost if the reader is not familiar with another text.

Optional intertextuality.

Optional intertextuality is a milder kind of interconnectedness. In this case, the author or poet may refer to another text to create another insignificant layer of meaning. If the reader understands the link and recognizes another text, it can improve his understanding. The important part is that the link is not crucial to the reader's understanding of the text being read.

Random intertextuality.

This third type of intertextuality occurs when the reader establishes a connection that the author or poet did not intend to establish. This can happen when the reader has knowledge about the texts that the author may not have, or even when the reader creates references to a particular culture or to his personal experience.

How does intertextuality manifest itself in opera? To answer this question, let us turn to the article by Dinda L. Gorli devoted to the problem of intersemiotics and intertextuality in a certain tradition (Dinda, 2016).

The author writes that taken from a mixture of folk epics, folk songs, fairy tales and religious legends, parables and proverbs concerning human, respectively ethical, standards of virtues and

sins, the opera has a mythological background. Opera can be viewed as a hidden but magical crystallization of the psychological attitudes of humanity. Such human qualities as intelligence, wit, wisdom, cunning, patience, beauty and ugliness are the central motives for the creation of human art in all cultures. Both the «higher» arts of painting, sculpture, music, poetry and dance, and the «lower» arts of circus, photography, tattooing and gardening are associated with the «unpleasant ambiguity of the interrelationships of «art' as a means for beauty and pleasure from artistic expression. The opera includes mythological images of modern drama that express deep emotions of love, hatred and conflicts of opera etiquette. For example, 'The German Song of the Nibelungs', written eight hundred years ago, inspired Wagner to write the opera cycle 'Ring of the Nibelungs'. Saint-Saens followed the biblical plot in the opera Samson and Delilah.

Thus, we see that opera can be based on a solid mythological foundation. The same applies to the Kyz Zhibek opera, which we will analyze below.

Before proceeding directly to the study of the opera, let's talk about how we will apply the method of intertextuality to the study of this work.

Materials and methods

The borderline position of opera between musical and theatrical art determined its morphological structure. That is, this genre is located between theater studies and musicology. And if the first scientific field considers opera as a specific branch of the theater, avoids the analysis of musical dramaturgy and pays attention only to the theatrical and performing form of performances, then the second is engaged in the study of music to the detriment of theatrical productions. The history of opera in this case is integrated into the history of musical art. The main object of his interest is, first of all, opera scores. At the same time, the peculiarities of performances, the performing skills of artists, the creativity of librettists, etc. are practically ignored. The development of the opera genre is considered as a self-movement of musical forms, which, although connected with the main stage action, still have an independent value.

Many aspects of opera art remain almost without attention. First of all, this applies to those who are not included in the list of interests of either theatrical or musicological science. A new approach is proposed within the framework of cultural studies. In the context of this field of knowledge, both theatrical and musical aspects of works created in these genres are studied. In addition, emphasis is placed on the analysis of opera traditions within the framework of national culture. The origins of the formation of those dramatic techniques, the creation of which was significantly influenced by elements of the culture of the countries in which they were written, are considered. Thus, the culturological approach is the most comprehensive and covers all spheres of opera art.

However, none of these methods allows us to consider opera as a product of the interaction of different cultures and different eras, both in terms of text and in terms of music. This is where the intertextuality method can help. It has already been said above what intertextuality is, now let's talk about how to use it as a method of text research.

The method of intertextuality, that is, the presentation of a text, including a musical one, as a product of the interaction of different cultures and eras can help enrich the idea of a particular opera not only as an individual product of the epoch, but also as a work that served as a natural result of the development of certain processes in culture and society. Such a work is the opera «Kyz Zhibek», which will be justified in our article.

The comparativistic method is also important in relation to this opera. The comparative approach consists in comparing several objects of research in order to identify some similarities, common attitudes and principles in them. The aim is also to find some differences that would indicate the uniqueness and originality of these objects. However, the comparison is preceded by a deep understanding of the objects being compared. In this article, the Kyz Zhibek opera will be considered in the context of world opera art, which will make it possible to realize not only that opera is a synthesis of various arts, but also that it continues the traditions of opera art.

Discussion

The theme of the Kazakh opera tradition, as already noted above, was developed in the works of Bakayeva I.A. 'Ballet scenes in Kazakh opera – to the problem of genre interactions', Ordalieva J.S. 'The play as a source of opera performance', 'Dramaturgy of G. Musrepov in Kazakh opera', Abulgazina G.K. 'Kazakh epic opera of the seventies', Kuzembayeva S.A. 'National artistic traditions and their convergence in the genre of Kazakh opera', 'Kazakh operas' and others, but in these works the intertextual analysis of operas, in particular, the Kyz Zhibek opera was not sufficiently presented.

Kyz Zhibek is the first Kazakh opera, which premiered on November 7, 1934. The plot is based on a lyric-epic poem, it tells about the tragic fate of two lovers, the beautiful Kyz Zhibek and the brave Tulegen, who could not be together because of the machinations of Bekezhan, who was in love with a girl. The main characters of the work are Kyz Zhibek, Tulegen, Bekezhan and Bazarbai. They are the participants in the main conflict. Bekezhan loves Kyz Zhibek unrequitedly, but her heart has already been given to another – Tulegen. Bazarbai, his father, does not consent to the marriage of his son, the young man goes against his father's will and goes to meet Kyz Zhibek, but on the way to the girl's village, Bekezhan kills him. To date, sixteen versions of the Kyz Zhibek poem are known. According to one of the options, the girl marries his younger brother Sansyzbai nine years after Tulegen's death. But in the opera, the ending is different – Kyz Zhibek, unable to bear the death of Tulegen, throws himself off a cliff.

G. Musrepov carefully studied all versions of the poem. The librettist was attracted, on the one hand, by the pageantry and scale of the poem, and on the other, by the richness and beauty of the epic narrative, the beauty and sublimity of the tragic love of two young people. As the authors of the collective monograph 'Kazakh Operas' write, 'an artist whose pen is marked by 'detailed and fine finishing of linguistic material' (M. Auezov's definition), who has always recognized 'the power of the word in its artistry' (the expression of G. Musrepova), in all its diversity and brilliance expressed the facets of his unique talent in the libretto of the opera 'Kyz Zhibek'. Knowledge of native folklore (prose, poetic and musical), traditional culture, its various forms and genres, the richest epic art, the art of eloquence and oratory were fully and life-giving reflected in it' (Kuzembaeva, 2010: 20).

The first national Kazakh Kyz Zhibek opera was created in 1934, during the most difficult period of development of the Kazakh national opera school. The creators of the first works of this genre in Kazakhstan had to solve many problems associated with transferring the experience of European opera to the national soil, with introducing the Kazakh listener to this new genre, forms of music making and artistic principles. The composers and librettists managed to successfully cope with the problems that arose in front of them. The authors of the first operas managed to combine the vast heritage of European opera art with the centuries-old traditions of Kazakh national music and poetry. The creators of these works relied on traditional Kazakh folklore, used elements of epic and ritual poetry in their compositions, and also tried to use all the diversity of Kazakh song culture and traditional instrumental music.

The libretto of the opera 'Kyz Zhibek', the pearl of the Kazakh national art, is written in a figurative poetic speech, reminiscent in its style of folk dastans. The main content, the meaning of the entire dramatic conflict is embodied precisely in the libretto, i.e. in the scripted dramaturgy created by G. Musrepov. To a large extent, the libretto differs from its prototype – the epic, as already mentioned above. According to Ordalieva Zh.S., 'in the libretto for the opera 'Kyz Zhibek', the writer's desire for 'genre modulation', for the translation of the epic into a different system – into drama, stands out vividly. In this regard, the conflict has been significantly aggravated, its main forces have been emphasized. The action centers around a central storyline. To create more tension in the development of the conflict, the playwright changes some plot moves, for example, the image of Bekezhan is introduced already in the first act, whereas in the epic he appears much later. Musrepov's libretto is marked by the logic and harmony of the composition, as well as compliance with the canons of the drama' (Ordalieva, 2016: 18).

Both the librettist and the composer masterfully brought out the image of Kyz Zhibek, which is a centuries-old symbol of beauty for the Kazakh people. In order to emphasize the purity, tenderness and chastity of the girl, the authors introduced one of the traditional Kazakh symbols into the opera – the white swan (Musataeva, 2022). This name is also the first solo number of the main character – 'Gakku', which means 'swan' in translation. An interesting fact is that the song itself is based on an imitation of the swan dialect.

The opera introduced the image of another bird, but this time predatory. In his solo number in the first act, Bekezhan, the main antagonist, compares himself to a bird of prey, here you can see some allegorical meaning. As you know, through the solo numbers in the opera, the character of the actors is revealed. Thus, the main character appears to the viewer in the image of a swan, and Bekezhan – in the image of a bird of prey that threatens the swan. (In this context, we can recall the scene of the rescue of the Swan Princess from Pushkin's 'Tales of Tsar Saltan'). A bird of prey – Bekezhan – threatens the life and happiness of a beautiful swan – Kyz Zhibek. And although the predator is defeated, before that he manages to destroy the happiness of the main heroine of the opera.

A successful solution to the problems associated with the production of the opera on the Kazakh stage was proposed by both the librettist and the composer. E. Brusilovsky, when working on the music of the opera, which was originally conceived as a musical drama with small musical inclusions, relied on national folklore. Zataevich's '1000 Songs of the Kazakh people' were actively used. Suitable songs for the characters of the work were selected for a long time, so it is known that the leading melody was found with difficulty, which later became the leitmotif of the Kyz Zhibek party and, in general, the music of the entire opera. In the end, it was decided to focus on the melody of 'Gakku', which was performed by Isa Baizakov. The score used folk ritual melodies, including dance, labor dances and games, kui akyns-composers.

Results

This opera is very interesting from the point of view of intertextuality, as it is one big intertext.

First, it is necessary to say about the music.

One such example of intertext is the lamento arias, which go back to the works of the famous Italian composer of the XVI century Claudio Monteverdi. As I. Okhalova writes, 'the work of the Italian opera composer K. Monteverdi is one of the unique phenomena in the musical culture of the XVII century. In his interest in man, in his passions and sufferings, Monteverdi is a true Renaissance artist. None of the composers of that time managed to express the tragic feeling of life in music in such a way, to come closer to understanding its truth, to reveal the primordial nature of human characters in such a way' (Oxalova, 2022).

The composer wrote many famous works written in the genre of opera. This is also 'Ariadne', of which only the well-known 'Ariadne's Lament' has survived to our time, which became the prototype in the Italian opera of many lamento arias. Lamento arias have also spread in works created outside the Italian opera school, in particular, in the opera school of Kazakhstan. In the opera 'Kyz Zhibek', which is based on the lyrical epic about the love of the noble Tulegen and the beautiful Zhibek, lamento arias are widely used: Zhibek's lament, Tulegen's farewell.

Speaking about the influence of Italian opera, it is impossible not to mention another composer – Alesandro Montardi, who worked in the XVII century. In his work there are the most interesting finds in the field of orchestration, subtle dramatic flair, harmonic courage. But most of all, the composer's arias are of interest, filled, in one case, with expressive, bright, pathetic virtuosity, and in the other, with noble cantilena. As many researchers of his work note, it is in these arias that all the emotionality and expressiveness of his operas are concentrated.

Similar finds can be seen in E. Brusilovsky's opera 'Kyz Zhibek'. In the first picture of the fourth act, the leading role is given to the orchestra, whose main function is to convey the emotional state of the girl. Kyz Zhibek dreams that she is going to meet Tulegen surrounded by cheerful friends, but suddenly the picture turns from cheerful and joyful into an alarming one:

Tulegen disappears, and the girl who is madly restless in search of her lover cannot find him anywhere.

In this work, you can also see echoes of the French 'opera of salvation'. At the heart of such an essay is the struggle with a formidable danger, some heroic act. Such operas always had a happy ending: the hero won, and the innocent were saved. In order to enhance the emotional impression, the authors used such a technique as recitation against the background of an orchestral sound, which depicted the noise of an approaching chase, a storm, etc. Operas in this genre were written by composers E. Meul, L. Krubini, J.F. Lesueur and others. There is a similar technique in the opera 'Kyz Zhibek', which opens with an orchestral introduction. At this time, a majestic picture of the approaching caravan – the nomadic Khan Sarlybai of the Shekty clan opens on the stage.

The Kyz Zhibek opera is closely connected not only with the Western European musical tradition. It is based on the music of the Kazakh people. That is, the opera itself is based on Kazakh myths and legends, which were often clothed in the form of a song. An example of intertext in this case is cui.

Kui in the Kyz Zhibek opera were aimed at mastering the harmonic and textural features of polyphony, as well as at finding suitable means of reproducing folk performance techniques. The cui in this work have a genre-everyday orientation, which determines the brightness and simplicity of their thematism. An important merit of the composer is to solve the problem of polyphony in Kazakh music, the harmonization of folk tunes.

According to D.M. Mosienko, 'an important merit of E. Brusilovsky was the successful solution of the task of harmonizing folk tunes. During the formation of national composer schools, this problem was the most acute and many artists of Central Asia and Kazakhstan tried to solve it in their own way. There were discussions, sharp polemics on the pages of magazines and newspapers. Some supporters of preserving all the features of folk music considered the combination of melody with harmony and polyphony as a violation of the 'purity' of the national style' (Mosienko, 2016: 262).

Secondly, the method of intertextuality can also be used in the study of opera composition.

One such example of a composition is ballet scenes. There are six of them in total. All of them are distinguished by their artistic originality and each ballet scene has its own special function. In the first act, these are two female dances that are organically interwoven into the scene of youth games. They are of an interlude nature, replaced by games and songs. I.A. Bakayeva notes that the dances here 'recreate the pictures of youth games, fun and participate in the construction of the context – the human environment of the characters, against which the love drama begins – Zhibek's acquaintance with Tulegen: dances surround, ornament this event. They are, as it were, an introduction to action, representing an expositional genre type of scenes with the function of modeling space, additions to the exposition of heroes' (Bakaeva, 2011: 180-181).

The next dance is located in the second act, this dance is organically interwoven into the ceremony of blessing the groom – 'Shashu', develops and complements the main action, according to Bakayeva, the dance here performs the function of plot development (Bakaeva, 2011: 181).

Another dance 'Sadak bii' performs, on the one hand, the function of an exposition of a side character, and on the other – the function of a counteraction (Bakaeva, 2011: 181). This is the dance of Bekezhan, which is performed by him before killing his rival.

The following two dances directly develop the plot of the work, and do not frame it. These are the dances 'Alty Kaz' and 'Zhibek's dream'. The dance 'Alty kaz', which means 'six geese', or 'six swans', is introduced into the plot at the time of Tulegen's death. The dying hero asks the birds to convey the news of what happened to his bride.

A detailed ballet scene 'Zhibek's dream', which also includes folk songs. Kyz Zhibek dreams of a wedding with Tulegen, but suddenly a kite appears, like a comparison of Bekezhan with a bird of prey, which circles over the main character. Tulegen himself at this moment is being carried away somewhere by nukers dressed in black clothes.

Thus, the ballet scenes in the Kyz Zhibek opera are becoming more and more dramatic from action to action and their role in revealing the content of the play, as well as revealing the images of the characters, is gradually increasing. It is interesting to observe I.A. Bakayeva, who especially emphasizes the importance of the last ballet scene and notes that 'it was the means of classical ballet, not folk dances, that were needed to convey its content. The conventionality of conveying the feelings of lovers is combined with the concreteness of pantomime' (Bakaeva, 2011: 182).

Examining the composition of the opera from the point of view of intertext, one can see that Western European traditions – ballet – are organically intertwined with the Kazakh national culture – with Kazakh national dances.

Thirdly, it is necessary to say about the plot. The fact is that the plot of the opera is common in Kazakh culture, so it is advisable to consider this opera together with some others. On the one hand, the text of the opera itself is an intertext, since it is based on national legends, and, on the other hand, acts as a source for two other operas created later and having a similar plot.

The first opera we would like to mention is the opera 'Enlik-Kebek'. Created at the turn of the 70-80-ies of the XX century, the lyric-epic opera marks a new era in the development of the opera art of Kazakhstan. The work is distinguished by the scale and strength of the artistic and musical embodiment, as well as the significance and integrity of the ideological and compositional design. The opera celebrates the theme of spiritual purity, high moral ideals and devotion. In its plot, the work resembles the tragedy of W. Shakespeare 'Romeo and Juliet'. Two young people, Enlik and Kebek, love each other, but because of belonging to two different and warring clans, they cannot be happy together. The young batyr Yesen is in love with the beautiful Enlik, they belong to the same family, and the young man considers himself a worthy candidate for the role of the girl's fiance. But her heart has already been given to another, brave and valiant batyr from another, hostile family, Kebek. The lovers, realizing that their parents and the elders of the clans will not allow them to be together, run away. They live happily together a son is born to the young. But the angry elders do not want to leave the two lovers alone. According to the verdict handed down by the Biy court, Kebek must fight Yesen. Kebek wins the fight, and Yesen dies, then both lovers are executed.

The famous poet of the Sagi Zhienbayev strictly follows the primary basis of the plot and tries to carefully preserve the language of the outstanding Kazakh poet M. Auezov. The poet even includes lines from the poem in the opera, thanks to his attentiveness, sensitivity and talent of the Sagi Zhienbayev manages to create an artistic equivalent of drama and verse. S. A. Kuzembayeva in her monograph 'National artistic traditions and their convergence in the genre of Kazakh opera' notes that it was the 'lyrical spirituality of S. Zhienbayev's poetry', which was one of the brightest features of the poet's creative style, and gave the poetic presentation of the drama 'Enlik-Kebek' a special flavor (Kuzembaeva, 2006: 266).

Another wonderful opera that tells about the tragic love of two young people is the work 'Kalkaman-Mamyr'. The first edition of the opera, called 'The Unsung Song', was written in 1980, the premiere of the new, second edition, where the name was changed to 'Kalkaman-Mamyr', took place on September 27, 2007. In the center of the plot are two young people – Kalkaman and Mamyr, they love each other, but due to the fact that the young man and the girl are relatives in the fifth generation, they cannot get married. Realizing that the parents and elders of the clan will not allow them to be together, the lovers decide to run away. Their escape angers the elders of the clan, but Mamyr returns to his father, asks him for forgiveness and permission to marry Kalkaman. The angry father of the girl Kokenai shoots an arrow and accidentally kills his daughter, which he bitterly regrets. Kokenai wants revenge on Kalkaman, who, in his opinion, is the source of all the troubles. Kalkaman is sentenced to death. But Anet baba, the elder of the clan, has a condition – let the young man ride through the steppe on the fastest horse, and Kokenai can shoot him with an arrow only once. The arrow hits the thigh of a young man. Kalkaman is delirious, and it seems to him that he is already back with his beloved Mamyr, and they are walking together in the starry sky.

This epic, like the two discussed earlier, also exists in several versions. According to one version, the main obstacle to the reunion of the lovers is not their kinship, but the poverty of Kalkaman, the end is no different. According to another version, Mamyr does not die, but Kalkaman is also sentenced to death. The young man is shot in the thigh with an arrow, but he takes Mamyr with him, that is, the end of the poem is happy, which was rare for stories about two lovers who could not be together because of the disagreement of relatives of young people.

Thus, having considered the plots of the three operas, we can say about their main similarities and differences.

The plots of the works overlap with each other:

1. In the center of the narrative is the tragic love of two lovers.

2. Parents, relatives of lovers and/or elders of the clan are against their wedding.

3. A young man and a girl go against the will of older generations and tragically die.

This is what the plots of all three operas are similar in. There is also another motif that is repeated in two operas – 'Kyz Zhibek' and 'Enlik Kebek' – this is the presence of a rival for the girl's hand in the main character. In 'Kyz Zhibek' it is Bekezhan, in 'Enlik-Kebek' it is Yesen.

The main similarities between the three works were listed above, now let's move on to the differences.

The reason for the conflict in all three operas is somewhat different. In the first essay considered, lovers cannot be together because the young man's father wants to choose his bride himself. In 'Enlik-Kebek' young people are forced to flee due to the fact that they belong to two warring clans. And in the opera 'Kalkaman-Mamyr' lovers are not allowed to be together by the fact that they are relatives in the fifth generation.

The ending of the works is also different. In 'Kyz Zhibek' Tulegen dies at the hands of his rival, the treacherous Bekezhan, and the main character, unable to bear it, throws herself off a cliff. In 'Enlik-Kebek' the main character defeats his rival Yesen in a fair duel, but the lovers are executed. In 'Kalkaman-Mamyr', Mamyr is killed by the hand of her father, and her lover is wounded in the thigh. And although the wound does not seem fatal at first glance, according to the last scene, which describes how Kalkaman is delirious, we understand that the main character of this opera is mortally wounded. Thus, in the first and third operas, lovers are separated, they die separately. One of the heroes dies at the hands of his rival, and the second is unable to withstand this separation, unable to fight internal, mental pain or bodily illness. The only opera where the characters, though not for long, but were together, is the opera 'Enlik-Kebek'. A beloved son is born. They themselves die, but they stay together until the very end. One of Enlik's last three wishes is to be buried with Kebek. Their son, according to another desire of the girl, should be given to the girl's parents for upbringing.

So, having considered the plots of these three operas, we can conclude that they are basically similar: lovers cannot be together at the will of the older generation. It is worth noting that such stories were very common in Kazakh literature. And they existed in large numbers also because they were supported by real events, but all three works differ in any plot elements. The artistic execution of the theme of tragic love differs in all three compositions.

It is impossible not to mention modern opera productions, which also represent a vivid example of intertext.

The most interesting from the point of view of dramaturgy is the latest production undertaken at the Astana Opera Theater. The premiere took place on February 11, 2017, significant changes were made to the images of the main characters, to the libretto, new dramatic solutions were found. So, it was decided to make changes to the composition of the orchestra: namely, a number of national instruments were added, such as dombra, kyl-kobyz, shan-kobyz, zhetigen and kerney, it is interesting that among them there were samples that today can only be found in museums. In this production, the musical drama is finally transformed into an opera. According to the director of photography Mikhail Panjavidze, 'for 80 years the genre of the work has been defined as a musical drama. But after the editorial of the Honored Worker of Kazakhstan, member of the Union of Composers Abzal Mukhitdinov, 'Kyz

Zhibek' can rightfully be considered an opera. The maestro replaced conversational dialogues with musical recitatives, and also added several episodes with melodies of famous Kazakh songs and kuys' (Premiere of the Kyz Zhibek opera, 2022). A. Mukhitdinov skillfully added new musical elements and fragments to the score of this work, which allowed a new look at the opera, especially worth noting an interesting insert in the second act, in which a large role was assigned to percussion instruments. These additional five minutes of music allow the audience to immerse themselves in the historical atmosphere enveloping the entire production. An additional scene from the everyday life of the Kazakh people in the XVI century also allows the viewer to feel the atmosphere of the opera better.

The sound of national instruments masterfully complements the performance of artists on stage. So, the dance of archers would not seem so mischievous without the bright play of dombrists, and the soulful play of kyl-kobyz complements the scene of mourning Tulegen, being a kind of symbol in the national musical culture of the Kazakhs, kyl-kobyz takes on the functions of a guide to the other world.

It is impossible not to note the role in the musical drama of the opera of the children's choir, which performs a solemn march. Such a dramatic technique is characteristic of European operas, for example, it can be found in 'The Queen of Spades' or 'Carmen'.

One of the key moments in the opera is played by the scene of Bekezhan's revenge. In the 2017 production, it was changed by the director by adding dramatic effects. Bekezhan takes his revenge, but the action does not end there, the 'mothers of the genus' appear on the scene, who curse him. In response to this, the hysterical laughter of a young man is heard, which is a harbinger of his death.

The whole action ends with a hymn of love. Heroes die, but hope for a bright future remains. Viewers experience a certain catharsis.

It is also worth noting the role of computer effects in the production of the opera. They allow you to recreate real scenes from the life of the Kazakh people in the XVI century. The first minutes, in which the caravan is shown walking across the steppe, despite the storm that has played out, would not be so realistic without special effects. Computer effects made it possible to combine theatrical production and cinematography here. The live performance of the artists is complemented in this production by brilliant technical accompaniment.

This production is significantly different from the previous ones, for example, take the Karaganda production of 1996 by Shamgon Kazgaliyev. Its authors focused on the national basis of opera. An important role in her musical dramaturgy was played by the orchestra of folk instruments, which completely replaced the symphonic one (Ivanova, 1996: 4).

In the production of 2017, we see an organic combination of Kazakh national and European opera traditions. Traditional Kazakh musical instruments organically complement the sound of the symphony orchestra, and the soulful play of the actors makes the opera close and understandable to the modern audience.

Conclusion

So, having considered the first Kazakh Kyz Zhibek opera using the method of intertextuality and the comparative method, we can conclude that on the one hand, when creating this work, the authors relied on the centuries-old canons of European opera art. Here we can note the very construction of the opera, the use of traditional song forms and traditional ways of revealing the images of characters (through dance, for example). On the other hand, this opera is deeply individual, even the way it is constructed (not to mention the content) is somewhat different from the classical works that European audiences are used to. We must not forget that initially this work was conceived as a musical drama and in the first edition there were still a large number of scenes not framed by musical accompaniment. However, in subsequent editions, the fabric of the work changes, conversational elements are replaced by song elements, and musical accompaniment appears. Opera has a deep national basis. A lot of dances and songs, as well as

the plot itself, which is presented in different variations in other operas, makes it possible to understand how much this opera is a legacy of the centuries-old culture of the Kazakh people.

The method of intertextuality applied to this opera allows us to take a fresh look at this work. Many works are devoted to this first Kazakh opera, but they do not present a comprehensive analysis that can be carried out using the intertextuality method. The analysis of music and text using this method allows us to look at opera as a synthesis of various types of arts, which, in turn, allows us to bring the first Kazakh opera, which was considered a kind of 'pen breakdown', to a fundamentally new level. This is not just a successful experience of creating a Kazakh opera, it is the creation of a truly unique work that deserves to be heard from the best world stages.

References

Бакаева И.А. Выражая национальный колорит: функции балетных сцен в опере «Кыз Жибек» Е. Брусиловского // Простор. Выпуск № 4 (14), 2011. – С. 180-182.

Барт Р. От произведения к тексту // Барт Р. Избранные работы: Семиотика; Поэтика / пер. с фр. Г.К. Козикова. – М.: Прогресс, 1989. – С. 413-423.

Бахтин М.М. Проблема содержания, материала и формы в словесном художественном творчестве // Вопросы литературы и эстетики. – М., 1975.

Безруков А.Н. Поэтика интертекстуальности: Учебное пособие. – Бирск: Бирск. гос. соц.-пед. академия, 2005. – 70 с.

Иванова И. «Кыз Жибек» – легенда на сцене // Индустриальная Караганда. 1996. – 4 с.

Кристева Ю. Семиотика: Исследования по семанализу / пер. с фр. Е.А. Орловой. – М.: Академический проект, 2013. – 285 с.

Кристева Ю. Текст романа // Кристева Ю. Избранные труды: Разрушение поэтики / пер. с фр. Г.К. Козикова, Б.П. Нарумова. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 395-593.

Кузембаева С.А. Национальные художественные традиции и их конвергентность в жанре казахской оперы. Алматы, 2006. – С. 265-282.

Кыз Жибек // Кузембаева С.А. Мусагулова Г.Ж. Касимова З.А. Казахские оперы. – Алматы, 'Онер', 2010. – С. 18-24.

Мосиенко Д.М. Казахский музыкальный театр. История становления: Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. – М., 2016. – 262 с.

Мусатаева Д. «Кыз Жибек» Е. Брусиловского: в поисках скрытого смысла / интернет-сайт [Электрон.ресурс] – 2022. – URL: http://2011.gnesinstudy.ru/uploads/mosienko.pdf (дата обращения: 10.11.2022).

Ордалиева Ж.С. Пьеса как источник оперного спектакля /Драматургия Г. Мусрепова в казахской опере/: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. – М., 1996. – 18 с.

Охалова И. Клаудио Монтеверди [Электрон.ресурс] – 2022. – URL: http://www.belcanto.ru/monteverdi.html (дата обращения: 15.11.2022).

Премьера оперы «Кыз Жибек» [Электрон.ресурс] – 2022. – URL: http://kazakh-tv.kz/ru/view/news_kazakhstan/page_181498 (дата обращения: 10.10.2022).

Allan Graham, Intertextuality, – Routledge, 2000. – 270 p.

Gorlée Dinda. (2016). Intersemioticity and intertextuality: Picaresque and romance in opera. Sign Systems Studies. 44. 587. 10.12697/SSS.2016.44.4.06. [Электрон.ресурс] – 2022. – URL: https://www.researchgate.net/publication/312506255_Intersemioticity_and_intertextuality_Picaresque_and_romance_in_opera (дата обращения: 23.12.2022).

Диана Б. Ракишева, Манифа С. Саркулова, Нилюфар Ш. Агзамова
[1,2]Л.Н. Гумилева Евразийский национальный университет, Астана, Казахстан
[3]Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека, Ташкент, Узбекистан

Философия интертекстуальности как метод исследования оперы «Кыз Жибек»

Аннотация. В данной статье первая казахская опера «Кыз Жибек рассматривается с точки зрения философии интертекстуальности. Интертекстуальность – это концепция, впервые изложенная в работах теоретиков постструктурализма Юлии Кристевой и Ролана Барта, и относится к возникновению и пониманию любого отдельного текста из обширной сети дискурсов и языков, составляющих культуру. Ни один текст, в свете интертекстуальности, не стоит особняком; все тексты, в том числе музыкальные, взаимосвязаны с предшествующими текстами, автор же текста, определяя в процессе творчества отношение своего текста к другим, не только вступает в диалогический контекст предшествующей, настоящей и последующей культуры, но и вырабатывает свою эстетико-мировоззренческую позицию и художественные формы, которые наиболее адекватно позволяют ее выразить. Концепция интертекстуальности восходит к фундаментальной идее постмодернистской неклассической философии, что позволяет рассматривать явление оперы не только с чисто музыковедческих, но и с философских, культурологических, лингвистических позиций. Опера рассматривается как система знаков: соединение песен, разных типов арий, танцев, а также различных сюжетных линий и музыкального обрамления. Использование концепции интертекстуальности как выражения высших теоретических достижений западной философии применительно к национальному отечественному музыкально-художественному материалу позволяет по-новому взглянуть на известное оперное произведение и доказать, что опера «Кыз Жибек» является уникальным продуктом эпохи, основанном как на казахской музыкальной, так и на западноевропейской оперной традиции.

Ключевые слова: «Кыз Жибек»; Е. Брусиловский; Г. Мусрепов; казахская опера; оперные традиции; интертекст; интертекстуальность; оперные сюжеты; композиция оперы; оперная музыка.

Диана Б. Ракишева[1]*, Манифа С. Саркулова, Нилюфар Ш. Агзамова[3]
[1,2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
[3]Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент, Узбекистан

Интертекстуалдылық философиясы «Қыз Жібек» операсын зерттеу әдісі ретінде

Андатпа. Мақалада «Қыз Жібек» алғашқы қазақ операсы интертекстуалдылық философия тұрғысынан қарастырылады. Интертекстуалдылық дегеніміз - бұл постструктурализм теоретиктері Юлия Кристева мен Ролан Барттың еңбектерінде алғаш рет пайымдалған тұжырымдама және мәдениетті құрайтын дискурстар мен тілдердің кең желісінен кез-келген жеке мәтіннің пайда болуы мен түсінілуін білдіреді. Ешбір мәтін интертекстуалдылық аясында жалғыз тұрмайды; барлық мәтіндер, соның ішінде музыкалық мәтіндер де алдыңғы мәтіндермен өзара байланысты, ал мәтіннің авторы шығармашылық процесінде оның басқада мәтіндермен қатынасын анықтап, алдыңғы, қазіргі және кейінгі мәдениеттердің диалогтық контекстіне еніп қана қоймай, сонымен бірге өзін барынша паш етуге мүмкіндік беретін эстетикалық-дүниетанымдық ұстанымын және көркемдік формаларын дамытады. Интертекстуалдылық тұжырымдамасы опера феномені тек музыкалық ғана емес, сонымен қатар философиялық, мәдени және тілдік позициялардан да қарастыруға мүмкіндік беретін іргелі постмодерндік классикалық емес философия идеясынан шығады. Опера белгілер жүйесі: әндер, ариялардың әртүрлі түрлері, билер, сондай-ақ әртүрлі сюжеттік желілер мен музыкалық параметрлер жиынтығы ретінде қарастырылады. Ұлттық музыкалық-көркем материалға қатысты батыс философиясының жоғары теориялық жетістіктерінің көрінісі ретінде интертекстуалдылық тұжырымдамасын пайдалану - белгілі опералық шығармаға жаңа көзқараспен қарауға және «Қыз Жібек» операсының қазақ музыкалық және батыс еуропалық опералық дәстүріне негізделген дәуірдің бірегей өнімі екенін дәлелдеуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: «Қыз Жібек»; Е. Брусиловский; Ғ. Мүсірепов; Қазақ операсы; опера дәстүрлері; интертекст; интертекстуалдылық; опералық сюжеттер; операның композициясы; опера музыкасы.

References

Bakaeva I.A. Vy`razhaya nacional`ny`j kolorit: funkcii baletny`x scen v opere 'Ky`z Zhibek' E. Brusilovskogo [Expressing the national flavor: the functions of ballet scenes in the opera «Kyz Zhibek» by E. Brusilovsky] // Prostor. Vy`pusk № 4 (14), 2011. – s. 180-182

Bart R. Ot proizvedeniya k tekstu [From work to text]. Bart R. Izbrannye raboty: Semiotika; Po-etika [Selected works: Semiotics; Poetics]. Moscow, Progress Publ., 1989, pp. 413-423.

Baxtin M.M. Problema soderzhaniya, materiala i formy` v slovesnom xudozhestvennom tvorchestve [The problem of content, material and form in verbal artistic creativity] // Voprosy` litera- tury` i e`stetiki. – M., 1975.

Bezrukov A.N. Poe`tika intertekstual`nosti: Uchebnoe posobie [Poetics of intertextuality: Textbook]. – Birsk: Birsk. gos. socz.-ped. akademiya, 2005. – 70 s.

Ivanova I. 'Ky`z Zhibek' – legenda na scene [«Kyz Zhibek» – a legend on the stage]// Industrial`naya Karaganda. 1996. – 4 s.

Kristeva J. Semiotiké: Recherches pour une sé-manalyse. Paris, Éditions du Seuil, 1969 (Russ. ed.: Kristeva Yu. Semiotika: Issledovaniya po semanalizu. Translated from French E.A. Orlova, Moscow, Akademicheskii proekt Publ., 2013. 285 p.).

Kristeva Yu. Tekst romana [The text of the novel]. Kristeva Yu. Izbrannye trudy: Razrushenie poetiki [Selected works: Destruction of poetics]. Moscow, ROSSPJeN Publ., 2004, pp. 395-593.

Kuzembaeva S.A. Nacional`ny`e xudozhestvenny`e tradicii i ix konvergentnost` v zhanre kazaxskoj opery`. [National artistic traditions and their convergence in the genre of Kazakh opera] Almaty`, 2006. – S. 265-282

Ky`z Zhibek // Kuzembaeva S.A. Musagulova G.Zh. Kasimova Z.A. Kazaxskie opery` [Kazakh operas]. – Almaty`, 'Oner', 2010. – S. 18-24

Mosienko D.M. Kazaxskij muzy`kal`ny`j teatr. Istoriya stanovleniya: Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata iskusstvovedeniya. [Kazakh Musical Theater. History of formation]– M., 2016. – 262 s.

Musataeva D. 'Ky`z Zhibek' E. Brusilovskogo: v poiskax skry`togo smy`sla [«Kyz Zhibek» by E. Brusilovsky: in search of hidden meaning] – 2022. – Available at: http://2011.gnesinstudy.ru/uploads/mosienko.pdf [in Russian] (accessed at: 10.11.2022).

Ordalieva Zh.S. P`esa kak istochnik opernogo spektaklya [The play as a source of opera performance] / Dramaturgiya G. Musrepova v kazaxskoj opere/: avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata iskusstvovedeniya.– M., 1996. – 18 s.

Oxalova I. Klaudio Monteverdi [Claudio Monteverdi] – 2022. – Available at: http://www.belcanto.ru/monteverdi.html [in Russian] (accessed at: 15.11.2022)

Prem`era opery` 'Ky`z Zhibek' [Premiere of the Kyz Zhibek opera]/ Available at: http://kazakh-tv.kz/ru/view/news_kazakhstan/page_181498 [in Russian] (accessed at: 10.10.2022)

Allan Graham, Intertextuality, – Routledge, 2000. – 270 p.

Gorlée Dinda (2016). Intersemioticity and intertextuality: Picaresque and romance in opera. Sign Systems Studies. 44. 587. 10.12697/SSS.2016.44.4.06. – 2022. – Available at: https://www.researchgate.net/publication/312506255_Intersemioticity_and_intertextuality_Picaresque_and_romance_in_opera (accessed at: 23.12.2022).

Сведения об авторах / Information about authors:

Ракишева Диана Болатқызы – PhD-докторант, *Л*.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Саркулова Манифа Стаболовна – философия ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., *Л*.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Агзамова Нилуфар Шухратқызы – философия ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., Мирзо Улугбек атындағы Өзбекстан Ұлттық университеті «Этика және эстетика» кафедрасы, Ташкент, Өзбекстан.

Rakisheva Diana Bolatovna – PhD-student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Sarkulova Manifa Stabolovna – Candidate of Philosophical Sciences, Acting Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Agzamova Nilyufar Shuxratovna – Assistant Professor, Department of Ethics and Aesthetics, National University of Uzbekistan Mirzo Ulugbek, Tashkent, Uzbekistan.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

МРНТИ 02.51.15

Научные исследования и этические принципы: современные дискуссии

Улболсын М. Сандыбаева*, Кульшат А. Медеуова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Автор для корреспонденции:
ulbolsyn.enu@gmail.com
mkulshat@gmail.com
1https://orcid.org/0000-0001-7075-405X
2https://orcid.org/0000-0001-8860-9678
DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-300-317

Аннотация. *В статье рассматриваются дискуссии, связанные с этическими проблемами и дилеммами, с которыми сталкиваются ученые, проводящие исследования с участием людей. Через анализ разных историй злоупотреблений в исследованиях показано, как возникли этические принципы, кодексы, руководства, организации. Несмотря на то, что сегодня различные этические правила и руководства предоставляют существенные рекомендации, разногласия в сфере исследований и практики остаются. Кроме того, возрастающий процесс формализации этических принципов вызывает озабоченность у исследователей. Критика процессов бюрократизации в сфере этического регулирования исследований и практик представлена на примере канадского опыта. Опираясь на различные этические кодексы и рекомендации, определяются текущие принципы этических исследований с участием людей. Обсуждаются риски, в том числе связанные с социальными науками. Обзор литературы демонстрирует, какие проблемы сегодня становятся более актуальными, как профессиональные практики сталкиваются с этическими дилеммами и рисками. Делается вывод о том, что сложные дилеммы, которые возникают в исследовательских практиках, требуют междисциплинарных дискуссий и внедрения в различные академические и другие институции курсов по исследовательской этике. Хорошие профессиональные практики в разрешении этических дилемм нужно учитывать при разработке и совершенствований собственных национальных руководств и кодексов. Статья, полагаем, внесет вклад в расширение дискуссий об исследовательской этике и профессиональной практике.*
Ключевые слов: *научные исследования; этика; исследовательская этика; социальная ответственность; этические кодексы; риски; философия науки.*

Received 10 July 2023. Revised 25 September 2023. Accepted 11 November 2023. Available online 15 December 2023.

For citation:
Sandybayeva U.M., Medeuova K.A. Scientific Research and Ethical Principles: Contemporary Debates Critical // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 145. – №. 4. – P. 300-317. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-300-317.

Для цитирования:
Сандыбаева У.М., Медеуова К.А. Научные исследования и этические принципы: современные дискуссии // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 145. – №. 4. – С. 300-317. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-300-317.

Введение

Для современных научных исследований и цифрового общества в целом, наиболее значимыми оказались проблемы этики. Энтузиазм по поводу прогресса науки, ее достижений сменился в середине прошлого века переоценкой, вызванной такими проблемами, как экологический кризис, испытания ядерного оружия, социальными проблемами, открытиями в области генной инженерии, биотехнологии, растущая дистанция между акторами и результатами действий, возрастающая неопределенность долгосрочных последствий исследований и практик, развитие искусственного интеллекта и другими. Ученые, совершая открытия, решая эти сложные проблемы, неизбежно сегодня сталкиваются с вопросами морального измерения науки, социальной ответственности. Распространенными становятся апокалиптические, алармистские дискурсы, а в философии науки – понимание ограниченности позитивистских идеализаций научного познания и, соответственно, появляются концепции с критикой современного типа рациональности в связи с элиминацией этической составляющей. В частности, можно упомянуть работу К. Хюбнера «Критика научного разума», в которой речь не идет об отказе от науки, а о появлении новых форм взаимодействия науки с другими сферами культуры, идеалах науки, ориентированных на гуманистические ценности. Как считает философ, собственно вопрос о границах научного рассмотрения природы и действительности включает в себя и вопрос о границах научного рассмотрения самого человека, то есть, всегда возникает вопрос о природе самого человека, когда он подчиняет науку каким-то целям (Хюбнер, 1994). Тогда возникает философский вопрос, о какой этике должна идти речь в связи с новыми формами рациональности и глобальными проблемами. О необходимости новой этики писал еще Г. Йонас, утверждая, что человечество практически стоит на пороге гибели и поэтому речь идет о новых масштабах ответственности и возникший коллективный праксис является для этической теории еще ничейной землей (Йонас, 2004). Из-за того, что принцип ответственности сосредоточен на угрозе выживанию вида, его можно понимать как своего рода «чрезвычайную этику». Г. Йонас говорит об «этике избегания», призванной предотвратить «чрезвычайное зло» перегрузки земной биосферы или видового самоубийства человечества (Werner, 2003). Однако, как замечает М. Вернер, означает ли принцип ответственности, что в рамках разных процессов «главная цель обеспечения выживания человечества» является принципиально приоритетной над требованиями свободы, справедливости и участия? Или мы должны хотя бы требовать соответствующей эффективности мер, направленных на сохранение вида, поскольку они приводят к моральным лишениям в смысле «прежней этики»? (Werner, 2003). Принцип ответственности не дает четкого ответа на этот вопрос. Однако, важно то, что он обогатил и обострил профессиональную этическую дискуссию, особенно это касается современного биоэтического дискурса.

Вопрос чувствительности отдельного ученого и научного сообщества как социальной группы по отношению к моральной ответственности за последствия научных открытий и технических изобретений становится все более актуальным.

Проблема социальной ответственности часто сводится к конфликту между правом на свободу исследований и требованием внешнего контроля. Это связано с сосуществованием возможностей и рисков в рамках научного исследования и, соответственно, это проблема управления рисками и проблема приоритетов. Безусловно, развитие искусственного интеллекта дает еще больше поводов для беспокойства и этического осмысления. Есть и проблемы, на которые указывает феминистская эпистемология, учет которых необходим для лучшего понимания научных знаний, поскольку этот подход в научных исследованиях призывает нас признать роль социального в производстве знаний.

Этические проблемы и дилеммы возникают во всех формах профессиональной практики, в том числе и в социальных науках. С созданием институциональных комитетов по

этике происходит все большая кодификация исследовательской этики и профессиональной практики, все же взгляды на этические последствия различных методов и практик различаются в зависимости от дисциплины и культурных контекстов. Проблемными сегодня становятся, как ни странно, последствия из все более формализованной структуры исследовательской этики, а именно, разрыв связи между соблюдением правил и этическими действиями. К. Хаггерти даже говорит о «ethics creep», по сути, расползании этики и рисках, которые бюрократизация представляет для науки (Haggerty, 2004).

Проблемы возникают и внутри самой философии, как например, необходимость этики воображения при понимании динамики между разумом и социальным порядком, в которой философы науки берут на себя ответственность за свои воображаемые представления. Речь идет о том, что философам следует задуматься об особенностях философского воображения и подумать, как идеализация науки, если она будет широко распространена, повлияет на философское сообщество и общество в целом (Sample, 2022).

Таким образом, этические вопросы становятся все более актуальными в исследованиях и в профессиональной практике, и они не всегда имеют простые правильные и неправильные ответы.

В данной статье с междисциплинарной оптики анализируются дискуссии, связанные с практиками и научными исследованиями, затрагивающие разные ситуации риска, правила, кодексы, которые регулируют исследования людей. В связи с усиливающей формализацией процессов исследования, в статье акцентируется внимание на проблемных аспектах, демонстрирующие идею о том, что этика не сводится к формальным правилам. Делается вывод о том, что сложные дилеммы, которые возникают в исследовательских практиках, требуют междисциплинарных дискуссий и внедрения в различные академические и другие институции курсов по исследовательской этике.

Статья, полагаем, внесет вклад в расширение дискуссий об исследовательской этике и профессиональной практике. Кроме того, при разработке разного рода этических документов в академической среде, при создании собственной официальной бюрократии по этике исследований, необходимо учитывать опыт, хорошие профессиональные практики, и те проблемы, о которых пишут ученые и эксперты с разных университетов мира.

Материалы и методы

Проблема этических аспектов научных исследований, профессиональной практики не является новой для философии, однако быстрые изменения, происходящие в обществе с появлением разных технологий, способствуют возникновению проблем иного плана. Каждое достижение науки приносит как перспективы, так и определенные риски для социума. Поэтому рефлексия по поводу этических проблем может стать способом минимизировать потенциальные риски.

Анализ различных исследований по рассматриваемой теме демонстрирует, какие проблемы сегодня становятся более актуальными, как профессиональные практики сталкиваются с этическими дилеммами и то, что всегда есть потребность в постоянном пересмотре вопросов этической практики.

Для рассмотрения поставленных проблем перспективной является междисциплинарная оптика и философские подходы. Мы обратимся и к историческим контекстам, которые помогли сформировать этические руководящие принципы и политику, прежде всего, в исследованиях человека.

Существуют различные национальные положения об этическом проведении исследований, этические кодексы и рекомендации, и другие документы, особенно когда это касается исследований с участием людей и, соответственно, исследователь ориентируется на эти документы. Однако, стоит задуматься о том, в какой степени исследовательская этика может также применяться вне контекста этих исследовательских учреждений,

в которых работают специалисты по оценке воздействия. Понятно, что это касается вопросов защиты репутации этих учреждений и рассмотрения вопросов риска, все же у этических принципов существует широко признанная фундаментальная философская основа (Vanclay F., Baines J. T., Taylor C. N., 2013). В этом смысле можно говорить о том, что эти принципы также применимы ко всем практикам.

Обозначим этические принципы, которыми должны руководствоваться исследователи. Это уважение к участникам, информированное согласие, разрешение, необходимое для аудио- или видеозаписи, добровольное участие, полное раскрытие источников финансирования, непричинение вреда участникам, избежание неправомерного вмешательства, отсутствие использование обмана, презумпция и сохранение анонимности, конфиденциальность личных дел, защита данных, этическое управление, обеспечение процедур рассмотрения жалоб, соответствие методологии исследования и полная отчетность о методах. Возникают и другие темы, как конфликт интересов, моральный риск, права коренных народов и другие.

В статье будут рассмотрены и проблемные моменты, связанные с формализованными этическими принципами, в частности, на примере канадского опыта, а также ряд кодексов этических исследований и основные принципы в этих кодексах.

Кроме того, возрастающий интерес к этике, о чем свидетельствуют многочисленные конференции, рост числа специалистов по этике, этических политик в бизнесе, администрации, спорте и науке, не является ли проявлением моральной паники, преувеличением вреда и риска, или же средством заполнения морального вакуума? (Van den Hoonaard, 2001). Подобные вопросы также появляются в исследовательской среде и требуют внимания.

Результаты и обсуждение

К истории вопроса. Обращение к истории целесообразно, поскольку через разные истории можно увидеть прямую связь между злоупотреблениями в исследованиях, практиках и сформированными правилами, этическими принципами. По сути, знание историй злоупотреблений помогает понять правила, которые регулируют исследования людей.

История начинается с Нюрнбергского военного трибунала, который и актуализировал проблему этики научных исследований. В 1946 году американский военный трибунал возбудил уголовные дела против 23 ведущих немецких врачей и администраторов за их добровольное участие в военных преступлениях и преступлениях против человечности (Spellecy, Busse, 2021). Среди обвинений было то, что немецкие врачи и ученые проводили эксперименты над десятками тысяч узников концлагерей без их согласия. В результате большинство участников этих экспериментов умерли или остались навсегда искалеченными. После завершения работы трибунала исследовательское сообщество приняло первый в мире международный кодекс исследований на людях – Нюрнбергский кодекс, согласно которому добровольное согласие человека является абсолютно необходимым, и польза от исследования должна перевешивать риски. Хотя Нюрнбергский кодекс не имел силы закона, он стал первым международным документом, пропагандирующим добровольное участие и осознанное согласие. Кодек стал основой Хельсинской декларации, принятой в 1964 году, которая установила правила этики медицинских исследований (Cantín, 2014). Однако, еще в 1900 году врач армии США Уолтер Рид и его коллеги на Кубе провели свои известные эксперименты с желтой лихорадкой. Поскольку риски участия в этих экспериментах были настолько велики, Рид и его коллеги попросили добровольцев подписать письменные документы, в которых говорилось, что они понимают риски эксперимента и согласны участвовать. По сути, это первый случай документирования информированного согласия в исследовании, то есть они следовал этической парадигме согласия, до того, как она получила более широкое признание (Shamoo et al., 2009).

Следует заметить, что во время Второй мировой войны и японские исследователи-медики убили тысячи людей в ходе медицинских ужасающих экспериментов. Большинство экспериментов проводилось в Китае, в период японской оккупации. В конце войны правительство США заключило сделку с Японией, чтобы получить доступ к данным экспериментов по созданию химического и биологического оружия, в обмен правительство США согласилось не преследовать японских врачей и учёных (Shamoo et al., 2009).

Хотя Нюрнбергский кодекс действительно помог определить некоторые стандарты этического поведения, но и после его принятия имело место множество злоупотреблений. Так, талидомидовая трагедия заставила многие страны пересмотреть практику сертификации лекарственных средств. Дело в том, что препарат в 1950 году был одобрен в качестве седативного средства в Европе, но не в США. Препарат назначали для контроля сна на протяжении беременности, однако выяснилось, что прием талидомида вызывал тяжелые деформации у плода. Многие пациенты не знали, что принимают препарат, который не был одобрен к использованию, и не давали информированного согласия. Около 12 000 младенцев пострадали из-за лекарства, родившись с тяжелыми дефектами. За этим последовали слушания в Сенате США, и в 1962 году были приняты поправки к Закону о пищевых продуктах, лекарствах и косметике, чтобы гарантировать эффективность и большую безопасность лекарств и впервые производители лекарств должны были доказать FDA (Управление по контролю качества пищевых продуктов и лекарственных средств) эффективность своей продукции, прежде чем продавать ее.

Обратимся к еще одной известной истории, связанной с исследованием сифилиса в рамках исследовательского проекта Службы общественного здравоохранения США в Таскиги. Шестьсот афроамериканцев с низким доходом, 400 из которых были заражены сифилисом, находились под наблюдением в течение 40 лет, при этом их систематически вводили в заблуждение, заставляя поверить в то, что они получают бесплатные и соответствующие лекарства, им о болезни не сообщалось , а говорилось о «bad blood». Несмотря на то, что проверенное лекарство пенициллин стал доступен в 1950-х годах, исследование продолжалось до 1972 года, и участникам было отказано в лечении, причем в тех случаях, когда другие врачи диагностировали у них сифилис, исследователи вмешивались для предотвращения лечения. В результате многие умерли от сифилиса в этот период. Исследование было прекращено после того, как о его существовании стало известно общественности, в прессе даже проводились сравнения с нацистскими экспериментами и в 1997 году администрация Клинтона принесла официальные извинения от имени правительства США. Исследовавший эту историю сотрудник Института этики Кеннеди Д. Джонс на основе архивных данных, обозначил это как самый продолжительный нетерапевтический эксперимент на людях в истории развития медицин (Jones, 1981). Просматривая медицинские заключения, официальные письма врачей, в которых встречались даже выражения о «невежественных темнокожих» и т.п., Джонс показывает, что это исследование уходит своими корнями в социал-дарвинизм и псевдонаучные расовые убеждения, имевшие место на протяжении большей части XIX и начала XX веков, в том числе, предубеждения о «syphilis-soaked race» (Jones,1981). В этом отношении можно упомянуть и ситуацию со СПИДом, когда многие афроамериканцы стали считать, что меры здравоохранения являются частью заговора с целью уничтожения черной расы. В частности, New York Times процитировала Кларенса Пейджа, афроамериканского обозревателя и лауреата Пулитцеровской премии: «Вы могли бы назвать теории заговора о СПИДе и наркотиках маргинальными идеями, но они, кажется, имеют большое количество последователей среди черной интеллигенции…» (Dula, 1994). Споры по поводу использования плацебо в клинических испытаниях возникли в 1997 году, когда П. Лурье и С. Вульф, опубликовали статью, в которой они утверждали, что клинические испытания, проводимые в странах Африки и других развивающихся странах, были неэтичными (Lurie et al., 1997). Авторы выступают против использования плацебо-

контролируемых исследований, как нарушающих этику в поиске альтернативных схем антиретровирусной терапии для предотвращения перинатальной передачи ВИЧ. Они полагают, что исследования нарушают рекомендации, разработанные специально для решения этических проблем, связанных с исследованиями в развивающихся странах и что существует острая необходимость в разработке и соблюдении общепризнанного этического кодекса медицинских исследований на людях. Редактор Медицинского журнала Новой Англии (NEJM), в которой и была опубликована статья, М. Энджелл сравнила эти испытания с исследованием сифилиса в Таскиги, а также обвинила исследователей в принятии двойных стандартов, а именно, один для развитого мира, другой для развивающегося мира, после чего последовали международные дебаты (Angell, 1997). Были аргументы с разных сторон. Защитники спорных исследований утверждали, что субъекты, получавшие плацебо, не подвергались эксплуатации или плохому обращению, поскольку в любом случае у них не было доступа к азидотимидину (AZT), а участие в исследовании не ухудшило положение участников, и могло принести им пользу, предоставив им доступ к медицинской помощи (кроме AZT). Критики исследования утверждали, что собственно не важно, имели ли испытуемые доступ к лечению, необходимому для предотвращения перинатальной передачи ВИЧ, поскольку лечение доказало свою эффективность и было доступно в развитых странах. Однако, сторонники исследования утверждают, что нужно понимать этические сложности исследований в развивающихся странах и что проекты исследований могут варьироваться в зависимости от социальных, экономических и научных условий исследований.

Как отмечает Д. Ресник стандарты этических исследований на людях являются универсальными, но не абсолютными, то есть, существуют некоторые общие этические принципы, которые применяются ко всем случаям исследований на людях, но применение этих принципов должно учитывать факторы, присущие конкретным ситуациям (Resnik, 1998). Эти дискуссия, безусловно, затрагиваются и метаэтические вопросы.

Социальные и поведенческие исследования также могут нанести вред психологическому благополучию и репутации участников экспериментов, о чем свидетельствует, в частности, Стэнфордский эксперимент Зимбардо, в котором исследовались реакции человека на тюремное заключение. В эксперименте участники были поделены на «заключенных» и «охранников» и через некоторое время физическое и психологическое насилие «охранников» над «заключенными» стало настолько интенсивным, что один из участников исследования впал в истерику. Однако, процесс согласия на участие в эксперименте не предусматривал возможность прекращения данного участия по желанию испытуемого. Учитывая подобные ситуации, американская Национальная комиссия по защите прав субъектов биомедицинских и поведенческих исследований опубликовала Бельмонтский доклад, в котором были описаны основные принципы и рекомендации по защите прав участников исследований (Харламов и др., 2014).

Дж. Аннас, С. Элиас в работе «Gene mapping: using law and ethics as guides» обращаются к наследию евгеники, военным применениям, а также затрагивают вопросы расы и класса в контексте генетической дискриминации и ставят более широкие философские вопросы, как редукционизм и детерминизм, концепцию болезни и использование генной терапии для «улучшения» человека (Annas, Elias, 1992). То, как геномика будет внедрена в систему здравоохранения, окажет глубокое влияние на то, как мы концептуализируем конфиденциальность и информированное согласие в отношениях между врачом и пациентом. В отношении терминов, авторы поясняют, что большинство людей используют генетику и геномику как синонимы, но тем не менее, технически, генетика относится к действию отдельных генов, тогда как геномика относится к совокупности нашей ДНК и ее взаимодействию с окружающей средой, и более широкий термин заменит более узкий для большинства целей (Annas, Elias, 2015). Геномика не только предоставляет огромную информацию, но и предлагает новые способы ее использования для диагностики и лечения заболеваний. В связи с этим наиболее важными правовыми проблемами являются

конфиденциальность и информированное согласие, и самое главное, влияние, которое геномика может оказать на эти правовые доктрины. Эти аспекты и вызывают беспокойство у исследователей. Озабоченность вызывают и новые технологии редактирования ДНК, в частности, в аспекте опасений вероятного использования не столько для лечения болезней, сколько для попыток генетически создать «лучшего» ребенка. Отсюда и этические вопросы Аннас о том, готовы ли мы разрешить исследования эмбрионов, которые могут привести к появлению более сильных, умных детей или как выглядит «лучший» ребенок? И не путь ли это вновь к евгенике? То, как медицинское сообщество сейчас обращается с геномикой, будет определять, как в будущем будут соблюдаться медицинская этика, права пациентов. Геномная информация не будет защищена, как пишут исследователи, если этого не потребует общественность, поэтому эти обсуждения являются важными (Annas, Elias, 2015). Как генетику нельзя изолировать от медицинской практики, так и медицинскую практику и генетику нельзя понять без учета юридических и этических проблем. И возможно, «дневник прошлого и будущего» может быть лучшей метафорой конфиденциальности ДНК, и, соответственно, его следует считать таким же личным, как и собственный дневник (Annas, Elias, 2015). Зание генома может вероятностно предсказать некоторые из наших будущих проблем со здоровьем, но и информацию ДНК можно легко исказить и использовать против человека, поэтому необходимо полностью задействовать здравый смысл, когда предлагаются геномные ответы на сложные вопросы человеческого поведения.

Не углубляясь в разные ситуации, представленные кейсы уже свидетельствуют о том, что исследования на людях уже долгое время вызывают споры. Несмотря на то, что различные документы предоставляют рекомендации для исследователей, разногласия остаются, поскольку правила и руководства подлежат интерпретации и не охватывают, безусловно, все темы.

Право на свободу исследований и требование внешнего контроля.

Злоупотребления и риски, связанные с различными исследованиями и практиками привели к появлению этических кодексов и рекомендации и соответственно к различным формализованным структурам. Однако и здесь возникают разного рода проблемы. В этом контексте представляет интерес анализ канадского процесса этической проверки, проведенный членом Совета по этике исследований в области социальных наук, К. Хаггерти, причем аналогичные проблемы можно наблюдать и в американском опыте (Haggerty, 2004). Он вводит такое понятие, как «Ethics creep», по сути речь идет о том, что новая формальная система регулирования этического проведения исследований переживает своего рода «этическое расползание», когда система регулирования расширяется и включает в себя множество видов деятельности и институтов, в тоже время, усиливая регулирование всех видов деятельности, попадающие в ее сферу. Например, объема протоколов исследовательской этики; понятие «вреда», используемое Советом по этике исследований (REB); использование положений об информированном согласии и презумпции анонимности, как средства снижения рисков исследований (Haggerty, 2004: 392). Основной посыл заключается в том, что происходит разрыв связи между соблюдением правил и этическими действиями, а также появляются риски, которые «ethics creep», представляет для науки.

Автор, ссылаясь на М. Фуко, напоминает, что знание создается множеством форм ограничений. С этим сталкиваются и социальные науки. Как например, если это исследования с участием общин коренных народов, то результаты перед публикацией должны проверяться Советом племени или в криминологии увеличение специфических исследовательских контрактов и т. п. В целом, такие события ограничивают научные исследования и структурирует то, какие истины могут быть сказаны и кем. То, что мы ранее рассматривали на примере медицинских наук, институционализируются и в социальных науках, и эти науки также признаны как сфера, создающая риск. Поэтому протоколы этики исследований представляют собой официальную попытку управлять

такими рисками. К. Хаггерти обеспокоен тем, структура REB последует образцу бюрократий и будет расширяться, формализуя процедуры таким образом, что они все больше усложнят или подвергнут цензуре определенные формы нетрадиционных, качественных или критических социальных научных исследований. Логика этого процесса выглядит следующим образом. Как полагает автор, происходит переход от системы, основанной на предположении о профессиональной компетентности и ответственности ученого, к системе, основанной на институционализированном недоверии. Получается, что исследователям требуется дополнительный уровень надзора, чтобы гарантировать, что они действуют этично. Причем университеты взяли на себя многие из недостатков регулирующей бюрократии, которая имеет тенденцию расширяться. Это то, о чем еще М. Вебер писал, рассуждая о бюрократии и рациональности (Вебер, 2019).

К. Хаггерти обращает внимание на то, что журналисты более свободны от тех этических проверок, которым сейчас подвергаются ученые. «В конечном счете, это поднимает провокационный вопрос о том, облегчают ли университетские этические протоколы получение определенных форм знаний журналистам, а не исследователям, связанным с университетом» (Haggerty, 2004: 395). Есть и проблемы, связанные с трактовкой неоднозначных терминов, таких как «вред», «согласие» и даже «исследование». В том контексте он указывает на то, что REB работают с довольно широкими определениями как «исследователя», так и «исследования» и результате идет экспансивный процесс. В частности, автор приводит пример того, как студенты обычно хотят процитировать родителя или друга семьи, они удивляются, узнав, что такие обсуждения в контексте написания курсовой работы представляют собой форму исследования и как таковые должны получать этическое одобрение и соответствовать этическим протоколам. Как замечает, К. Хаггерти, одним из непреднамеренных последствий этого всеобъемлющего определения «исследования» может стать подавление инициативы некоторых энтузиастов-студентов. Или, когда одно и то же интервью проводят профессор гуманитарных исследований и журналист. Исследователь должен это заранее планировать за несколько недель или месяцев, поскольку «исследование» должно получить этическое одобрение и, возможно, придется искать освобождение от этической презумпции, что субъекты исследований останутся анонимными, в то время как журналист освобожден от этих процедур.

Возникают вопросы интерпретации относительно того, что означает серьезный вред и реальная вероятность того, что такой вред когда-либо материализуется. Вред, который может быть причинен социальными научными исследованиями, редко бывает такого же масштаба, как вред, причиняемый исследованиями в области медицинских наук, но есть примеры, когда социологи применяли исследовательскую практику, которую сегодня считают неэтичной. Яркие примеры, это исследование С. Милгрэма о послушании, тюремные эксперименты Ф. Зимбардо, которое мы ранее упоминали, исследование, Л. Хамфриса гомосексуального секса, совершаемый в общественных местах, практику, известную как «tearoom sex», представленной в его книге «Торговля в чайной» (Humphreys,1970). Все эти эксперименты вызвали дискуссию. Этические советы в области социальных наук, как правило, обеспокоены перспективой того, что исследование может нанести ущерб репутации, финансам или отношениям участника исследования или расстроить, оскорбить, травмировать участника. Есть расхождение во мнении среди членов REB, как замечает К. Хаггерти, относительно того, как оценивать серьезность вреда, связанного с такими ситуациями, как расстраивание или травмирование участника исследования, где на практике будет проведена линия, отделяющая минимальный вред от большего, чем минимальный. Конечно, это не означает, что вред, предполагаемый REB, является вымышленным, но решения о будущих возможностях гораздо более субъективны и ситуативны. Автор обращает внимание на сам язык описания, например «ненужные риски» вводит в заблуждение, поскольку советы по исследовательской этике, как правило, не занимаются рисками. Риск имеет точное значение, чаще всего связанное с актуарной наукой. В целом, «опасность заключается в том, что, поскольку ничто не

ограничивает представления о возможном вреде, исследователей просят смягчить множество потенциальных возможностей именно потому, что мы не знаем, насколько они вероятны или маловероятны» (Haggerty, 2014: 403).

В отношении информированного согласия, которое, как было отмечено ранее, должно быть добровольным, участники должны знать, что они имеют право выйти из исследования в любое время, не подвергаясь никаким последствиям. При этом перенос положений из медицинских наук в социальные науки оказался предметом разногласий. Так, социолог Ван ден Хунаард, используя документы, официальные отчеты об исследованиях, а также личный опыт, демонстрирует непропорциональный аспект анализа исследовательской этики, который отдает предпочтение количественным исследованиям, в ущерб качественным исследованиям (Van den Hoonaard, 2001). В какой-то мере качественные исследователи, по выражению одного из социологов, которого цитирует Ван ден Хунаард, стали жертвами этических ошибок в медицинских исследованиях. Например, исследовательские «протоколы», имеющие значение для исследователей-медиков, совершенно незнаком среди качественных исследователей, формы согласия в этнографии, включенного наблюдения или исследовательских интервью, кажутся неоправданно формальными и иногда неработоспособными. Неуместность использования подписанной формы согласия дополнительно подчеркивается тем фактом, что этнографические исследования не предполагают экспериментирования. Иногда исследователи полностью отказаться от этого компонента исследования, поскольку они оказываются слишком обременительными. Это касается и видеозаписей. Озабоченность вызывает и то, как положения об информированном согласии повлияют на интернет-исследования. В настоящее время в мировом исследовательском сообществе ведутся дискуссии о том, какие этические протоколы должны регулировать исследования в Интернете.

Положения об информированном согласии также затрудняют проведение исследований, в которых используется обман. Эта ситуация имеет свою историю, когда исследователи намеренно искажают свою личность, чтобы войти в недоступные социальные ситуации. К. Эриксон считает такие исследования неэтичными, поскольку подрывают ответственность исследователя перед своими объектами и могут нанести ущерб репутации области социологии (Erikson, 1967). Эта тема стала активно обсуждаемой. Дж. Корн в своей книге «Иллюзии реальности» показывает, как обман используется в психологических исследованиях для создания иллюзий реальности, то есть такой ситуаций, в которых участвуют субъекты исследования, но не раскрывается истинная цель эксперимента (Korn, 1997). Эти иллюзии реальности создаются с помощью различных форм обмана, таких как предоставление людям ложной информации о том, как они проходят тесты, или использование актеров, играющих роли. Это, в том числе драматичные и противоречивые исследования в истории психологии. В целом, общая тенденция заключалась в ограничении использования обмана в исследованиях из-за практических трудностей или невозможности получения информированного согласия. «Какими бы ни были мнения об ограничениях на обман в исследованиях, мы не должны недооценивать ущерб, который это развитие повлекло за собой для науки», дело в том, что В США половина статей до 1985 года касались той или иной формы обмана, ссылаясь на Корна, пишет Ван ден Хунаард (Van den Hoonaard, 2001:406).

Информированное согласие увеличивает и трудности в проведении критических научных исследований. Например, это касается интервью у полицейских на работе, чтобы узнать о полицейском расизме, коррупции, сексизме, насилии. В этой ситуации исследование с использованием формы согласия, информирующая сотрудников о теме исследования, скорее будет затруднено. Это касается и других критических исследований (Van den Hoonaard, 2001: 406).

Исследовательские стратегии, которые становятся все более проблематичными в академических кругах, в связи с информированным согласием, не представляют сложности в журналистской практике, поскольку они обладают свободой действий и

самостоятельно судят о том, могут ли они представлять этический риск. В отношении обмана также, как замечает Ван ден Хунаард, он стал обычной практикой во всех видах телевизионных игровых шоу, реалити-шоу, так же и в полиции это имеет место быть. Обман, предпринимаемый учеными для распространения знаний и решения более крупных социальных проблем, обычно запрещен по этическим соображениям (Van den Hoonaard, 2001: 407).

Другой важный принцип этической политики – анонимность. Однако и здесь есть важные оговорки, например, в случаях жестокого обращения с детьми, или если исследователи столкнутся с другими случаями преступного поведения, их могут по закону обязать раскрыть их источники. Наглядным примером, демонстрирующим дилемму, является случай с Расселом Огден, студентом магистратуры (MA student) криминологии в Университете Саймона Фрейзера. Эту историю подробно описывают Т. Палис и Дж. Лоума (Palys, Lowman, 2000). С 1992 по 1994 год Огден проводил интервью с людьми, которые присутствовали при самоубийствах и эвтаназии людей, больных СПИДом. Университетский комитет по этике одобрил протокол исследования Огдена, включая его обещание сохранять «абсолютную конфиденциальность» в отношении участников его исследования. В1994 году он был вызван в суд для дачи показаний по делу о смерти «неизвестной женщины». Огден согласился дать показания о результатах своего исследования, но отказался назвать участников своего исследования, тогда ему пригрозили обвинением в неуважении к суду. Когда Огдена вызвали в суд, «администрация университета отказалась предоставить юридическую помощь и не присутствовала на заседании, выделил всего лишь 2000 долларов из «сострадания» на оплату судебных издержек, которые, в конечном счете, составили более 11 000 долларов» (Palys, Lowman, 2000: 39). Огден выиграл дело, а затем подал в суд на университет, чтобы ему возместили судебные издержки. Таких ситуаций много в истории исследований. И в соблюдении этого принципа анонимности есть также различие между академическим исследователем и журналистом.

Ван ден Хунаард обращает внимание на то, что исследовательская этика разрабатывается и используется в контексте либерально-демократической традиции, которая подчеркивает права и свободы личности. Такая индивидуалистическая традиция может быть совершенно чуждой другим культурам, где преобладает коллективизм и стремление к индивидуальному согласию может стать оскорблением для более широкой группы (Van den Hoonaard, 2001).

Рассмотрев разные аспекты работы этических советов и проблем в отношении формализованных процедур на примере канадского опыта, К. Хаггерти приходит к не очень оптимистичным выводам. Он полагает, что нужно рассматривать этику как нечто большее, чем простое следование правилам. Фетишизация правил может свести этические системы к форме конформистского следования правилам. Получается, что исследователи рискуют показаться неэтичными, если они, например, не получат подписанную форму согласия, независимо от того, существовала ли хоть малейшая вероятность причинения кому-либо вреда в результате такого исследования. «Авторитет этической структуры рискует стать более принудительным, чем моральным» (Haggerty, 2014: 410). Кроме того, он акцентировал внимание на том, что такие концепты как «исследования», «исследователь» или «вред» в Политике являются пустыми означающими, которые можно интерпретировать множеством способов.

В итоге Хаггерти заключает, что расползание этической структуры продолжит свою экспансионистскую динамику, а бюрократия станет более крупной, более формальной и более жесткой. И здесь проблема заключается в том, что чем больше этических препятствий устанавливается для инновационных и критических исследований, тем больше риска гомогенизации исследований, поскольку ученые могут предпочесть путь наименьшего институционального сопротивления. Поэтому необходимо задуматься, как заключает исследователь, чьим интересам служат такие меры и что в результате теряется.

Оценка воздействия и этические принципы.

Предложенный небольшой обзор показывает, что этические проблемы и дилеммы возникают во всех формах профессиональной практики и социальные науки не являются исключением. Хотя и усиливаются процессы кодификация исследовательской этики, профессиональной практики, все же взгляды на этические последствия различных исследовательских методов и практик различаются в зависимости от дисциплины и разных культурных условиях. В предыдущей части мы показали озабоченность социологов. Поэтому уместно постоянно пересматривать тему этической практики, этических проблем, которые могут возникнуть и активно обсуждать их в профессиональной среде.

В частности, Б. Дженнингс, говоря о необходимости разработки, внедрения курсов по этике и выделяет пять основных целей этического образования для практикующих специалистов. Это стимулирование и расширение морального воображения, признание этических проблем, развитие аналитических навыков, воспитание чувства морального долга и ответственности и как справиться с моральной двусмысленностью (Jennings B. et al, 2003). Речь идет о том, что специалистам необходимо, в частности, он говорит о сфере здравоохранения, понимать этические проблемы, приобретать сочувствие к людям и интерпретировать контексты с моральной точки зрения, знать, когда и как возникают этические проблемы, изучить словарь этики и моральных аргументов, развить навыки анализа и решения этических ситуаций, развивать понимание личных обязательств и ответственности, уметь справляться с ситуациями, когда нет очевидного морального выбора и основываться на моральных аргументах. Решения в этих случаях должны основываться не на личных предпочтениях или корыстных интересах, а на обоснованных моральных аргументах. Потенциал моральной двусмысленности также означает, что отдельные практикующие специалисты должны иметь возможность обсуждать этические суждения с другими и уметь защищать свои решения и действия на моральных основаниях. «Вопросы о правильном и неправильном, хорошем и плохом могут, наконец, не допускать единого или окончательного ответа, но это не означает, что ответы, которые мы даём и должны давать, являются просто делом вкуса». (Jennings B. et al, 2003: 6).

В предложенной этими авторами учебной программе в качестве отдельного кейса рассматривается «Таскиги», его наследие и то, как оно функционирует как культурный символ и основа для рассмотрения этических проблем в общественном здравоохранении. Авторы ставят разные вопросы для обсуждения, в том числе и такие: как следует использовать концепцию «расы» в исследованиях? Как общество отреагирует на выявление рисков заболеваний, связанных с расово или этнически определенными группами населения? Как следует планировать исследования по таким вопросам? Как можно использовать результаты исследований, чтобы избежать дальнейшего ущемления расовых или этнических групп? Учитывая структуру американского общества, как можно осмысленно отличить социальные и экономические факторы от расовых категорий как в проведении, так и в отчетности об исследованиях? Фактически, как замечает Б. Дженнингс, эта история поднимают вопросы о концептуальной основе и практической реализации того, что можно считать инструментами передовой практики проведения исследований с уязвимыми группами населения или сообществами меньшинств. (Jennings B. et al, 2003: 39).

Опираясь на различные национальные положения об этическом проведении исследований, этические кодексы профессиональных ассоциаций и международных агентств, этические рекомендации в учебниках по методам социальных исследований, Ф. Ванкли, Дж. Т. Бейнс и К.Н. Тейлор определяют современные принципы этических исследований с участием людей, рассматривают их значение для практики оценки воздействия в целом и социального воздействия (Vanclay et al., 2013). Данное исследование представляет для нас интерес, поскольку оно охватывает все формы оценки воздействия. Авторы подчеркивают, что стоит задуматься о том, в какой степени исследовательская этика может применяться вне контекста официальных исследовательских учреждений.

Поскольку у этических принципов существует фундаментальная философская основа, то в этом смысле эти принципы также применимы ко всем практикам, независимо от их институциональной среды. Применение этики в профессиональном контексте часто принимает форму письменного кодекса, документа или соглашения, которое обуславливает морально приемлемое поведение отдельных лиц внутри организации или профессии, как например, в области медицинских исследований Хельсинкская декларация является определяющим заявлением, существует множество ассоциаций с разными этическими кодексами, в том числе Международная ассоциация по оценке воздействия (International Association for Impact Assessment Citation).

Однако, в кодексах акценты могут быть разными, например, большее внимание может уделяться продвижению передовой практики, или же на предотвращение злоупотреблений служебным положением, некоторые устанавливают идеальные модели поведения, другие устанавливают реальные требования к поведению. Некоторые этические кодексы больше касаются последствий поведения человека для его коллег внутри организации, другие поддержанию доверия внешних сторон. Если целью кодекса является установление соглашения об общих ценностях между членами организации, то необходим процесс поиска консенсуса (Rossouw, 1997).

Все же универсальные принципы можно вывести из моральных и философских основ. Так, после различных печально известных медицинских экспериментов определены три всеобъемлющие научные нормы, которые регулируют все исследования с участием людей: уважение к личности – требование как уважать автономию людей, так и защищать лиц с ограниченной автономией; благодеяние – непричинение вреда; справедливость – обеспечение разумных, неэксплуататорских и тщательно продуманных процедур со справедливым распределением затрат и выгод (Vanclay et al., 2013).

Исследуя динамику дискуссий об этической профессиональной практике Ф. Ванкли, Дж.Т. Бейнс и К.Н. Тейлор отмечают постепенное изменение акцентов в этических кодексах. Более ранние кодексы фокусировались на обязательствах перед обществом и надлежащем проведении исследований, тогда как новые кодексы фокусируются на обязательствах перед участниками исследований. Наблюдается также переход от нормативной этики к процедурной этике. В частности, в версии Американской антропологической ассоциации 2012 года четко говорится, что «обязательства перед участниками исследования обычно первичны» (цитата по Vanclay et al., 2013).

Эти авторы, проанализировав ключевые документы и литературу в области этики, выделили ряд взаимосвязанных принципов, которые считаются основой этических исследований с участием людей, несмотря на разные контексты. Приведем эти принципы, некоторые из которых мы ранее обозначали.

Уважение к участникам. Здесь отметим только такой момент, как обеспечение защиты лиц с ограниченной автономией, а также тех, кто маргинален или уязвим.

Информированное согласие. Этот принцип мы ранее упоминали, он предполагает, что участие должно быть добровольным выбором и основано на достаточной информации и адекватном понимании исследования и последствий их участия. Обычно информированное согласие фиксируется в письменной форме. М. Исраэль и А. Хэй подробно анализируют информированное согласие в своей книге «Research ethics for social scientists» (Israel, Hay, 2006).

Специальное разрешение аудио- или видеозаписи. Это может являться и юридическим требованием в соответствии с законодательством о конфиденциальности большинства стран.

Добровольное участие и отсутствие принуждения. Отсутствие принуждения не означает, что за участие не должно взиматься плата, при этом любая такая оплата должна быть соизмерима с количеством времени и ожидаемым нормальным доходом участников и не должна быть чрезмерной, чтобы представлять собой взятку или ненадлежащее поощрение.

Право на выход. В соответствии с принципом добровольного участия участники должны знать, что они могут выйти в любое время и удалить любые свои уже записанные данные из анализа, где это возможно.

Полное раскрытие источников финансирования.

Никакого вреда участникам. Речь идет не только о том, что участники не должны подвергаться опасностям, но и в результате не должно быть никаких неблагоприятных последствий для человека. Последнее, как отмечают авторы, оказаться более сложным. Иногда участие в социальных исследованиях может вызвать эмоциональный стресс. В этом случае исследовательское взаимодействие не должно завершиться до тех пор, пока не будет достигнуто определенное разрешение эмоционального расстройства.

Избегание неоправданного вмешательства. Это подразумевает уважение к личной жизни участников и то, что исследователи должны осознавать, что является личным и частным.

Запрещение использования обмана. Использование обмана или скрытых методов должно использоваться только при определенных обстоятельствах и только после одобрения комитета по этике.

Презумпция и сохранение анонимности. Существует презумпция анонимности и требуется явно разрешение участников на любое использование настоящих имен людей или в тех случаях, когда личность человека будет очевидна из контекста.

Право проверять и изменять стенограмму (транскрипт). Если имена людей указаны или их можно идентифицировать, эти участники имеют право проверять, как их цитируют, и вносить изменения в стенограмму и любой проект публикации, который может быть подготовлен, чтобы убедиться, что они согласны с тем, как они цитируются.

Конфиденциальность личных вопросов. На исследователе лежит ответственность выносить суждения о том, о чем следует сообщать, а что не следует разглашать публично. Даже если исследователь что-то раскрыл, это не дает ему автоматически права обнародовать это. Когда информация передается исследователю конфиденциально, такая конфиденциальность должна быть защищена.

Защита данных. Необходимо позаботиться о том, чтобы данные хранились надежно и защищены от несанкционированного доступа. Ожидается, что будут установлены сроки безопасного удаления данных.

Обеспечение участия. Исследователи несут этическую ответственность за обеспечение включения всех лиц и групп в исследование, и там, где они могут быть исключены по причинам языка, доступа или стоимости участия, должна быть предпринята попытка обеспечить участие путем предоставления соответствующих средств доступа, чтобы компенсировать расходы на посещение.

Этическое управление. Для надлежащего функционирования этических процедур необходимо наличие системы этического управления. Должен быть комитет или другой орган, который может проверять протоколы исследований до их проведения, давать советы исследователям и участникам и выносить решения в отношении жалоб.

Процедура рассмотрения жалоб. Этическое управление требует, чтобы участники имели доступ к процедуре рассмотрения жалоб и прибегали к корректирующим действиям.

Соответствие методологии исследования. Процедура исследования должна быть надежной и обоснованной.

Полная отчетность о методах. Методы исследования и аналитические процедуры должны быть полностью раскрыты, чтобы: обеспечить возможность повторения исследования другим исследователем; обеспечить экспертную оценку адекватности и этичности методологии; поощрять критическое самоанализ ограничений методологии и любых последствий для результатов и выводов (Vanclay et al., 2013).

Коме того, акцентируется внимание на этических принципах в отношении к коренным народам, что связано во многом с неэтичными исследовательскими практиками в истории. Есть Декларации Организации Объединенных Наций о правах коренных народов, разрабатываются разные кодексы для исследований или других взаимодействий с участием

коренных народов, так, например, один из кодексов был разработан Австралийским институтом исследований аборигенов и жителей островов Торресова пролива (AIATSIS). И такой принцип, как информированное согласие становится предметом обсуждения прав человека, а не просто вопросом этической исследовательской практики.

В целом, представленные принципы должны служить руководством для исследователей и, конечно же, нужно обсуждать этические вопросы с учетом междисциплинарного контекста, диалог в любой сфере всегда необходим. Итак, сбор данных и другие действия, предпринимаемые в рамках оценки воздействия, в которых каким-либо образом участвуют люди, требуют учета этических принципов исследований.

Заключение

Вера в способность науки решить самые насущные проблемы сегодня оборачивается и осознанием того, что наука сама по себе создает и риски. Причем речь сегодня идет не только о естественных и медицинских науках, но и социальные науки признаны как сфера, создающая риски. Представленный выборочный обзор как исторических аспектов, так и проблемных, связанных с ключевыми документами и принципами в области этики исследования, демонстрируют важность и сложность проблемы.

Несмотря на то, что различные правила и руководства предоставляют существенные рекомендации, разногласия остаются, поскольку правила и руководства подлежат интерпретации и не охватывают все темы. Социальная ответственность, являясь важным принципом научных исследований, также может привести к некоторым этическим дилеммам, конфликты могут возникнуть и внутри самого принципа, когда ученые решают, как лучше всего сбалансировать выгоды и риски для общества.

Злоупотребления и риски, связанные с различными исследованиями и практиками, привели к появлению этических кодексов и рекомендаций, и соответственно, к различным формализованным структурам. Однако и здесь возникают разного рода проблемы. Фетишизация правил может свести этические системы к форме конформистского следования правилам. Таким образом, саму этику нельзя рассматривать упрощенно, как простое следование правилам, этическая и профессиональная практика – это больше, чем просто наличие кодекса поведения. При этом, безусловно, не умаляется важность этических процедур и необходимость разного рода кодексов и иных документов. Можно выделить ряд взаимосвязанных принципов, которые считаются основой этических исследований, несмотря на разные контексты.

Поскольку наука становится все более глобальной по своим масштабам, важное значение имеет международное сотрудничество по этическим вопросам, в том числе и для обеспечения доверия общественности к исследованиям.

Особое внимание следует уделить этическому образованию, ведь всегда легче предотвратить этические проблемы в исследованиях. Такие цели, как расширение морального воображения, признание этических проблем, развитие аналитических навыков, воспитание чувства морального долга и ответственности и то, как справиться с моральной двусмысленностью, важны для будущих специалистов. Поэтому курсы по этике с подобными целями нужно внедрять не только в университетах, но и других организациях, занимающихся исследованиями. И, конечно, нужны междисциплинарные дискуссии особенно сейчас, когда развитие технологий, в том числе искусственного интеллекта, дают все новые поводы для этической рефлексии и озабоченности.

Финансирование

Данное исследование финансировалось Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант №. BR21882302 Казахстанский социум в условиях цифровой трансформации: перспективы и риски).

Список литературы

Angell M. The Ethics of Clinical Research in the Third World. // New England Journal of Medicine. – 1997. – №337. – P. 847-849.

Annas G. J., Elias S. Gene mapping: using law and ethics as guides. – Oxford University Press, 1992.

Annas G., Elias S. Genomic Messages: How the Evolving Science of Genetics Affects Our Health, Families, and Future. – Harper Collins, 2015. – P. 304.

Cantín M. World Medical Association Declaration of Helsinki: ethical principles for medical research involving human subjects. Reviewing the latest version //International Journal of Medical and Surgical Sciences. – 2014. – Т. 1. – №. 4. – С. 339-346.

Dula A. African American suspicion of the healthcare system is justified: what do we do about it? / / Cambridge quarterly of healthcare ethics. – 1994. – Т. 3. – №. 3. – P. 347-357.

Erikson K. T. A comment on disguised observation in sociology // Social Problems. – 1967. – Т. 14. – С. 366-373.

Haggerty K. D. Ethics creep: Governing social science research in the name of ethics // Qualitative sociology. – 2004. – Т. 27. – С. 391-414.

Humphreys L. Tearoom trade: Impersonal sex in public places. Chicago: Aldine Publishing Company, 1970. – P.180.

Israel M., Hay I. Research ethics for social scientists. – Sage, 2006.

Jennings B, et al. Introduction: a strategy for discussing ethical issues in public health. In: Jennings B, editor. Ethics and public health: model curriculum, 2003. – P. 241.

Jones J. H. Bad Blood: The Tuskegee Experiment: A Tragedy of Race and Medicine //New York: The Free Press. – 1981. – Т. 3. – P. 15-54

Korn J. H. Illusions of reality: A history of deception in social psychology. – SUNY Press, 1997.

Lurie P., Wolfe S. Unethical Trials of Interventions to Reduce Perinatal Transmission of the Human Immunodeficiency Virus in Developing Countries // New England Journal of Medicine. – 1997. – №337. – P. 853-856. doi: 10.1056/NEJM199709183371212.

Palys T., Lowman J. Ethical and legal strategies for protecting confidential research information // Canadian Journal of Law and Society/La Revue Canadienne Droit et Société. – 2000. – Т. 15. – №. 1. – С. 39-80.

Resnik D. B. The ethics of HIV research in developing nations //Bioethics. – 1998. – Т. 12. – №. 4. – С. 286-306.

Rossouw G. J. Business Ethics in South Africa //Journal of Business ethics. – 1997. – Т. 16. – С. 1539-1547.

Sample M. Science, responsibility, and the philosophical imagination //Synthese. – 2022. – Т. 200. – №. 2. – С. 79.

Shamoo A. E., Resnik D. B. Responsible conduct of research. – Oxford University Press, 2009. – P. 341.

Spellecy R., Busse K. The history of human subjects research and rationale for institutional review board oversight // Nutrition in Clinical Practice. – 2021. – Т. 36. – №. 3. – С. 560-567.

Van den Hoonaard W.C. Is Research-Ethics Review a Moral Panic? //Canadian Review of Sociology/ Revue canadienne de sociologie. – 2001. – Т. 38. – №. 1. – С. 19-36.

Vanclay F., Baines J. T., Taylor C. N. Principles for ethical research involving humans: ethical professional practice in impact assessment Part I //Impact assessment and project appraisal. – 2013. – Т. 31. – №. 4. – С. 243-253.

Werner M. H. Hans Jonas' Prinzip Verantwortung//Vorläufige Manuskriptversion. Zitierfähige Fassung in: Düwell, Marcus / Steigleder, Klaus /Bioethik: Eine Einführung. – Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 2003. – S. 41-56.

Вебер М. Хозяйство и общество: очерки понимающей социологии. – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2019. – С. 542.

Йонас Г. Принцип ответственности. Опыт этики для технологической цивилизации. – М.: Айрис-пресс, 2004.– 480 с.

Харламов В.Э., Харламова Т.М. Этика научного исследования: зарубежный опыт // Фундаментальные исследования. – 2014. – № 5-2. – С. 402-405

Хюбнер К. Критика научного разума. – М.: ИФ РАН, 1994. – 326 с.

Улболсын М. Сандыбаева, Кульшат А. Медеуова
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Ғылыми зерттеулер және этикалық принциптер: қазіргі заманғы пікірталастар

Аңдатпа. Мақалада адамдарға қатысты зерттеулер жүргізетін ғалымдардың ізденіс барысында кездесетін этикалық мәселелер мен дилеммалар бойынша пікірталастар қарастырылады. Әртүрлі қиянат оқиғаларын талдау арқылы этикалық принциптердің, кодекстердің, нұсқаулықтардың және ұйымдардың қалай пайда болғаны көрсетіледі. Бүгінгі таңда әртүрлі этикалық нормалар мен ұстанымдар маңызды нұсқаулық ретінде қызмет еткенімен, зерттеулер мен тәжірибелердегі қайшылықтар сақталуда. Сонымен қатар, этикалық принциптерді рәсімдеу процесінің белең алуы зерттеушілерді алаңдатады. Канадалық тәжірибе мысалында ғылыми зерттеулер мен тәжірибелерді этикалық реттеу саласындағы бюрократизация процестеріне сын келтірілген. Әр түрлі этикалық кодекстер мен нұсқаулықтарға сүйене отырып, адамдардың қатысуымен этикалық зерттеулер жүргізудің заманауи принциптері анықталды. Тәуекелдер, соның ішінде әлеуметтік ғылымдармен байланысты мәселелер талқыланады. Әдебиеттерге шолу бүгінгі күні қандай мәселелердің өзекті болып келе жатқанын және кәсіби зерттеушілердің этикалық дилеммалар мен тәуекелдерге қалай тап болатынын көрсетеді. Зерттеу тәжірибесінде туындайтын күрделі дилеммалар пәнаралық пікірталастарды және әртүрлі академиялық және басқа мекемелерде зерттеу этикасы курстарын енгізуді қажет етеді деген қорытындыға келді. Этикалық дилеммаларды шешудің тиісті кәсіби тәжірибесі өзінің ұлттық нұсқаулықтары мен кодекстерін әзірлеу және жетілдіру кезінде ескерілуі керек. Мақала ғылыми зерттеулер этикасы мен кәсіби тәжірибе туралы пікірталастардың кеңеюіне ықпал етеді деп санаймыз.

Түйін сөздер: ғылыми зерттеу; этика; зерттеу этикасы; әлеуметтік жауапкершілік; этикалық кодекстер; тәуекелдер; ғылым философиясы.

Ulbolsyn M. Sandybaeva, Kulshat A. Medeuova
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Scientific Research and Ethical Principles: Contemporary Debates

Abstract. This article addresses debates surrounding ethical issues and dilemmas faced by scientists conducting research with human participants. Through the analysis of different stories of abuse, the research shows how ethical principles, codes, guidelines, and organizations emerged. Although various ethical rules and guidelines provide significant recommendations today, controversies in research and practice remain. In addition, the increasing process of formalizing ethical principles is causing concern among researchers. A critique of the processes of bureaucratization in the field of ethical regulation of research and practice is presented using the example of Canadian experience. Drawing on various ethical codes and recommendations, current principles for ethical research involving human subjects are identified. Risks are discussed, including those related to social sciences. The literature review demonstrates which issues are becoming more pressing today and how professional practitioners face ethical dilemmas and risks. It is concluded that the complex dilemmas that arise in research practices require interdisciplinary discussions and the introduction of research ethics courses in various academic and other institutions. Good professional practice in resolving ethical dilemmas should be taken into account when developing and improving one's own national guidelines and codes. We believe the article will contribute to broadening discussions about research ethics and professional practice.

Keywords: Scientific research; ethics; research ethics; social responsibility; ethical codes; risks; philosophy of science.

References

Angell M. The Ethics of Clinical Research in the Third World. New England Journal of Medicine. 1997. No.337. P. 847–849.

Annas G., Elias S. Genomic Messages: How the Evolving Science of Genetics Affects Our Health, Families, and Future. Harper Collins, 2015. P.304

Annas G.J., Elias S. Gene mapping: using law and ethics as guides. Oxford University Press, 1992.

Cantín M. World Medical Association Declaration of Helsinki: ethical principles for medical research involving human subjects. Reviewing the latest version. International Journal of Medical and Surgical Sciences. 2014. Vol. 1. No. 4. P. 339-346.

Dula A. African American suspicion of the healthcare system is justified: what do we do about it? Cambridge quarterly of healthcare ethics. 1994. Vol. 3. No. 3. P. 347-357.

Erikson K. T. A comment on disguised observation in sociology. Social Problems. 1967. Vol. 14. P. 366-373.

Haggerty K. D. Ethics creep: Governing social science research in the name of ethics. Qualitative sociology. 2004. Vol. 27. P. 391-414.

Humphreys L. Tearoom trade: Impersonal sex in public places. Chicago: Aldine Publishing Company, 1970. P.180

Israel M., Hay I. Research ethics for social scientists. Sage, 2006.

Jennings B, et al. Introduction: a strategy for discussing ethical issues in public health. In: Jennings B, editor. Ethics and public health: model curriculum. 2003. P. 241.

Jones J.H. Bad Blood: The Tuskegee Experiment: A Tragedy of Race and Medicine. New York: The Free Press. 1981. Vol. 3. P. 15-54.

Korn J.H. Illusions of reality: A history of deception in social psychology. SUNY Press, 1997.

Lurie P., Wolfe S. Unethical Trials of Interventions to Reduce Perinatal Transmission of the Human Immunodeficiency Virus in Developing Countries // New England Journal of Medicine.1997. No. 337. P. 853–856. doi: 10.1056/NEJM199709183371212.

Palys T., Lowman J. Ethical and legal strategies for protecting confidential research information. Canadian Journal of Law and Society/La Revue Canadienne Droit et Société. 2000. Vol. 15. No.. 1. P. 39-80.

Resnik D. B. The ethics of HIV research in developing nations. Bioethics. 1998. Vol. 12. No. 4. P. 286-306.

Rossouw G.J. Business Ethics in South Africa. Journal of Business ethics. 1997. Vol. 16. P. 1539-1547.

Sample M. Science, responsibility, and the philosophical imagination. Synthese. 2022. Vol. 200. No. 2. P. 79.

Shamoo A. E., Resnik D. B. Responsible conduct of research. Oxford University Press, 2009. P. 341.

Spellecy R., Busse K. The history of human subjects research and rationale for institutional review board oversight //Nutrition in Clinical Practice. 2021. Vol. 36. No. 3. P. 560-567.

Vanclay F., Baines J. T., Taylor C. N. Principles for ethical research involving humans: ethical professional practice in impact assessment Part I //Impact assessment and project appraisal. 2013. Vol. 31. No. 4. P. 243-253.

Van den Hoonaard W. C. Is Research-Ethics Review a Moral Panic? Canadian Review of Sociology/ Revue canadienne de sociologie. 2001. Vol. 38. No. 1. P. 19-36.

Werner M. H. Hans Jonas' Prinzip Verantwortun.Vorläufige Manuskriptversion. Zitierfähige Fassung in: Düwell, Marcus. Steigleder, Klaus /Bioethik: Eine Einführung. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 2003 .P. 41-56.

Veber M. Hozyajstvo i obshchestvo: ocherki ponimayushchej sociologii [Economy and Society: Essays on Understanding Sociology]. (Moscow, Izd. dom Vysshej shkoly ekonomiki, 2019, 542 p.), [in Russian].

Jonas G. Princip otvetstvennosti. Opyt etiki dlya tekhnologicheskoj civilizacii [The Principle of Responsibility. The Ethical Experience for a Technological Civilisation]. (Moscow, Ajris-press, 2004, 480 p.), [in Russian].

Harlamov V.E., Harlamova T.M. Etika nauchnogo issledovaniya: zarubezhnyj opyt. Fundamental'nye issledovaniya [Ethics of Scientific Research: Foreign Experience. Fundamental Research]. 2014. No.5-2. P. 402-405 [in Russian].

Hyubner K. Kritika nauchnogo razuma [A critique of scientific reason]. (Moscow, IF RAN, 1994, 326 p.), [in Russian].

Сведения об авторах / Information about authors/Авторлар туралы мәлімет:

Сандыбаева Улболсын Майтановна – к.ф.н., ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Медеуова Кульшат Агибаевна – д.ф.н., профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Sandybayeva Ulbolsyn – Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan**.**

Medeuova Kulshat – Doctor of Philosophical Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Сандыбаева Ульболсын Майтанқызы – ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Медеуова Күлшат Ағыбайқызы – ф.ғ.д., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

МРНТИ 02.01, 13.11.22

«Алашординские» частушки: наследие М. Жумабаева в народной памяти

Зубайда К. Сураганова[1]*, **Куралай К. Сарсембина**[2]

[1]*Институт истории государства МНВО РК, Астана, Казахстан*
[2]*Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (филиал), Астана, Казахстан*

***Автор для корреспонденции:**
[1*]*suraganova_zk@mail.ru*
[2]*kuralai_sk@mail.ru*
[1]*https://orcid.org/0000-0001-9893-6461*
[2]*https://orcid.org/0000-0002-5571-7944*
DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-318-331

Аннотация. *В статье на основе архивных и полевых материалов, собранных в Акмолинской области, дается общее представление о социально-культурной жизни региона в 20-30-е гг. прошлого столетия. Происходивший в указанный период процесс установления новой власти, направленный на исключение из общественной и политической жизни целых групп людей, определяется ею как «бывшие» и «лишенцы». Их сегрегация объяснялась необходимостью формирования нового общества и государства, построенных на основе социальной справедливости.*

В Казахстане, оцениваемом в то время, как один из отсталых регионов Востока, в рамках коллективизации и борьбы с кулацко-байскими элементами проводилась конфискация движимого имущества казахов – скота. Его последствием стала, как известно, гуманитарная катастрофа – голод. Ее предчувствие выразилось в антисоветских частушках.

Новизна работы определяется тем, что в научный оборот вводятся тексты антиправительственных частушек указанного периода на татарском (ногайском) и казахском языках. Анализ текста «алашординской» частушки на казахском языке позволил выявить ее связь с творчеством выдающегося казахского поэта – Магжана Жумабаева и предположить происхождение частушки на основе его произведения.

На примере приводимых частушек представляется отношение «бывших» и им сочувствующих к новой власти. Значительная часть «лишенцев» за годы советской власти подверглась физическому истреблению, моральному и психологическому насилию. Но их голос сохраняется в памяти их потомков – постпамяти.

Ключевые слова: *Казахстан; Акмолинская область; казахи; «бывшие»; «лишенцы»; антисоветский фольклор; «алашординские» частушки; постпамять.*

Received 11 September 2023. Revised 25 September 2023. Accepted 18 October 2023. Available online 15 December 2023.

For citation:

Suraganova Z.K., Sarsembina K.K. *Alashorda folk songs: M.Zhumabayev's heritage in public memory*// Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 145. – №. 4. – P. 318-331. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-318-331

Для цитирования:

Сураганова З.К., Сарсембина К.К. «Алашординские» частушки: наследие М. Жумабаева в народной памяти // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 145. – №. 4. – С. 318-331. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-318-331

Введение

Культурно-исторический контекст 1920-30 гг. в СССР: социальная сегрегация «бывших».

Согласно большевистскому пониманию, как отмечают исследователи, принципы социальной справедливости основывались на методике селекции с целью «формирования желательной классовой структуры» (Федорова, 2007: 483), из которой при помощи лишения избирательного права, закрепленного законодательно в 1918 г., исключались «лишенцы» – «лица, прибегавшие к наемному труду с целью извлечения прибыли, живших на нетрудовой доход или занимающихся торговлей», лица из духовного сословия (монахи, духовные служители церквей или религиозных культов всех вероисповеданий и толков), служащие и агенты бывшего имперского государственного аппарата, полиции, жандармерии, «члены царствовавшего в России дома, лица,... руководившие деятельностью, занимавшейся контрреволюционными правительствами» (Конституция РСФСР, 1918).

Списки лиц, лишенных избирательного права на законодательной основе, появились в советском государстве впервые в Конституции 1918 г. (П. 65. Глава 13. Раздел 4. Активное и пассивное избирательное право) (Конституция РСФСР, 1918: 61-62). Позднее лишение или восстановление в избирательных правах предусматривалось целым рядом документов, что свидетельствовало о значимости для процесса советизации вопросов социальной сегрегации и маргинализации населения из числа «бывших». Менее чем через полгода в общей части Декрета ВЦИК «Инструкция о порядке перевыборов волостных и сельских Советов», выработанной Президиумом ВЦИК по исполнению V Всероссийского съезда Советов, на комитеты бедноты возлагается задача проведения решительной борьбы с кулаками, подчинения среднего трудового крестьянства влиянию деревенской бедноты (Декрет ВЦИК, 1918: 66). В документе подчеркивается, что необходимо «обратить особое внимание на то, чтобы в выборах приняли участие только лица, имеющие на то право. Кулаки и контрреволюционеры лишены Советской Конституцией избирательного права, которое предоставлено только бедноте и среднему трудовому крестьянству. При этом, само собою понятно, не должны оказывать никакого влияния на выборы все те эксплуататорские элементы, помещики, кулаки, мироеды, которые были лишены своей собственности в процессе революции. Вчерашние эксплуататоры не могут принимать участия в выборах Советов. Перевыборы будут иметь революционный смысл только тогда, если Советы будут избраны деревенской беднотой и средним трудовым крестьянством» (Декрет ВЦИК, 1918: 68). В примечании главы III указанного Декрета ВЦИК «О лишении избирательных прав» указывается, что в случае нелояльности «если отдельные лица из них (чиновники и деятели как царского, так и контрреволюционных правительств) своей службой или деятельностью не доказали своей лояльности в отношении Советской власти, они могут быть вносимы избирательными комиссиями на основании ст. 23 Конституции Р.С.Ф.С.Р. в списки лиц, лишенных избирательного права» (Декрет ВЦИК, 1924: 992). Такое дополнение демонстрирует суть советского избирательного права, в результате которого граждане лишались избирательных прав не на законодательной основе, а вследствие решения местных властей. Как показывают исследования, вольное толкование нормативно-правовых документов приводило к тому, что подавляющее большинство «лишенцев» «не имело отношения ни к классовым врагам, ни к политическим противникам советского правительства» (Тулбасиева, 2023: 8).

В результате реструктуризации лица, лишенные избирательного права маргинализировались, становились изгоями. «Дискриминация «лишенцев» на основании конституции не только запрещала участие на выборах, но даже выселяла из квартир и поселков; «лишенцы» не имели доступа к получению медицинской и юридической помощи; их дети не могли получить образование; облагались дополнительными налогами;

исключались из производственных кооперативов, колхозов, профсоюзов; не принимались на работу в государственных организациях» (Тулбасиева, 2023: 6).

Процесс ликвидации социально неугодных начался уже, как известно, в 1917 г. Позднее он приобрел характер системной работы. Сначала людей лишали избирательного права, их как бы метили, а затем приступили к фазе их ликвидации как социального класса. Причем акции по ликвидации имели несколько этапов. Так, значительное число дел по конфискации байского датируется осенью 1928 г., но, как свидетельствуют архивные источники, классовая борьба на этом не завершилась. Так, на Акмолинском окружном учредительном съезде окрколхозсоюза, состоявшемся 26 июля 1929 г. участники отметили, что «в связи с бурным ростом колхозов в ауле и деревне растет классовая борьба, в основу которой должно лечь наибольшее выступление на кулацко-байскую верхушку» (приводится оригинальная пунктуация и орфография документа) (Государственный архив города Астана. Ф 241. Оп. 1. *Д* 23. *Л*. 11).

О культурном уровне советского аппарата, исполнителей акций конфискации красноречиво свидетельствуют записи в документах. В своем докладе о задачах колхозного строительства советский чиновник «коротко остановился на истории развития колхозного движения, где отметил, что развитие колхозов было еще в крепостное право, но тогда колхозы организовывали помещики исключительно в своих интересах с тем, чтобы самим заставить крестьянство отказаться от выступления против помещиков и т.д. и с целью большей эксплоатации крестьян» (приводится оригинальная орфография документа) (Государственный архив города Астана. Ф 241. Оп. 1. *Д* 23. *Л*. 11).

Согласно оценке советского историка А. П. Кучкина (1888-1973), одного из авторов учебника «Краткая история ВКП(б)» под редакцией В. Ю. Кнорина, Казахстан рассматриваемого периода охарактеризован как одна из отсталых республик Востока, где «трудности социалистического строительства особенно велики…». (Кучкин, 1946: 4). Историк объясняет их тем, что революция обошла казахский аул, где экономическая и политическая власть продолжала принадлежать баям, где беднота прозябала в невежестве («грамотность среди казахов составляла не более двух процентов»), слабостью коммунистической организации республики, враждебностью старой интеллигенции, дисперсным расселением казахов и т. п. (Кучкин, 1946: 4-5) [13, 4-5] Для создания подлинных советов в ауле, по мнению А. П. Кучкина, требовалось ликвидировать власть баев, освободить казахское население от влияния родовых и патриархальных пережитков (Кучкин, 1946: 6).

В результате началась работа по ликвидации баев как социального класса. Чем эта государственная акция завершилась, нам хорошо известно. Новая власть слабо понимала специфику степного хозяйствования, суть социальной жизни в казахской степи, которая отличалась от оседлого населения тем, что зажиточная прослойка населения находилась в состоянии постоянных колебаний. Состоятельность богатых скотовладельцев – «баев» у казахов не была константой. Экстенсивный способ ведения хозяйства, зависимость от погодных и климатических условий, богатые поминальные мероприятия, угон скота нередко переводили состоятельных скотовладельцев в категорию середняков, а то и малоимущих. Понятие «бай» не имело четкой социальной определенности, оно означало богатого степняка, имевшего значительное поголовье скота в определенный момент времени. Кроме того, хозяйства еще недостаточно оправились от последствий массового голода 1920-х гг. В результате игнорирования и незнания специфики хозяйствования в Казахстане и последовавшие за этим насильственная седентаризация казахского населения, конфискация скота у крупных скотовладельцев, лишение их таким образом политического и экономического влияния, их высылка, перераспределение конфискованного у баев скота неимущим привели к еще большей социальной драме – голоду начала 1930-х гг. «Взаимосвязанные кампании коллективизации сельского хозяйства и перевода казахов-кочевников на оседлое положение ввергли регион в хаос массового бегства, гражданской войны и беспримерного голода. Эскалация

поставила местное общество на грань уничтожения. Но притом этот кризис обусловил прочность большевистской власти» (Киндлер, 2017: 8). Голод, по мнению ученых, стал следствием перевода казахов на оседлое положение – самого масштабного общественно-политического эксперимента большевиков (Киндлер, 2017: 7).

Состоятельные скотовладельцы, наряду с указанными выше «лишенцами», пополнили ряды «бывших». В целом под «бывшими» подразумевались не только «представители бывших имущих классов, лишенных привилегий в ходе Октябрьской революции 1917 г., но и многочисленный отряд средних социальных слоев, которые по тем или иным причинам были причислены большевистской властью к категории так называемых «бывших людей» или «социально чуждых элементов» (Smirnova, 2003).

Сухой слог официальных документов 1920-1930-х гг. доносит до нас историю социальной ломки, драму людей, которых тогда определили в новой советской лексике как «бывшие». «Такие попытки утверждения власти и государственного строительства, осуществлявшиеся в ходе кампаний коллективизации, были равносильны созданию чрезвычайных социальных ситуаций и общественных кризисов. То, в чем население видело драматичные потрясения, люди из окружения Сталина расценивали как эффективную стратегию властвования. Они правили в режиме непрекращающейся эскалации. Кризисы служили им одновременно стимулом и целью» (Киндлер, 2017: 8).

Материалы и методы

В работе использованы архивные источники для репрезентации культурного контекста рассматриваемого периода. Привлеченные полевые материалы характеризуют отношение к осуществляемой властями политике в Казахстане.

В ходе работы над статьей использованы сравнительно-исторический, системный методы, которые позволили представить общее советское фольклорное пространство, где частушки приобретают форму протеста. Тексты частушек получены в результате применения традиционных этнографических методов: опроса и интервью.

Выявленные в городском архиве столицы Казахстана документы очень точно характеризуют социальную атмосферу 1920-30 гг., положение «бывших» в тогдашней Акмолинской области и г. Акмолинске. Большой интерес представляют архивные источники, где отложилось большое число документов о социальном и имущественном происхождении (Государственный архив города Астана. Ф. Р 182. Оп. 2. *Д*. 311. *Лл*. 318-321; *Д*. 318-321), о состоянии избирательных прав «бывших» (Государственный архив города Астана. Ф. 241. Оп. 2. *Д*. 12-13), списки лиц, «вычищенных из соваппарата и личного состава горсовета» (Государственный архив города Астана. Ф. Р 182. Оп. 2. *Д*. 322), о конфискации имущества баев (Государственный архив города Астана. Ф. 241. Оп. 1. *Д*. 100, 131-135, 174; Ф. 241. Оп. 2. *Д*. 11, 14-76), о выселении крупных баев с конфискацией имущества (Государственный архив города Астана. Ф.241. Оп. 2. *Д*. 11, 14, 17-22), об оказании помощи нуждающимся из конфискованного байского имущества (Государственный архив города Астана. Ф. 241. Оп. 1. *Д*. 128, 131) т. п.

Антисоветский фольклор, находившийся под запретом в советское время, продолжает храниться в памяти уже не свидетелей той эпохи, а их потомков. В статье приводятся два текста частушек, записанных в 2020 г. со слов уроженки Южно-Казахстанской области 1943 г. р. Социальное происхождение ее родных по материнской и отцовской линиям связано с «бывшими». Отец ее матери Зуры Юмакуловой в девичестве (1905 г. р.) – Юмакулов Абдул (этнический ногаец), со слов информатора, «держал подряд», т. е. строил дома в г. Атбасар, нанимая при этом работников.

Методология

Историческая память в теоретическом осмыслении М. Хирш. То, что наш информатор сохранил в своей памяти частушки, определяется в современной науке термином «постпамять», который введен в научный оборот американским ученым М. Хирш. В рамках теории памяти концепция «постпамяти» позволяет описать отношение «последующего поколения» к личной, коллективной и культурной травме своих предшественников, к опыту, который они «помнят» только посредством историй, образов и поведения, среди которых они выросли. Из-за того, что эти переживания передавались им так глубоко и аффективно, эти воспоминания репрезентуются в памяти «последующего поколения» как свои собственные. Таким образом, связь постпамяти с прошлым на самом деле опосредована не воспоминанием, а воображаемым вкладом, проекцией и творчеством. Она сформирована, хотя и не напрямую, травмирующими фрагментами событий, которые до сих пор не поддаются нарративной реконструкции и превосходят понимание. Эти события произошли в прошлом, но их последствия продолжаются и в настоящем (Hirsch). Ключевым тезисом ее работы является стремление показать, что даже менее вовлеченные участники способны принимать участие в создание постпамяти, даже после смерти членов семьи тех, кто являлся непосредственным участником событий (Hirsch, 2008: 111). По ее мнению, на передачу индивидуальных и семейных воспоминаний влияют общность истории и образов, укорененных в коллективном воображаемом, сформированном общественными, поколенческими структурами памяти (Hirsch, 2008: 114).

Постпамять как другой уровень и качество памяти людей содержит в себе факт присвоения себе потомками части травматических воспоминаний членов своей семьи на основе глубокой эмоциональной и душевной привязанности к ним. Не случайно исследователи отмечают, что «во многом пространство памяти в Казахстане – это пространство постпамяти, это семейные истории, рассказанные родителями, бабушками и дедушками, истории появления семьи в Казахстане, которые в тысячах случаев были связаны с насильственными переселениями, раскулачиваниями, государственными репрессиями» (Кадурханова, 2019: 173-174). Постпамять доносит до нас голоса «бывших» и близких им людях. В целом антисоветский фольклор свидетельствует о том, что советская власть не была принята значительной частью населения СССР. Ее принятие произошло только лишь «благодаря развитому репрессивному аппарату, советскому правительству удалось запугать население на долгие десятилетия и создать мнимую лояльность к советской власти» (Игнатенко, 2017). В словах народа правительство видело угрозу советскому государственному строю. Частушки, созданные коллективным автором, свидетельствуют «о насильственно уничтожаемом времени, которое, скорбно приплясывая, в муках и стонах провожала страна» («Летит орел над морем…»).

Обсуждение

Антисоветский фольклор как форма выражения протеста. Сопротивление коллективизации по всей стране имело как насильственные, так и пассивные формы, одной из которых было распевание антиколхозных частушек, ставшее ярким средством выражения гражданской позиции крестьян. «По мнению исследователей, в политических частушках прослеживается конфликт двух противоборствующих сторон, и одно и то же событие может подаваться с диаметрально противоположных точек зрения. Так, если официальная пропаганда прославляла советскую власть, то неофициальный фольклор был направлен на высмеивание последней. Вероятно, что частушки распространялись и как средство развлечения, но советская власть видела в них угрозу… В 1928 году ОГПУ СССР фиксировало увеличение случаев появления антисоветских стихов, частушек,

которые быстро распространялись среди крестьян, преимущественно в устной форме…» (Игнатенко, 2017).

В течение 1930-х гг. отделы ОГПУ информируют о случаях «демонстративного исполнения частушек». Частушки пели не только «бывшие», но и колхозники. Под контрреволюционные напевы крестьянки танцевали. Так, в 1936 г. в Беларуси, на Гомельщине (деревня Кораблище Чечерского района) на устраиваемых вечеринках крестьянки пели частушки и танцевали под них танец «Три Феклы» (Игнатенко, 2017).

В начале 1930-х гг. в редакциях многих советских изданий «под лозунгом «классовой бдительности» проводились «контрольные проверки». Корреспондентский корпус был нацелен на «классовую борьбу» с зажиточным крестьянством. Вполне вероятно, что публикуемые… тексты были собраны с целью донести до партийной власти подлинные настроения, сложившиеся в селе». Специалисты отмечают уникальность этих текстов, поскольку они рассматриваются сегодня, «как социальные фиксаторы протестных настроений, бытовавших во время коллективизации в крестьянской среде» (Спецсообщение ГПУ, 1934).

Исполнение частушек, хранение их текстов становилось основанием для признания человека «врагом народа» за антисоветскую агитацию и пропаганду с соответствующими последствиями: «срок от 6 месяцев до 10 лет лишения свободы с конфискацией всего или части имущества» (Игнатенко, 2017), вплоть до высшей меры социальной защиты – расстрела. Об этом говорят следственные дела (Симонов). В архиве Костанайской области одно из дел (Хранил написанные контрреволюционного..., 2014) замечательно иллюстрирует такой подход в отношении антисоветской пропаганды в виде частушек. В обвинительном заключении следственному делу № 45202 от 27 ноября 1941 г. УНКВД по Кустанайской области за антисоветскую деятельность был арестован и привлечен к следствию Рат Густав Фридрихович. Помимо прочего ему вменялось хранение написанных им частушек «контрреволюционного содержания, дискредитирующие существующий строй в СССР». По окончании следствия принято решение «Рат Густав Фридрихович, 1909 года рождения, уроженец Днепропетровской области, Панаснянского района, село Берестовое, немец, гражданин СССР, из крестьян-кулаков, беспартийный, образование среднее, не судим, до ареста учитель Надеждинской средней школы Мендыгаринского района. В том, что будучи антисоветски настроен, проводил антисоветскую агитацию, направленную на дискредитацию проводимых мероприятий ВКП(б) и советским правительством, восхвалял мощь фашистской Германии и хранил частушки, совершил преступление, предусмотренное статьей 58 пункт 10 часть 2 УК РСФСР… Ходатайствуем перед особым совещанием при НКВД СССР о применении обвиняемому Рату высшей меры наказания – расстрел». Позднее приговор суда смягчен: «…25 июня 1942 года. Рат Густава Фридриховича признать виновным по статье 58 пункт 10 часть 2 УК РСФСР с применением санкции 58-2 УК и приговорить к 10 годам лишения свободы с поражением в избирательных правах сроком на 5 лет с конфискацией имущества лично принадлежащего осужденному…» (Хранил написанные контрреволюционного..., 2014).

Частушечные напевы в его амбивалентном варианте или прямой передаче используются советскими композиторами и поэтами («Летит орел над морем...»). Начиная с конца 1920-х годов большевики, понимая роль народного фольклора и частушки в том числе, начинают борьбу с их распространением популярнейших устных жанров («слухов», анекдотов). В 1930-е годы «крестьянский фольклор», воспринимавшийся «пережитком» прошлого, считается угасающей традицией, на смену которого должен прийти новый «советский фольклор». В целом этот период – 1920-1930-е годы рассматривается исследователями как время успешного вторжения советской пропагандистской машины в сферу народного фольклора традиционной культуры, когда ей удалось довольно легко подчинить ее своим интересам (Сароглиди, 2017: 86).

Специалисты, собиравшие в это время фольклор в полевых экспедициях, с осторожностью и в тоже время сожалением отмечали: «Будучи в Калининской области,

я встречал много антисоветских частушек, я долго не решался их записывать и отослать вам сейчас, не зная, есть ли в том какая-нибудь ценность. Они обречены на вымирание, но я думаю, «прикрывать» их все же нельзя, т<ак> к<ак> они многое характеризуют, вернее, характеризовали» (Запрещенные песни..., 2014: 772).

После коллективизации, вызвавшего им голода, огромную роль сыграл фактор влияния пропаганды, которая, начиная с 1938 года, после издания учебника «Краткая история ВКП(б)» безраздельно воцарилась в общественном пространстве государства. Ее роль оценивается сегодня исследователями как большевистский катехизис, ставший эталоном в идеологии, науке и культуре [23, с. 62]. «Советская пропаганда выделялась монументальностью, имела основательную научную (…) основу в виде коммунистических идей, которая придавала ей некоторую респектабельность» (Сергалиев, 2020: 19). Давление идеологических установок правящей партии определяет границы дозволенного в социальной жизни. В официальной жизни советский человек начинает жить в рамках предписанных советской властью норм. В семье, дома этот официальный сценарий не всегда присутствовал, а иногда он имел прямо противоположный характер. Он выражался в воспитании родителями, в их методах. В рамках семьи память хранит семейные истории, которые иллюстрируют суть эпохи. Социальное происхождение в этом случае играло ключевую роль. Оно влияло на то, каким образом складывалась история семьи, насколько ее старшее поколение вписалось и адаптировалось к советской реальности. Социальный протест, который, казалось, исчез вместе с их носителями, насильственно переселенных в глухие, далекие места, репрессированных, сохранили выжившие. Люди из числа «бывших», «лишенцев» или близких к ним отличались наличием собственного представления о жизни, идущее вразрез с советской пропагандой, пусть и не громко, но они сохраняли собственное мнение о происходящем. Сопротивление новым порядкам перешло в разряд глухих скрытых выражений. Понимая все последствия, носители такого понимания старались высказывать его обтекаемо, но иногда все же их представления сохранялись в такой удивительной форме выражения, как семейный и народный нарративы. В отличие от семейных историй, хранивших память о родных, фольклор был выражением надличностным, народным и анонимным.

Приводимые в настоящей работе два текста частушек исполнялись на ногайском (со слов информатора) и казахском языках. По его воспоминаниям частушки исполнялись ее матерью, им она обучила своих пятерых детей, включая и ее – самую младшую, родившуюся во время войны. Отец нашего информатора так и не увидел своего младшего ребенка, погиб на фронте в 1944 г. Первая частушка на ногайском языке (текст фонетически воспроизведён и согласован с информатором):

Ақ шляпа жиллəтə,
Қора шляпа тирлəтə,
Штан да юқ, күлмək та юқ!
Совет бабай ни ішлəтə!

Ақ шляпа желдетеді,
Қара шляпа терлетеді,
Шалбар да жоқ, көйлек та жоқ!
Совет бабай не істейді! (ПМА, 2020)

Приведенный текст имеет характер народной частушки, в которой представляются последствия коллективизации. Ее текст собственно похож с аналогиями из других регионов.

Отражение коллективизации и ее последствий представлены в аналогичных частушках крестьян из Гомельщины, Кубани, Прикамья:

Нет ни хлеба, ни колбас,
Разбежится весь калгас (Игнатенко, 2017).

У калгас дарога прама,
А з калгаса касяком,
У калгас пашлі у лапцях,
А з калгаса басяком.
Сталін ходзіць па садам
І збірае слівы,
Кто у калгас не пашоў,
Той і шчаслівы (Игнатенко, 2017).

Колхоз, колхоз
Какое тебе звание,
Без рубашки, без штанов
Идем на собрание (Частушки, собранные редакцией..., 1932).

Пузо голо,
Штаны в клетку,
Выполняем
Пятилетку (Частушки, собранные редакцией..., 1932).

Ты подумай-ка, подружка,
Шуру раскулачили,
его новую гармошку на торги назначили (Подюков, Свалова, 2013: 14).

Дролю голоса лишили в это
воскресение.
Меня приняли в колхоз, его –
на выселение
(Подюков, Свалова, 2013: 14).

Исполнение детьми частушек подобного рода также не оставались без последствий. Так, согласно одному из источников, из-за исполнения так называемого «кулацкого фольклора» в школе на уроке литературы с ними провели соответствующую беседу, а учителя литературы сняли с работы за то, «что рекомендовал ученикам собирать к/р кулацкий фольклор, кулацкие частушки» (Игнатенко, 2017).

Два следующих четверостишия на казахском языке имеют более глубокую символическую наполненность:

Күн батысты қара бұлт қаптаған,
Көгенде жоқ жалғыз жұлдыз батпаған.
Түн еріп жұр түннен тұған перілер
Тәңірісін табанына таптаған,
Иван есалан.

Күнбатысты қараңғылық қаптаған,
Күні батып, жаңа таңы атпаған.
Түнеріп жүр түннен туған перілер,
Тәңірісін табанына таптаған

Күн батысты қара бұлт қаптаған,
Көгенде жоқ жалғыз жұлдыз батпаған,
Түн еріп жүр түннен тұрған перілер,
Тәңірісін табанына таптаған, Иван есалан (ПМА, 2020).

Күнбатысты қараңғылық қаптаған,
Көгенде жоқ жалғыз жұлдыз
батпаған,
Түн баласы Тәңірісін өлтіріп,
Табынатын басқа Тәнірі таппаған...

Қап-қара түн. Толқындары қара қан,
Қара түнде өңшең соқыр шұбырған.
Сол шұбырған исансыз соқыр
алдында
Ентелеген кәдімгі Иван есалан
(Жұмабаев, 2023: 11-12).

Слева приведены слова из частушки, сохранившиеся в памяти информатора. С ее слов, куплетов было более 10-ти. Справа строки из стихотворения М. Жумабаева «Пайғамбар». По словам информатора, приведенный слева текст исполнялся ее матерью в виде частушки и сохранился в ее памяти, поскольку текст заучивался наизусть. Под персонажем «Иван есалан», как отмечает информатор, ее мать подразумевала Ленина. Родительница нашего

информатора, передавая своим детям по памяти частушку, называла ее «алашординской» и говорила, что ее пели все из окружения ее семьи в 1930-е гг. во время проживания их семьи в г. Алма-Ате (ПМА, 2020). При этом информатор не был знаком со стихотворением М.Жумабаева «Пайғамбар».

Представленные выше текст частушки и выдержки из стихов выдающегося казахского поэта, как видим, практически идентичны по смыслу и по содержанию. Во всей видимости, текст частушки сформирован на основе стихов поэта, испытавшего на себе социальную сегрегацию, организованную советским государством по отношению к «бывшим». Примеры подобного использования произведений классиков в протестной и тюремной лирике в советский период довольно известны («Летит орел над морем…»).

Заключение

Таким образом, неофициальная реальность в недрах памяти потомков «бывших» и их окружения сохраняла «голос оскорбленного народа» («Летит орел над морем…»), глас скорбящих. Эти частушки есть свидетельство критичного, протестного, где-то непримиримого отношения, с одной стороны, с другой, – их устойчивость в постпамяти говорит как о потенциале памяти вообще, так и о другой шкале ценностей, которыми руководствовались носители памяти, передававшие ее своим детям.

В первые годы советское государство «на законной основе нейтрализовало недовольство, даже возмущение значительной части «непролетарской» массы населения. Позднее, когда начнется политика массовой коллективизации и раскулачивания, явившихся первой волной массовых репрессий в нашей стране, маргинализация примет экстремальный, концентрированный характер, потребуется особый аппарат контроля и репрессий, появится огромный аппарат ГУЛАГа, спецпоселения и многое другое, что ассоциируется с советской машиной социального регулирования» (Федорова, 2007: 495). Однако, несмотря на репрессивные усилия, предпринимавшиеся государством, человеческая память оказалась способной сохранить и донести протест посредством постпамяти следующих поколений.

В отечественной историографии феномен памяти «бывших» недостаточно изучен. Возможно, данное исследование несколько дополнит этот пробел в науке. Настоящее исследование демонстрирует тесную связь между народом и его интеллигенцией, между протестным фольклором и творчеством одного из виднейших казахских поэтов, предвосхитивших катастрофические последствия советизации в Казахстане в первой трети XX века.

Благодарность

Настоящая работа стала в том числе возможной благодаря сотрудникам Государственного учреждения «Государственный архив города Астана»: заместителю директора Ж.Б. Бимолдину, руководителю службы научно-исследовательской и информационно-разъяснительной работы Г.Т. Исахан, старшему научному сотруднику А. Б. Ашимбаевой, архивисту высшей категории Б.Е. Аманжол, которые оказали всемерную помощь и поддержку в поиске документов и работе с ними, в связи с чем авторы выражают им свою признательность.

Работа поддержана научной программой «Исследование исторической памяти населения и политики национального строительства в Казахстане за годы Независимости» ПЦФ МНВО РК (BR21882266), осуществляемой на базе Научного института изучения Улуса Джучи.

Список литературы

Государственный архив города Астана. Фонд Р 182 (32). Оп. 2. Дело 311. Лл. 318-321.
Государственный архив города Астана. Фонд Р 182 (32). Оп. 2. Дела 318-321.
Государственный архив города Астана. Фонд Р 182 (32). Оп. 2. Дела 318-321.
Государственный архив города Астана. Фонд Р 182 (32). Оп. 2. Дело 322.
Государственный архив города Астана. Фонд 241. Оп. 2. Дела 12-13.
Государственный архив города Астана. Фонд 241. Оп. 1. Дела: 100, 131-135, 174.
Государственный архив города Астана. Фонд 241. Оп. 1. Дело 23.
Государственный архив города Астана. Фонд 241. Оп. 1. Дела 128, 131.
Государственный архив города Астана. Фонд 241. Оп. 2. Дела: 11, 14-76.
Государственный архив города Астана. Фонд 241. Оп. 2. Дела 11, 14, 17-22.

Декрет ВЦИК «Инструкция о порядке перевыборов волостных и сельских Советов» (2 декабря 1918 г.) // Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и крестьянского правительства. Отдел 1. 8 декабря 1918. № 86. Ст. 901. С. 66-71. [Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/126022-dekret-vtsik-locale-nil-instruktsiya-o-poryadke-perevyborov-volostnyh-i-selskih-sovetov-locale-nil-2-dekabrya-1918-g#mode/inspect/page/3/zoom/5 (дата обращения: 02.06.2023).

Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета. Инструкция о перевыборах городских и сельских советов и о созыве волостных (районных), уездных (окружных) и губернских (областных) съездов советов. Утверждена 11-го августа 1924 г. // Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и крестьянского правительства. Отдел 1. 27 сентября 1924 г. № 71. Ст. 695. С. 989-993. [Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/358235#mode/inspect/page/4/zoom/5 (дата обращения: 02.06.2023).

Жұмабаев М. Пайғамбар // Жұмабаев М. Баян батыр: өлеңдер мен поэмалар. – Қарағанды: «Qasym баспа үйі», 2023. – С. 11-13.

Запрещенные песни; к истории социологического изучения городского фольклора в 1920-е гг. (Песни в записи Л. В. Домановского из фольклорного собрания РО ИРЛИ) Публикация и комментарии Н. Г. Комелиной // Из истории русской фольклористики. Вып. 9. – СПб.: Наука, 2014. – С. 762-808.

Игнатенко И. В. «Война словом»: антисоветские высказывания и антиколхозные частушки на Гомельщине в 1930-е годы //1917 – 2017: Уроки столетия: материалы междунар. научно-историч. конф. / под общ. ред. А. М. Куксо; М-во транспорта и коммуникаций Респ. Беларусь, Белорус. гос. ун-т трансп. – Гомель: БелГУТ, 2017. – С. 206-210. [Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: http://nashkraj.info/vojna-slovom-antisovetskie-vyskazyvaniya-i-antikolhoznye-chastushki-na-gomelshhine-v-1930-e-gody/ (дата обращения: 10.05.2023).

Кадырханова А. Бесконечное время «после». Искусство как инструмент осмысления культурной памяти и травмы в постсоветском Казахстане // Живая память. Сталинизм в Казахстане – Прошлое, Память, Преодоление / Под ред. Ж.Б. Абылхожина, М.Л. Акулова, А.В. Цай. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2019. – С. 245-271.

Киндлер Р. Сталинские кочевники: Власть и голод в Казахстане / пер. с нем. Л. Ю. Пантиной. – М.: Политическая энциклопедия, 2017. – 382 с.

Конституция (Основной закон) РСФСР. 1918 г. // Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и крестьянского правительства. Отдел 1. 20 июля 1918. № 51. Ст. 582. С. 51-64. [Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/126020-konstitutsiya-osnovnoy-zakon-rsfsr-1918-g#mode/inspect/page/1/zoom/6 (дата обращения: 02.06.2023).

Кучкин А. Советизация казахского аула (1926–1929 гг.) // Вопросы истории. – № 10. –1946. – С. 3-23.

«Летит орел над морем…»: Частушки и песни 1930-х гг. о коллективизации на Кубани // Россия. XX век. Альманах. Личный архив А. Н. Яковлева. Вступит. статья, передача текста документов и комментарии Е.С. Власовой, З.К. Водопьяновой и Т.В. Домрачевой. [Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: https://www.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-intro/1019289 (дата обращения: 10.05.2023).

ПМА. Полевой материал З. К. Сурагановой. Информатор: Токашева Тыныскуль, 1943 г.р., Астана. 2020.

Подюков И. А., Свалова Е. Н. К проблеме описания колхозного фольклора Прикамья // Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология. 2013. № 1 (21). [Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/k-probleme-opisaniya-kolhoznogo-folklora-prikamya (дата обращения: 15.05.2023).

Сароглиди А. В. Пропаганда в фольклоре Дона в 1920-1930-е годы // ИСОМ. 2017. № 4-2. С. 82-88. [Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/propaganda-v-folklore-dona-v-1920-1930-e-gody (дата обращения: 15.05.2023).

Сергалиев М. Х. Уроки истории пропаганды. – Уральск: «Полиграфсерис», 2020. – 400 с.

Симонов Иван Романович (1895-1937) // Мартиролог расстрелянных в Москве и Московской области. Память о бесправии. Мир, прогресс, права человека. Проект Музея общественного центра имени Андрея Сахарова. [Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: https://www.sakharov-center.ru/asfcd/martirolog/?t=page&id=23219 (дата обращения: 13.05.2023).

Спецсообщение ГПУ БССР Г. А. Молчанову о ходе подготовки к весеннему севу по данным на 5 января 1934 г. 10 января 1934 г. // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы Том 4. 1934-1936. – М.: РОССПЭН, 2002. – С. 50-53. [Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: https://istmat.org/node/39747 (дата обращения: 16.05.2023).

Тулбасиева С. К. Лишение избирательных прав в Казахстане. 1920-30-х гг. XX века (на примере города Алма-Ата // Genesis: исторические исследования. – № 3. – 2023. – С. 1-12. [Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/lishenie-izbiratelnyh-prav-v-kazahstane-1920-30-h-gg-hh-veka-na-primere-goroda-alma-ata (дата обращения: 02.06.2023).

Федорова Н. А. Лишенцы 1920-х годов: советское сословие отверженных // Журнал исследований социальной политики. – № 4. – 2007. – С. 483-496. [Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/lishentsy-1920-h-godov-sovetskoe-soslovie-otverzhennyh (дата обращения: 02.06.2023).

Частушки, собранные редакцией газеты «Большевистская смена». Документ № 41. 1932 г. РГАЛИ. Ф. 1712. Оп. 3. Д. 21. Л. 1–3. Копия // Архив Александра Н. Яковлева. [Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: https://www.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/1019488 (дата обращения: 26.05.2023).

Administrator. Хранил написанные контрреволюционного содержания частушки. По архивным материалам. 14.01.2014. [Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: http://kostanay1879.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=3727&Itemid=51 (дата обращения: 02.06.2023).

Hirsch M. Postmemory. [Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: https://postmemory.net/ (дата обращения: 11.04.2023).

Hirsch M. The Generation of Postmemory. Poetics Today 1 March 2008; 29 (1): 103–128. [Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: https://read.dukeupress.edu/poetics-today/article/29/1/103/20954/The-Generation-of-Postmemory (дата обращения: 11.04.2022).

Smirnova, Tat'jana M. 'Бывшие' в Условиях НЕПА: 'Широкие Перспективы' Или Новые Проблемы? Cahiers Du Monde Russe. 44, no. 1 (2003): 111–33. JSTOR. [Электрон. ресурс]. – 2023. – URL: https://www.jstor.org/stable/20174764 (дата обращения: 05.06.2023).

Зубайда К. Сураганова[1], Куралай К. Сарсембина[2]

[1]Мемлекет тарих институты, Астана, Қазақстан

[2]Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты (филиал), Астана, Қазақстан

Алаш зиялылары жазған қара өлең: М. Жұмабаевтың халық жадындағы мұралары

Андатпа. Мақалада Ақмола облысы бойынша жинақталған архив және далалық материалдар негізінде 1920-1930 жж. өңірдің әлеуметтік-мәдени өмірі зерделенеді. Көрсетілген кезеңдегі жаңа өкіметтің орнығу процессі бүкіл адамдарды «бұрынғылар» және «айырылғандар» (лишенцы) ретінде анықтап, оларды саяси және қоғамдық өмірден аластатуға бағытталды. Бұл әлеуметтік әділеттілік негізінде құрылған жаңа қоғам мен мемлекет құру қажеттілігімен түсіндірілді.

Жаңа билік тұрғысынан ең тиімділердің бірі – «бұрынғылардың» материалдық жағдайына нұқсан келтіру шаралары болды. Сол жылдары Шығыстың артта қалған өңірлерінің бірі ретінде бағаланған Қазақстанда ұжымдастыру және бай-кулак элементтерімен күрес аясында қазақтардың жылжымалы мүлкі болып саналатын – төрт түлігі тәркіленді. Тәркілеудің салдарынан алапат ашаршылық болды. Ашаршылықтың боларын сезген халық төніп келе жатқан зұлматты кеңестерге қарсы жазылған қара өлеңдерде сомдады. Халық фольклорының бұл түрі әлеуметтік наразылықтың көрінісі болды.

Сол кезеңдегі кеңестік билікке қарсы қара өлең мәтіндерінің ғылыми айналымға енгізілуі жұмыстың жаңашылдығын айқындайды. Қазақ тіліндегі Алаш зиялылары жазған қара өлеңдер мәтінін талдағанда, көрнекті қазақ ақыны Мағжан Жұмабаевтың шығармашылығымен байланысын анықтауға және оның шығармасы негізінде қара өлеңдердің шығу тегін болжауға мүмкіндік берді.

Келтірілген қара өлеңдер мысалында болып жатқан оқиғаларға баға берілгендігін зерделейміз. Кеңес өкіметі жылдарында «айырылғандардың» едәуір бөлігі атылды, моральдық және психологиялық зорлық-зомбылыққа ұшырады. Бірақ олардың айтқандары ұрпақтарының жадында сақталады.

Түйін сөздер: Қазақстан; Ақмола облысы; қазақтар; «бұрынғылар»; «айырылғандар»; кеңестерге қарсы фольклор; Алаш зиялылары жазған қара өлең; жады.

Zubaida K. Suraganova[1], Kuralai K. Sarsembina[2]

[1]Institute of State History of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

[2]Institute of History and Ethnology named after Sh.Sh. Ualikhanov (branch), Astana, Kazakhstan

Alashorda folk songs: M.Zhumabayev's heritage in public memory

Abstract. The article provides a general overview of the socio-cultural life in the Akmolinsk region in the 1920s and 1930s, based on archival and field materials collected in the region. During this period, there was a process of establishing a new authority aimed at excluding certain groups of people, identified as «members of the former establishment» (byvshyye) and «disfranchised» (lishenets), from public and political life. Their segregation was justified by the necessity of building a new society and state based on social justice.

One of the most effective actions, from the perspective of the new authority, was the subversive action of material well-being of the «members of the former establishment» (byvshyye). In Kazakhstan, which was considered one of the backward regions of the East at that time, as part of collectivization and the fight against kulak and bai elements, the confiscation of movable property, such as livestock, belonging to the Kazakhs was carried out. The consequence of this action was a well-known humanitarian catastrophe – famine. The anticipation of this famine was expressed in anti-Soviet folk songs called «chastushka». This form of popular folklore became an expression of the social protest.

The novelty of the study lies in the introduction of texts of anti-government folk songs (chastushka) from the specified period into the scientific discourse. The analysis of the text of «Alashorda» folk song (chastushka) in the Kazakh language revealed its connection to the writings of the outstanding Kazakh poet Magzhan Zhumabayev, suggesting that the folk song (chastushka) originated from his composition.

The evaluation of the events is presented through the examples of the provided chastushkas. A significant number of the «disfranchised» (lishenets) individuals was subjected to physical extermination, moral and psychological violence during the years of the Soviet regime. However, their voices are preserved in the memory of their descendants through post-memory.

Keywords: Kazakhstan; Akmolinsk region; the Kazakhs; «byvshyye»; «lishenets»; anti-Soviet folklore; «Alashorda» chastushka; post-memory.

References

Gosudarstvennyj arhiv goroda Astana. [State Archives of Astana]. Fond R 182 (32). Op. 2. Delo 311. Ll. 318-321 [in Russian].

Gosudarstvennyj arhiv goroda Astana. [State Archives of Astana]. Fond R 182 (32). Op. 2. Dela 318-321 [in Russian].

Gosudarstvennyj arhiv goroda Astana. [State Archives of Astana]. Fond R 182 (32). Op. 2. Dela 318-321 [in Russian].

Gosudarstvennyj arhiv goroda Astana. [State Archives of Astana]. Fond R 182 (32). Op. 2. Delo 322 [in Russian].

Gosudarstvennyj arhiv goroda Astana. [State Archives of Astana]. Fond 241. Op. 2. Dela 12-13 [in Russian].

Gosudarstvennyj arhiv goroda Astana. [State Archives of Astana]. Fond 241. Op. 1. Dela: 100, 131-135, 174 [in Russian].

Gosudarstvennyj arhiv goroda Astana. [State Archives of Astana]. Fond 241. Op. 1. Delo 23 [in Russian].

Gosudarstvennyj arhiv goroda Astana. [State Archives of Astana]. Fond 241. Op. 1. Dela 128, 131 [in Russian].

Gosudarstvennyj arhiv goroda Astana. [State Archives of Astana]. Fond 241. Op. 2. Dela: 11, 14-76 [in Russian].

Gosudarstvennyj arhiv goroda Astana. [State Archives of Astana]. Fond 241. Op. 2. Dela 11, 14, 17-22 [in Russian].

Dekret VCIK «Instrukcija o porjadke perevyborov volostnyh i sel'skih Sovetov» (2 dekabrja 1918 g.) [Decree of the All-Russian Central Executive Committee «Instructions on the procedure for re-election of volost and rural councils». December 2, 1918]. Sobranie uzakonenij i rasporjazhenij Rabochego i krest'janskogo pravitel'stva. Otdel 1. 8 dekabrja 1918. № 86. Ct. 901. S. 66-71. Available at: http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/126022-dekret-vtsik-locale-nil-instruktsiya-o-poryadke-perevyborov-volostnyh-i-selskih-sovetov-locale-nil-2-dekabrya-1918-g#mode/inspect/page/3/zoom/5 (accessed 02.06.2023). [in Russian].

Dekret Vserossijskogo Central'nogo Ispolnitel'nogo Komiteta. Instrukcija o perevyborah gorodskih i sel'skih sovetov i o sozyve volostnyh (rajonnyh), uezdnyh (okruzhnyh) i gubernskih (oblastnyh) s»ezdov sovetov. Utverzhdena 11-go avgusta 1924 g. [Decree of the All-Russian Central Executive Committee. Instructions on the re-election of city and village councils and on the convening of volost (district), district (district) and provincial (regional) congresses of councils. Approved on August 11, 1924.]. Sobranie uzakonenij i rasporjazhenij Rabochego i krest'janskogo pravitel'stva. Otdel 1. 27 sentjabrja 1924 g. № 71. St. 695. P. 989-993. Available at: http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/358235#mode/inspect/page/4/zoom/5 (accessed 02.06.2023).

Zhymabaev M. Pajғambar [Zhumabaev M. Prophet]. Zhymabaev M. Bajan batyr: өleңder men pojemalar. – Қaragandy, 2023, 11-13 [in Kazakh].

Zapreshhennye pesni; k istorii sociologicheskogo izuchenija gorodskogo fol'klora v 1920-e gg. [Banned songs; to the history of the sociological study of urban folklore in the 1920s.]. (Pesni v zapisi L. V. Domanovskogo iz fol'klornogo sobranija RO IRLI) Publikacija i kommentarii N. G. Komelinoj. Iz istorii russkoj fol'kloristiki. Vyp. 9. Sankt-Peterburg, 2014. P. 762-808 [in Russian].

Ignatenko I. V. «Vojna slovom»: antisovetskie vyskazyvanija i antikolhoznye chastushki na Gomel'shhine v 1930-e gody [«War with words»: anti-Soviet statements and anti-collective farm ditties in the Gomel region in the 1930s]. 1917 – 2017: uroki stoletija.: materialy mezhdunar. nauchno-istorich. konf. Gomel', 2017. P. 206-210. Available at: http://nashkraj.info/vojna-slovom-antisovetskie-vyskazyvaniya-i-antikolhoznye-chastushki-na-gomelshhine-v-1930-e-gody/ (accessed 10.05.2023) [in Russian].

Kadyrhanova A. Beskonechnoe vremja «posle». Iskusstvo kak instrument osmyslenija kul'turnoj pamjati i travmy v postsovetskom Kazahstane [Endless time «after». Art as a tool for understanding cultural memory and trauma in post-Soviet Kazakhstan]. Zhivaja pamjat'. Stalinizm v Kazahstane – Proshloe, Pamjat', Preodolenie (Almaty, 2019. P. 245-271) [in Russian].

Kindler R. Stalinskie kochevniki: Vlast' i golod v Kazahstane [Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan]. (Moscow, 2017. 382 p.) [in Russian].

Konstitucija (Osnovnoj zakon) RSFSR. 1918 g. [Constitution (Basic Law) of the RSFSR. 1918]. Sobranie uzakonenij i rasporjazhenij Rabochego i krest'janskogo pravitel'stva. Otdel 1. 20 ijulja 1918. № 51. Ct. 582. S. 51-64. Available at: http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/126020-konstitutsiya-osnovnoy-zakon-rsfsr-1918-g#mode/inspect/page/1/zoom/6 (accessed 02.06.2023) [in Russian].

Kuchkin A. Sovetizacija kazahskogo aula (1926–1929 gg.) [Sovietization of the Kazakh village (1926–1929)]. Voprosy istorii. No 10. 1946. P. 3-23 [in Russian].

«Letit orel nad morem…»: Chastushki i pesni 1930-h gg. o kollektivizacii na Kubani [«An eagle flies over the sea...»: Ditties and songs of the 1930s. about collectivization in Kuban]. Rossija. HH vek. Al'manah. Lichnyj arhiv A. N. Jakovleva. (accessed 10.05.2023) [in Russian].

Podjukov I. A., Svalova E. N. K probleme opisanija kolhoznogo fol'klora Prikam'ja. [On the problem of describing collective farm folklore of the Kama region]. Vestnik Permskogo universiteta. Rossijskaja i zarubezhnaja filologija. 2013. No 1 (21) Available at: https://cyberleninka.ru/article/n/k-probleme-opisaniya-kolhoznogo-folklora-prikamya (accessed 15.05.2023) [in Russian].

PMA. Polevoj material Z. K. Suraganovoj. [Field material by Z. K. Suraganova]. Informator: Tokasheva Tynyskul', 1943, Astana. 2020 [in Kazakh].

Saroglidi A. V. Propaganda v fol'klore Dona v 1920-1930-e gody. [Propaganda in Don folklore in the 1920s-1930s]. ISOM. 2017. No 4-2. P. 82-88 Available at: https://cyberleninka.ru/article/n/propaganda-v-folklore-dona-v-1920-1930-e-gody (accessed 15.05.2023) [in Russian].

Cepraliev M. H. Uroki istorii propagandy. [Lessons from the history of propaganda.]. Ural'sk, 2020. 400 p. [in Russian].

Simonov Ivan Romanovich (1895-1937). [Simonov Ivan Romanovich (1895-1937)]. Martirolog rasstreljannyh v Moskve i Moskovskoj oblasti. Pamjat' o bespravii. Mir, progress, prava cheloveka. Proekt Muzeja obshhestvennogo centra «imeni Andreja Saharova» Available at: https://www.sakharov-center.ru/asfcd/martirolog/?t=page&id=23219 (accessed 13.05.2023) [in Russian].

Specsoobshhenie GPU BSSR G. A. Molchanovu o hode podgotovki k vesennemu sevu po dannym na 5 janvarja 1934 g. [Special message from the GPU of the BSSR to G. A. Molchanov on the progress of preparations for spring sowing as of January 5, 1934. January 10, 1934.]. 10 janvarja 1934 g. Tragedija sovetskoj derevni. Kollektivizacija i raskulachivanie. Dokumenty i materialy Tom 4. 1934-1936. Moscow, 2002. P. 50-53. Available at: https://istmat.org/node/39747 (accessed 16.05.2023). [in Russian].

Tulbasieva S. K. Lishenie izbiratel'nyh prav v Kazahstane. 1920-30-h gg. HH veka (na primere goroda Alma-Ata. [Tulbasieva S.K. Deprivation of voting rights in Kazakhstan. 1920-30s XX century (using the example of the city of Alma-Ata]. Genesis: istoricheskie issledovanija. No 3. 2023. P. 1-12. Available at: https://cyberleninka.ru/article/n/lishenie-izbiratelnyh-prav-v-kazahstane-1920-30-h-gg-hh-veka-na-primere-goroda-alma-ata (accessed 02.06.2023) [in Russian].

Fedorova N. A. Lishency 1920-h godov: sovetskoe soslovie otverzhennyh [Dispossessed people of the 1920s: the Soviet class of outcasts]. Zhurnal issledovanij social'noj politiki. No 4. 2007. P. 483-496. Available at: https://cyberleninka.ru/article/n/lishentsy-1920-h-godov-sovetskoe-soslovie-otverzhennyh (accessed: 02.06.2023) [in Russian].

Administrator. Hranil napisannye kontrrevoljucionnogo soderzhanija chastushki. [Kept ditties written with counter-revolutionary content]. Po arhivnym materialam. 14.01.2014. Available at: http://kostanay1879.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=3727&Itemid=51. (accessed 02.06.2023) [in Russian].

Chastushki, sobrannye redakciej gazety «Bol'shevistskaja smena». [Chatushki collected by the editors of the newspaper «Bolshevik Smena»]. Dokument № 41. 1932 g. RGALI. F. 1712. Op. 3. D. 21. L. 1–3. Kopija. Arhiv Aleksandra N. Jakovleva. Available at: https://www.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/1019488 (accessed 26.05.2023) [in Russian].

Smirnova, Tat'jana M. 'Бывшие' v Uslovijah NEPA: 'Shirokie Perspektivy' Ili Novye Problemy? ['Formers' in NEPA Conditions: 'Broad Prospects' or New Problems?]. Cahiers Du Monde Russe. 44. No. 1. 2003. 111–33. JSTOR. Available at: http://www.jstor.org/stable/20174764. (accessed 05.06.2023). [in Russian].

Hirsch M. Postmemory. Available at: https://postmemory.net/ (accessed 11.04.2023).

Hirsch M. The Generation of Postmemory. Poetics Today 1 March 2008. 29 (1). P. 103-128. doi: https://doi.org/10.1215/03335372-2007-019 Available at: https://read.dukeupress.edu/poetics-today/article/29/1/103/20954/The-Generation-of-Postmemory (accessed 11.04.2022).

Сведения об авторах / Information about authors/Авторлар туралы мәлімет:

Сураганова Зубайда Кабиевна – кандидат исторических наук, Институт истории государства МНВО РК, Астана, Казахстан.

Сарсембина Куралай Куандыковна – кандидат исторических наук, Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (филиал), Астана, Казахстан.

Suraganova Zubaida Kabievna – Candidate of Historical Sciences, Institute of State History of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Sarsembina Kuralay Kuandykovna – Candidate of Historical Sciences, Institute of History and Ethnology named after Sh.Sh. Ualikhanov (branch), Astana, Kazakhstan.

Сураганова Зубайда Қабиқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Мемлекет тарихы институты, Астана, Қазақстан.

Сәрсембина Құралай Қуандыққызы – тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (филиал), Астана, Қазақстан.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Редактор: **Е.Б. Сыдықов**

Компьютерде беттеген: **Ж.Қ. Оспан**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы.
– 2023. – 4(145). – Астана: ЕҰУ. – 332 б.
Басуға қол қойылды: 30.11.2023
Шартты б.т. – 9,3. Таралымы – 10 дана

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: http:// bulhistpha.enu.kz
Авторларға арналған нұсқаулықтар, публикациялық этика журнал сайтында берілген:
http:// bulhistphaa.enu.kz

Мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Астана қ., Сәтпаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасында басылды